

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**OSMANLI'DA DEVLET – TOPLUM İLİŞKİLERİNİN AÇIK ALANI:
ŞİKAYET MEKANİZMASI VE İŞLEYİŞ BİÇİMİ (1683-1699)**

Murat TUĞLUCA

Doktora Tezi

Ankara, 2010

**OSMANLI'DA DEVLET – TOPLUM İLİŞKİLERİNİN AÇIK ALANI: ŞİKAYET
MEKANİZMASI VE İŞLEYİŞ BİÇİMİ (1683-1699)**

Murat TUĞLUCA

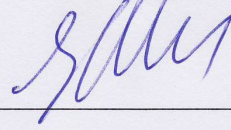
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

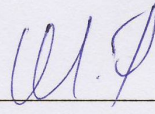
Ankara, 2010

KABUL VE ONAY

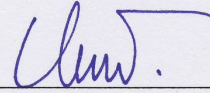
Murat TUĞLUCA tarafından hazırlanan "Osmanlı'da Devlet – Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikayet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683 – 1699)" başlıklı bu çalışma, 05 Temmuz 2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Fatma ACUN (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Prof. Dr. Fahri UNAN

Doç. Dr. Yunus KOÇ (Danışman)

Doç. Dr. Hülya TAŞ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

05 Temmuz 2010

Murat TUĞLUCA

ÖZET

TUĞLUCA, Murat. *Osmanlı'da Devlet – Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikayet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699)*, Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1683-1699 yılları arasında şikayet defterlerine yansıyan konular incelenmiştir. Daha önce şikayet mekanizması üzerine monografik bir çalışma yapılmamıştır. Bu yüzden burada şikayet mekanizmasının işleyişi üzerinde de durulmuştur. Bu tez iki ana bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde şikayet mekanizmasının işleyişi, ikinci bölümünde ise şikayet konuları ele alınmıştır.

Bu bağlamda I. bölümde öncelikle şikayet hakkı ve bu hakkın Osmanlı öncesinde kullanımını inceledik. Bu hakkın kullanımı için oluşturulmuş müesseselere değindik. Daha sonra Osmanlı imparatorluğu'nda şikayet mekanizmasının işleyişini inceledik. Öncelikle şikayet kabul eden mercileri sırasıyla ele aldık. Burada Osmanlı'nın merci sayısını artırdığını gördük. Osmanlı, şikayet kabul eden merci sayısını artırarak daha işlevsel ve yaygın bir ağ şeklinde çalışan mekanizma teşkil etmiştir. Daha sonra şikayetin iletim kanalları, mekanizma içerisinde rol alan kişiler ve bu kişilerin rollerini inceledik. Son olarak bu mekanizmanın işlevleri üzerinde durduk. Şikayet mekanizması, idari denetime, hukukun yeniden üretimine, toplumsal, ekonomik ve siyasal sürekliliğe katkı sağlamak gibi temel fonksiyonlarının yanında mahkeme kararlarının kontrolünü de sağlamıştır. Ayrıca şikayet mekanizması çeşitli zamanlarda siyasi faaliyetlerde bir araç olarak da kullanılmıştır.

II. bölümde ise defterlerin içeriğini inceledik. Defterlerde dört temel konu belirlendi. Bunlar, adli yargı konuları, vergi vakıf ve savaştır. Bunların haricinde defterde tüccar, esnaf, zanaatkârlar, seyyid, gayrimüslim ve mahalli görevlilerle ilgili konular da yer almıştır. Savaş konusunda reaya ve askerî zümreler, askerî ve malî yükümlülüklerle ilgili sorunlarla gündeme gelmiştir. Savaşın şikayet mekanizmasının işleyişinde olumsuz bir tesirinin olup olmadığı da sorgulanmıştır. Adli yargı konularında kişisel hukuk ve ceza hukukuyla ilgili davalar, yüksek oranda yer almıştır. Vergiyle ilgili temel şikayet konuları da yetki çatışması, kanunsuz vergi toplama ve düşük vergi

ödemeleriyle ilgili olmuştur. Vakıf konusundaki şikayetler ise vakfın yönetimi, gelirleri ve çalışanlarıyla ilgilidir. Diğer konulardaki şikayetlerin de temelde adaletsizliğe dayalı sorunlardan kaynaklandığı görülmüştür. Bütün bu konularda, taraflar haklarını ararken ya da devlet adaleti yerine getirmeye çalışırken referans kaynağı olarak “şeriat ve kanun” a dayanmıştır.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı toplumu, Osmanlı Divanı, şikayet yönetimi, Osmanlı hukuku, şikayet defterleri, şikayet hakkı, Osmanlı’da adalet.

ABSTRACT

TUĞLUCA, Murat. *The Open Space of State - Society Relations in the Ottoman Empire: Complaint Mechanism and it's Functioning Form (1683-1699)*, Ph. D., Ankara, 2010.

In this study, record books of complaints (şikayet defterleri), dated 1683-1699 is examined. Since today, the complaint mechanism in the Ottoman Empire has not been studied comprehensively. To this end, the function of the complaint mechanism is discussed. This thesis consist of two chapters. In the first part, the function of complaint mechanism is discussed while the general complaint topics is mentioned in the second part.

It is also examined that “the right to complain” and the use of this right before the Ottoman Empire. We deal with institutions that were used for this right. Later we analysed the function of complaint mechanism of the Ottoman Empire. First of all, we have reviewed the authorities that took the petitions. We saw that the Ottomans multiplied the number of the authorities that accept the petitions. In this way, complaint mechanism became a network which was more functional and widespread. Later, we searched for the communication channels of complaints and the role of statesmen in this mechanism. Finally, we examined the function of complaint mechanism. We have detected that complaint mechanism contributed to the administrative supervision, legislation, appeal, socio-economic and political continuity. We also observed that complaint mechanism was used by people for realizing their own political agenda.

In the second part of the thesis, we examined the content of “the record books of complaint”. In the records, we identified four main issues that were war, justice, tax and waqf. Apart from these issues, we have dealt with the complaints of merchants, artisans, sayyids, non-Muslims and local employees. However the rate of the complaints on social groups as we mentioned was lower. Reaya and askerî status became a current issue at the time of war which brought about military and financial problems. We tried to observe that wether there was negative effect of complaint mechanism on the war. There are many records in the books complaints concerning the private and criminal

law. On the other hand, basic complaint topics about tax were conflict of authority, extraction of unlawfull tax and paying tax less than required. Also, we saw that there were complaints about management, income and staffes of the waqfs. Other topics were based on injustice. In all of these topics, we saw that people demand for justice as part of sheri'a and legislation.

Key Words

Ottoman society, Ottoman divan, complain handling, Ottoman law, records of complaint, right to complain, justice in the Ottoman Empire.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
TABLolar DİZİNİ.....	x
GRAFİKLER DİZİNİ	xi
ÖNSÖZ.....	xii

GİRİŞ	1
1. KONU, KAPSAMI VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMALAR.....	5
3. ŞİKAYETLE İLGİLİ DEFTERLER.....	6
4. İNCELENEN ŞİKAYET DEFTERLERİ VE İÇERİKLERİ.....	8

1. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ŞİKAYET MEKANİZMASI.....	15
1.1. ŞİKAYET HAKKI VE OSMANLI ÖNCESİ KULLANIMI.....	15
1.1.1. Devlet, Toplum, Adalet ve Şikayet Hakkı Meselesi.....	15
1.1.2. Osmanlı Öncesinde Şikayet Hakkının Kullanımı.....	20
1.2. ŞİKAYET KABUL EDEN MERCİLER.....	26
1.2.1. Padişah ve Divan-ı Hümayun.....	26
1.2.2. Veziriazam ve Diğer Divanlar	37
1.2.3. Sancak ve Eyalet Divanları.....	39
1.2.4. Kadı Mahkemeleri.....	42
1.2.5. Diğer Merciler	44
1.3. ŞİKAYETİN ULAŞIM KANALLARI	46
1.3.1. Doğrudan veya Aracıyla Şikayet.....	46
1.3.2. Duyum Vasıtasıyla Şikayet.....	49
1.3.3. Şikayete Aracı Olarak Tekke ve Tarikatlar	51
1.3.4. Şikayete Araç Olarak Edebi Biçimler	52
1.4. ŞİKAYET MEKANİZMASINDA AKTÖRLER VE ROLLERİ	54
1.4.1. Şikayetçiler.....	54
1.4.2. Çözüm Sürecinde Rol Oynayanlar	60

1.5. ŞİKAYET MEKANİZMASININ İŞLEVLERİ.....	63
1.5.1. İdari Denetim	63
1.5.2. Mahkeme Kararlarının Kontrolü.....	67
1.5.3. Hukukun Yeniden Üretimine Katkı.....	70
1.5.4. Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Devamlılığa Katkı	73
1.5.5. Siyasi İşlevi.....	75
 2. BÖLÜM	
17. YÜZYILIN SONUNDA ŞİKAYET KONULARI.....	78
2.1. SAVAŞ.....	79
2.1.1. II. Viyana Kuşatması ve Kutsal İttifak Savaşları (1683-1699).....	80
2.1.2. Şikayet Defterlerinde Savaş	84
2.1.3. Savaş ve Şikayet Mekanizması	102
2.2. ADLİ YARGI İLE İLGİLİ KONULAR	105
2.2.1. Ukubat.....	106
2.2.2. Muamelat	119
2.2.3. Yargıyla İlgili Şikayetler	145
2.3. VERGİ DÜZENİ İLE İLGİLİ ŞİKAYETLER.....	150
2.3.1. Tasarruf Hakkı.....	153
2.3.2. Tahsilat Konuları.....	158
2.3.3. Ara Değerlendirme	187
2.4. VAKIF İLE İLGİLİ ŞİKAYETLER.....	189
2.4.1. Teşkilat.....	190
2.4.2. Gelir	197
2.4.3. Hizmetler ve Hizmetliler	218
2.4.4. Ara Değerlendirme	221
2.5. DİĞER KONULAR	222
2.5.1. Tüccar Esnaf ve Zanaatkarlarla İlgili Şikayetler.....	222
2.5.2. Seyyidlerle İlgili Şikayetler	225
2.5.3. Gayrimüslimlerle İlgili Şikayetler.....	227
2.5.4. Mahalli Görevlilerle İlgili Şikayetler	229
 SONUÇ.....	231
 KAYNAKÇA.....	235
 EKLER.....	255
Ek 1. 10 Numaralı Defterin Kapak Sayfası.....	255
Ek 2. 29 Numaralı Şikayet Defterinin Dış ve İç Kapağı	256
Ek 3. Alt Başlıkların Dağılımı.....	257
Ek 4. Örnek Sayfa (AŞD 29, s. 101).....	258

KISALTMALAR DİZİNİ

AŞD: Atık Şikayet Defteri

AÜHFD: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

bkz.: Bakınız

Çev.: Çeviren

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Ed.: Editör

Eİ²: The Encyclopedia of Islam (new edition)

Haz.: Hazırlayan

HÜ: Hacettepe Üniversitesi

İA: İslam Ansiklopedisi (MEB)

İÜHFD: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası

İÜİFD: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

m.: Miladî tarih

OA: Osmanlı Araştırmaları

ODTÜ: Ortadoğu Teknik Üniversitesi

ö.: Ölüm yılı

s.: sayfa

Sad.: Sadeleştiren

SBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

t.y.: Tarih yok

TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları (Vakfı)

TED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası

vd.: ve devamı

VD: Vakıflar Dergisi

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1: İncelenen Defterlerin Vaka Temsil Oranları	9
Tablo 2: Bir Hüküm ve Fişleme Örneği	10
Tablo 3: İncelenen Defterlerin Kayda Geçiş Tarihleri	79

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1: 10 Numaralı Defterin İçeriği	11
Grafik 2: 13 Numaralı Defterin İçeriği	12
Grafik 3: 16 Numaralı Defterin İçeriği	12
Grafik 4: 21 Numaralı Defterin İçeriği	13
Grafik 5: 29 Numaralı Defterin İçeriği	14
Grafik 6: Divan'ın Şikayetlerle İlgili Sorun Çözme Şekli	33
Grafik 7: Şikayet Etme Biçimi	47
Grafik 8: Grafik 8: 13, 16, 21, 29 Nolu Defterlerde (1689-1699) Şikayet Gelen Eyaletlerin Oranları	48
Grafik 9: Şikayetçilerin Toplumsal Konumları, % Olarak	55
Grafik 10: Reayanın Şikayette Bulunduğu Toplumsal Gruplar, % Olarak	57
Grafik 11: Askerînin Şikayette Bulunduğu Toplumsal Gruplar, % Olarak	57
Grafik 12: Taşeron Grubun Şikayette Bulunduğu Diğer Toplumsal Gruplar, % Olarak	58
Grafik 13: Dini Grupların Şikayet Oranları	59
Grafik 14: Kadın Şikayetçilerin Defterlere Göre Dağılımı ve Ortalaması, % Olarak ..	60
Grafik 15: Hükümlerin Gönderildiği Görevliler	63
Grafik 16: Ana Şikayet Konuları	78
Grafik 17: Savaş Konusunun Defterlerde Yer Alma Oranı, % Olarak	85
Grafik 18: Şikayet Konularının Defterlere Göre Dağılımı, % Olarak	102
Grafik 19: Şikayetlerin Ana Bölgelere Göre Dağılımı	104
Grafik 20: Adli Yargı Konularının İç Dağılımı (Tüm Defterlerde, %)	106
Grafik 21: Vergiyle İlgili Şikayet Konularının İç Dağılımı (Tüm Defterlerde, %)...	152
Grafik 22: Zulmedenlerin Toplumsal Konumları	174
Grafik 23: Vakıflarla İlgili Şikayet Konularının İç Dağılımı (Tüm Defterlerde, %)..	190

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Divan-ı Hümayun bürokrasisi tarafından tutulan şikayet defterlerinden 10, 13, 16, 21 ve 29 numaralı defterlerin içeriğinin incelenmesine dayalıdır. Çalışmada, 1683-1699 yılları arasında yaşanan trajik savaş sürecinin toplumsal arka planının tespiti amaçlanmıştır. Çalışmanın bir diğer amacı da şikayet mekanizmasının işleyiş biçimi ve diğer unsurlarının tespitidir. Şikayet defteri serisi ve şikayet mekanizmasıyla ilgili çalışmaların azlığı, böyle bir konunun seçiminde en önemli faktör olmuştur. Bu yüzden Doç. Dr. Yunus Koç'un bu konudaki önerisini tereddüt etmeden kabul ettim.

Seçilen beş adet şikayet defterinde yer alan binlerce hükmün okunması, Word programına aktarılması, tasnife tabi tutulması ve gerekli fişlemelerin yapılması esnasında yaşanan sıkıntılara defterlerin yazı karakterlerinin zorluğu da eklenince çalışmanın tahmin edilen süreden bir yıl daha uzamasına sebep olmuştur.

Seçilen beş adet şikayet defterinin Başbakanlık Osmanlı Arşivinden temini için çeşitli aralıklarla İstanbul'a gittim. İstanbul'a gidemediğim zamanlarda da sevgili dostum Tarık Günaydın, defterlerin bir kısmını temin etmiştir. Kendisine minnettarlığımı ifade etmek isterim. Tez çalışmamın sonlarına doğru İstanbul'daki defter serilerinin artık Ankara'da Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünde bilgisayar ortamında görülebildiği ve CD ortamında da temin edilebildiği haberini alınca defterlerin eksik kısımlarını da bu kurumdan tamamladım. Böylesi olumlu ve önemli bir uygulama için yetkililere teşekkür etmek gerekir.

Eşimin ve çocuklarımla birlikte zaman geçirme haklarını bu süreçte kısmak durumunda kaldım. Eşimin bu konudaki anlayışı ve desteği için minnettarım. Mesai arkadaşım Arş. Gör. Şaziye Dinçer'e metni okuyup düzeltmelerde gösterdiği titizlikten dolayı çok teşekkür ederim. Prof. Dr. Mehmet Öz ve Prof. Dr. Fatma Acun yapıcı eleştirileriyle tezin olgunlaşmasına önemli katkılarda bulundular. Kendilerine çok teşekkür ederim. Tez konumu öneren ve çalışma esnasında yaptığı yapıcı eleştirileriyle tezin oluşumunda ve olgunlaşmasında en büyük role sahip olan danışman hocam Doç. Dr. Yunus Koç'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Yapılan bu çalışmanın konuyla ilgili araştırmalara bir katkı sağlaması umuduyla...

GİRİŞ

1. KONU, KAPSAMI VE AMACI

Şikayet, en yalın anlamıyla yaşanan idari veya adli bir haksızlığın ilgili makama yakınmayla iletilmesidir. Bu gün olduğu gibi geçmişte de kurulu siyasal sistemler, yurttaş veyahut tebaanın adaletle yönetilmesi düşüncesiyle haksızlıkları gidermek ve hakkın yerini bulmasını sağlamak üzere yazılı olan ya da olmayan normlar ihdas etmişler ve fertlerin gerek kendi adlarına gerekse kamu adına yaptığı haksız fiillere mani olmak istemişlerdir. Bu bağlamda, merkezi siyasal sistemi ve gelişmiş adalet düşüncesiyle hareket etme iddiasında bulunan Osmanlı Devleti de adaleti temin için çeşitli haksızlık giderme ya da haksızlık önleme kanalları ve süreçleri geliştirmişti. Haksızlık durumuna ya da öyle inanılması durumuna karşı tebaadan olsun olmasın herkesin Osmanlı ülkesinde işlenmiş olduğu kabul edilen bir haksızlık için mahkemeye ya da bir üst mercie bu haksızlığı dile getirme hakkı vardı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan veya bulunan herkesin şikayet için başvuru hakkı devletin önem verdiği bir husustu. Osmanlı’da bu hak, klasik İslam devlet teorilerinde “daire-i adliye” kavramı ile izah edilen ve temeli adalet olan anlayış çerçevesinde kullanılmıştır. Bu anlayışa göre, haksızlığa uğradığını düşünen bir kimsenin şikayetini doğrudan padişaha iletmesi mümkündü. Osmanlı’dan önceki İslam devletlerinde bu işlem için “Divan-ı Mezalim” adıyla bir müessese kurulmuştu. Osmanlı ise doğrudan bir mezalim divanı kurmak yerine mezalim divanının yetkilerini çeşitli derecedeki mercilere aktarmış ve şikayet kabulünü tek bir müesseseye bırakmamıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti’nde şikayet mekanizması, birçok merciin şikayet kabul ettiği ve bu hakkın daha yaygın kullanılmasına imkan veren hiyerarşik bir ağ olarak ortaya çıkmıştır. Şikayet kabul eden çok sayıdaki merciin “belli bir sonuca ulaşmak için karmaşık bir biçimde düzenlenmiş organ veya parçalar birleşimi” olarak dizayn edildiğini düşünebiliriz. Osmanlı Devleti, idari ve adli örgütlenmesini, sosyal bünyede meydana gelebilecek anlaşmazlıklar ve çatışmalara idari ve adli denetim mekanizmaları aracılığı ile cevap verebilecek nitelikte düzenlemiş ve nihai amaç olarak da adaleti sağlamayı hedeflemişti. Bu sebeple tez başlığında ve içerikte, katmanlı ve müşahhas bir örgütü ifade eden “müessese” yerine, adli ve idari denetimi sağlamak üzere tesis edilen ve aynı zamanda doğrudan mahkeme görevi yapabilecek araçların tümü için kullanılabilecek “mekanizma” ibaresi tercih edilmiştir. Ayrıca “müessese” ibaresinin daha çok sınırları

ve görev alanları belirlenmiş tek bir kuruma işaret ettiği, Osmanlı'nın şikayet kabul eden bu çok yönlü ve resmi ya da sivil eksenli şikayet mekanizmasını tam olarak karşılamadığı görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıda çerçevesi çizilmeye çalışılan şikayet mekanizmasının işleyişini bir bütün olarak ortaya koyan “şikayet defterleri” bu çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Söz konusu şikayet defterleri bu çalışmanın kaynak eksenini oluşturmakla birlikte, konunun derinlemesine analizi çalışmanın ikinci bölümüne bırakılmıştır. Böylece çalışmanın ana kaynakları ilgili bölümün yapısını da belirleyici nitelikte olmuştur. Böyle bir yolun takip edilmesi, belge merkezli bir çalışmada beklenen bir sonuçtur. Defterler incelenmeye başlandığında karşılaşılmaması beklenen husus, özel hukuka girebilecek şikayetlerden ziyade kamu hukuku alanına giren idari ve mezalime yönelik şikayetler yönündeydi. Ancak defterlerin deşifre edilmeye başlanmasıyla birlikte, genel mahkemelerin yetki alanına giren özel hukuk ve ceza hukukuna ilişkin mevzuların da defterlere hiç de azımsanamayacak oranda yansıdığı görüldü. Diğer bir ifadeyle, genel mahkemelerin yetki alanında görülmesi gereken ya da öyle olduğu varsayılan davaların, konunun merkeze ulaşması koşuluyla, Divan'ın tahkikat alanına girdiği anlamına geliyordu. Aslında bu çerçevenin temeli Osmanlı öncesinde mevcuttu. Zira Osmanlı öncesi mezalim divanları, mezalime ilişkin idari davaların görülmesi amacıyla kurulmuş olmalarına rağmen bu divanların da zamanla genel mahkemelerin yetki alanına giren davaları incelemeye başladıkları görülmektedir (Schacht, 1977, s. 61).

Osmanlıda şikayet mekanizması konusunda daha önce kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması, ilk bölümünün şikayet mekanizmasının tarihi gelişimi ve genelde işleyiş biçimine tahsis edilmesini icap ettirdi. Böylelikle birinci bölümde mekanizmanın işleyişinin nasıl gerçekleştiği, işleyişte kimlerin ve hangi mercilerin nasıl bir rol aldığı, hangi kanallar kullanılarak şikayetin imparatorluk merkezine ulaştığı ve bu mekanizmanın ne tür işlevler yerine getirdiği konuları üzerinde duruldu. Mekanizmanın bütünlüğünü görmeye yönelik olarak hazırlanan bu bölümle, sistemin ürettiği verilerin ortaya çıkış süreci ve sürecin işleyişinde etken olan kurumları görmek hedeflendi.

Çünkü sistemin gerisinde yatan anlayış ve kurumların işleyişini görmeden sadece ürettiği verilerle ilgilenmek, değerlendirmelerde bir takım eksiklik ve hatalara düşülmesine sebep olabilecekti.

Çalışmanın zaman aralığı 1683 II. Viyana kuşatması ve 1699 Karlofça Antlaşması arasında geçen uzun savaş sürecidir. Bu tarihi süreci seçmenin birkaç sebebi bulunmaktadır: Birincisi, Osmanlı Devleti'nin uzun soluklu bir savaş dönemi yaşıyor olması ve bu savaş ortamının gerisinde yaşananları şikayet defterleri kanalıyla görme isteğidir. İkincisi de şikayet mekanizmasının ana kaynağı olan şikayet defterlerinin klasik formuna bu dönemde ulaşılmaya başlanmasıdır. Ayrıca bu savaş sürecinin sonunda Osmanlı yönetim geleneğinde zihni bir kırılmanın ortaya çıkmış olması da önemlidir. Bu dönem, siyasi olduğu kadar idari, toplumsal ve ekonomik değişimlerin ve sorunların daha çok yaşandığı bir dönem olma özelliğine de sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yönetim aygıtında Divan-ı Hümayun'dan Paşa Kapısı denilen veziriazam makamına doğru geçişin de bu dönemde başladığı söylenebilir. İltizam usulünün bir sonraki safhası olan ve hayat boyu iltizama verilme demek olan mâlîkane sistemi de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Diğer bir ayırıcı özellik ise 18. yüzyıl taşrasında en önemli figür haline gelecek ayan zümresinin sahip olacağı yetkileri elde etmeye bu dönemde başlamasıdır.¹

Şikayet mekanizması, devletle toplumun ortak bir alanda buluşma noktasıdır. Bu alan devlet tarafından teorik olarak zaten kabul edilmiş bir geleneğin genişletilmesiyle ortaya çıkmış bir alandır. Devletin bu iletişimi kurma isteğinin altında yatan sebep, tebaa arasında meydana gelen haksızlıklar ile padişahın otoritesini temsil edenlerin bu otoriteyi kötüye kullanarak yaptıkları haksızlıkları önlemektir (İnalçık, 2005e, s. 54). Devletin bu haksızlıkları bertaraf etmek üzere toplumla iletişim kurduğu alanı teşkil eden şikayet mekanizmasının nasıl işlediğini ve hangi konulara baktığını, şikayet defterleri ışığında anlamaya çalışmak bu çalışmanın ana amacıdır. 17. yüzyılın sonunda

¹ 17. yüzyılın sonunda gözlemlenebilen bu değişim örnekleri, 17. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin toplumsal yapıda meydana getirdiği değişimle ilintilidir. Bununla ilgili tartışmalar için bkz. R. A. Abou-el Haj. (2000). *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (O. Özel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi. (1999).

yaşanan uzun soluklu savaş sürecinde toplumun veya alt düzey askerî kesimin neler yaşadığını, savaştan nasıl etkilendiğini, gündelik yaşamını sürdürürken karşılaştığı ekonomik, idari, adli ve sosyal sorunların neler olduğunu ve bu sorunları çözebilmek için neler yaptığını, bu sorunların kaynağının neler olduğunu görmeye çalışmak da amaçlar arasında yer alır. Kısacası bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin karar alma mekanizmasının bireylerin hem kendi aralarındaki hem de devlet görevlileriyle aralarındaki problemlerine cevap verme ve çözüm üretme süreci irdelenmiştir. Bu süreçte devletin karar alma mekanizmasının şikayetlere cevap verirken nasıl işlediği, sorunları hangi yöntemlerle çözdüğü, sorunların çözümünde hangi argümanları kullandığı ve sorunun çözümünde kimlere ne tür rol verdiği gibi sorulara cevap aranacaktır. Böylelikle karar alma sürecinin “keyfiliği” veya “rasyonelliği” üzerine bir kanaate ulaşmak hedeflenmektedir. Bilindiği üzere Weber, Osmanlı patrimonyal otoritesini “keyfi” bir temel üzerinde işlediği gerekçesiyle “sultanizm” olarak niteler. O'na göre sultanizm “rasyonel otorite”den tamamen farklıdır ve despotizmin keyfi gücü ve askeri kuvveti üzerine inşa edilmiş bir yapıdır (İnalcık 1992: 49; 1993: 9). Bu çalışmayla Osmanlı karar alma mekanizmasının keyfi mi, yoksa rasyonel bir süreçle mi işlediği sorusuna, toplumun adalet taleplerine sunulan çözümler doğrultusunda cevap aranmaya da çalışılacaktır.¹ Diğer taraftan şikayet mekanizmasının işleyişi ve ürettiği belge ve defter serileri, tarihçiler tarafından çok fazla incelenmiş bir konu değildir. Bu çalışma, bu konudaki eksikliğe bir nebze olsa katkı sağlamayı da hedeflemektedir.

¹ Osmanlı Devletinin patrimonyal yapısının niteliği tartışma konusu olmuştur. Patrimonyal devlet kavramını ortaya koyan Weber, iki tip patrimonyalizm belirlemiştir. Birincisi ortaçağ batısında bulunan “patrimonyal otorite”yi temsil eden devlet tipi, ikincisi ise ondan tamamen farklı olan “sultanizm”dir. Weber, Osmanlıyı patrimonyalizmin aşırı/uç bir örneği olarak görür. O, Osmanlı patrimonyal otoritesini “keyfi” bir temel üzerinde işlediği gerekçesiyle de “sultanizm” olarak niteler. O'na göre sultanizm “rasyonel otorite”den tamamen farklıdır. Sonuç olarak Weber, sultanizmi, despotizmin keyfi gücü ve askeri kuvveti üzerine inşa edilmiş bir yapı olarak niteler (İnalcık, 1992, s. 49; 1993, s. 9). Weber'in bu görüşlerini İnalcık iki makalesinde (1992, s. 49-72; 1993, s. 9-18) değerlendirmiştir. İnalcık, (1993, s. 9 vd.) Osmanlı'da kanun garantisi altında çalışan bürokrasinin özerk yapısı, padişahın otoritesinin sanıldığı aksine hiç de sınırsız olmaması, karar alma sürecinde sarayın etkisinin sınırlı oluşu, şeriat, kanun ve adetlerin karar alma mekanizmasındaki keyfiliği kısıtlaması, kanun ve diğer düzenlemelerin pratikte bürokratlar tarafından hazırlanıyor olması, sultanın keyfi gücünün kanunlar tarafından kısıtlanması gibi gerekçelerle Osmanlı yönetim aygıtının, padişahın keyfi ve despotik idaresiyle çalışmadığını ifade etmektedir. Acun da (2007, s. 148) sultanizme ilişkin görüşlerin yeniden gözden geçirilmesini önermektedir. O'na göre a) padişahların karar alma süreci keyfi değil, nispeten rasyoneldi ve b) sultanın keyfi gücü kanun, şeriat, diğer düzenlemeler ve bürokrasiyle sınırlandırılmıştı ayrıca c) sultanın mutlak gücü teorideydi, pratikte bu güç Osmanlı siyasasının çeşitli kuruluşlarıyla paylaşılıyordu.

2. ARAŞTIRMALAR

Şikayet defterleriyle ilgili ilk kapsamlı çalışmayı H.G. Majer yapmıştır.¹ Majer, şikayet defterleri hakkında genel bir değerlendirme yaptıkta sonra incelediği şikayet defterini tıpkıbasım şeklinde neşretmiştir. Majer, çalışmasının giriş bölümünde şikayet defterlerinin mühimme defterleriyle bir karşılaştırmasını da yapmıştır. H. İnalçık'ın şikayet hakkı üzerine yazdığı makalesi bu alandaki ikinci çalışmadır. Bu çalışmasında İnalçık, şikayet hakkı ve şikayet konuları üzerinde durmuştur.² Şikayet defterleriyle ilgili bir diğer çalışmayı da F. Emecen yapmıştır. Divan-ı Hümayun ana defter serileri hakkında yazdığı makalesinde Emecen, Divan'ın defter serilerinde yaşanan ihtisaslaşma çerçevesinde şikayet defterlerinin ve bu defterlerin devamı niteliği taşıyan eyalet ahkâm defterlerinin ortaya çıkış süreci üzerinde durmuştur.³ Son zamanlarda şikayet mekanizmasıyla ilgilenen ve çeşitli çalışmalarına konu edinen H. Taş, ilk olarak doktora tezinde şikayet defterlerinden faydalanmış,⁴ ardından yaptığı başka bir çalışmasında da şikayet hakkının kullanımı ve devletin bu konuda sunduğu imkânlar üzerinde durmuştur.⁵

Şikayet defterlerinden başka, ahkâm, mühimme ve eyalet divanı defterleri çerçevesinde şikayet konusu üzerine yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki S. Faroqhi'ye aittir. Faroqhi, mühimmelerde yer alan şikayetler üzerine yaptığı incelemesinde konuyu şikayet ve saltanatın meşrulaştırılması arasındaki bağ çerçevesinde ele almıştır.⁶ Ursinus ise eyalet divanlarının tuttuğu defterlere dayalı bir inceleme yapmıştır.⁷ Tıpkı basım, transkripsiyon ve İngilizce tercümesiyle birlikte genel

¹ H. G. Majer. (1675). *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayet Defteri) vom Jahre 1675*. Wien: Verlag Akademie der Wissenschaften. Majer'den çok daha önce şikayet defterlerine değinen Üçok'tur. Yayınladığı makalesinde diğer defter serilerinden verilen hükümler yanında çeşitli vilayet ahkâm defterlerinden hükümlere de yer vermiştir. C. Üçok. (1951). Türk Hukuk Tarihi Bakımından Devlet Arşivinden İstifade İmkânları. *AÜHFD*, 8(1-2), 696-702.

² H. İnalçık. (2005e) Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (s. 49-71). İstanbul: Eren Yayıncılık.

³ F. Emecen. (2005). Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet. *TALİD*, 3(5), 107-139.

⁴ H. Taş. (2006). *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

⁵ H. Taş. (2007b). Osmanlıda 'Şikayet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler. *Memleket Siyaset Yönetim*, 3, 186-204.

⁶ S. Faroqhi. (2008c). Osmanlı Vergi Mükelleflerinin Siyasal Etkinlikleri ve Saltanatın Meşrulaştırılması (1570-1650). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (G. Ç. Güven ve Ö. Türesay, Çev.), (s. 285-313). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁷ M. Ursinus. (2005). *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*. London: Routledge Curzon.

bir değerlendirmeye yayınlanan defter, şikayet mekanizmasının taşra ayağını oluşturan eyalet divanlarınca tutulan defterlerin eldeki tek mevcut örneği olması açısından ayrı bir öneme sahiptir.¹ F. Acun, 16. yüzyılın başında ahkâm defterlerine dayalı olarak Osmanlı'da karar alma mekanizmasını incelediği çalışmasında, konuyu padişaha yapılan adalet talepleri doğrultusunda ele almıştır.² Bu bağlamda tebaanın ve ehli örfün ihtilaflarının çözümünde karar alma mekanizmasının görece rasyonelliği üzerinde durmuştur. Bunların dışında eyalet ahkâm defterlerine dayalı yapılmış yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları ile muhtelif makalelerde şikayet konusu işlenmiştir.³

3. ŞİKAYETLE İLGİLİ DEFTERLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda şikayet mekanizmasının çeşitli kanallar vasıtasıyla işlemesi, bu mekanizmanın ürettiği belge ve defter türlerinin de çok çeşitli olmasını sağlamıştır. Burada şikayet mekanizmasının işleyişinden doğan bu belge ve defter türlerine kısaca

¹ Bu eserin transkribe ve tercümesiyle ilgili yapılmış bir tenkit için bkz. H. Taş (2007a). Osmanlı Diplomatiği ile İlgili Bir Kitap Vesilesiyle. *Belleten*, 71(262), 997-1027. Bu çalışmanın 1004-1008 sayfaları arasında Ursinus'un incelediği defterin niteliği ve adlandırılması da tartışılmıştır. Taş, bu defterin “şikayet defteri” olarak adlandırılmasının hatalı olduğunu savunmuştur. Taş'a göre defterin faksimilesinde “buyruldiyat defteri” başlığının yer almasından ve içindeki belgelerin buyruldılardan oluşmasından ötürü defteri, “Buyruldi Defteri” olarak nitelemek daha doğru olacaktır.

² F. Acun. (2007). Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century [Adalet Talebi ve Sultanın Cevabı: Erken 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Karar Alma]. *Académie des Science de Bulgarie Institut D'études Balkaniques Études Balkaniques*, 2, 125-148.

³ Makaleler: N. Şimşir. (1994). Ahkâm Defterleri'nin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, 357-390; (1995). 103 No'lu Anadolu Ahkâm Defterleri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10, 329-341; S. Öztürk (2000). Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkam Defterleri III. *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (6-7 Nisan 2000) (s. 401-414). Kayseri: Erciyes Üniversitesi. Tezler: K. Anıt. (1996). *Trabzon Ahkâm Defterine Göre Rize'nin İktisadi ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul (Transkripsiyon); S. Uygur. (2003). *Anadolu Vilayeti 7 Numaralı Ahkâm Defterine Göre 1745 Yılında Anadolu Eyaletinin Sosyal Ve Ekonomik Durumu*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul (Transkripsiyon); N. Erman. (1992). *1791-93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterleri'ne Göre İzmir*. Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, İzmir (Transkripsiyon). Transkripsiyon çalışmalarından başka eyalet ahkâm-şikayet defterleri merkeze alınarak sorun yönelimli tezler de hazırlanmıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: C. Şeker. *İstanbul Ahkâm ve Şikayet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul; R. Günay. (2009). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet kayıtlarına göre)*. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri; F. Karadeniz. (2003). *Complaints against the Kadis and Abuses of their Authority*. Yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, İstanbul; Y. Aykan. (2003). *Making Justice: State, Tax-Farmers and Peasants in the 18. Century Ahkam Registers of Istanbul*. Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul. Ayrıca 17. yüzyıl bürokrasisinde yaşanan değişimle ilgili bir tez için bkz. E. Soyer. (2007). *XVII. Yüzyıl Osmanlı Divan Bürokrasisi'ndeki Değişimlerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. Bu tezin ikinci bölümünde şikayet defterleri hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Burada şikayet defterlerinin şekil özellikleri; bu özelliklerin mühimmelerle karşılaştırması; arşivde kayıtlı şikayet defterlerin yanında diğer defterlerin içerisinde bulunan şikayet defter parçaları ve arşivde kapak adlarının yanlış yazılmasından kaynaklanan hatalar sonucu farklı tasnifler içinde bulunan şikayet defterlerinin tespiti yapılmıştır.

değirmek gerekir. Divan-ı Hümayun henüz tam klasik yapısına bürünmeden önce, şikayet mekanizmasının varlığı ve gelen şikayetlerin kaydedildiği defterler veya dosyaların bulunduğu tahmin edilebilir. Ancak bunlar bugün elimizde bulunmamaktadır.¹ Divan-ı Hümayun bürokrasisi, ihtisaslaşmaya başlamadan evvel Divan'da görüşülen kararlar, talimatlar, arzlar, emirler ve şikayetlerle ilgili olarak ortaya çıkan hükümler, mali olsun hukuki-adli olsun hepsi bir arada kayda geçiriliyordu (Emecen, 2005, s. 114). Bu anlamda şikayetlerin kaydedildiği ilk defter serisi olarak karşımıza ahkâm defterleri çıkmaktadır. 1501 tarihli mevcut ilk ahkâm defterinden de anlaşıldığı üzere bu defterler, şikayet için tutulan defterler değil, diğer konuların yanında şikayetlerin de kaydedildiği defterlerdir.² Mühimmeler, şikayetlerin kaydedildiği diğer bir defter serisidir (Heyd, 1960, s 19, 20). Mevcut ilk örneği 1553 yılına ait olan mühimmelerde devletin diğer işleriyle ilgili hükümlerle beraber şikayetler de yer almıştır. 1649 yılına gelindiğinde Divan'ın iş yükünün artması ve bürolarda ihtisaslaşmaya gidilmesi sonucu yeni bir defter serisi olarak şikayet defterleri ortaya çıkmıştır. Şikayet defterlerinin mühimme defterlerinden ayrılarak meydana gelmiş olması, bu defterlerin şekil özelliklerinin de mühimmelere benzemesine sebep olmuştur.³ Bu defterler tüm imparatorluktan gelen kişisel şikayetlerin tutulduğu defter serisi olarak öncekilerden farklı bir içeriğe sahip olmuştur.⁴ Bu defterlerde adli yargı konuları, vergi ve vakıflarla ilgili şikayetler, idari ve askeri yetkililerle ilgili şikayetler kaydedilmiştir. 1742 yılında ise Divan bürolarının iş yükünün daha da artması yüzünden yeni bir tedbir olarak şikayet defterlerinin eyaletlere göre yeniden düzenlenmesi gerekmiş ve bu yeni düzenlemeyle de eyalet ahkâm defterleri ortaya çıkmıştır. Ancak merkeze yapılan şikayetlerle bağlantılı olarak şikayet defterleri 1837 yılına kadar varlığını devam ettirir. Vilayet ahkâm defterleri ise 1910'lara kadar eyaletlerden gelen şikayetlerin kaydedildiği serileri olarak kullanılmıştır. Ayrıca Divan'da defterlerden

¹ Kraelitz ilk Osmanlı padişahları tarafından verilen beratları şu çalışmasında neşretmiştir: F. von Kraelitz. (1332). İlk Osmanlı Padişahlarının Isdar İtmış Oldukları Bazı Beratlar. *TOEM*, 5(25-30), 242-250. Burada I. Murad'a uğradıkları haksızlıkla ilgili şikayette bulunan seyyid kardeşlerin talepleri doğrultusunda aldıkları bir berat yer almaktadır.

² II. Bayezid dönemine ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri yayımlanmıştır. İ. Şahin ve F. Emecen. (1994). *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm II. Bayezid Döneminde 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*. İstanbul: TDA. Ahkâm defterlerinin içeriğiyle ilgili geniş bilgi bu eserin giriş kısmında bulunabilir.

³ Şikayet defterlerinin şekil özellikleri ve bu özelliklerin mühimmelerle karşılaştırması için bkz. Soyer 2007: 88-110.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 989 numaralı Divan-ı Hümayun Defterleri kataloğunda Atik Şikayet Defterleri adıyla 1-213 sıra numaralarında kayıtlı 1649-1837 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 213 adet Atik, Ordu ve Rikab Şikayet Defteri mevcuttur (Yıldırım ve diğerleri, 2000, s. 75).

başka şikayet dilekçelerinin de muhafaza edildiği bilinmektedir. Bu dilekçeler arşivde araştırmacıları beklemektedir.¹ Bu defter ve dosyaların yanında şikayet mekanizması üzerinden diğer mercilerin ürettiği belge serilerinden de bahsetmek gerekir. Kadı sicilleri bunlardan ilkidir. Bilindiği üzere kadı mahkemeleri kamu hukuku alanına giren idari şikayetleri ve mezalime ilişkin şikayetleri dinlemeye yetkiliydi ve bu bağlamda ilk çözüm mercii olarak görev yapmaktaydı. Bu yüzden şer‘iye sicillerinin de şikayetlerin kaydedildiği defter serilerinden olduğunu ifade etmek gerekir (Bayındır, 1986, s. 19). Kişisel şikayetlerin yer aldığı bir başka defter serisi de yine şikayetlerin yapıldığı sancak ve eyalet divanları tarafından tutulan defterlerdir. Ancak bu türden defterlerden Ursinus’un neşrettiği defterden başka henüz hiçbir örneği bulunamamıştır. Şehzadelerin sancağa çıktığı dönemlerde kurdukları divanlarda tutulan defterlerde de bölgenin şikayetleri yer alıyordu.² Diğer taraftan merkezde Divan-ı Hümayun haricinde veziriazama bağlı olarak çalışan divanların da kişisel şikayetlere baktığı bilinmektedir. Bu divanların kayıtlarında da şikayete ilişkin hükümleri bulmak mümkündür.³ Ayrıca Kazaskerlerin kendi divanlarında tutulan Kazasker Ruznamçe Defterleri de şikayetlerin kaydedildiği diğer defterlerdendir.⁴

4. İNCELENEN ŞİKAYET DEFTERLERİ VE İÇERİKLERİ

Bu çalışma için seçilen tarih aralığı (1683-1699) boyunca hali hazırda kataloglarda yer alan defter adedi 22’dir. Bu 22 adet şikayet defterinin tamamını, zamanla sınırlı böyle bir çalışmada incelemek mümkün olmamıştır. Döneme ait defterlerin sayısı ve içindeki belge adedi itibarıyla hacmi bizi defterler arasından bazılarını tercih etmeye sevk etmiştir. Sorun, bu 22 defterden hangilerinin araştırma için seçileceği sorunuydu. Bunu da düzenli örneklem metoduna uygun bir şekilde 1686 yılından itibaren mevcut ilk defterden başlanarak her üç yıl arayla tutulan defterlerden bir adet seçerek çözmeye

¹ Bu şikayet dilekçeleri, Divan-ı Hümayun ve Bâb-ı Asaî Belgelerinden 976 numaralı katalogdadır. Bu katalogta 1742-1792 yıllarını kapsayan 2.363 dosyada 233.700 vesika bulunmaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2000, s. 315).

² Şehzade divanlarında tutulan ahkâm defterlerinin içeriği ve Başbakanlık Osmanlı Arşivinde tespit edilebilen şehzade ahkâm defterleri için bkz. F. Emecen. (1994). Osmanlı Taşra Bürokrasisinin Kaynakları: Şehzade Divanı Defterleri. *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, 6-7 Haziran 1996, Bildiriler* (s. 91-100). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. s. 95 vd.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 980 numaralı Bâb-ı Âsaî Defterleri Kataloğunda 978-1014-A genel sıra numaralarında kayıtlı 1504-1819 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden bir kaç sayfa veya formadan müteşekkil 38 adet şikayet defteri parçası mevcuttur (Yıldırım ve diğerleri, 2000, s. 75).

⁴ İstanbul Müftülüğü Şer‘iye Sicili Arşivinde 377, Nuriyosmaniye Kütüphanesinde de 52 adet Anadolu ve Rumeli kazasker ruznamçe defteri bulunmaktadır (Gündoğdu, 2009, s. 699, 700).

çalıştık.¹ Bu dönem içerisindeki ilk şikayet defteri 10 numaralı şikayet defteridir. 10 numaralı defter, 1686-87 yıllarını ihtiva etmektedir. 1686 yılından itibaren sonraki her üç sene içerisinde tutulan defterlerin tespiti yapıldı. Buna göre, 1689 yılını ihtiva eden 13 numaralı defter ikinci defter, 1692 yılını ihtiva eden 16 numaralı defter, üçüncü defter olarak seçildi. Sonraki üçer yıllık arada bulunan 1695 ve 1698 yıllarında üçer adet şikayet defteri tutulmuştu. Bu defterler incelenmiş ve bulundukları dönemi en iyi temsil ettiği düşünülen 21 ve 29 numaralı defterler dördüncü ve beşinci defter olarak seçilmiştir. Ancak iş hacmi ve belge sayısındaki aşırı yük sorunu yine de tam olarak çözülmüş değildi. Zira seçilen beş defter de hacim olarak büyüktü ve her bir defterdeki belge sayısının fazlalığı, durumu içinden çıkılması zor bir hale getirmekteydi. Bu kez de aynı yönteme yani düzenli örneklem yöntemine başvurarak seçilen defterlerin tamamı yerine on sayfa okuyup on sayfa atlayarak toplam sayfanın yarısı değerlendirmeye tabi tutuldu. Böylece toplam beş defterde toplam 1694 sayfa ve 3681 kadar belge tasnife tabi tutuldu. Aşağıdaki tablo, bu defterlerin toplam sayfa ve belge sayısı ile değerlendirilen sayfa ve belge adedini göstermektedir. Buna göre beş defterin değerlendirmeye alınan hükümleri yarısına tekabül etmektedir. Yani değerlendirmeye alınan kısımların vaka temsil oranını % 50'dir. Bu çalışmada yapılacak değerlendirmelerin bu temsil oranı üzerine kurulu olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

Tablo 1: İncelenen Defterlerin Vak'a Temsil Oranları

Defter No	Ebadı	Tarih Aralığı	Toplam Sayfa	Toplam Belge	Okunan Sayfa Sayısı	Okunan Hüküm Sayısı	Vaka Temsil Oranı
10	31x22	Nisan 1686- Ekim 1687	252	1004	130	513	% 51
13	32x22	Mart-Mayıs 1689	305	1448	150	746	% 52
16	31x22	Mart-Haziran 1692	282	1335	140	656	% 49
21	31x22	Ağustos 1695- Mart 1696	504	2051	250	1003	% 49
29	29x21	Haziran 1698- Şubat 1699	351	1511	170	763	% 50
Toplam			1694	7349	840	3681	% 50

Defterlerin okunması ve Word programına aktarımı esnasında hem fişlemeler yapıldı hem de şikayet konularına göre bir tasnife gidildi. Hükümlerin analizlerini yapabilmek amacıyla şikayete konu olan hususun ne olduğu, şikayetin nereden geldiği, şikayet hakkının hangi yolla kullanıldığı, şikayet edenlerin görevleri, statüleri ve dinlerine göre nasıl ayrıldığı, çözüm için Divan-ı Hümayun'un ne emrettiği, çözüme katkı sağlayan

¹ 1683-1699 sürecinde mevcut ilk defter 1686 yılına tekabül etmektedir.

dayanak noktalarının neler olduğunu dikkate alan aşağıdaki şekilde bir fişleme gerçekleştirildi. Daha sonra bu veriler kullanılarak çalışmanın ilgili alanlarında değerlendirilmek üzere istatistiki veri elde edildi.

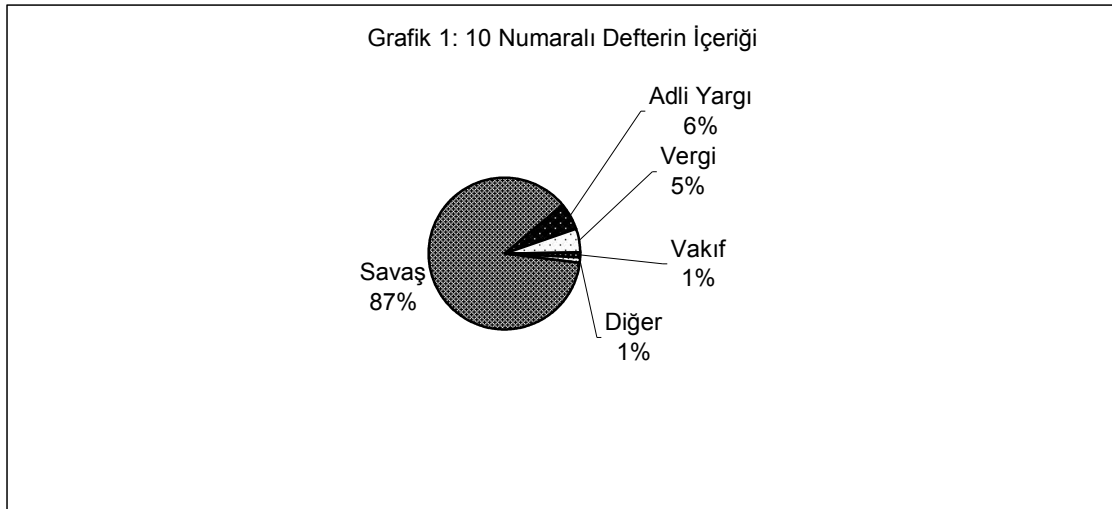
Tablo 2: Bir Hüküm ve Fişleme Örneği		
Atik Şikayet Defteri No: 21, Sayfa: 290, Hüküm: 3 (AŞD 21: 290/3)		
Çubukabad ve Kadılarına Hüküm ki Çubukabad kazasına tabi Ağılıcık nam karye fukaralarıyla Mustafa gelüb bunlar karye-i mezburenin defterlü reayası olub hasıl olan terekelerinde öşr ile salariye ve hukuk ve rüsumların defter mucebince virmeğe razılar olub tasarruflarında çift bozan resmi icab ider yerler yoğiken karyeleri sipahileri olanlar kanaat itmeyüb çiftbozan resmi namına rencide eylediklerinden Ankara sancağına mutasarrıf olanlar dahi bila emr tekalif-i şakka talebiyle rencide itmeleriyle hilaf-ı şer' u kanun ve defter züema ve erbab-ı tımar tarafından ve valiler tarafından teaddi olunmamak için yazılmışdır Fi evasıt-ı c 107	Yer	Çubukabad
	Ana Konu	Vergi
	Analiz Konusu	Zulüm
	Alt Analiz	Tekalif-i şakka, çiftbozan
	Hüküm Kime Gidiyor	Kadı
	Şikayet Hakkı Nasıl Kullanılıyor	Gelüb
	Kim Kimi Şikayet Ediyor (Görev)	Fukara-sipahi
	Kim Kimi Ş.E. (Sınıf)	Reaya-asker
	Kim Kimi Ş.E. (Din)	Müslim-müslim
	Çözüm	Te'addi olunmamak

Bu defterlerden ilki olan 10 numaralı defter, Evâil-i Cemâziye'l-âhir 1097 ilâ Evâsıt-ı Zilhicce 1098 (Nisan 1686 - Ekim 1687) tarihleri arasında kapsamaktadır. Bu tarihlerde Budin, Segedin, Şementorna, Şikloş, Mora ve Atina düşmüş, cephede isyan çıkmış ve bunun üzerine veziriazam değişikliği yaşanmıştır. Ancak ordu içerisindeki isyan sona erdirilememiş, asker cepheyi bırakarak İstanbul'a IV. Mehmed'i (1648-1687) hal' etmek üzere yola düşmüştür.¹ Defter, 252 sayfa olup bunun 130 sayfası okunmuştur. Okunan sayfalarda toplam 513 hüküm bulunmaktadır. Defter kapağında "şikayet defteri" kaydı düşülmüş olmasına² ve içeriğinde şikayet hâvi hükümler olmasına rağmen bu defter, şikayet defterinden ziyade bir "ordu mühimme" defterini andırmaktadır. Hükümler okunup, içerik konulara göre tasnif edildiğinde, gerçekten de bu defterin içeriğinin diğer şikayet defterlerinden oldukça farklı olduğu açığa çıkmıştır.³ Bu defterin içeriği aşağıdaki grafikte verilmiştir.

¹ 10 numaralı defter ve aşağıdaki 13, 16, 21 ve 29 numaralı defterlerin kayda geçirildiği dönemin siyasi durumu için bkz. İ. H. Uzunçarşılı. (1995a). *Osmanlı Tarihi. III. 1. kısım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 489-595.

² Bkz. Ek 1. 10 Numaralı Defterin Kapak Sayfası

³ Soyer de (2007, s. 82) 10 Numaralı defterin bir ordu mühimme olduğu kanaatindedir.

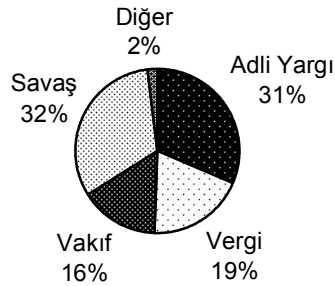
Grafikte görüldüğü üzere bu defterin % 87'si savaş ile ilgili hükümlerden oluşmaktadır. Savaşla ilgili bu hükümlerin de sadece % 14'ü şikayete dair olup gerisi asker sevki ve lojistik meseleleri konu alan hükümlerdir. Bu noktada defterin yapılan araştırma için kullanılıp kullanılmaması tereddüdü yaşanmıştır. Ancak araştırmada görmeyi umduğumuz konulardan birisi de savaşın toplumsal yaşama olan etkisini şikayet defterleri ışığında görmektir. Bu anlamda 10 numaralı defter diğer defterlerin sunduğu verilerden çok daha fazla imkana sahiptir.¹ Zira 13 numaralı defter dışında diğer defterlerde savaşa ilişkin şikayetler yok denecek kadar azdır. Bu imkandan faydalanabilmek için 10 numaralı defterin şikayet defteri formundan uzak olmasına rağmen çalışmaya katılmasının faydalı olacağına kanaatine varılmıştır. Ancak bu defterin verileri, ileriki bölümlerde yer alan genel istatistik tablolarına dahil edilmemiştir. Çünkü bu veriler, doğrudan şikayet konularının incelendiği genel istatistik tablolarında çok farklı sonuçlar çıkmasına sebep olacaktı. 10 numaralı defterin verileri, sadece savaş ile ilgili bölüm için kullanılmıştır.

13 numaralı şikayet defteri Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1100 ilâ Evâil-i Şaban 1100 (Mart 1689 - Mayıs 1689) tarihleri arasını kapsamaktadır. Defter bu dönemin (1683-99) ikinci padişahı II. Süleyman'ın (1687-1691) sefere hazırlık dönemine rastlamaktadır. Ayrıca ordunun asker ihtiyacı için “nefir-i âmm” fetvası henüz yeni verilmiş olup, asker sürücülerinin “nefir-i âmm” toplama işlemlerini yürüttüğü bir döneme rastlamaktadır. 305 sayfadan oluşan defterin 150 sayfası okunmuştur. Okunan sayfalarda 746 adet

¹ Defterlerde savaş konusunun oranları için bkz. Grafik 17: Savaş Konusunun Defterlerde Yer Alma Oranı, % Olarak

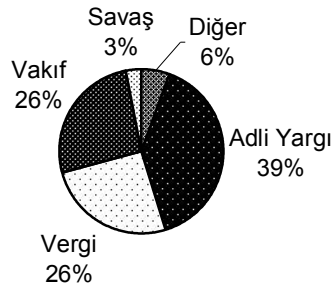
hükme rastlanmıştır. Bu defterin konulara göre içeriği aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Bu grafikte savaş olarak gösterilen hükümlerin hepsi, aslına bakılırsa tam olarak savaşın kendisiyle ilgili değildi. Bu hükümlerden bir kısmı, yollarda, köprülerde ve iskelelerde geçiş yapmak isteyen kişilerin izinlerini ihtiva eden yol izin taleplerine verilen cevaplardır. Bir kısmı da nefir-i âmm teklifi yapılmamasıyla ilgilidir. Bu oranı, sonraki defterlerde görmek mümkün değildir.

Grafik 2: 13 Numaralı Defterin İçeriği

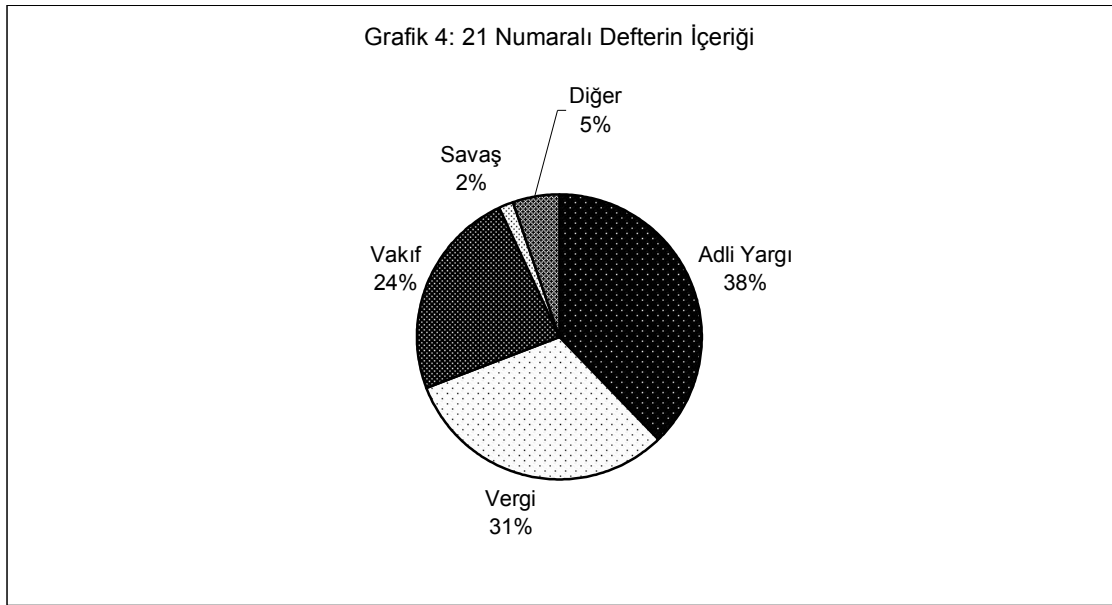

16 numaralı defter, Evâsıt-ı Receb 1103 ilâ Evâhir-i Ramazan 1103 (Mart 1692 - Haziran 1692) tarihleri arasında tutulmuştur. Defter, II. Ahmed'in (1691-1695) saltanatı dönemine isabet etmektedir. Defterin ihtiva ettiği üç aylık dönem, temmuz ayında yapılacak olan sefer hazırlığı dönemine rastlar. Temmuz-Ağustos aylarında veziriazam sefere çıkmış, Varat düşmüş, Belgrad kalesi tahkim edilmiş ve Hanya muhasara edilmiştir. Bu defterde savaş ile ilgili pek fazla şikayet gözükmemektedir. 282 sayfadan ibaret olan defterin 140 sayfası okunmuştur. Okunan kısımlarda toplam 656 hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerin konulara göre tasnifi aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 3: 16 Numaralı Defterin İçeriği

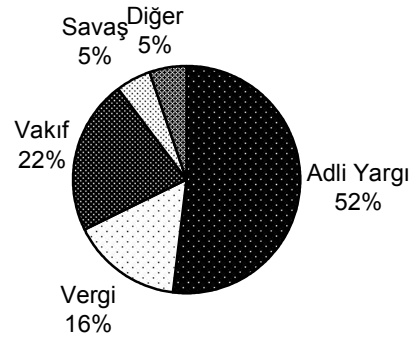
21 numaralı defter, Evâil-i Muharrem 1107 ilâ Evâhir-i Şaban 1107 (Ağustos 1695 - Mart 1696) tarihleri arasında tutulmuştur. Defterin tutulduğu dönem, II. Mustafa'nın (1695-1703) bir yıl arayla çıktığı iki sefere rastlamaktadır. Defter, sefer esnasında tutulmuştur. Bu yüzden bu defter iç kapağında da belirtildiği üzere bir ordu şikayet defteridir. Ağustosta başlayan seferle Lipve ve Lügoş alınmış, Kasım ayında seferden dönmüş ve Mart 1696'da tekrar sefere çıkılmıştır. Bu defter, sefer esnasında tutulmakla beraber doğrudan savaş ile ilgili pek fazla şikayet gözükmemektedir. 500 sayfalık defterin 250 sayfası okunmuştur. Okunan bu sayfalarda toplam 1003 hüküm bulunmaktadır. Okunan bu hükümlerin tasnifi aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

29 numaralı defter, Evâsıt-ı Zilhicce 1109 ilâ Evâil-i Şaban 1110 (Haziran 1698 - Şubat 1699) tarihleri arasında tutulmuştur. Defterin tutulduğu dönem savaşın kesildiği, barış görüşmelerinin yapıldığı bir döneme rastlamaktadır. Defterin dış kapağında bir ordu şikayet defteri olduğu ifade edilmekle birlikte, içinde kaimmakam şikayet defteri olduğu belirtilmiştir.¹ 351 sayfalık defterin 170 sayfası okunmuştur. Okunan sayfalarda 763 hüküm bulunmaktadır. Hükümlere göre yapılan tasnif aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

¹ Bkz. Ek 2. 29 Numaralı Şikayet Defterinin Dış ve İç Kapağı

Grafik 5: 29 Numaralı Defterin İçeriği

1. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ŞİKAYET MEKANİZMASI

1.1. ŞİKAYET HAKKI VE OSMANLI ÖNCESİ KULLANIMI

Osmanlı İmparatorluğu, diğer birçok müessesesini önceki Türk-İslam devletlerinden aldığı gibi şikayet mekanizmasını da bu gelenekten almıştır. Bu yüzden öncelikle şikayet mekanizmasının tarihi köklerine ve şikayet hakkının kaynaklarına bakılmalıdır. Bunun için aşağıda şikayet hakkının İslam kamu hukuku çerçevesinde kaynakları ve bu hakkın Osmanlı öncesi kullanımı üzerinde durulacaktır.

1.1.1. Devlet, Toplum, Adalet ve Şikayet Hakkı Meselesi

Osmanlı Devleti'nde şikayet hakkı ve bu hakka verilen önemin iki temel kaynağı bulunmaktadır. Bunlar, Osmanlı devlet-toplum anlayışı ve İslam hukukudur. Hukuki dayanağa daha sonra bakmak üzere öncelikle devlet-toplum anlayışının şikayet hakkıyla olan ilgisi üzerinde durulur. Osmanlı devlet-toplum anlayışının kendi şahsına münhasır olmadığı, Hint-İran ve Yunan siyasi düşüncesiyle harmanlanmış İslam siyasi düşüncesi, Orta Asya Türk-Moğol gelenekleri ve toprakları üzerine yerleştiği Bizans mirasından etkilendiği bilinmektedir (Öz, 1997, s. 48, 49). İslam dini, devletle ilgili genel prensipleri belirlemiş, ancak kavramsal olarak devlet ve devletin teşkilatlanmasını ayrıntılı bir şekilde düzenlememiştir. Bu yüzden devlet yapısı, oluşmaya başladığı andan itibaren farklı mahfillerden etkilenmiştir. Bu da İslam devlet anlayışının temel siyasi ve ahlâki hedeflerine sadık kalındığı sürece müesseseseleşme konusunda esnek ve yenileşmeye açık bir yaklaşım sergilemesini icap ettirmiştir (Davutoğlu, 1994, s. 236). Bu esneklik, yukarda mevzubahis olan siyasi geleneklerden faydalanılmasına sebep olmuştur.

İslam siyaset teorileri oluşturulurken devleti tanımlamaya ve mahiyetini ortaya koymaya yönelik çabalar sergilenmiştir. Maverdi ve İbn Teymiye gibi fakihler, Farabi gibi filozoflar, Seâlibî, Sühreverdi ve Nizamülmülk gibi siyaset bilimciler ve İbn Haldun gibi toplum bilimcilerin her biri, farklı açılardan yaklaşımlarına rağmen devlet ve hükümdarın varlığına olan gereksinim konusunda uzlaşma halindeydiler. Bu düşünürler, devlet ve hükümdarı din ve dünya işlerinin yürütülmesi için şart görüyorlardı (İnalcık, 2005d, s. 42). Bu noktada hükümdar/sultan/halife devletle

özdeşleştirilmiştir. Allah, “iyiliği emredip, kötülükten alıkoymayı” farz kıldığına göre bunu gerçekleştirmek ancak kuvvetle mümkün olurdu. Dini işlerin yanında dünyevi işlerin yürütülmesinde de devletin önemli rolleri vardı. Özellikle bu dini ve dünyevi ihtiyaçları gidermede, insanların birbirlerine ihtiyaç duymalarından ötürü toplu halde yaşamanın zorunluluğu üzerinde durulmuştur (Teymiye, 1999, s. 149, 150). Farabi toplu yaşama zorunluluğu çerçevesinde toplumu insana benzeterek organik toplum modelinin ve tabakalara bölünmüş toplum fikrinin önünü açmıştır (Karpas, 2001, s. 13). O, toplumu organik yapıda izah edebilmek için insan vücudu ile toplumu benzeştirmiştir. Toplumun yöneticilerden başlamak üzere doğal bir tabakalaşma seyrinde olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yöneticiye toplumun varlığı ve devamlılığında kilit görev verildiğini ifade etmiştir (Farabi, 2001, s. 80, 81). Bu model, kendisinden sonra gelen Gazali ve İbn Haldun’da da belirgin bir şekilde görülür. Gazali devleti bir organizma olarak izah etmeye çalışmıştır (Bayraklı, 1983, s. 43). İbn Haldun (2004, s. 241-243) ise organik modeli devletin ömrü meselesiyle ilişkilendirerek değerlendirmiştir.

İslam düşüncesinde organik toplum modeli, erkân-ı erba’a ile birlikte organik tabakalaşma modeli haline gelmiştir.¹ Erkân-ı erba’aya göre toplum, temelde dört tabakaya ayrılmıştır. Bunlar; ehl-i kılıç, ehl-i kalem, çiftçiler ve tüccar-esnaftır. Bu noktada klasik İslam düşüncesi, sultanı toplumsal cemiyetten soyutlamış ve ona ayrı bir statü vermiştir.² Sultanın görevi, ehl-i kılıcın kılıcıyla, ehl-i kalemin de kalemiyle bu dört sınıfı, adalet ve güzel siyasetle zaptetmektir. Sultan bu görevi ancak adaletle sağlayabilirdi. Bunun yolunu dönemin düşünürleri “daire-i adliye” ile izaha çalışmışlardır (Nizamülmülk, 2003, s. 191). Klasik İslam devlet toplum görüşlerinin

¹ Erkân-ı erba’a teriminin ilk oluşum safhaları antik kültürlerle kadar gitmekle birlikte terimin bir siyaset düşüncesi modeli olarak ortaya çıkışı, İslam düşüncesi ile birlikte olmuştur. Yunan, (Platon, 2004, s. 96, 97) Hint-İran (Beydaba II, 1978, s. 269-283) ve Orta Asya Türk geleneklerine (Mardin, 2003a, s. 82 vd.) uygun olarak şekillenen ve toplumu temelde yöneten ve yönetilen şeklinde iki sınıfa ayıran bu sistem, Yusuf Has Hacıp (1996, s. 351, 352), es-Sealibi (1997, s. 54, 179) ve Nizamülmülk (2003, s. 191) gibi dönemlerinin birçok düşünürü tarafından işlenmiştir. Mesleğe dayalı bir toplumsal yapı öngören erkân-ı erba’ayı sistemleştirilerek son şeklini veren Nasreddin Tûsî, Necmeddin Razi ve Celaleddin Devvâni olmuştur (Karpas, 1968, s. 72).

² Hz. Peygambere atfen söylenen “hepiniz çobansınız, hepiniz güttüğünüzden (idareniz altındakilerden) sorumlusunuz” ve Hz. Ali’ye atfen söylenen “iyi olsun, kötü olsun insanlar bir emire muhtaçtır onusuz olamazlar” (İbn Teymiye, 1999, s. 36, 75) sözlerine yapılan atıflarla sultanın gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca “Allah’a itaat ediniz, resule ve sizden emir sahiplerine itaat ediniz” (Nisa 58) ve “sizi yeryüzünde halifeleri yapan size verdiği (nimetler) hususunda deneme için kiminizi kiminizden derecelere üstün kılan O’dur” (Enam 165) ayetleri de dayanak gösterilerek hükümdarın Allah tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş olduğu fikri işlenmiştir (Sealibi, 1997, s. 35). Öyle ki artık sultan, Hint-İran siyasi söyleminin de etkisiyle yeryüzünde Allah’ın gölgesi sıfatıyla anılır hale gelmiştir (Uğur, 1988, s. 13).

temel argümanı haline gelen daire-i adliye, adı her zaman kullanılmamakla birlikte çeşitli eserlerde şu şekilde dile getirilmiştir: Ordusuz hükümdar olmaz, malsız ordu olmaz, tebaasız mal olmaz ve adalet olmayınca da tebaa olmaz (Sühreverdi, 1974, s. 47). Bu anlayışa göre, ancak adaletin sağlanmasıyla devlet ve hükümlanlık devam edebilirdi. Adalet sağlanmazsa adalete bağılı olarak tebaa, tebaaya bağılı olarak mal, mala bağılı olarak da ordu, orduya bağılı olarak da hükümdar olamaz. Bu yüzden hükümdarların en önemli görevi halk üzerinde adaleti sağlamaktır. Çünkü hükümdar için adaletin en önemli getirisi, halkın itaatini sağlamasıydı. Adalet devletin sürekliliğini sağlayacak vasıtaların başında görülmekteydi. Adalet olmazsa halkın itaati sarsılır ve devletin düzeni bozulurdu. Bu durum, şu veciz sözle ifade edilmiştir: Mülk küfürle yok olmaz zulümle yok olur (Sühreverdi, 1974, s. 48, 98). Bu noktada hakimiyet ve adaletin birbirine bağılı kavramlar olarak algılandığı anlaşıyor. Hakimiyetini devam ettirmek isteyen hükümdarın adaleti tesis etmesi, iktidarının devamını sağlayacak en önemli görevi olarak algılanmıştır.¹ İnalcık'ın (2005b, s. 14) da belirttiğı gibi “egemenlik adalete sıkı sıkıya bağılı”ydı.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, hükümdarların saltanatlarının devamı için en önemli görevi adaleti sağlamaktır. Sultanın adaleti sağlaması iki yönlüydü. Birincisi sultanların saltanatlarının göstergesi ve gereğı olan kazaî yetkisinin kullanılmasıdır. Bu, hükümdarın kadılar vasıtasıyla ihtilafa düşmüş kişilerin davalarını dine uygun şekilde çözümleyerek haklıyı haksızı ayırt etmesi şeklinde tezahür ediyordu (Sühreverdi, 1974, s. 56). İkincisi ise devlet yetkilileriyle halk arasındaki ilişkinin adilane düzenlenmesiydi. Bu da şikayet hakkının doğuşunun ikinci kaynağını oluşturmaktadır. Buna kamu alanında adaletin sağlanması da diyebiliriz. İslam amme hukukunun temellerinin atılışı, fakihlerin yazdığı “ahkamü's-sultaniye” türü eserlerle olmuştur. Bunlar konuya hukuk/fıkıh açısından yaklaşmış ve devlet-toplum yönetiminin hukuki temellerini izaha çalışmışlardır. Bunların başında Maverdi'nin ve Ferra'nın *Ahkâmü's-Sultâniye*'leri gelmektedir. Bu eserlerde İslam amme hukuku diyebileceğimiz devlet-toplum ilişkileri ele alınmış ve bu bağlamda şikayet hakkının nasıl kullanılacağı ve başvuruların nasıl bir mercie yapılabileceğı izaha çalışılmıştır. Mezalim mahkemelerinin ortaya çıkış süreci, tarihi temelleri, görev alanları, hakimlerinin

¹ Maverdi ve Ferra imamlıkta aranan şartların başına adil olmayı koydukları gibi imamlıktan azledilmeye gerekçe olabilecek hareketlerin başına da adaletsizliğı koymuşlardır (Bakır, 2009, s. 28, 45).

özellikleri ve yargılama usulleri üzerinde de durulmuştur (Maverdi, 1994, s. 156-186). Devleti temsil eden görevlilerle onlarla muhatap olan halk arasındaki münasebetlerde ortaya çıkabilecek her türlü haksız uygulamanın bu mahkemelerce ele alınması öngörülüyordu. Devlet (veya devlet yetkilileri) ile halk arasındaki bu münasebet, hiç kuşkusuz eşit bir güç dengesine dayalı değildi. Devlet yetkilileriyle halk arasındaki bu orantısız güce dayalı ilişki, halkın haksız uygulamalarla karşı karşıya kalmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Özellikle vergi toplama ve genel mahkemelerce adaletin dağıtılması gibi konularda halkın adalet dışı uygulamalarla karşı karşıya kalması her zaman muhtemeldi. Devlet yetkilileriyle halk arasındaki bu eşitsiz ilişki dolayısıyla muhtemel haksızlıklara meydan vermemek için hukukî bir zorunluluk olarak kamu alanında halkın şikayet hakkı öngörülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde de İslam siyasi düşüncesine paralel eserler verilmiştir.¹ Bu eserlerin İslamî devlet-toplum düşüncesinin bir devamı niteliği taşıdığı ve bunlarda da adalet anlayışının aynı şekilde vurgulandığı söylenebilir. Osmanlı'da hem siyasetname geleneğinin tesiriyle klasik dönem siyasetname eserlerinde hem de devlet düzeninde bozulmaların yaşanmaya başlandığı döneme ait çözülme literatüründe, adaletin sağlanması için halkın şikayetlerinin dinlenmesinin Divan için çok önemli bir görev olduğu vurgulanmıştır.²

Osmanlı aydını erkân-ı erba'a formülünü, Osmanlı toplumsal yapısını, toplumu meydana getiren yöneten ve yönetilen öğelerin sosyal ve hukuki statülerini ve toplumsal

¹ Mesela Keykavus tarafından yazılan Kabusname 14. yüzyıldan itibaren Anadolu topraklarında ilgi görmüş, Türkçe'ye çevrilmiştir. 14. yüzyılda Şeyhoğlu tarafından da tercüme edilen kitap II. Murad zamanında İlyasoğlu Mercimek Ahmed tarafından yeniden tercüme edilmiştir. Bkz. Keykavus-Mercimek Ahmed. (t.y.). *Kabusname*. (A. Özkırımlı, Haz.). İstanbul: Tercüman. Nahifi de Sühreverdî'nin *Nehcu's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*'unu tercüme etmiştir. Bkz. Ebu'n-Necib Sühreverdî. (1974). *Nehcu's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk* (Nahifi Mehmed Efendi, Çev.). İstanbul: Tercüman. Çevirilerin yanında bu alanda telif eser çalışmaları da yapılmıştır. Buna örnek şu eser verilebilir: Kınalızâde Ali Efendi, (t.y.). *Ahlâk-ı Alâ'î*. (H. Algül, Haz.). İstanbul: Tercüman. Aynı paralellik Anadolu beylikleri için de geçerliydi. Bu dönemde de adalet ve reyanın zulümden korunması gerekliliği yazılan eserlerde vurgulanmıştır. Bir örnek için bkz. K. Yavuz. (1991). *Şeyhoğlu Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema (İnceleme-Metin-İndeks)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

² İdris-i Bitlisi şikayet hakkının gerekliliğini şu şekilde izah ediyor: "Ferman sahibi sultanın daima asker ve halkın ihtiyaçlarını arz için bir mahfili, sultanlık hükümlerini yürütmek için bir divan lazımdır. Kuvvetli ve zayıf, o toplanma yerine müsaade alabilsin. Herkes perdedarsız ve manisiz, kendi ihtiyaçlarını arz etmek için girebilsin. Adilane yol ve müslümanca huy budur ki mümkün olduğu ve güç yettiği kadar adalet isteyen bir mazlum, vezir, müşir, sefir ve bir habercinin vasıtası olmadan müracaatını kendi nefsi ile yapabilsin" (Tavakkoli, 1974, s. 75). Çözülme literatürü için Koçi Bey Risalesine (1997, s. 110) bakılabilir.

rollerin izahı için kullanmıştır.¹ Yani tabakalar arası düzeni, erkân-ı erba`a ile izah etmiş ve bu tabakalar arasındaki ilişkiyi de daire-i adliye çerçevesinde ele almıştır (Öz, 1997, s. 12, 13). Buna göre “insan vücudunun sağlığı nasıl ki dört temel unsurun i’tidâli (dengelenmesi) ile mümkün olur ise, toplum sağlığı da aynı şekilde gerçekleşebilirdi. Unsurlar arasındaki bu denge bozulursa, toplum kargaşa içine düşerdi” (Suzuki, 1987, s. 376). Bu dengenin sağlayıcısı da padişah’tır. Padişah, herkesi kendisi için uygun olan sosyal statüde tutarak, bu düzeni sürdürmekle görevliydi (Özbudun, 1975, s. 21). Padişah bunu sağlamak için Tanrı tarafından atanmıştır. “Sivil, askeri ve dini bürokrasilerin işlevi, toplumdaki çeşitli grupları, sosyal tabakalaşmadaki yerlerinde tutarak düzeni yahut statükoyu korumaktadır. Bu dönemde adalet kavramından anlaşılan da budur” (Heper, 1974, s.35). Yani adalet, sadece suçluların layık oldukları cezaya çarptırılmaları, hak edenlere haklarının verilmesi, kimsenin bir başkasının hakkını gasbetmesine fırsat verilmemesi için gerekli değil, bütün sosyal tabakaların ayakta kalmalarını sağlayan iktisadi faaliyetler için de gereklidir (Unan, 2004, s. 214).

Osmanlı devlet yönetimince de bu tabakalaşma modelinin önemsendiğini ve bu bağlamda Fatih tarafından çeşitli toplumsal grupların ödevlerinin kanunlaştırma ile tanımlandığını söyleyebiliriz. Karpat’a (2001, s. 84) göre Fatih, bir adım daha öteye giderek tabakalara dayalı, atavistik (patrimonyal) bir devlet kavramı oluşturmuştur. Osmanlıların kendilerini tanımlarken yaptıkları bu tabakalaşma modelinin “geleneksel statüleri muhafaza etmesi, toplumsal dengeyi koruması, toplumun organik bağlarına zarar vermemesi” (Nişancı, 2001b, s. 67) gibi hedeflerinden dolayı Weber’in patrimonyal devlet kavramını anımsatmaktadır. Ayrıca patrimonyal bir toplumda statü ve mertebeler, hükümdar tarafından belirleniyordu (İnalcık, 2005a, s. 9). Adaletin merkeze alındığı ve tebaasına adaleti sağlamakla iktidarın devamlılığını sağlama arasında paralellik olduğuna inanan bir anlayışa sahip olması itibariyle de Osmanlıyı patrimonyal bir monarşi olarak tanımlamak mümkündür (Findley, 1996, s. 5). Bu

¹ Mesela Tursun Bey, formülün adını kullanmamakla beraber formülün en temel meselesinden yani her kesimin kendi işi ile uğraşmasına ve tabakalar arasındaki dengenin korunmasına vurgu yapmıştır (Tursun Bey, 1977, s. 12). Kimi eserlerde dörtlü tasnif formülleştirilerek işlenmiş ve çözümlemeler bu çerçevede ele alınmıştır. Bunların başında Kınalızade gelir (Unan, 2004, s. 75). Ayrıca layiha yazarlarından Hasan Kâfi, (İpşirli, 1982a, s. 251 vd.), Kâtip Çelebi (1982, s. 22-28), Nâhîfî (İpşirli, 1997a, s. 27) ve Müteferrika (Şen, 1995, s. 152) da bu bağlamda konuyu ele almışlardır. Koçi Bey (1997, s. 24 vd.), Lütî Paşa (1982, s. 27) ve Defterdar (2000, s. 96) gibileri de bu tabakaların adını vermeden sorunları tabaka ayırımına uygun olarak ele almışlardır.

bağlamda şikayet hakkının varlığını önemli ölçüde de patrimonyal devlet tarzında aramak gerekiyor. Devlet ve toplum arasındaki münasebette patrimonyal yönetim tarzı geleneksel bir aile yapısını andırır (Nişancı, 2001a, s. 14). Ailede babanın yöneten ve aynı zamanda da kollayan kişi figürü, devlet için de padişahın bünyesinde birleşmektedir.¹ Aile bireyleri konumundaki tebaaya ise padişahın otoritesine itaat düşmektedir. Tebaanın itaat yükümlülüğü karşılığında padişah, tebaasını korumak ve adaletle muamele etmekle mükelleftir. Padişahın kollaması ve adaleti ne kadar artarsa karşılığında göreceği itaat de o kadar artacaktır. İnalçık (2005b, s. 17) büyük divan kurulmasını ve halkın şikayetlerinin bu divanda dinlenmesini, mutlak hakimiyete dayanan patrimonyal devletin adaleti sağlamadaki aslî görevinin yerine getirilmesi olarak görür.

1.1.2. Osmanlı Öncesinde Şikayet Hakkının Kullanımı

İslam devlet-toplum ve siyaset modelinin temelini teşkil eden “halka adil davranma” ve “onları her türlü zulümden koruma” görevini gerçekleştirebilmek için çeşitli uygulamalar olmuştur. Bu uygulamalar temelde yönetimin başında bulunanlara yapılan şikayetleri değerlendirme ve haksızlığı önleme şeklinde gerçekleşiyordu. Bu dönemde yönetimin başındakiler, devlet memurları tarafından zulme uğrayan kişilerin üzerinden zulmü kaldırmaya yetkisi olan merciler olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı öncesi dönemde zulmü kaldırmaya yönelik ortaya çıkan bu uygulamaların bir kısmı zamanla kurumsallaşırken bir kısmı kurumsallaşamamış, kişilere, dönemlere bağlı kalmış ve bir sürekliliği olamamıştır. Bu bölümde bu uygulamaların kurumsallaşma öncesi ve sonrasındaki işleyişleri ele alınacaktır.

1.1.2.1. Kurumsallaşma Öncesi İşleyiş

Erken İslam dönemi şikayet kabulü uygulamalarından bazıları, uygulayıcıların dönemleriyle sınırlı kalmış olup bir sonraki döneme aktarılıp bir müesseseye bürünememiş, kişilerle ve belirli dönemlerle sınırlı kalmıştır. Ancak hiç kuşkusuz bunlar, daha sonra gerçekleşecek olan müesseseleşmeye katkı sağlamışlardır. İslam tarihinde bu konuda bahsedilebilecek ilk uygulama Hilfü'l-Fudûl'dür. Hilfü'l-Fudûl, İslam'ın ortaya çıkışından evvel bazı Kureyş kabileleri arasında haksızlığa uğrayanların

¹ İdris-i Bitlisi padişahın bir baba gibi olmasını şu şekilde izah ediyor: “Padişah Allah'ın gölgesi olduğuna göre, halkın üzerine kuşluk güneşi gibi şefkat gücü ile bakmalıdır. Evin büyüğü gibi bütün zayıf ve acizleri atıfet gözüyle kendi çocukları gibi farzetmelidir. Kullarını ve askerlerini kendi himayesi ve bayrağı altında öz oğulları derecesinde korumalıdır” (Tavakkoli, 1974, s. 67, 68)

korunması ve yardım edilmesi ile ilgili yapılan iki antlaşmaya verilen addır (Akyüz, 1995, s. 31). Bu antlaşmalardan ikincisine Hz. Muhammed de dahil olmuştur. Mekke şehrinde birine zulüm ve haksızlık yapıldığı zaman ahde katılanların hepsi, o kimse ister iyi, ister kötü, ister yerli, isterse yabancı olsun kendisine hak verilinceye kadar tek bir el gibi hareket edeceklerine dair sözleşmişlerdir. Ahitleşmenin doğası gereği yeni katılımların meydana gelmesi imkansızdı. Bu yüzden Emevi hilafetinin ilk zamanlarında son mensubunun ölmesi üzerine, bu antlaşma sona ermiştir (Hamîdullah, 1998, s. 31, 32). Bu yüzden antlaşma kurumsallaşamamıştır. Bu antlaşmaya taraf olanların bir teşkilat gibi çalıştığına dair örnekler görmek mümkündür.

İkinci bir şikayet mercii de Hz. Peygamberin kendisiydi. Hılfü'l-Fudûl içinde yer alan ve onu öven Hz. Peygamber, iki sahabe arasındaki su yolları ile ilgili ihtilafı çözmüştür. Maverdi (1994, s. 159, 161) bu konuyu ve Hılfü'l-Fudûl'ü mezalimin kökeni olarak görür. Hz. Peygamberin mezalime girebilecek davaları çözmesi ileride ortaya çıkan mezalim mahkemelerine örnek teşkil ettiği düşünülmekle birlikte bir kurumsal yapıya onun zamanında dönüştürülemediği açıktır.

Hz. Peygamberden sonra gelen halifeler döneminde de mezalime girebilecek davaların çözüldüğü bilinmektedir. Bu yüzden üçüncü bir şikayet mercii olarak halifeliği görebiliriz. İlk üç halifenin hac ve umrelerde, valilerle ilgili zulüm ve baskıdan dolayı şikayetçi olanlar varsa dinleyip karar verdiği, ceza gerektiriyorsa hemen infaz ettiği bilinmektedir. Buna ek olarak Hz. Ömer, bazı şikayetler için tahkikat komisyonları kurup incelettirmiştir (Akyüz, 1995, s. 40). Hz. Ali ise kendi döneminde haksızlıkların ve hükümlerin tatbikindeki ihmalkârlıkların artmasından dolayı önceki halifelerden farklı olarak fevkalade mahkeme işlerine bakmak üzere bir memur tayin etmiştir (Maverdi, 1994, s. 158). Bu yüzden kimi çağdaş müellifler, mezalimin Hz. Ali zamanında kurulmuş olduğunu ileri sürmüştür (Yeniçeri, 2004, s. 516).

İslam peygamberi ve halifelerinin devletin başı olarak şikayet dinleme ve sorun çözme geleneği sonraki dönemlerde sultanlar tarafından da devam ettirilmiştir. Sultan geleneğini ikiye ayırmak gerekir. Birincisi İslam öncesi eski İran hükümdarlarıyla Türk hakanlarının uygulamaları ikincisi de Emevilerle başlayan İslam sultanlarının

uygulamalarıdır. Eski İran'da haksızlığa uğrayanların şikayetleri bizzat sultanlar tarafından dinlenmiştir. Nizamülmülk'ün (2003, s. 30) aktarmasıyla eski Acem sultanlarının şikayet konusunda hassas olduklarını görmekteyiz. Ayrıca yapılan vurgu üzerine şikayetlerin sadece padişahın şahsına yapıldığı, halk ile arasına bu anlamda bir şahıs veya şahıslar topluluğundan oluşan bir kurum oluşturmadığı anlaşılmaktadır.¹ Türk hakanlarının da toplumdan gelen şikayetleri dinleyip çözüm üretmek için çalıştıkları bilinmektedir. Mesela Uygur hükümdarı Alp İlteber'in annesi onun adına halkın şikayetlerini dinlerdi (Ögel, 1971, s. 88). Ayrıca Bizans imparatorlarının da temel görevlerinden birisinin valilerin ve diğer resmi görevlilerin halkı ezmesi ve sömürmesini önlemek olduğunu biliyoruz. Osmanlı'da uygulanan adaletname türüne benzer Bizans İmparator *novellaları* da bu yüzden ilan edilirdi (Aktaran: İnalçık, 2005f, s. 78). Emevilerle başlayan sultanlık döneminde de eski İran örneklerine uygun şekilde sultanların bizzat şikayet dinledikleri ve dahası ilerleyen zamanlarda bunun kurumsallaşmaya önemli katkılarının olduğu bilinmektedir.

1.1.2.2. Şikayet Uygulamasının Kurumsallaşması

İslam coğrafyasının ve siyasi yapısının genişlemesiyle, ihtiyaçları karşılamaya yönelik kurumsallaşma çabaları hız kazanmıştır. Devletin işlerini yürütmek üzere teşkil edilen bu kurumların başında hiç kuşkusuz divan gelir. Divan, eski İran'da mali kayıtların yazıldığı defterlere ve bu defterleri tutan resmi dairelere verilen isimdi. İslam'ın ilk devirlerinde de kelime bu şekilde anlaşılmıştı (Mumcu, 1994, s. 430). İlk olarak devletin sınırlarının genişlemesi ve gelirlerinin artması neticesinde fey' gelirlerini dağıtmak üzere Hz. Ömer tarafından kurulmuştur.² Emeviler ile birlikte İslam devletinde idari müesseseler gelişmiş divanların sayısı artmış ve bu divanlar, konularında ihtisaslaşmaya gitmiştir (Aykaç, 1997, s. 32). Abbasiler de Emevi divan sistemini geliştirip yaygınlaştırmış ve vezaret makamı aracılığıyla da merkezi bir bürokratik yönetim kurmuşlardır (Duri, 1994, s. 379). Bunlardan başka kurulan diğer İslam devletlerinde de idari, mali ve askeri işleri yürütmek üzere çeşitli adlarda divanlar

¹ Nizamülmülk (2003, s. 58, 59) padişahların ovalarda yapılan yüksek kürsülerde ve atlarının üzerinde mazlumları bizzat görerek dinledikleri ve onlara haklarını verdiklerini anlatmaktadır. Çünkü Acem padişahları, şikayet dinleme olayının tahtta veya sarayda yapılacak olursa, zalimler tarafından şikayetçi olan kişinin padişahın huzuruna girmesini engelleyeceği korkusundan dolayı bu yolu seçmişlerdir. Ayrıca Nizamülmülk, bu yöneticilerin öncelikle kendileriyle ilgili şikayetlerin baş rahiplerce dinlenmesi için tahttan inerek onun önünde diz çöktüğünü de aktarmaktadır.

² Fey' gelirleri için bkz. R. Kaya. (2001). Kur'an-ı Kerim'de Fey Gelirleri ve Dağılımı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10(2), 67-86.

kurulmuştur. Çeşitli devletlerde kurulan bu divanların görev tanımları farklı olsa da görev alanlarından birisi şikayet dinlemek ve sonuçlandırmak olmuştur. Mesela Eyyübilerin Divanü'l-inşasında diğer idari işlerinin yanında sultanın önünde yapılan şikayetlerin okunması ve gerekli cevapların yazılmasıyla da ilgileniliyordu (Şeşen, 1994, s. 381). Memlûklülerde de aynı adla kurulan divanın diğer idari işlerinin yanında halkın şikayetleriyle ilgili devlet kararlarının hazırlandığı bilinmektedir (Koprman, 1994, s. 383). Büyük Selçukluların Divan-ı İstîfası da aynı şekilde çalışıyordu. İlhanlıların Divan-ı Büzürg adlı teşkilatında da vergiler ile ilgili şikayetlerin dinlendiği ve şikayetin defterlerden incelendiği bilinmektedir (Taneri, 1994, s. 383, 384).

Bu divanların asıl görevi şikayet dinlemek değildi. Şikayet dinlemek için oluşturulmuş en önemli divan ise hiç kuşkusuz Divan-ı Mezalimdir. Divan-ı Mezalim, yukarıdaki divanlardan farklı olarak zulmü önlemek ve zulme uğrayanların şikayetlerine cevap vermek amacıyla kurulmuştur. Yani şikayet dinlemek, Divan-ı Mezalim'in ikincil işlerinden değil kuruluş amacıdır. Bu yüzden kurumsal amacı halkın şikayetlerine cevap vermek olan bu kurumu burada daha detaylı ele almak gerekir. "Sözlük anlamına bağlı olarak mezalim fıkıh literatüründe hem şahsa hem mala yönelik haksızlıklar için kullanılsa da daha çok malla ilgili hak ihlallerinde ve 'gasp hırsızlık gibi yollarla kazanılan mal ve elde edilen gelirler, mükelleflerden kanunsuz olarak tahsil edilen vergiler, hukuka aykırı şekilde el konulan mallar' anlamında yaygınlık kazanmıştır. İdari ve hukuki bir müessese olarak ise mezalim 'normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idari şikayetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek kurul' şeklinde tanımlanabilir" (Yeniçeri, 2004, s. 516). İslam ülkelerinin sınırlarının genişleyip merkezlerde kadıların gücünün azalmasıyla ve verdikleri kararların mahalli icra makamlarınca uygulanmaması veya bizzat kadı kararlarının mahalli icra makamlarınca çiğnenmesi durumlarıyla karşılaşıldı. İşte bu divan, kadıların verdikleri kararların icrasında açılan bu gediğin kapatılması ve şer'îye mahkemelerinden karar aldığı halde hakkını elde edemeyenlerin başvuracağı daha yüksek ve icra gücü kuvvetli bir makam olarak kurulmuştur (TDA, 1988, s. 79). Heyd'e (1983, s. 633) göre bu mahkemeler, hükümdarın gücü ile kadıların kaza salahiyetlerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Üye olarak kadıların da bulunmasına rağmen adaleti dini hukuka göre icra eden normal kadı mahkemelerinden

farklıydı. Bu organlar, şeriatın ceza hukuku ve cezaî dava usulü kaidelerinden bağımsız olup, genelde örfî hukuk, kamu yararı ve özellikle idari ve siyasi maslahatın gereğine göre hüküm verip işlev görüyordu.

Mezalim oturumu için ilk defa belli bir gün tayin eden Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'dır (ö. 705) (Maverdi 1994: 158). Bu uygulamayı daha sıkı bir şekilde sürdüren Ömer b. Abdülaziz (ö. 720) olmuştur. Emeviler döneminde sultanların bazısının bizzat mezalim dinlemesinin yanında bu iş için bir atama yaptıkları da olmuştur. Bunun yanında bu mahkemeler hilafet merkezinden başka eyaletlerde de kurulmuştur (Yeniçeri, 2004, s. 517). Bunlara rağmen sultanlarının kendi inisiyatifleriyle bu mahkemelerin kurulup işlemesi ve bazı halifelerin hiç mezalim mahkemesi kurmaması bu mahkemelerin kurumsal niteliğe tam anlamıyla bürünemediğini göstermektedir.

Abbasiler döneminde ise mezalim mahkemeleri devlet idaresinin önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu mahkemeler, üçüncü halife Mehdi-Billah (ö. 785) devrinde kurumsal nitelik kazanmıştır (Akyüz, 1995, s. 46). Muhtedi'den (ö. 870) sonra mezalim mahkemelerinin başkanlığına özel atanan memurlar ve idareciler getirilmiştir (Maverdi, 1994, s. 159). Ayrıca Muhtedi, kubbetü'l-mezalim adını verdiği kubbeli, dört kapılı büyük bir bina yaptırmıştır. Aynı dönemde mezalim müessesesi eyaletlerde de yaygınlaşmıştır. Bu bölgelerde yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte her devlet ve iktidar Divan-ı Mezalimde kendine göre bazı düzenlemeler yapmıştır (Yeniçeri, 2004, s. 517). Abbasilerle başlayan bu uygulama Memlükler, Tolunoğulları, İhşidler, Fatimiler, Karahanlılar, Gazneliler, Harzimşahlar, Samaniler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, Endülüs Emevileri (Akyüz, 1995, s. 40-69) ve Delhi Türk Sultanlığı (Kortel, 2006, s. 317) gibi diğer Müslüman devletlerde de görülmüştür.¹ Bu mahkemeler, genellikle Divanü'l- Mezalim olarak adlandırılmakla beraber değişik adlarla da varlığını sürdürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu işlevi Divan-ı Hümayun yerine getirmiştir.²

¹ Akyüz'e göre (1995, s. 70) Norman Kralı II. Roger (1130-1154) bu kurumu, Sicilya adasında kullanmış ve buradan da aynı kurum Avrupa ülkelerine kök salmıştır.

² Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra Divan-ı Mezalim, aynı adla ve tarihteki benzer işlevleriyle Suudi Arabistan'da 1954'te yeniden kurulmuş, 1963 ve 1970 yıllarında yapılan düzenlemelerle diğer mahkemelerden bağımsız hale getirilmiştir (Yeniçeri, 2004, s. 517).

Divan-ı mezalimin bürokratik yapısı, üyeleri, başkanlığı, (idari, yasama, adli, iktisadi, ve yüksek mahkemeye ilişkin) görevleri ve işleyişi dönemlere, devletlere ve zamana göre değişiklik arz etmiştir.¹ Bu yüzden bunların üzerinde durmak yerine Osmanlı öncesinde şikayet mekanizmasıyla bağlantı kurulabilecek bir diğer kurumsal yapıya kısaca değinelim. İslam'ın ilk ortaya çıkışından itibaren mazlum konumda bulunacak herhangi bir kimsenin bu durumda hakkını alabilmek amacıyla çeşitli yapılar geliştirildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu yapılarda amaç, haksızın elinde bulunun hakkın alınıp hak sahibine teslim edilmesi idi. Yani zulüm gerçekleştikten sonra gelecek şikayet doğrultusunda hakkı sahibine vermektir. Zulümle ilgili şikayetlerin bu müesseselere ulaşmama ihtimaline karşı çeşitli alt ve ara müesseselerin devreye sokulduğu görülmektedir. Bu müessesenin başında Abbasiler tarafından kurulan “berid divanı” gelir. Aslında bu müessesenin şikayet mekanizmasının tam olarak içerisinde olduğunu iddia etmek güçtür. Ancak şikayet kabul eden müesseselerle aynı gaye doğrultusunda kuruldukları için burada temas etme ihtiyacı hissedilmiştir. Berid divanı, valilerin halka nasıl davrandığını, zulüm yapıp yapmadıklarını sultana bildirmekle görevli bir nevi iç casusluk birimidir. Bu bağlamda düşünüldüğünde şikayete gücü yetmeyen halkın kendi halinde bırakılmadığı anlaşılmaktadır. Şikayete gelemeyen veya gelmesi engellenen konuların devlet başkanı tarafından sürekli takip edilmesi, bize bu teşkilatın da şikayet mekanizması içerisinde ele alınması gerektiği kanaatini vermiştir. Berid teşkilatı talimatnamesinde de bununla ilgili esaslar belirtilmiştir.² Bu teşkilatta amaç, halkın yöneticiler hakkındaki şikayetlerinin gizli bir şekilde takip edilmesidir. Toplanan bilgiler kuşkusuz halifeye ulaştırılıyordu (Harekat, 1992, s. 500). Berid teşkilatı, Endülüs Emevi Devleti, Tolunoğulları, Samaniler, Gazneliler ve Selçuklularda da aynı amaçla kurulmuştur. Gaznelilerde bundan başka valilerin faaliyetlerini kontrol eden kethüdalık görevi de bulunmaktaydı (Harekat, 1992, s. 499). Osmanlı'da da aynı amaçla casusların kullanıldığı bilinmektedir (Hezarfen, 1998, s. 179).

¹ Bu konuda Akyüz'ün (1995) kitabında geniş bilgi bulunabilir. Ayrıca bkz. F. Atar. (1982?). *İslam Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı: 166-170. Yeniçeri, 2004, s. 515-518.

² Berid Teşkilatı Talimatnamesinden: Halkın işlerinde adalet, zulüm ve zorluk gibi şeylerle karşılaşarak karşılaşmadıklarını araştırıp, bu hususu açıkça ve ayrıntılarıyla yazsın. Hakimlerin hükümlerinde, tutum ve davranışlarında ne durumda olduklarını öğrensın. Bu konuda ancak doğru ve kesin olarak tespit ettiği şeyleri yazsın (Aykaç, 1997, s. 56).

1.2. ŞİKAYET KABUL EDEN MERCİLER

Mezalim mahkemeleri, Osmanlı öncesinde şikayet kabul eden en önemli müessese olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı, birçok müesseseyi Türk-İslam geleneğinden almışken kendisinden önceki gelenekte bulunan mezalim mahkemesini doğrudan almayı yeğlememiştir. Bunun yerine Osmanlı, şikayet dinlemek için birçok mercie yetki vermiştir. Peki Osmanlı, neden şikayet hakkının kullanımını mezalim mahkemesi gibi tek bir müesseseye münhasır kılmamıştır? Osmanlı, şikayet hakkının kullanımı için hangi mercileri yetkilendirmiştir? Bu mercilerin şikayet mekanizması içerisindeki fonksiyonları nedir? Burada bu sorulara kısmen cevap bulunmaya çalışılacaktır.

Osmanlılar, kendinden önceki devletlerin divanlarının yetkileriyle mezalim mahkemelerinin şikayet dinleme fonksiyonunu tek çatı altına toplamayı tercih etmiştir. Diğer bir deyişle Divan-ı Hümayun, daha önceki divanların idari, mali ve siyasi fonksiyonlarını alırken mezalim divanının şikayet kabul etme fonksiyonunu da üstlenmiştir. Bunun yanında mezalime ilişkin şikayet kabulü, sadece Divan-ı Hümayun'la sınırlandırılmamıştır. Veziriazama bağlı olarak çalışan İkinci, Çarşamba ve Cuma divanlarında da şikayet dinlenmiştir. Dahası kazasker divanında, eyalet ve sancak divanlarında ve kadı mahkemelerinde de mezalime yönelik ve kamu hukuku alanına giren konularda şikayet kabul edilmiştir. Böylelikle Osmanlı, mezalime ilişkin konularda yapılacak şikayetler için başvuru mercii sayısını artırmış ve yaygınlaştırmıştır. Bu da şikayetçilerin şikayetlerini yetkili mercilere ulaştırmada daha iyi bir imkana sahip olmasını sağlamıştır. Bir şikayetçi şikayetini en yakınındaki bir kadiya yapabileceği gibi sırasıyla sancak ve eyalet divanı, imparatorluğun merkezinde bulunan veziriazama bağlı diğer divanlara ve Divan-ı Hümayun'a yapabiliirdi. Hepsisi de sonuç itibariyle padişah adına şikayet kabul eden ve padişahın kanununa göre hüküm veren mercilerdi.

1.2.1. Padişah ve Divan-ı Hümayun

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan herkesin uğradığı haksızlığa çözüm üretebilecek çeşitli derecedeki mercilere başvurma hakkı vardı. Şikayetçi, en aşağıdaki merciden başlayarak istediği düzeydeki mercie başvuruda bulunabilirdi. Şikayet konusunun önemine, sorunun büyüklüğüne, çözüm merciinin gücüne ve başvuruda bulunacak kişinin toplumsal ve ekonomik konumuna göre bu mercilerden birisi tercih edilebilirdi.

Bu mercilerin en üst düzeyi hiç kuşkusuz padişaktır. Padişah, Tanrı'dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak haksızlığı giderebilecek en yüksek otoritedir. Kendi emrinde bulunan kişilerin yapabileceği haksızlıkları en nihayetinde o ortadan kaldırılabildi (İnalcık, 2005e, s. 49). Çünkü devletin en üst gücü padişaktır. Padişaha bu gücü Orta Asya egemenlik anlayışıyla İslam devlet anlayışı vermiştir.

Padişaktan sonra gelebilecek diğer büyük merci de hiç kuşkusuz Divan-ı Hümayun'dur. Divan-ı Hümayun adı üzerinde padişahın divanıdır. Bu yüzden de yapılan şikayet aslında padişaha yapılan şikayettir. Divan da şikayete padişah adına cevap verirdi. Teorik çerçevede padişah çözüm merciinin en başta geleniydi. Yani devletin en üst başvuru mercii padişaktı. Ancak klasik dönemde padişah, şikayet kabul etmekle birlikte çözüm sürecinde fiilen görev almamaktaydı. Şikayeti ister padişah bizzat kabul etsin, ister padişah adına Divan-ı Hümayun kabul etsin, pratikte şikayetin çözülmesini gerçekleştiren Divan-ı Hümayun'du. Bu yüzden Divan-ı Hümayun'un şikayet dinleme ve çözme fonksiyonu üzerinde ayrıntılı durmak gerekir. Ancak bu konuya geçmeden önce padişahın şikayet mekanizması içerisindeki fonksiyonu üzerinde ayrıca durulmalıdır.

Devlet-toplum anlayışı çerçevesinde padişahın en temel görevi, tebaasına adalet sunmaktır. Bu yüzden şikayet mekanizmasının temelinde padişahın adalet dağıtan imgesi vardır. Mekanizmanın işleyişinde en temel fonksiyon padişaha aittir. Çünkü mekanizmanın işleyişi, padişahın kazaî yetkileri çerçevesinde gerçekleşiyordu. Padişah bu yetkiyi, doğrudan kullanmak yerine mekanizma içerisinde yer alan bürokratik yapılar vasıtasıyla kullanıyordu. Bu yapıların başında hiç kuşkusuz Divan-ı Hümayun yer alıyordu. Devletin kuruluşundan itibaren sarayın gücü ve bürokrasinin gelişimiyle padişahın Divan-ı Hümayundaki rolü de değişmiştir. Bu değişikliğe paralel olarak padişahın şikayet mekanizmasındaki rolünde de farklılıklar yaşanmıştır. Bu yüzden klasik dönemde padişahların şikayet konusundaki fonksiyonlarına geçmeden önce kuruluş dönemindeki rolleri üzerinde kısaca duralım. Bu dönemde şikayetler doğrudan padişaha yapılabildiği gibi çözüm de padişah tarafından gerçekleştiriliyordu. Çünkü ilk padişahlar bir divan üyesi olarak toplantılara katılıyordu. Bu yüzden başvurular padişaha yapıldığı gibi çözüm sürecinde de padişah fiilen rol alıyordu. Ayrıca

padişahların, bu dönemde İran sultanları gibi divanın dışında ve divandan bağımsız bir şekilde şikayet dinleyip çözdükleri de oluyordu. Mesela Bayezid zamanında şikayet dinleme işinin Divan'dan bağımsız bir şekilde sultan tarafından bizzat gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Bayezid, sabahleyin erkenden yüksek geniş bir yerde oturur, halk da kendisinden uzakta, onun görebileceği bir yerde dururdu. Bir haksızlığa uğrayan kimse ona müracaat eder ve derhal işi halledilirdi (Ş. İnalçık, 1948, s. 192). Bayezid'den önce de divana veya sultana şikayetlerin yazılı veya sözlü ulaştığına dair kanıtlar da bulunmaktadır. I. Murad döneminde Edirne'de verilen bir berat, buna örnek gösterilebilir. Bu berat, iki seyyid kardeşin şikayeti doğrultusunda verilmiştir. Bu seyyidlerin babaları iki yeniçeri tarafından haksız yere öldürülmüştür. Seyyid kardeşlerin talebi, babalarının öşr ve koyun vergileriyle ilgili muafiyetlerinin kendileri için de devam etmesidir. Anlaşılan o ki yerel idareciler, bu kardeşlerden babalarının sahip olduğu muafiyetlere aykırı taleplerde bulunmuşlardır. I. Murad seyyid kardeşlerin talebini haklı bulmuş ve onlara babaları gibi bu vergilerden muaf olduklarına dair bir berat vermiştir (Kraelitz, 1332, s. 244 vd.). I. Murad ve I. Bayezid'in henüz üçüncü ve dördüncü Osmanlı sultanları olduğu düşünüldüğünde kendinden önceki Osman ve Orhan beylerin de kendilerine gelen şikayetleri dinleyip karara bağlamış olabilecekleri tahmin edilebilir. Divan'ın dışında halkın şikayetlerini padişahların bizzat dinlemesi II. Murad'a kadar devam etmiştir. II. Murad da selefleri gibi bizzat halkın yakınmalarını toplayarak şikayet dinlemiştir (Aktaran: Mumcu, 2007a, s. 5).

Padişahların şikayet kabul, dinleme ve çözme şeklinde gerçekleşen rolleri, klasik dönemde bürokratik yapıda ve padişahın gücünde meydana gelen değişime paralel bir şekilde değişikliğe uğramıştır. Fatih'le başlayan, padişahların Divan-ı Hümayun'dan uzaklaşma eğilimi, Kanuni ile son raddesine gelmiştir. Bu dönemde padişah, Divan'ın başkanı yani bir üyesi olmaktan tamamen çıkmıştır. Böylelikle şikayet dinleme ve çözme fonksiyonu da tamamıyla Divan-ı Hümayun'a kalmıştır. Padişahın idari denetim yolları da bu bağlamda kısıtlanmaya başlamıştır (Mumcu, 2007a, s. 4). Padişah bu dönemde dava dinlemese de şikayet kabul etmeye devam etmiştir. Divan'da padişaha bizzat dilekçe veya şikayet sunamayan ahali, çeşitli yöntemlerle padişaha şikayet dilekçelerini iletmesini bilmiştir. Bu bağlamda padişah doğrudan doğruya halktan şikayet toplamıştır. Padişah bunu Cuma namazında, ava çıkarken veya sefere giderken

veya gelirken, halkın dilekçelerini kabul ederek gerçekleştirmiştir (İnalcık, 2005e, s. 49). Dolayısıyla halkın padişahı görebilmesi, şikayet ve isteklerini doğrudan ona iletebilmesi için Cuma ve bayram namazları, av partileri ve gezintiler birer vesile olmuştur.¹

Bu dönemde padişahın şikayet mekanizmasındaki fonksiyonuna bakıldığında şikayetlerin Divan'a ulaşmasını sağlayan bir kanal ve şikayetleri çözen Divan'ı denetleyen bir üst organ olduğu görülür. Çünkü padişaha doğrudan dilekçe sunulduğunda kendisi şikayet için bir çözüm üretmiyor, çözüm üretmesi için Divan'a havale ediyordu. Şikayetin Divan'da çözüme ulaşması için padişah oldukça etkili bir kanaldı. Çünkü padişahın doğrudan emriyle karşı karşıya kalan Divan üyelerinin sorunun çözümünde hem daha hızlı hem de titiz davranacakları tahmin edilebilir. Bu bağlamda padişahın şikayetler konusunda bir denetim görevi olduğu söylenebilir. Hem kendi vasıtasıyla Divan'a ulaşmış şikayetlerin ele alınmasında hem de diğer bütün şikayetlerde padişah, bir üst merci olarak denetleme görevini yerine getiriyordu. Bilindiği üzere Divan-ı Hümayunda bulunan "kasr-ı adl" padişahların temel görevlerinden olan kişisel şikayetleri dinleme işinden vazgeçemedikleri için yapılmıştır (İnalcık, 1995, s. 90). Klasik dönemde padişahların bu yetkisini etkili bir şekilde kullandığı söylenebilir. Ancak Divan-ı Hümayun'un görevlerinin 17. yüzyılın ortalarından itibaren paşa kapısına kayması padişahın gerektiği zamanlarda yaptığı denetimin zayıflamasına yol açmıştır (Mumcu, 2007a, s. 9).

Padişahların şikayet mekanizmasındaki fonksiyonu üzerinde durduktan sonra klasik dönemde asıl şikayet kabul eden ve çözüm üreten Divan-ı Hümayun'a geçebiliriz. Ancak bundan önce Divan-ı Hümayun'un devlet merkezindeki konumuna ve tarihi

¹ "Cuma selamlığında verilen arzuhallerin gereğinin yapılmasından genellikle sadrazam sorumlu idi. Bu konudaki ihmali padişahın sert tepkisine yol açardı. Halkın genellikle şikayetçi olduğu sadrazam, yeniçeri ağası, ve diğer üst seviyedeki yetkililer, zaman zaman belirli yerlere yerleştirdikleri adamları ile halkın Cuma selamlığında padişaha ulaşmasına engel oluyorlardı. Bu durumda halk, bütün çabalarına rağmen dilek ve şikayetlerini hükümdara sunamazsa uzaktan bir paçavrayı veya hasır parsçını yakarak uzunca bir sopa üzerinde tutmak (hasır yakmak) suretiyle şikayetleri olduğunu hükümdara gösterirdi. Doğrudan hükümdara bağlı olan görevliler bu kimselerin padişahla görüşmesini sağlardı. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Cuma selamlığında halkın arzuhallerinin hükümdara ulaştırılmasında daha pratik bir yol benimsenmiştir. Camide saflar arasında dolaşan padişaha bağlı görevliler arzuhalleri toplar 'maruzat-ı rikabiye' adı altında özetlerini sunar, hükümdarın bu husustaki iradelerini not ederlerdi" (İpşirli 1993, s. 91, 92). Normal yoldan şikayetini ulaştırılamayan ticaret ehli yabancı uyruklu müste'men tebaa da hasır yakma uygulamasına başvurmuştur (Koçu, 2003, s. 19, 20).

altyapısına kısaca değinmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm yetki padişahıdır. Padişah, bu yetkilerinin büyük bir bölümünü veziriazam yoluyla kullanırdı. Veziriazam padişahın bu yetkilerini yalnız başına değil padişahın divanı olan Divan-ı Hümayunla kullanmak durumundaydı. Bu yüzden Divan-ı Hümayun'un İmparatorluğun merkez örgütünde padişahıktan sonra ikinci bir organ olduğu ifade edilebilir (Mumcu, 2007a, s. 17).

Divan-ı Hümayun, kendinden önceki İslam devletlerinin divanlarının ve eski Türk-Moğol geleneklerinin kurultayının etkisiyle şekillenmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önce devlet işlerini görüştükleri kurullar ve Abbasilerdeki saray divanlarıyla Divan-ı Mezalim gibi her türlü şikayete açık divanlar, Türklere eski gelenekleriyle divanları birleştirerek yepyeni bir divan kavramı oluşturma imkanı sunmuştur. Divan-ı Hümayun'a benzeyen ilk gelişmiş İslam-Türk divanını Büyük Selçuklular kurmuştur. Onların Divan-ı A'la'sı ile Divan-ı Hümayun'a geçiş süreci başlamıştır. Bu gelenek Anadolu Selçukluları ve daha sonraki beyliklerde de devam etmiş ve Osmanlı'ya sirayet etmiştir (Mumcu, 1994, s. 430).

Osmanlı Devleti'nde divanın Orhan Bey zamanından itibaren mevcut olduğu bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1988b, s. 1). II. Murad döneminde ise divan, Divan-ı Hümayun vasfını kazanmaya başlamıştır (Mumcu, 1994, s. 430). Bu ilk divanın üye sayısı ve görevleri tam olarak bilinmemekle birlikte yüksek mahkeme olarak görev yaptığı ve hükümdarın halka adaletini gösterme vasıtası olarak kullandığı bilinmektedir (Koyama, 1994, s. 867). Fatih'le Divan-ı Hümayun, klasik yapısına yaklaşmış ve bir kurul olmaktan çıkıp bir karar organı haline gelmiştir. 16. yüzyıldan itibaren ise bilinen klasik yapısına bürünmüştür (Mumcu, 2007a, s. 7). 17. yüzyıl sonlarından itibaren Divan-ı Hümayun'un yetkileri yavaş yavaş veziriazamın divanına geçmeye başlamıştır (Afyoncu, 1999, s. 183). 19. yüzyılda II. Mahmud'un reformlarıyla kabine sistemine geçilmiş ve veziriazam divanı ve sembolik durumda bulunan Divan-ı Hümayun'un sonu gelmiştir.¹ Ancak Divan hiçbir hukuki ve siyasi fonksiyonu bulunmadan İmparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür (Mumcu, 1994, s. 431).

¹ Yine II. Mahmud tarafından 1838'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, hem yüksek bir mahkeme, hem de kanun ve nizâmât hazırlayan bir meclis olarak kurulmuştur. Bu Meclis, 1868 tarihinde Abdulâzîz zamanında kaldırılmış, yerine Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye ile Şûrây-ı Devlet kurulmuştur. Bunlardan

Klasik dönem şikayet mekanizması içerisinde şikayetlere cevap vermede en önemli kurum hiç kuşkusuz Divan-ı Hümayun'dur. Bu, hem başvuruların çokluğunda hem de çözüm gücünün etkinliğinde kendini göstermektedir. Divan, şikayet için hem son başvuru mercii hem de ilk merci olabilirdi. Yani hiçbir alt mercie başvurmadan doğrudan Divan'a başvuru hakkı da her zaman mevcuttu.¹ Divan'a şikayetler çeşitli yollarla gelebilirdi. Aşağıda şikayet kanalları başlığı altında bu konuya daha detaylı değinilecektir. Burada ise Divan-ı Hümayun'un önüne gelen şikayetin Divan'da ne tür bir işleminden geçtiği üzerinde durulacaktır.

Divan-ı Hümayun devletin siyasi, idari ve mali işlerini yürütürken aynı zamanda gelen şikayetlere de çözüm üretiyordu. Divan görüşmelerinde öncelikle harici meseleler, eyalet ve sınır boylarıyla ilgili konular, arazi ihtilafları, dahili siyasi mevzular, görevlilerin tayin, terfi ve nakilleri gibi konular ele alınıyordu. Ardından şikayet ve dava dinlemeye geçiliyordu (İpşirli, 1999, s. 161). Divan bazen özel durumlarda sadece padişaha gelen şikayetleri dinlemek üzere de toplanabiliyordu (Mumcu, 2007a, s. 117). Şikayet dilekçesiyle Divan'a başvuruda bulunacak kişinin dilekçesi ilk olarak çavuşbaşına ulaşıyordu (Akman, 2004, s. 126).² Çavuşbaşının dilekçeyi incelemesiyle Divan'da şikayetin çözülme süreci başlıyordu. Çavuşbaşı aynı zamanda yazılı olmayan

birincisi, nizâmiye mahkemelerinin üstünde yüksek bir adli kazâ ve temyiz müessesesidir. Şûray-ı Devlet ise bir yüksek idârî müessesesidir (Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 35-64). Ahkâm-ı Adliyenin kuruluşu esnasında yaşanan tartışmaların lüzumsuzluğunu ispat etmek için Cevdet Paşanın Celaledin Devvanî'nin *Divan-ı Def'-i Mezalim* risalesini alıp tercüme etmesi ve Meclis kürsüsünde okuması manidardır. Cevdet Paşa, risalesinde bu meclisin gerekliliğini Divan-ı Mezalimin işlevleri çerçevesinde izah etmiştir. O'na göre "mevadd-ı siyasiyye ve nizamiyye için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye teşkil olunarak Divan-ı Mezalim makamına kaim olmuş"tur (Cevdet Paşa, 1991, s. 85-91).

¹ Divan-ı Hümayun'un ilk yargılama yeri olup olmayacağına ilişkin tartışma için bkz (Mumcu, 2007a, s. 69 vd.).

² Taşradan Divan'a şikayet için gelen reayanın İstanbul'da çektiği sıkıntılar, Kitabı Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn'de şu şekilde dile getirilmiştir: "...Türk vardır ki iskeleden Divan-ı Ali'ye gelince kırk kişiye sormayınca Divan'ı bulamaz. Bu kande kaldı kim Divan yazıcılarının evini bula. Bunların hali budur ki evvela Divan-ı Aliye ki varurlar, hükm-i şerif emr olunur, şâd olurlar. Sonra sora sora reisü'l-küttâb hazretlerinin evini bulurlar. Dahı adet-ı kadimdür ki ol hükm isteyen Türkün eline barmak kadar kağıd virilür ve derler ki var imdi sen bu kağıdı filan mahallede fûlan yazıcıya vir, ol sentün hükmün yazıvirir derler... vakit olur ki Divansız günlerde iki gün gezer bulamaz... başına dürlü dürlü haller gelür tâ Cuma' ertesi girü Divan'a gelür, ol emr etdikleri kâtibi bulur, kâtib dahi neylesün ol dar yerde türk ile oturub hükmün yazmağa kâbil değil. Gelende o da 'muradınız üzere ne yazıvireyin?' dir, ... iki üç günde hükmün ala. Bâkisi hükmü alıncaya değin çok bela çeker. Geze geze hükmü virecek akçesin dahi ekl eyler, sonra hükmünü dahi bulsa akçesiz alamaz, ah vah ile çıkar gider, mazlumlardır. Hem ötede zulme uğramışdır, hem de burada gelüb işleri bitmeyüb arkasındaki kepenek ve gayri esbabcuğun satar..." (Yücel, 1988, s. 127, 128).

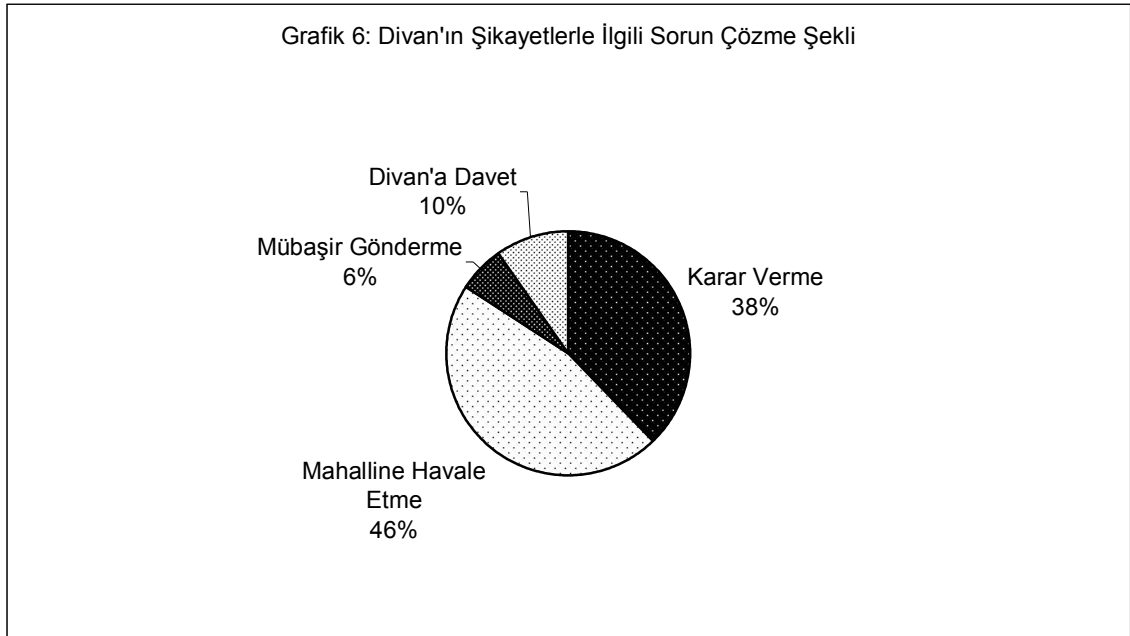
başvuruların ilk kabulünü de yapıyordu. Çavuşbaşı, her iki başvurunun Divan huzuruna çıkmasını sağlıyor ve Divan'da görüşülen davaların mübaşirliğini de kendisi gerçekleştiriyordu (Pakalın I, 1993, s. 337). Ayrıca kubbe vezirleri, Divan görüşmeleri esnasında Bab-ı Hümayun ile Babü's-selam arasındaki birinci avluda bulunan Deâvi Kasrı adlı binada nöbetleşe arzuhal topluyorlardı. Burada davalıları dinliyorlar ve dava özetlerini Divan'a arz ediyorlardı (Uzunçarşılı, 1945, s. 24).

Divan-ı Hümayun'un şikayetler için bir gündem takip edip etmediği konusu açıklığa kavuşmamıştır.¹ Divan'a bizzat başvuranlar kubbealtının sol tarafında bekletilir ve çavuşbaşı tarafından içeri alınırlardı. Tezkireciler, gündeme giren şikayetleri veziriazamın huzurunda okur ve verilen kararların kaydını tutarlardı (İpşirli, 1994, s. 16). Şikayetçilerin veya davacıların verilen karara itiraz etmeleri olanaksızdı. Seslerini çıkartmadan kararın verilmesini beklerlerdi. Şikayet sahibi her ne sonuç çıkarsa çıksın onunla yetinmek zorundaydı (Mumcu, 2007a, s. 110). Divan-ı Hümayun üyeleri arasında ihtisaslarıyla ilgili bir iş bölümü vardı. Veziriazam memleket idaresi ve tımar meseleleriyle ilgili ihtilaflarla, kazaskerler dini şer'i mahiyet arz eden konularla, defterdar da mali meselelerle ilgilenirdi. Bunlar, gerektiğinde bu davaları kendi divanlarına da intikal ettirebilirlerdi (İpşirli, 1999, s. 161, 162).

Divan-ı Hümayun görüşmeleri esnasında zabıt tutma geleneğinin olmaması, karşılaşılan problemlerin nasıl çözüldüğü ve karar alma mekanizmasının nasıl işlediği konusunun bir tür kara kutu olarak kalmasına sebep olmaktadır. Divan hükümleri de karar verme sürecini değil kararın sonucunu ve karar gerekçesini ihtiva etmektedir (Acun, 2007, s. 127). Aynı gerekçeyle şikayet defterlerinden de bu muameleatın tam olarak nasıl gerçekleştiğini tespit etmek güçtür. Karar alma sürecinin defterler kanalıyla tespiti mümkün gözükmemekle birlikte şikayetler için birkaç çözüm şekli uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu yöntemlerin belirlenmesine, konunun içeriği ve önemi, ihtilafta olan

¹ Uzunçarşılı, (1988b, s. 79, 80) Divan'ın dinleyeceği şikayetler için şikayet ruznamesi adıyla bir gündemin tutulduğunu ve bu gündemin takip edildiğini ancak bunun her zaman için geçerli bir kural olarak uygulanıp uygulanmadığının açık olmadığını işaret etmektedir. O, ruzname şeklinde deftere bir kayıt halinde düşülmemişse bile büyük ihtimalle Divan'ın işleyişini yürüten veziriazamın önünde bir cetvel halinde bulunduğunu tahmin etmektedir. Şikayet ruznamesinin tutulduğu zamanlarda bu ruznamede Divan'a gelen ruk'aların (dilekçelerin) listesi ve şikayet için bizzat Divan'a gelenlerin şikayetlerinin kaydedildiğini ifade etmiştir. Mumcu (2007a, s. 102) ise Uzunçarşılı'nın bu konuda çelişkiye düştüğünü, çünkü toplantı yapıp bittikten sonra alınan kararların en başına onların bir özetini koymanın gündem sayılamayacağına işaret etmektedir.

tarafının toplumsal konumları, Divan'ın iş yükü yahut Divan'ın bulunduğu yer etki ediyordu. Şöyle ki bazı konular için Divan'da tutulan defter serilerinin incelenmesi gerekirken bazı konular için şer'i ve örfi hukuk kuralları çerçevesinde yargılamayla hüküm vermek gerekiyordu. Askeri konumda bulunanlarla ilmiyeden olanların ihtilaflarını kazasker huzurunda veya Divan-ı Hümayun'da gördürme haklarının varlığı sorunun Divan'da "murafaa" (yüzleşmeyle muhakeme) ile çözülmesine sebep olabiliyordu. Yahut Divan, İstanbul'da değil de cephede toplandıysa bazı defterlerin Divan'ın yanında olmaması sebebiyle sorunun mahallinde çözülmesi yahut ilgili defterlerin yerinde incelenmesiyle çözülmesi emredilebiliyordu. Sorunun mahallinde çözülmesinin emredilmesi çok sık uygulanan bir yöntemdir. Buna sebep olarak sorunlarla ilgili belgelerin büyük bölümünün taşrada da mevcut olması ve kadı mahkemelerinin bu sorunları çözmeye yetkisinin olması gösterilebilir. Aşağıdaki grafik, Divan-ı Hümayun'a gelen şikayetlerin hangi yöntemlerle çözüldüğünü göstermektedir. Buna göre Divan, temelde beş şekilde şikayetlere cevap veriyordu. Bunlar, murafaa için Divan'a çağırma, merkezde bulunan defter serilerinde yapılan incelemeler veya şikayetçinin elinde bulunan belgeler doğrultusunda karar verme, mahalline havale etme, mahallinde çözülmek üzere merkezden mübaşir gönderme ve istinaftır.

Divan-ı Hümayun'un İmparatorluğun yasama, yürütme ve yargı erkinden oluşmuş en üst kurulu olduğu bilinmektedir. Bu fonksiyonları çerçevesinde Divan, çeşitli çalışma

biçimleri geliştirmiştir. Bu çalışma biçimlerinden birisi de yargılamadır. Hiç kuşkusuz şikayet mekanizması açısından Divan'ın en önemli fonksiyonlarından birisi yargı yani kazaî yetkileridir. Ancak Divanın huzuruna gelen şikayetlerin sadece bir bölümü yargılamayla çözülmüyordu. Defterlerde bu türden yargılamalarla ilgili hükümler yer almamaktadır. Bu yüzden yargılamayla şikayet çözme oranı hakkında bir şey söylemek güçtür. İncelenen defterlerde yargılamaya davet şeklinde algılanabilecek bir çözüm şekli Divan'a çağrılmıyordu. Taşradaki merciler tarafından çözümlenemeyen davalarda, yahut çözümlenen davanın gereğinin yapılamaması durumlarında Divan, tarafların gönderilmesini istiyordu. İlgililerin çağırılma sebeplerinden birincisi murafaa, ikincisi de cezalarının verilmesidir. İncelenen defterlerde şikayete çözüm olarak Divan'a çağırılma, % 10 oranındadır.

Divan'a bu şekilde çağrılanların bazısı, haksızlıkları aşıkâr olduğu için Divan'a gitmekten kaçınıyordu. Bu tür durumlar için Divan, bu şahısları getirmek üzere merkezden bir "dergah-ı mualla çavuşu" gönderiyordu. Dergah-ı mualla çavuşları sadece bu tür vakalar için değil, taşrada çözümü mümkün görünmeyen çetrefil ve güç gerektiren şikayetler için de gönderiliyordu. Bu çavuşlar marifetiyle şikayet konusu olan sorunun şer' ve kanun çerçevesinde çözülmesi isteniyordu. Bu çavuşlar ve diğer görevliler bazen sadece ilgili şikayet konusu için bölgeye gönderiliyordu. Bunun yanında halihazırda bölgede başka bir görev için bulunan resmi görevlilere ek olarak şikayetle ilgilenmeleri de emredilebiliyordu. Taşranın kendi imkanlarıyla çözüm üretemediği şikayetler için Divan-ı Hümayun'un mübaşir gönderme oranı % 6'dır.

Yargılamayı gerektirmeyecek örfi nitelikli ihtilafların çözümünde, genelde uygulanan yöntem, ihtilafa sebep olan sorunla ilgili defter serilerinin incelenmesi oluyordu. Mesela örfi bir şikayet, Divan'a ulaştığında şikayetin konusunu aydınlatacak verilerin tutulduğu defterlerin eminine konu, havale ediliyordu. Emin, şikayet doğrultusunda ellerindeki defter veya kayıtlarda incelemeler yaparak şikayetin haklılığı veya haksızlığını ortaya çıkartıyor ve çıkan sonucu arz ediyordu. Divan da eminlerin arzları veya ilamlarına göre bir hüküm veriyordu. İlgili kalemler de bu hükmü kâğıda döküyor ve şikayetçiye veriyordu. Bunun yanında şikayetçilerin ellerinde bulunan hüccet, berat, temessük gibi iddiaya delil teşkil edebilecek resmi evrakın incelenmesi de karar vermek için yeterli

olabiliyordu. Bu gibi durumlarda Divan şikayetle ilgili kesin kararı kendisi vermiş oluyordu. Bu tür hükümlerin oranı % 38'dir. Divan-ı Hümayun'un bütün birimleri, karşılaşılabilecek her tür ihtilafa çözüm üretmeye imkan sağlayıcı şekilde dizayn edilmiştir. Dahası defter tutma ve yapılan bütün idari işlerin kayda geçirilmesindeki hassasiyetin altında yatan temel espri, karşılaşılabilecek her türlü ihtilaf ve şikayetin çözümü için veriye kolaylıkla ulaşma ihtiyacıdır. Hatta Osmanlı'nın üçüncü hazinesi olarak nitelendirilen defterhanenin hemen Divan'ın yanında bulunmasının amacı, diğer sebeplerin yanında gelebilecek şikayetlere çabucak cevap vermektir (Yıldırım ve diğerleri, 2000, s. 140). Ayrıca "ordu şikayet" ve "ordu mühimme" defterlerinin tutulması da aynı şekilde sefer boyunca meydana gelebilecek her türlü şikayete hemen cevap verme konusundaki hassasiyeti gösterir. Yahut ordunun seferde bulunduğu zamanlar için İstanbul'da kalan sadaret kaymakamının başkanlığında Divan-ı Hümayun'un kurulması ve rutin işlerin yanında şikayet kabul edip çözmesi de aynı gaye doğrultusunda gerçekleşiyordu. Bu tür uygulamalar, şikayet mekanizmasına her türlü koşulda çalıştığına işaret etmektedir.

Divan-ı Hümayun yukarıdaki şekilde şikayetlerin bir kısmında incelemesini yaptıktan sonra kesin bir sonuca varıyor ve hüküm veriyordu. Ancak yapılan soruşturma neticesinde davanın hemen hükme bağlanmasını sağlayacak bir kanı oluşmazsa ilgili kadıya davanın mahallinde görülmesi için hüküm gönderiliyordu. İncelenen defterlerin % 46'sında Divan, şikayetin mahallinde çözülmesini emretmektedir.

Divan'ın bir diğer çözüm yöntemi de çok nadir olarak kullandığı istinaftır. Özellikle adli yargı davalarını ilgilendiren mevzularda kadı mahkemesince alınan kararların hukuka uygun bulunmaması durumlarında davanın yeniden görülmesi için aynı kadıya davanın istinafen yeniden görülmesi için hüküm gönderilmiştir. Grafikte bu oranın görülmeme sebebi % 1'in altında olmasıdır.

Divan, sorunların konusuna, biçimine ve boyutuna göre çözüm yolları üretmekteydi. Karar alma mekanizmasının şikayetlere yönelik verdiği cevaplarda kişilerin ellerindeki şikayet konusuyla ilgili resmi belgeler yahut defterhanede tutulan defterler, önemli rol oynuyordu. Bu belgelere göre Divan, bir kanaate varıyor ve kanaati doğrultusunda

çözüm sunuyordu. Hem şikayetçinin elinde bir belgenin olmaması ve hem de defterhanede bir belgenin olmadığı durumlarda ise sorunun mahallinde (varsa oradaki belgeler ışığında) “şer”, “kanun” ve “kadim”e göre çözülmesi emrediliyordu. Şer’in bağlayıcılığı fetvalara göre karar verilmesinde de ortaya çıkmaktadır. Nitekim şikayetçilerin % 10’unun elinde “fetva” bulunmaktaydı. Divan-ı Hümayunca üretilen bütün bu çözüm yöntemleri, karar alma mekanizmasının “keyfi” bir süreç olarak çalışmadığını aksine herkesi hukuken bağlayabilecek dayanaklara göre işlem yaptığını göstermektedir. Bu tutum, karar alma sürecinin “rasyonel” bir tavırla işlediğine işaret etmektedir. En azından incelenen defterler ışığında ve şikayetlere cevap verme sürecinde bu tespiti yapmak mümkündür.

Divan-ı Hümayun’da incelenen ve sonuca bağlanan bir şikayet hükmünün yazıya dökülmesi yani bir hüküm formatına getirilmesi, şikayetçiye bu hükmün verilmesi ve hüküm özetlerinin mühimme, şikayet ve ahkâm gibi ilgili defterlere geçirilmesi süreci üzerinde de kısaca durmak gerekir.¹ Bu tür işleri Divan’ın bürokratik teşkilatı yerine getiriyordu. Divan-ı Hümayun kalemleri denilen bu birimler klasik dönemde “beylik”, “tahvil” ve “rûûs” kalemlerinden ibaretti. Şeflerine “reisülküttab” deniliyordu (Mumcu, 1994, s. 431). Divan-ı Hümayun’a bağlı kalemler, devletin merkez bürokrasisinin en üst kademesini oluşturuyordu. Kararların gerek hazırlık gerek uygulamaya koyulma safhalarını Divana bağlı bu kalemler hazırlıyordu. Bu üç büronun en önemlisi beylikçi kalemiydi (Mumcu, 2007a, s. 48). Şikayet mekanizması açısından da bu büronun oldukça önemli olduğu söylenebilir.² Çünkü mekanizmanın işleyişiyle oluşan mühimme, şikayet ve ahkâm defterleri, (İpşirli, 1999, s. 181) beylikçi kaleminde tutuluyordu. Divanda karara bağlanan işlerin hüküm müsveddeleri beylikçi kaleminde hazırlanırdı. Beylikçinin denetiminde çalışan “kisedar”ın belgelerin yazdırılmasında ve işlemlerin izlenmesinde önemli rolü vardı. Kisedarın altında bulunan “mümeyyiz”, katiplerin yazdıklarını kontrol eder, “kanuncu” yazılan buyrukların hukuk esaslarına uygun olup olmadığını araştırır, “ilamcı” ise gerekli konularda rapor düzenlerdi. Bu şeflerin buyruğu altında ihtiyaç oranında katipler çalışırdı. Bu katipler merkez bürokrasi hiyerarşisinin en alt kademesini oluştururlardı (Mumcu, 2007a, s. 49, 50). Merkezi

¹ Hükümlerin hazırlanma ve defterlere kaydedilme süreci için Heyd’in (1960, s. 13-18, 22-29) çalışmasına bakılabilir.

² Diğer kalemler için bkz. Temelkuran 1975:133-138.

bürokrasinin en alt kademesinde olmalarına rağmen bürolardaki işlerin yürütülmesinde en önemli rol katiplerindi. Kaleme gelen arzuhalder üzerine ilgili defterlerden kayıt çıkarmak (derkenar) ve “berat”, “ferman”, “tezkire” türü evrakın yazılması gibi işler katipler tarafından yapıldı. İlgili evrakın defterlere kaydı, büroya mahsus defterlerin tutulması başka kalemlere gidecek ilmuhaberlerin yazılması, büronun defterlerinin suretlerinin çıkarılması, defterlerden suret ihracı gibi işlemler ve bunlarla ilgili kontrollerin büyük bir kısmını da katipler gerçekleştirirdi (Afyoncu, 1999, s. 190). Bu bürodaki hazırlıkları en son reisülküttab gözden geçirir, belgelere belli bir alamet koyduktan sonra onları veziriazama sunardı. Veziriazamın buyrulduzu çıkınca hüküm kesin biçimini almış olurdu. Daha sonra hüküm yazılır ve tuğrası çekilmek üzere nişancıya verilir. Nişancı tarafından tuğrası çekilen bu hüküm, mühimme veya şikayet defterine kaydedilirdi (Mumcu, 2007a, s. 50).

1.2.2. Veziriazam ve Diğer Divanlar

Osmanlı İmparatorluğunda padişahın sonra en güçlü kişi, hiç kuşkusuz onun mutlak vekili olan veziriazamdı (Uzunçarşılı, 1988b, s. 112). Veziriazam, padişahın bütün yetkilerini yürütmenin başı olarak devrettiği kişidir. Bu yüzden padişahın bütün yetkileri onun uhdesinde olarak Divan-ı Hümayun’a başkanlık ediyordu. Veziriazam, Divan-ı Hümayun’un iş yükünü hafifletmek üzere tesis edilmiş bazı divanlara da başkanlık ediyordu. İkinci Divanı, Cuma Divanı ve Çarşamba Divanı olarak adlandırılan bu divanlar da haksızlığa uğradığını düşünen kimseler için bir başvuru mercii olarak görev yapmıştır. Buralara yapılan şikayetler, Divan-ı Hümayun’daki gibi padişaha değil, doğrudan veziriazama yapılan şikayetlerdi. Mumcu’ya (2007a, s. 134) göre bu divanlardan Cuma ve Çarşamba Divanları, Divan-ı Hümayun’un tamamlayıcısı ve ona bağlı birer alt divandır. İkinci Divanı ise konum itibarıyla Divan-ı Hümayun’un altında olmakla birlikte doğrudan doğruya veziriazamın divanıydı ve Divan-ı Hümayun’dan sonraki en önemli organdı.

Divan-ı Hümayun’da önemli devlet işleri ve şikayetler dinlenirken diğer hususların ikinci bir divana aktarma gereği doğmuştur. Bu ihtiyaç sonucu İkinci Divanı ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İkinci Divanı’nda Divan-ı Hümayun’dan arta kalan konuların görüşüldüğü bir gerçek olmakla birlikte hangi konuların nerede görüşüleceğine dair bir önemlilik sıralaması yoktur. Ancak İkinci

divanlarında daha çok örfî nitelikli ihtilafların çözüme kavuştuğu söylenebilir (Mumcu, 2007a, s. 127, 130). Divan-ı Hümayun'da olduğu gibi bu divanda da iddia sahibinin dilekçesi okunur ve iki tarafın iddiaları ve cevapları dinlenirdi. Davayı dinleyenler gerekli kararı verirdi. Veziriazam bu kararı kabul ederse arzuhalin altına yazılır ve veziriazamın buyrulduyuyla tasdik olunurdu (Uzunçarşılı, 1988b, s.137).

Veziriazamın bir diğer divanı olan Cuma Divanı'nın ilk kuruluş tarihi muhtemelen Kanuni dönemine rastlamaktadır. Bu divanın 17. yüzyılın sonuna kadar toplantı yerinin Divanhane olduğu bilinmektedir. 18. yüzyıldan itibaren ise veziriazam konağında toplanmıştır. Divan-ı Hümayun'la arasında görev paylaşımının olup olmadığı, varsa keyfiyeti henüz bilinmemektedir. Bu divanın en önemli özelliği sadece dava dinlemesidir. Bu yüzden bu divanın bir diğer adı da Huzur Murafaasıdır (Şentop, 2005, s. 113, 132, 134). Bu divana Divan-ı Hümayun üyelerinden yalnız kazaskerler katılırdı. Ayrıca Divan-ı Hümayun'un diğer yardımcı bürokrat hizmetlileri ve inzibati görevlileri de teşrifat işleri için katılırdı (Mumcu, 2007a, s. 131). Tezkerecilerin şikayetçilerin arzuhallerini nöbetle okumasıyla divan görüşmeleri başlardı. Veziriazam, davaları dinleyerek husumetleri ve niza'ları şer' ve kanun çerçevesinde sona erdirirdi. Veziriazam gerektiğinde bazı davaları Rumeli kazaskerine havale eder, iş yoğunluğu fazla olduğunda da Anadolu kazaskerine havale ederdi. Ayrıca içinden çıkılması güç bir dava gündeme geldiği zaman özellikle kazaskerler etrafıca ve ihtiyatla çözmeleri için öğle yemeği teşrifatından sonra da dava dinlemeye davet edilirdi (Tevki', 1331, s. 502). Buraya gelen davaların özellikle 17. yüzyılın sonundan itibaren temyizi andıran davalar olduğu gözlenmiştir. Yani daha önceden herhangi bir mahkemede görüşülüp karara varılan davalardan memnun olmayanların tekrar aynı konuda bu divana başvurdıkları görülmüştür (Şentop, 2005, s. 133). Bu da Divan-ı Hümayun'un temyiz fonksiyonunu paylaştıkları anlamına gelmektedir. Bu yüzden bu divanın Divan-ı Hümayun'dan sonra ikinci bir temyiz organı vazifesi gördüğü iddia edilebilir. Şentop (2005, s. 132) 18. yüzyıldan itibaren Divan-ı Hümayun'un davalarla ilgili fonksiyonunun bu bağlamda tamamen Cuma Divanı'na intikal ettiğini iddia etmektedir.

Bir diğer divan da Çarşamba Divanı'ydı. Bu divana İstanbul ve Bilad-ı Selâse kadıları katılırdı. Veziriazamın başkanlık ettiği bu Divan'a başka Divan-ı Hümayun üyesi

katılmazdı. Bu divanda da aynı Cuma Divanı tertibi üzere dava dinlenirdi. Yani veziriazam kendisi davaları dinler, insanların işlerini şer‘-i şerif üzere görür ve anlaşmazlıkları giderirdi. Gereklikçe de kadılara dava dinlettirirdi (Tevki‘, 1331, s. 503). Yani Cuma Divanı’ndaki kazaskerlerin işlevini burada kadılar üstlenmektedir. Kadılar şer‘i mevzularda kendilerine danışıldığı gibi dava da dinleyebiliyorlardı. Mumcu, (2007a, s. 133) bu divanda yalnız yargısal faaliyetler değil İstanbul’a ait beledî hizmetlerle ilgili görüşmeler de yapıldığı kanaatindedir.

Gördükleri davalar ve verdikleri hükümlere bakıldığında Cuma ve Çarşamba divanlarında oluşan huzur murafaalarının mahkeme kararlarını kontrol fonksiyonu icra ettiği söylenebilir (Ekinci, 2001a, s. 999). İkinci Divanı da Divan-ı Hümayun’un bir alt divanı olarak kendisine gelen davaların bir kısmını temyiz ettiği tahmin edilebilir. Böylelikle merkezde veziriazam başkanlığında kurulan bu divanların şikayet mekanizması açısından iki fonksiyonu olduğunu iddia etmek mümkündür. Birisi, mahkeme kararlarının kontrolüdür. Diğeri de şikayetçilerin doğrudan doğruya başvuruda bulunabilmeleridir. Bu yönüyle Divan-ı Hümayun’un iş yükünü hafifletmiş olmaları da unutulmamalıdır.

1.2.3. Sancak ve Eyalet Divanları

Osmanlı tebaasının karşılaştığı sorunlara çözüm bulmak amacıyla şikayette bulunabileceği mercilerin bir kısmı taşradaydı. Yani şikayetçilerin, sorunlarını çözmek için her zaman imparatorluğun merkezine gitmesi gerekmiyordu. Taşrada da başvuruda bulunabileceği divan niteliğinde merciler vardı. Bunlar, eyalet divanı, sancak divanı ve şehzade divanıdır. Şehzade divanı, şehzadelerin sancağa çıkmayı bırakmalarına kadar uygulanmıştır. Bu mercileri, muhtemelen merkeze uzak eyaletlerde yaşayanlar, merkeze gitmeye gücü yetmeyenler, sorunları merkeze gitmeyi gerektirecek kadar önemli olmayanlar yahut sorunlarına bu merciler tarafından çözüm bulunabileceğine inanan şikayetçiler tercih ediyor olmalıdır. Bu divanların işleyiş ve fonksiyonları itibarıyla birbirlerinden pek farklı olmadıkları tahmin edilebilir. Bu yüzden burada bu divanların hepsinin detaylı bir şekilde ele alınması yerine hakkında daha çok bilgi sahibi olunan eyalet divanları üzerinde durulacaktır.

Eyalet divanları, eyalet yönetimlerinin merkezi aygıtını oluşturuyorlardı. Bunlar Divan-ı Hümayun örnek olarak oluşturulmuştur (Fleischer, 1996, s. 41). Bu divanlar beylerbeyine bağlıdır. Eyaletin paşa sancağında, beylerbeyinin konağında ve onun başkanlığında toplanırdı. Divanda beylerbeyinden başka hazine defterdarı, tımar işlerine bakan tımar defterdarı, şer‘i hukuk işlere bakan eyalet kadısı, divan efendisi, tezkireci, çavuşlar, muhızlılar, ruznameci ve katipler bulunurdu. Kitabeti ise divan efendisi ifa ederdi. Türkçe bilmeyenlerin yoğun olduğu bölgelerde her zaman bir tercüman bulundurulurdu (İpşirli, 1999, s. 226). Divan-ı Hümayun’un fonksiyonlarını yitirmesine paralel olarak eyalet divanları da etkinliklerini yitirmişlerdir. Beylerbeyleri kendilerini daha özgür hissetmişler ve adalet dağıtımında bile yalnız başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Tanzimat’la bu divanlar kaldırılmış ve modern eyalet meclisi sistemine geçilmiştir (Mumcu, 2007a, s. 139).

Divan rutin eyalet işlerini görüşürken gelen şikayetlere de cevap veriyordu. Bu türden kişisel şikayetler, divanın önemli bir iş yükünü oluşturuyordu. Mesela Manastır eyalet defterinde yer alan buyruğuların %72.97’si “arzuhal üzerine” % 23.51’i “beyaz üzerine”, % 3.51’i de “kadı ilamı üzerine” yazılmıştır (Taş, 2007b, s. 198). Bu veri, kişisel şikayetlerin bu divanların gündeminin önemli bir kısmını teşkil ettiğini göstermektedir. Haksızlığa uğradığını iddia eden şikayetçiler, bizzat beylerbeyine başvuruda bulunabilecekleri gibi divana da başvuruda bulunabilirlerdi. Başvurular bireysel dilekçeyle olduğu gibi toplu mahzar gönderme şeklinde de oluyordu. En başta gelen şikayet konusu, tımar meseleleriydi. Divan-ı Hümayun’un bakıp sonuçlandığı hemen bütün şikayetler, yetki dahilinde burada da ele alınabilirdi. Eyalet divanında görüşülen konular ve varılan kararlar deftere kaydedilirdi (İpşirli, 1999, s. 229). Eyalet Divanı’nda tutulan defterlerin bir nüshasının da İstanbul’a gönderilmesi zorunluluğuna (Mumcu, 2007a, s. 138) rağmen bugün bu defterlerin nerede olduğu henüz tespit edilememiştir.¹

Konumuz açısından bu divanların en önemli fonksiyonu şikayet dinlemesidir. Bu divanların kuruluş ve işleyiş tarzı, Divan-ı Hümayun gibi gelebilecek şikayetlere cevap verebilecek nitelikteydi. Divanların yargı fonksiyonlarının olması üzerinde de ayrıca

¹ Bu defter serilerinden olan Manastır eyalet divanı kayıtları Ursinus (2005) tarafından yayınlanmıştır.

durulmalıdır. Çünkü bu fonksiyon gelen şikayetlerin bir bölümünün yargılama ile çözümleneceği gerçeğinden dolayı oldukça önemlidir. Bu yargılama fonksiyonunun varlığı, mezalim mahkemelerinin fonksiyonlarını üstlendiği anlamına da gelmektedir. Bu yönüyle dava dinleyebildikleri gibi mezalimi kaldırmaya yetkileri de bulunmaktaydı (Tevki‘, 1331, s. 528, 529). Bu yüzden bu divanları bir tür mezalim mahkemesi olarak nitelendirmek mümkündür (Ursinus, 2005, s. 8). Halk, eğer devlet memurlarının hukuka aykırı davranışlarından dolayı zarara uğramışsa bunu bu divanlara şikayet yoluyla götürebilirdi. Bu şikayetin yerinde görülmesi durumunda hem o tasarruf iptal edilir, hem de o memur cezalandırılırdı (Ekinci, 2001a, s. 1001). Bu divana gelen şikayetlerin çözüm üretme biçimleri de Divan-ı Hümayun’da olduğu gibiydi:¹ Süreç, a) şikayetçinin şikayetini kaza kadısına havale etmek, b) önemli bir konuya bir mübaşir görevlendirmek ve c) tarafları divana çağırarak murafaa yapmak şeklinde gerçekleşirdi. Son durumda divan, bir mahkeme gibi çalışırdı. Yargı işini de kuşkusuz merkez kadısı yerine getirirdi. Kadının verdiği kararı vali uygulatırdı (Taş, 2007a, s. 1001).

Kadıların birer devlet görevlisi olmaları itibariyle şikayetçiler tarafından bu mercie şikayet edilmeleri durumu da söz konusudur. Aslına bakılırsa ehl-i örfün kadı üzerinde amir sıfatı bulunmuyordu. Ancak mezalim mahkemesi gibi çalışan eyalet divanları, kadıların hukuka aykırı olduğu düşünülen hükümlerine itirazı kabul ediyordu. Ancak adli hükümlerdeki yanlışlıklara ve hukuka aykırılıklara genel kural olarak Divan-ı Hümayun’un bakma yetkisi vardı (Ekinci, 2001a, s. 1003). Bu genel kurala rağmen bazı özel yetkili valilerin mahkeme kararlarını bozduğu da görülmüştür.² Bu bakımdan eyalet divanlarının çok geniş çapta olmamak koşuluyla bir istinaf yetkisinin olduğu, en azından teorik olarak bunun mümkün olduğu iddia edilebilir.³

Sancakbeyi divanı da idari bir yargı organı gibi çalışıyor ve ahalinin şikayetini dinleyebiliyordu (Cin ve Akgündüz, 1995, s. 253). Sancaklarda kurulan sancakbeyi divanları işleyiş ve yerine getirdiği fonksiyonları itibariyle eyalet divanının küçük bir

¹ Divan-ı Hümayun’un çözüm üretme biçimi ve oranlaması için bkz. Grafik 6: Divan’ın Sorun Çözme Şekli

² II. Mahmud zamanında Edirne Valisi olan Vezir Hakkı Paşa, kendisine getirilen Silivri naibinin ilamını görmüş ve naibe yazdığı mektupla hükmün şeriata uygun olmadığını ve gereğini yapmasını sert bir dille ifade etmiştir (Pakalın II, 1993, s. 125).

³ Divan-ı Hümayun dışındaki divanların istinaf yetkisi olup olmadığı konusunda ilgili tartışma için bkz. Sayfa 69 dipnot 1.

örneğiydi. Bu yüzden tekrara gitmemek için ayrıca bu konu üzerinde durulmayacaktır. Ancak şehzade divanları üzerinde kısaca durulmalıdır. Bilindiği üzere şehzadeler 1595 tarihine kadar sancağa çıkmıştır. Burada şehzadeler, sancakbeyi gibi görev yaparak devlet işleyişi konusunda eğitim ve yönetim tecrübesi için bir nevi staj yapıyorlardı (Eroğlu, 2002, s. 856). Bu görevleri esnasında Divan-ı Hümayun'un küçük bir kopyası olan “şehzade divanı” kuruluyordu. Şehzade divanları da merkez bürokrasisi gibi teşkilatlanmıştı. Merkezdeki bütün büyük bürokratların birer benzeri de şehzadenin yanında bulunuyordu (Emecen, 1997, s. 92). Şehzadelere ait üç tip defterden ahkâm defterlerine şikayetler ve bunlara verilen cevaplar kaydedililiyordu.¹ Şehzadeler, haslarının bulunduğu kadılıkları kapsayan etkinlik alanında şikayet kabul ediyordu. Bu şikayetleri kendi divanlarında dinliyorlardı. Bu divana akseden davalar ve şikayetler genellikle doğrudan şehzadeyi ilgilendiren hususlar çerçevesinde gerçekleşiyordu (Emecen, 1997, s. 97). Bunun yanında şehzadelerin Cuma namazına gidiş ve gelişleri merasim içerisinde şikayet kabul ettikleri de oluyordu. Bu esnada ahali sözlü ve yazılı çeşitli müracaatlarda bulunabiliyordu (İpşirli, 1993, s. 92).

Bu divanlar, her şeyden önce bir ara basamak niteliğindeydi. Yani taşrada bulunan bir şikayetçi, Divan-ı Hümayun'a gitmek yerine bu divanlara başvurulabilirdi. Şikayetlerin Divan-ı Hümayun'a ulaşmadan taşrada dinlenmesi ve çözümü, her sorunun Divan-ı Hümayun'a gitmemesine ve böylece iş yükünün hafıflemesine imkan vermiştir. Bu divanlar, son başvuru mercii olmadığı için bu divanların kararından memnun olmayanlar da şikayetlerini Divan-ı Hümayun'a iletme hakkına her zaman sahipti.

1.2.4. Kadı Mahkemeleri

Burada, kadılar ve mahkemelerinin fonksiyonları, görevleri ve mahkemelerin iç birimleri ile ilgili konular üzerinde durulmayacaktır.² Ancak kadının bir yargıç olarak

¹ Bu defterlerden ikincisi maaşlarla ilgili hizmetli listelerini ihtiva eden müşahere defteri, üçüncüsü de harcamalarla alakalı matbah masraf defteridir. Ayrıca şehzadenin tasdikine sunulan arz tezkerelerini havi değişik bir tür defter daha vardır (Emecen, 1997, s. 95).

² Kadılar ve mahkemelerinin görevleriyle ilgili bkz. H. İnalcık. (1957). Mahkeme (Osmanlılarda). *İA* (c. 7, s. 149-151). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı; İ. Ortaylı. (1976). Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine. *Amme İdaresi Dergisi*, 9(1), 95-107; (1975). Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi. *SBFD*, 30(1-4), 117-128; (2001). Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı). *DİA* (c. 14, s. 69-73). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; Ş. Altundağ. (1967). Osmanlılarda Kadıların Selahiyet ve Vazifeleri Hakkında. *VI. Türk Tarih Kongresi* (s. 344-354). Ankara: Türk Tarih Kurumu; T. Gökbilgin. (1952). XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü. *IV. Türk Tarih Kongresi* (s. 433-444). Ankara: Türk Tarih Kurumu. Ayrıca kadı ve mahkemeleriyle ilgili yapılmış çalışmaların literatür

dava dinlemesinin yanında miras taksimi, vakıf işlerinin yürütülmesi ve denetlenmesi, her türlü mukavele ve senedin tescili gibi noterlik işleri, kanunların tatbikatına nezaret etmek, vergi mükelleflerinin tayin ve tespiti yapmak, iltizam işlerinin tanzimi, beledi işlerin tanzimi, fiyatların kontrolü, esnaf teşkilatlarının işlerinin takibi gibi birçok fonksiyonu yerine getirdiğini de hatırdan çıkartmamak gerekir. Burada kadının bu vazifelerinden ziyade şikayet mekanizmasının işleyişinde aldığı rol üzerinde durulacaktır. Kadı mahkemelerinin şikayet mekanizması içerisinde temelde iki fonksiyon icra ettiği ifade edilebilir. Birincisi, mezalime ilişkin davalara bakma yetkisi çerçevesinde bu alanda gelen şikayetleri dinlemeleridir. İslam fıkında ceza hukukuna giren had, kısas, diyet ve taziri gerektiren konular ile miras, borç, aile vb. konuları ihtiva eden muamelata ilişkin ihtilafların çözüm mercii kadı mahkemeleriydi. Kadı, karşısına gelen bu konuları Osmanlı kanunları ve fıkıh kitaplarına göre çözerdi. Osmanlı kadıları kendilerinden önceki kadıların baktıkları davalardan daha farklı konularda da dava dinlemeye yetkilendirilmişlerdir. Bu yetkilendirme, Osmanlı padişahlarının idari ve adli iki ayrı yargı organıyla örfi ve dini iki farklı hukuk sistemi arasındaki ikiliği ortadan kaldırmak için yaptıkları kanunlar sayesinde gerçekleşmiştir. Daha önceki İslam devletlerinde benzerine rastlanmayan kanunnameler, kadıların sorun çözmede en fazla müracaat ettikleri yazılı hukuk normlarıdır (Heyd, 1983, s. 634, 640). Böylelikle şer‘i konular dışında kalan davalar da kadı mahkemesi kapsamına girmiştir. Bu imkan kadıların kamu hukuku alanına giren idari şikayetlere ve mezalime ilişkin davalara bakmalarının yolunu açmıştır. Kadıların önceki kadılardan farklı bir şekilde idari ve şer‘i davalara bakmaları, kısmen mezalim mahkemelerinin işlevlerini üstlenmeleri anlamına gelmektedir. Bu yüzden Osmanlı mahkemeleri taşrada reayanın ve askerinin sadece adli değil idari problemleri için de başvuruda bulunabileceği ilk mercidir. Çünkü “Osmanlı mahkemesinin görev ve yetki alanına girmeyen herhangi bir hukuki ihtilaf yok gibidir” (Aydın, 2003, s. 342).

İlk İslam devletlerinde bazı yerlerde ve dönemlerde kadıya ait yargı görevlerinden bir kısmının Divan-ı Mezalime “hisbe” ve “şurta” kurumlarına devredildiği bilinmektedir (Atar, 2003, s. 340). Osmanlı Devleti ise tersine bir uygulamayla kadıların yetkilerini genişletmeyi tercih etmiş ve birçok yetkiyi onun uhdesinde birleştirmiştir. Bu durum

çalışması ve genel bir değerlendirmesi için bkz. E. B. Ekinici. (2005). Osmanlı Devletinde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü. *TALİD*, 3(5), 417-439.

bazı İslam devletlerinde var olan mezalim, ihtisab, şurta gibi farklı yargı kurumlarının sebep olabileceği karmaşayı önlemiştir (Aydın, 2003, s. 342).

Kadı mahkemelerinin şikayet mekanizması çerçevesinde ikinci fonksiyonu da şikayetlerin Divan'a ulaşmasında aracı rol oynamasıdır. Kadılar mezalime ve idari şikayetlere bakmakla yetkili olmalarına rağmen bunu gerçekleştirmeleri her zaman mümkün olamamıştır. Taşrada kurulan dengeler gereği kadılar her ne kadar taşradaki askeri ve idari yönetimden bağımsız olsa da idari ve askeri şahsiyetlerle ilgili veya büyük eşkıyalık olaylarıyla ilgili davaları kendi mahkemelerinde ele alamadıkları zamanlar olmuştur. Bu tür durumlarda kadılar, kendilerine bu yönde gelen şikayetleri mektupla Divan-ı Hümayun'a arz ediyordu. Böylelikle kadı mahkemeleri taşrada her zaman bir ilk başvuru mercii olmasının yanında gerektiğinde şikayetlerin Divan'a ulaşmasında da rol oynuyordu. İnalcık, (1957, s. 150) kadınların bu görevinin bir nevi “müdde-i umumilik” olduğunu ifade etmektedir.¹

1.2.5. Diğer Merciler

Yukarıda ele alınan merciler haricinde şikayet için başvuruda bulunabilecek başka merciler de vardı. Bu mercilerin başında kazaskerlik gelir. Kazaskerlerin orduda ortaya çıkan ihtilafların çözümü, askerîlerin tereke taksimi, kaza ve tedris görevlilerinin tayin ve diğer işlemlerinin yürütülmesi gibi aslî görevleri olduğu bilinmektedir. Görevleri içerisinde kazaskerleri en çok meşgul eden husus, kadınlarla ilgili şikayetlerin araştırılması, değerlendirilmesi ve karara bağlanmasıydı (İpşirli, 1997b, s. 587, 672). Kazaskerlik makamı bünyesinde bulunan ruznamçe kaleminde “ruznamçe defterleri” adıyla defterler tutulmaktaydı (Özergin, 1973-1974, s. 270). Bu defterlerde esasen kadı ve müderris atamalarıyla ilgili kayıtlar tutuluyordu. Bunun yanında kadılar, müderrisler ve naipler gibi yargı işleriyle görevli kişilere ait çeşitli belgeler de bu defterlere kaydedilmişti. Bunlar arz, arzuhal, mahzar ve fermanlardır. Arzlar, kadınların ve müderrisleri makam, terfi ve arpalık taleplerini içermekteydi. Arzuhaller ile mahzarlar halkın kadınlar hakkındaki şikayetlerini havi idi. Arzuhalle yapılan şikayet başvurularının yanında doğrudan gelerek yapılan şikayet başvuruları da olmaktaydı

¹ Ergene, (2003, s. 53) kadınların bu görevi yerine getirirken çifte standart uyguladığını iddia etmektedir. O'na göre kadılar, sadece alt düzey askeri ve idari yetkililer hakkında gelen şikayetleri Divan'a iletliyordu. İncelediği Kastamonu ve Çankırı şer'ie sicillerinde, kadınların bu yolla gönderdiği mektuplar içerisinde hemen hemen hiç üst düzey askeri yetkilinin olmamasını bu savına delil olarak göstermektedir.

(Gündoğdu, 2009, s. 701-706). Bilindiği üzere kadıların yargılanmalarının özel konuları gereği Divan-ı Hümayun'da veya kazasker huzurunda gerçekleşmesi gerekiyordu (Şentop, 2005, s. 119). Bu mercie kadılarla ilgili yapılan şikayetler, onların görev kusurları ile ilgiliydi. Şikayetlerde kadıların cahil olduğu, aklının eksik olduğu, zalimleri tutarak zayıf ve fakir kişileri zulme uğrattığı, hüküm vermede yetersiz olduğu, verdiği hükümlerin hukuka aykırı olduğu, işe yaramaz hüccetler verdiği, görev yaptığı bölgede huzursuzluğa sebep olduğu, halkın perişan olduğu ithamları yer alıyordu (Gündoğdu, 2009, s. 705). Bu tür iddialar kazaskerlik makamındaki bürolar tarafından tahkik ve teftiş edildikten sonra gerekiyorsa kadının görevine son verilebiliyordu (Şentop, 2005, s. 98). Bazı şikayetlerin ise haksız isnatlar olduğu, yapılan tahkikatlarla açığa çıkıyordu (Erünsal, 1980, s. 12). Bu tür şikayet dilekçelerinin yanında kadılardan memnun olan ahalinin memnuniyetini bildiren ve kazalarındaki kadının görev süresinin uzatılmasını talep eden dilekçelerin de kazaskerlik makamına ulaştığı bilinmektedir (Gündoğdu, 2009, s. 705). Kazaskerler sadece kadılarla ilgili şikayetlere muhatap olmuyordu. Diğer mercilerin karşılaştığı türden şikayetler için de kazaskerler bir çözüm mercii olarak şikayet kabul ediyordu. Kazasker divanında şikayete binaen yapılan murafaalardan memnun olunmadığı veya çıkan sonuca rağmen ihtilafın sonlanmadığı durumlarda şikayetçi, Divan-ı Hümayun'a gidebilirdi.¹

Şikayet amacıyla başvuruda bulunulan bütün bu mercilerin hepsinin yargılama yetkilerinin olduğu ve kendi yetki sınırları içerisinde yargılamada bulundukları bir gerçektir. Şikayete sebep olacak bazı küçük çaplı ihtilafların bir kısmı ise bu mercilere ulaşmadan idari inisiyatif ve musâlaha ile çözülüyordu. Taraflar arasındaki bu küçük çaplı ihtilafların çözümünü çeşitli cemaat veya örgütler kendi içlerinde hallediyordu. Bu sayede bu tür ihtilaflar daha üst düzeydeki mercilere ulaşmadan çözülebiliyordu. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: kilise ve sinagog bünyesinde bulunan cemaat mahkemeleri, konsolosluk mahkemeleri, esnaf teşkilatları, yeniçeri ortaları, kabile-boy-aşiret yapılanmaları, Hz. Peygamber soyundan gelenlerle ilgili işlerin yürütüldüğü nakibüleşraflık. Ancak bunlar görev ve yetkileri sınırlı kurumlardı. Asıl yetkili yargı kurumu her zaman için klasik Osmanlı mahkemesidir (Aydın, 2003, s.342).

¹ AŞD 13: 211/6.

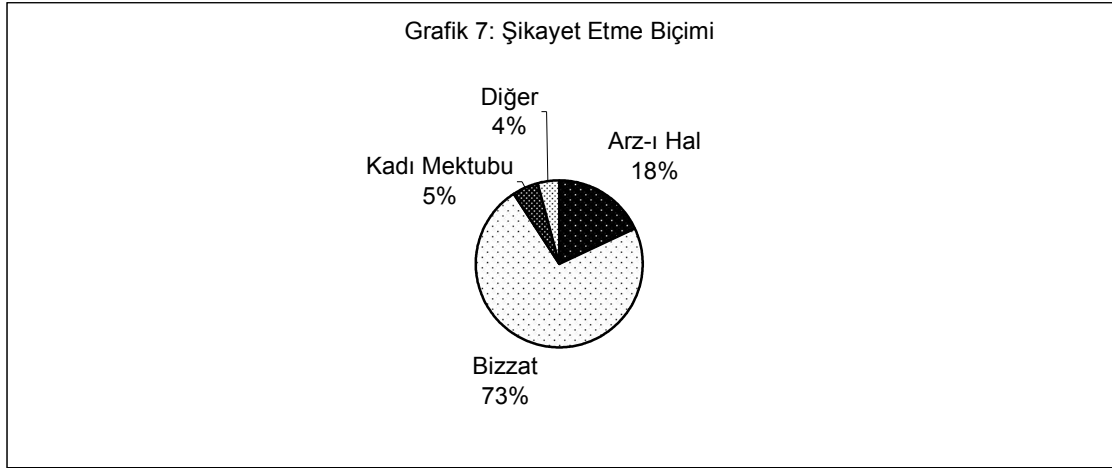
1.3. ŞİKAYETİN ULAŞIM KANALLARI

Divan-ı Hümayun'a şikayet, çeşitli kanallar vasıtasıyla ulaşıyordu. Burada bu kanallar üzerinde durulacaktır. Hiç kuşkusuz şikayet kanallarının en yaygın kullanımı standart başvuru diyebileceğimiz şikayetçinin doğrudan başvuru şeklidir. Bu başvuru, arzuhalle, mahzarla veya şahsen yapılıyordu. Bundan başka çeşitli kanallar kullanılarak da şikayetler, Divan-ı Hümayun gündemine gelebiliyordu. Taşradan casus ve resmi görevliler vasıtasıyla gelen duyumların, tarikatların ve şairlerle düşünürlerin kaleme aldıkları edebi eserlerin bu bağlamda birer şikayet kanalı olarak kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Bunlar sürekli kullanılan kanallar değildi. Aşağıda, en yaygın olarak kullanılan başvuru şekilleri, incelenen şikayet defterleri ışığında ele alınacak, ayrıca diğer kanallar üzerinde de kısaca durulacaktır.

1.3.1. Doğrudan veya Aracıyla Şikayet

Şikayetlerin devletin en üst organına ulaşmasında her hangi bir hukuki ve idari sınırlandırma yoktu. Devlet, tebaasına kendisiyle bir iletişim kanalı olarak şikayet mekanizmasını geliştirmiş ve bu kanalı her zaman açık tutmuştur. Bunu yaparken de herhangi bir ön koşul veya bir ara merci de koymamıştır. Böylelikle devletle toplumun iletişiminin kesintisiz bir şekilde devam etme olanağı sağlanmıştır. Bu kesintisiz iletişimin hem devlet hem de tebaa açısından birçok getirisi vardı. Bir defa çevreden merkeze doğru bir bilgi akışı sağlanıyordu.¹ Devlet, çıkardığı kanunların ve devletin temelini teşkil eden şeriatın taşrada gerektiği gibi yürütülüp yürütülmediğini bu sayede denetleme imkanına sahip olabiliyordu. Bu tür bir getiri, devletin bu iletişim kanalını sürekli açık tutması için önemli bir sebepti. Tebaa ise taşrada karşılaştığı her tür kanun dışı uygulamayla zulme uğradığı durumlarda her zaman doğrudan başvuruda bulunabileceği açık bir kapıya sahip oluyordu. Tebaa bu kapıyı her başı sıkıştığında çalmaktan çekinmemiştir. Bu kanalın çeşitli kullanım şekilleri bulunmaktadır. Bunun en başında gelen şekli şahsen başvurudur. Bu yöntem, incelenen defterlerden de açıkça görüldüğü üzere en fazla kullanılan yöntemdi. Aşağıdaki grafik, incelenen defterlerde şikayetçilerin hangi yolu ne oranda kullanarak şikayette bulunduklarını göstermektedir.

¹ Çevreden merkeze gerçekleşen bu yöndeki bilgi akışının daha net görülebilmesi için bkz. Grafik 8: 13, 16, 21, 29 Nolu Defterlerde (1689-1699) Şikayet Gelen Eyaletlerin Oranları

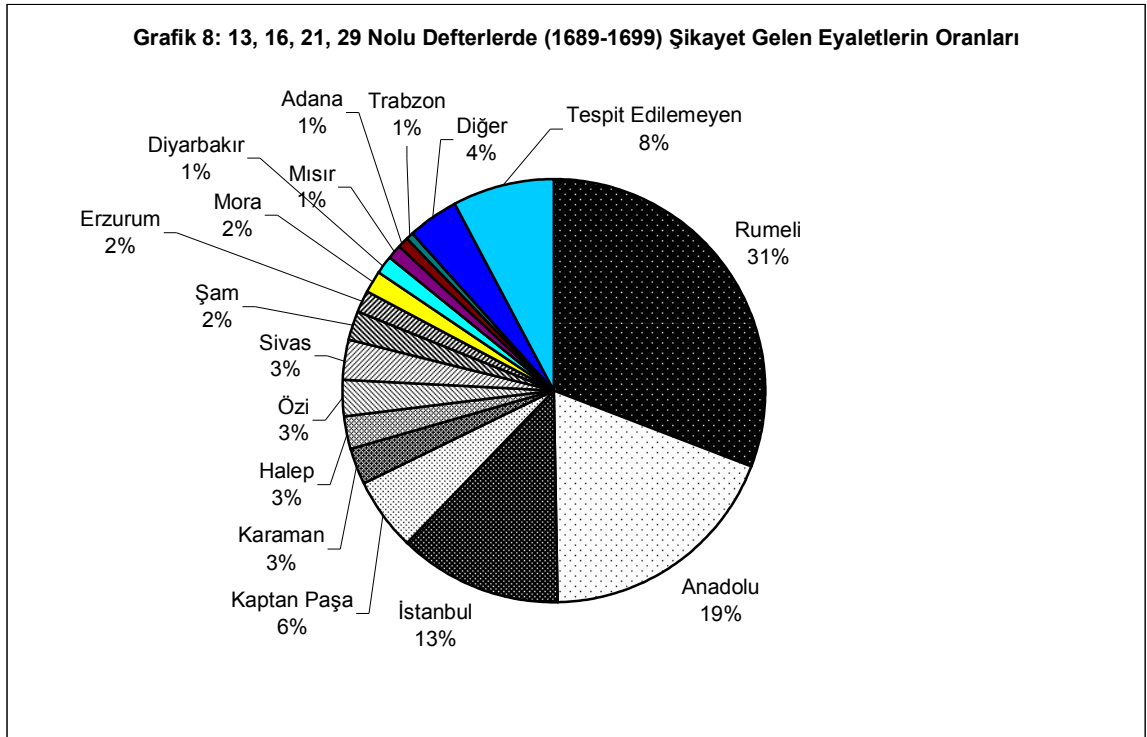

Bizzat Divan-ı Hümayun'un huzuruna çıkıp şikayetini şahsen dile getirme şeklinde gerçekleşen şikayet etme biçiminin en fazla kullanılan yöntem olduğu açıktır. % 73 oranı tüm defterlerin ortalamasına göre ortaya çıkmıştır. Sadece 16 numaralı defterde bu yöntem % 84'e kadar çıkmıştır. Şikayetçilerin bu oranda şahsen şikayette bulunmaları savaşın derin sorunlarına ve yol güvenliğindeki bütün sıkıntılara rağmen kişilerin şikayetlerini bizzat gerçekleştirebildiklerine işaret etmektedir.¹

Divan-ı Hümayun'a şikayet başvurusunun bir diğer yaygın kullanım biçimi de arzuhalde yapılan şikayettir. Şikayet içeren arzuhaller bir haksızlığın beyanı ve hak talebi, bir görev veya ücretin istenmesi, bir yanlışlığın düzeltilmesi gibi durumlarda kullanılırdı (İpşirli, 1991, s. 447). Tüm defterlerin ortalaması % 18 oranında şikayetlerin arzuhalde yapıldığını göstermektedir. Aslına bakılırsa arzuhalde başvuru da şahsen yapılan bir başvurudur. Kişi eğer yazma kabiliyeti varsa ve yazma kabiliyeti, dönemin dilekçelerinde kullanılması gereken kalıp ifadeleri ve ağıdalı yazacak kadar iyiye dilekçesini kendisi yazabilirdi. Ancak tahmin edilebilir ki şikayetçilerin büyük bir kısmı bu şekilde dilekçe yazabilecek kabiliyete sahip değildir. Bu yüzden şikayetçi İstanbul'a geldiğinde bu işte uzmanlaşmış olan arzuhalcilere başvuruyordu. Şikayetçi arzuhalini kendisi teslim edip sonucu bekleyebileceği gibi dilekçeyle beraber Divan'ın huzuruna da çıkabilirdi. Bu iki şekilde başvurunun toplam oranı % 91'dir. Yani şikayetlerin çok büyük bir bölümü şahsen veya dilekçeyle yapılan şikayetler şeklinde gerçekleşiyordu. Bu oran aşağıdaki grafikte birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı gözükmektedir. Bu

¹ Taş (2007b, s. 192) tarafından 3-9 numaralı şikayet defterlerine göre Ankara merkeze alınarak yapılmış çalışmada, Ankara'dan Divan'a şikayet hakkının kullanım biçimi ve oranları şu şekildedir: Bizzat % 61,36, toplu şikayet 22,72, kadı aracılığıyla % 14, 39, ehl-i örf aracılığıyla 1, 51.

grafik bize bu şikayetlerin nerelerden geldiğini göstermektedir.¹ Şikayetlerin geldiği eyaletlere dair grafik, İstanbul'da yaşayanların başkentte bulunma avantajını açıkça ortaya koymaktadır. İstanbul'dan başka merkeze yakın eyaletlerin de bu konuda oldukça avantajlı oldukları görülmektedir.² Yol ve mesafeyle ilgili dezavantajlarına rağmen diğer eyaletlerden de azımsanamayacak oranda şikayet gelmiştir.³ Uzak bölgelerdeki şikayetçilerin bu eksikliği kadı mahkemeleri ile eyalet ve sancak divanları vasıtasıyla giderdikleri düşünülebilir.

¹ Hükümlerde yer alan kaza ve sancakların eyaletlere göre dağılımı, şu çalışmalarından faydalanılarak belirlenmiştir: T. Sezen. (2006). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; N. Akbayar. (2003). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; Defter-i Hakani Emîni Aynî Ali Efendi. (1964). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri 1018(1602)* (Hadiye Tuncer, Çev.). Ankara. s. 5-19; Majer 1984: 33-64.

² Taş (2007, s. 202) Ankara'dan Divan'a kadı kanalıyla yapılan bir başvurunun cevap olarak gelmesinin ortalama 30-40 gün sürdüğünü tespit etmiştir. Taş, normal şartlarda öncelikli resmi yazılar için bu mesafenin 10-11 gün sürdüğünü ifade etmiştir.

³ Grafikte "Diğer" içerisinde yer alan ve % 4 oranında temsil edilen eyaletler şunlardır: Girit, Bosna, Zülkadriye, Van, Kars, Trablusşam, Çıldır, Rakka, Bosna, Harem-i Nebevi, Sayda, Musul, Bağdad, Habeş, Basra, Eflak, Tımsıvar, Arap, Kaniye, Boğdan, Kamaniçe, Vidin, Kosova. Ayrıca hükümlerin % 8'inin nereden geldiği tespit edilememiştir. Bunun sebebi, bazı hükümlerde yer alan kaza isimlerinin okunamaması, okunanların bir kısmının ise hangi eyalette olduğunun tespit edilememesi ve bazı hükümlerde kaza isimlerinin boş bırakılmasıdır.

Şikayetçiler yukarıda ele alınan mercilerden olan kadı mahkemelerine de şikayet için doğrudan başvuruda bulunabiliyorlardı. Zira kadılar sadece şer‘i konularda değil idari-örfi konularda da padişahların kanunnameleri çerçevesinde hüküm vermeye yetkiliydiler. Ancak bu iki alandaki yetkilerini kullanırken bazı zamanlarda engellerle karşılaşılıyor, yapılan bir şikayete cevap veremediği zamanlar oluyordu. Kadı, kendisini aşan bu durumlarda şikayeti, bir mektupla Divan’a iletliyordu. Bu şekildeki şikayetlerin defterlere yansıma oranı % 5’tir.

Kadıların üstesinden gelemediği konuların başında eşkıya hareketleri veya ehl-i örfün önlenemeyen zulümleri gelmektedir. Bu tür sorunlar, kadılardan başka kanallarla da Divan’a aksettirilebiliyordu. Mesela taşrada haksızlıktan muzdarip olan ahali, bölge yetkilileriyle işin çözülemeyeceğine kanaat getirdiğinde yörenin “ulema, suleha, eimme, huteba, ayan ve eşrafından” oluşan ileri gelenlerine başvuruyordu. Onlardan, bir mahzar yazılarak şikayet konusunun İstanbul’a gönderilmesi isteniyordu.¹ Bazı durumlarda bu ileri gelenler, ahaliden bir talep gelmese dahi bu şekilde mahzar gönderebiliyorlardı. Buna benzer şekilde ahali, kimi zaman şikayetlerini kendi aralarında uzlaştıkları bir kişi vasıtasıyla Divan’a gönderiyorlardı. Hükümlerde bu kişi yanında bir arzuhal götürüyorsa “âdem ve arzuhal gönderme” yoksa “adem gönderme” şeklinde ifade edilmiştir. Bunun yanında kadıların mektup göndermesi gibi, bazı devlet görevlilerinin de arz yoluyla şikayette bulunduğu defterlerden anlaşılmaktadır. Bütün bu son yöntemlerin tüm defterlere yansıma oranı % 4’tür.²

1.3.2. Duyum Vasıtasıyla Şikayet

İmparatorluk bünyesinde taşradan merkeze doğru bilgi akışını sağlayan bir sistemin bulunduğu, bir nevi iç istihbarat yoluyla merkezin bilgi akışını sağladığı bilinmektedir. Bu bilgi akışı, konuyla ilgili özel görevlendirilmiş casuslar ve devletin çeşitli işlerini taşrada yürüten resmi görevliler vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Bu sayede taşrada

¹ “Mahzar farklı anlamları da ifade etmekle birlikte Osmanlı’da yaygın olarak topluluk halinde yapılan şikayetlere işaret etmektedir. Mahzarlarda şikayet konusu veya istenilen şeyler ifade edildikten sonra altında mahzarı gönderenlerin hepsinin imza ve mühürleri yer almaktaydı. Ayrıca mahzar sahipleri kadıya müracaat ederek arz ettikleri hususu ilamla teyid ve tasdik edip İstanbul’a bildirmesini rica ederlerdi. Kadı, kaza halkının mahkemeye gelerek mahzarı gösterdiğini, ilamla durumu İstanbul’a bildirdiğini ifade ederdi. Mahzar verenler genellikle bir ferman çıkartılarak uğradıkları haksızlıkların giderilmesini, taleplerinin yerine getirilmesini isterlerdi” (İpşirli, 2003, s. 398, 401).

² Ursinus’un (2005, s. 27) incelemesine göre eyalet divan defterindeki 265 arzuhalin % 90.2’si bireysel başvuru yoluyla % 9.8’i ise birden fazla kişinin ortak başvurusuyla gerçekleşmiştir. Yaklaşık bir yüzyıl sonrasına ait bu defterde toplu şekilde şikayet oranının belirgin bir şekilde arttığı görülmüştür.

toplumsal yahut bireysel şikayete konu olabilecek durumların merkeze ulaşması sağlanıyordu. Nitekim İnalıcık'ın (2005f, s. 77) da ifade ettiği gibi “mezalim, yalnız davacının şikayetiyle değil bizzat hükümdarın kontrolü ile meydana çıkabilirdi.” Çünkü bazı bölgelerde ve dönemlerde zulmün çok yaygınlaşması zulümden zarar görenlerin doğrudan şikayet mekanizmasını kullanmalarına engel oluyordu. Bu tür durumlar göz önünde bulundurularak padişahın resmi yetkililerden istihbarat alması sağlanıyordu. Yukarıda Osmanlı öncesi şikayet mekanizmaları incelenirken özellikle Abbasilerde berid divanının bu amaç doğrultusunda kurulduğu ve kullanıldığı, taşradan bu şekilde gelen istihbaratlar doğrultusunda sultanların çeşitli önlemler aldığı ifade edilmişti. Bu tür uygulamanın Osmanlı'da Fatih Sultan Mehmed tarafından yapıldığını Hezarfen Hüseyin Efendi dile getirmektedir. Hezarfen'e (1998, s. 179) göre Fatih ve veziri Mahmud Paşa, casus kullanıp vezirlerin, ulemanın ve ümeranın hâlini gizlice denetliyordu. Bundan maksat, bu görevlilerin padişah tarafından takip edildikleri korkusuyla yaptıkları işlerde daha titiz davranmalarını sağlamaktı. Bunun önemine dönemin nasihatname yazarları da dikkat çekmiştir. Mesela Nahifi ve Defterdar (2000, s. 29) kaza ve köylerden haberdar olunmak ve reayanın durumunun araştırılıp padişaha bildirmek için güvenilir adamlar istihdam edilmesini tavsiye ediyorlardı. Ayrıca Nahifi, mezalime maruz kalmış reayayı, harap olmuş köyleri, “ziraat ve hiraset” gerçekleştiremeyen kasaba ve köylerin şenlendirilmesi için “ashab-ı vukuf”tan sorularak çözümler bulunmaya çalışılmasını da tavsiye etmiştir (İpşirli, 1997a, s. 22). Bazı padişahların tebdil-i kıyafet yaparak teftişlere çıktığı, halkın durumunu ve yöneticilerle ilgili şikayetleri olup olmadığını bizzat kendisinin kontrol ettiği de bilinmektedir. Böylelikle padişahlar, halkın şikayet gerektirir durumlarından bizzat haberdar olarak buna göre işlem yapma imkanı buluyordu.

Bu tür bilgilerin devlet merkezine ve padişaha ulaşması, defterlerde “mesmu‘-ı hümayun oldu” şeklinde ifade edilmektedir. Peki “mesmu‘-ı hümayun” nasıl gerçekleşiyordu? Bunun çeşitli yolları vardı. Taşraya bu iş için gönderilen casuslar, genel huzursuzlukların duyulması üzerine gönderilen özel müfettişler, çeşitli işleri takip etmek üzere merkezden taşraya gönderilen dergah-ı mualla çavuşları ve mübaşirler, tahrir için taşrada bulunan il yazıcıları vasıtasıyla duyumlar gerçekleşiyordu. Taşrada görev alan bu görevliler, resmi işlerinin yanı sıra gördükleri genel adaletsizlik

durumlarını rapor halinde merkezi yönetime iletiyorlardı (Heyd, 1960, s. 13, 14). İl yazıcılarından veya özel müfettişlerden gelen bu tür raporlar sayesinde kanuni düzenlemeler yapılıyor veya adaletnameler çıkartılabiliyordu.¹ Umumi şikayetlere yönelik olarak genel düzenlemeler yapıldığı gibi özel düzenlemeler de yapılabilirdi. Mesela bir yönetici hakkında merkeze ulaşan bu tür zulüm bilgisi, yöneticinin azline veya ölümüne sebep olabiliyordu (Defterdar, 1995, s. 201).

Osmanlı merkezi yönetimi, halkın bir konu hakkındaki şikayeti hakkında “mesmu‘-ı hümayun” gerçekleştiği zaman, doğrudan Divan’a bir şikayet gelmesini beklemeden, taşrada bulunan yöneticilerin reayaya karşı kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını düzeltmek için olağanüstü tedbirler öngören adaletnameler çıkartmış ve zulmü engellemeye çalışmıştır (İnalçık, 2005f, s. 75). “Gönderilen adalet fermanlarında hangi tür haksızlıkların yapıldığı açıklanmış ve yöneticilere sıkı tembihlerde bulunulmuştur. Olayın önem derecesine veya boyutuna göre ferman göndermekle yetinilmeyen, olayları kovuşturmak üzere mübaşirlerin de görevlendirildiği durmlar az değildi. Bu olaylar şikayet derecesine yükselmiş ve işin içine yöneticiler de karışmışsa önlem derecesi artırılarak özel müfettişler, yanlarına özel kuvvetler verilerek bölgeye gönderilmişlerdir” (Taş, 2007b, s. 190).

1.3.3. Şikayete Aracı Olarak Tekke ve Tarikatlar

Halkın şikayetlerinin Divan-ı Hümayun gündemine gelmesini sağlayan bir diğer kanal da tarikatlar ve onlara bağlı bulunan zaviye türü tasavvufi yapılarıdır. Bu kanal, diğerleri kadar sık kullanılan bir kanal değildi. Ancak şikayeti en üst mercie ulaştırma kanalı olarak zaman zaman kullanıldığı bilinmektedir. Bu örgütlü yapılar imparatorluğun çeşitli bölgelerine yayılmış ve birbirleriyle bağlantılı bir şekilde haberleşme ağına sahiplerdi. Tarikatların imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yer alan merkezlerinin İstanbul’da kendilerine bağlı şubelerinin olması kaçınılmazdı. Tarikatın merkezinde bulunan şeyh aynı zamanda kendisine bağlı dervişlerin hayatını düzenleyen ve onları idare eden bir yöneticidir de (Ay, 2008, s. 107). Bu yönetici konumundaki şeyhlerin kendi müridlerinin yanında halkın üzerinde de etkisi vardı. Osmanlı devletinin, kuruluşundan itibaren bu tür tarikat ve zaviyeleri desteklediği aynı şekilde bu örgütlerin

¹ 15 Mart 1516 tarihli Eflaklara ait Adaletname, ahaliden gelen şikayetler doğrultusunda müfettiş olarak gönderilen Nureddin Sarı Gürez’in yaptığı teftiş sonucunda çıkartılmıştır (İnalçık, 2005f, s. 94).

Osmanlının kuruluşunda önemli katkılar sağladığı bilinmektedir (Ocak, 2003, s. 277). Osmanlı yönetiminde bu yüzden tarikat ve zaviyelerin farklı bir yeri olmuştur. Bu farklı yer, Osmanlı yönetiminde özellikle padişahlar üzerinde bir nüfuzun oluşmasına sebep olmuştur. Tarikatlar ve zaviyeler de bunun bilincinde olarak bu nüfuzu kullanmaktan çekinmemiştir. Bu bağlamda halk da bu nüfuzu kullanmak amacıyla dara düştükleri zaman bu şeyhlere gidiyor ve şikayetlerini ifade ediyordu. Bu şeyhler de hem toplum üzerindeki nüfuzlarını daha da artırmak hem de İstanbul üzerindeki etkisini göstermek üzere yahut sadece yardım amacıyla bu tür talepleri yerine getirmeye gayret ediyordu. Mesela “taşra esnafından biri halka rahatsızlık verdiğinde İstanbul’daki merkezi dergâha haber vermesi için dervişlerden birinin aracılığı istenebiliyordu. Eğer tarikat şeyhi sarayda söz sahibiyse bu girişim Divan’a yapılan bir şikayetle tamamlanıyor ve etkili oluyordu” (Faroqhi, 1997, s. 77). Tarikatların, ilgili şikayetleri devletin üst mercilerine ulaştırmasını sadece Osmanlı’da değil Osmanlı’nın çağdaşı Akkoyunlularda da görmek mümkündür. Halvetilik’in bir kolu olarak kendi tarikatını kuran İbrahim Gülşeni’nin böyle bir görev üstlendiği bilinmektedir. Mesela Uzun Hasan’ın oğlu Halil’in valiliği esnasında onun zulmünden zarar gören halk, İbrahim Gülşeni dergahına şikayete gitmiştir. Şeyh de şikayeti sultana iletmiştir (Ay, 2008, s. 151).

1.3.4. Şikayete Araç Olarak Edebi Biçimler

Sorunlara merkezi yönetimin dikkatini çekmenin bir diğer kanalı olarak edebiyatın kullanıldığını ifade edebiliriz. Dönemin kanaat önderleri diyebileceğimiz yazar, şair ve devlet adamları, kaleme aldıkları edebi eserlerle çeşitli konularda şikayette bulunmuşlardır. Bunlar kimi zaman şiirleriyle, kimi zaman layihalarıyla devletin işleyişinde ve toplumun yaşantısında gözüken ve şikayeti gerektiren durumları dile getirmişlerdir. Bu tür yakınmaların kamu hukuku çerçevesinde yetkili bir mercie yapılan resmi bir şikayet şeklinde gerçekleşme de yetkili mercilere bir yolunu bularak ulaştığı muhakkaktır. Edebi eserlerin bir kısmının padişahlara atfen veya padişahların talepleriyle kaleme alındığı ve büyük bölümünün padişaha veya diğer üst düzey mevkilerde bulunan yetkililere ulaştığı bilinmektedir. Edebiyat yoluyla gerçekleşen şikayetleri iki kategoriye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi edebi şahsiyetlerin kendileriyle ilgili özel şikayetlerini edebi yolla dile getirmeleridir. Fuzulî’nin bir vakıftan maaş alabilmek için verdiği çaba çerçevesinde kişisel şikayetlerini şiirle dile getirişi (İnalçık, 2005a, s. 56-59) bu bağlamda ele alınabilir.

İkincisi de genel toplumsal sorunların edebi eserlerde dile getirilmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Mesela “şikayetname” türü eserlerde şikayetler, sevgiliye, feleğe, zamana, eşe, dosta, akrabaya, ölüme dair olabildiği gibi devrin sosyal, ekonomik ve idari konularına yönelik de olabiliyordu. Nef’î’nin padişah’tan ve devlet adamlarından (Erbek, 2000, s. 29, 30) şikayetleri bu bağlamda değerlendirilebilir. Edebi eserlerin bazıları doğrudan bir olayın yahut kişinin şikayet edilmesine yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bu bağlamda yazılmış bazı hicviyeler de şahıslar için yapılmış şikayetler olarak nitelendirilebilir. Mesela 16. yüzyılın sonunda Budin Beylerbeyi olan Derviş Paşayla ilgili şikayetleri içeren Mücella’nın gazeli, bu tür hicviyelere örnek gösterilebilir. Gazelde Derviş Paşanın adaletsizliği, zulmü ve diğer haksız uygulamaları hicvedilmiştir (Atabeyli, 1938, s. 545-546).

Edebi eserlerin bir kısmında ise genel konular ve kurumlar hakkında şikayetler dile getiriliyordu.¹ Nâbi’nin *Hayriname*’sinde ayanlarla ilgili yapılan değerlendirmeleri, dönemin ayanlar hakkındaki şikayet konularını ihtiva ediyordu (Bilkan, 2002, s. 33). Bilkan, (1999, s. 10 vd.) Nâbi’nin bu eserinin “Nehy-i Ayan vü Zulm-i Fukara” bölümünü ele almış, konuya devlet ve çete ilişkisi çerçevesinde yaklaşmış ve halkın ayanlıkla ilgili şikayetlerinin edebi bir şekilde dile getirilişini göstermiştir. Bazen edebi şahsiyetlerle devlet adamlarının aynı konuları farklı yöntemlerle kaleme alıp şikayetleri dile getirmek için kullandıkları da olmaktaydı. Mesela Nâbi’nin 17. yüzyıldaki şikayetlerinde yer alan unsurları, Koçi Bey ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın eserlerinde de görmek mümkündür (Bilkan, 1999, s. 12).

“Devlet idaresinde ve cemiyet hayatında görülen bozukluklara dair genel bir şikayet mahiyetinde hükümdara manzum veya mensur arzuhal sunulduğu da olurdu”. İpşirli’ye (1991, s. 447) göre yönetimdeki bozukluğun çok açık bir şekil aldığı III. Murad döneminde bir gazelde sunulan arzuhalde, padişahın ilgisizliği açıkça tenkit edilmiştir. Edebi metinlerin yanında devlet adamları tarafından genellikle nasihatname ve layiha olarak kaleme alınan eserlerde de şikayetler dile getiriliyordu. Bunları ahalinin şikayetçi

¹ Bu türde yapılmış edebi eserlerle ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Y. Yücel. (1987). XVI. XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı, ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler. *Belleten*, 51(200), 897-925.

olduğu konuların genel bir çerçeveye devlet merkezine iletilmesi şeklinde düşünüldüğünde edebi kanadın bir başka versiyonu olarak değerlendirmek mümkündür. Nasihatname ve layiha yazarları, dönemlerinde devletin resmi görevlileri olmalarının yanında yaşadıkları toplumda ve hizmette bulundukları devlette gördükleri, inceledikleri şikayeti gerektirir konuları kendi bakış açılarıyla ve üsluplarıyla kaleme alan kişilerdi.¹

1.4. ŞİKAYET MEKANİZMASINDA AKTÖRLER VE ROLLERİ

Bu bölümde şikayette bulunanların kimler olduğuna bakılacaktır. Şikayetçilerin kimlerden oluştuğunu daha iyi anlamak için onların hangi statüye sahip oldukları, şikayet edenlerle edilenlerin toplumsal statülerinin nasıl bir dağılım sergilediği, şikayet mekanizmasının kullanımında toplumsal kimliğin bir farklılaşmaya sebep olup olmadığı, ayrıca toplumsal kimliklerin defterlerde nasıl bir dağılım sergilediğine bakılacaktır. Divan-ı Hümayun üyeleri dışında kimlerin şikayetlerin çözümünde aktif rol aldığına da değinilecektir. Bunların şikayet sürecinin hangi aşamasında nasıl bir katkıyla sorunun çözümünde rol aldıkları incelenecektir.

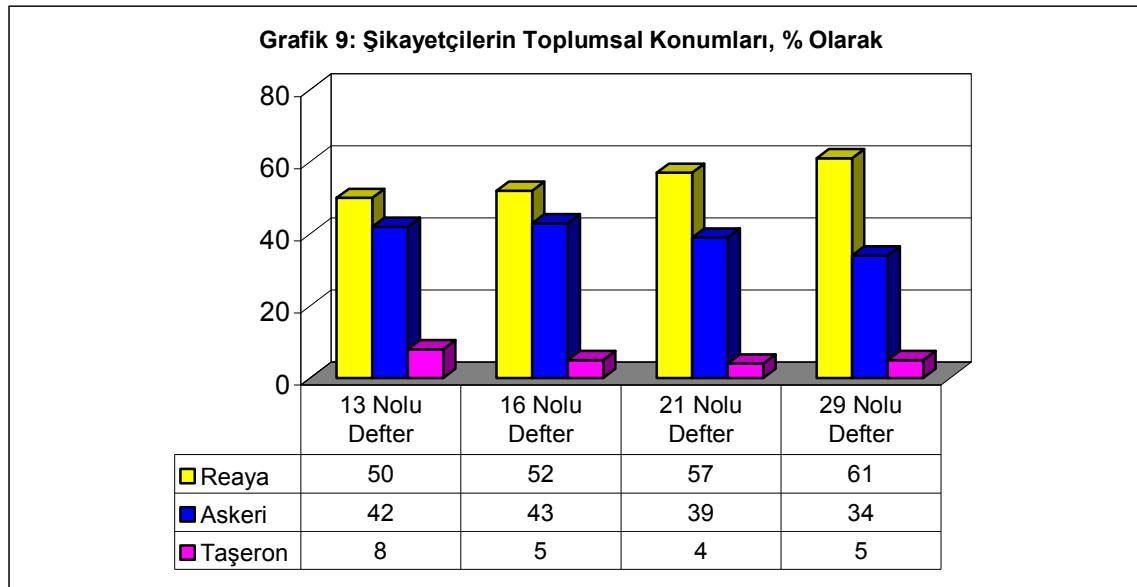
1.4.1. Şikayetçiler

Divan kanalıyla şikayet dinlemek aslında reayaya yönelik bir düzenleme çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Amaç reayaya karşı yapılan mezalimin önlenmesidir. Ancak Osmanlı'da şikayet kanalının askerîler için de açık olduğu bilinmektedir. Nitekim incelenen defterlerde bu açıkça görülmektedir. Oran olarak neredeyse reaya kadar askerîler de şikayetlerini Divan'a iletmişlerdir. Aşağıdaki grafik, şikayetçi gruplardan askerî, reaya ve taşeronların defterlere yansıma oranını göstermektedir. Oranlamalar üzerinde bir değerlendirmeye geçmeden önce kısaca sırasıyla bu grupların kimlerden oluştuğuna bakalım. Osmanlı devlet-birey ilişkilerinin en belirleyici unsuru kişinin devlet nezdindeki statüsüdür. Toplumda ve devletin gözünde kişinin statüsü tamamen padişahın verdiği berata göre şekillenmekteydi (Özbudun, 1975, s. 21). Padişah'tan bir şekilde berat almış ve vergi vermekten muaf olmuş herkes askerîydi.² Bu çalışmada da grafiklere veri oluşturan şikayetlerdeki kişilerin statüsü bu ana ayrıma göre

¹ Bunlardan birkaçı şöyle sıralanabilir: Koçi Bey, Katip Çelebi, Defterdar, Selaniki vs. Bu dönem sorunlarını dile getiren nasihatname literatürü için bkz. M. Öz. (1997). *Osmanlı'da Çözüm ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergah Yayınları; A. Uğur. (1988). *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*. Kültür ve Sanat Yayınları.

² 17. yüzyılda askerî zümrenin içeriğinin değişmesi, yeni unsurların askerî olarak tanımlanması ve Ayntab'da bunlarla ilgili örnekler için bkz. Canbakal 2009: 85-113.

belirlenmiştir. Yani grafikte askerî olarak gösterilenler, mütevellî, mürtezika, ulema, müderris, ulufeli veya dirlikli asker, kâtip, imam, seyyid, dergah-ı mualla çavuşu gibi beratlı kişiler ve bunların eşleridir. Askerî sınıf içinde bulunan ve bu çalışmada “taşeron” olarak adlandırılan grup ise asıl vergi yüklenicileri adına vergi toplama işini fiilen gerçekleştiren kişilerdir. Bilindiği üzere Osmanlı’da vergi toplama işlemi birkaç usulle gerçekleşiyordu. Bu çalışmada her ne usulle olursa olsun devlet adına vergi toplama hakkını elde etmiş kişilere “asıl yüklenici”, bu yükleniciler adına taşrada vergi toplayan kişilere de “taşeron” denilmiştir. Bunlar bir dirlik sahibinin zabiti, bir mültezimin görevlendirdiği kişi, bir has sahibinin voyvodası gibi asıl yüklenici adına vergi tahsilinde bulunan kişilerdir. Vergi toplama işinde esas yüklenici adına tam yetkili olarak görev yapması beklenen bu kişilere elde ettikleri askerî kimliklerinin yanında özel olarak yüklendikleri “taşeronluk” konumu sebebiyle bu zümre, çalışmanın belirli yerlerinde ayrıca değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Osmanlı’da reaya ise en genel anlamıyla seyfiye, kalemiye, ilmiyeden oluşan askerî sınıf dışında kalan ve devlete vergi vermekle yükümlü çiftçi, konar-göçer, tüccar, esnaf, zanaatkârlardır (Öz, 2007, s. 490). Vergiyle yükümlü bu zümreler grafikte reaya sütununda gösterilmiştir.¹

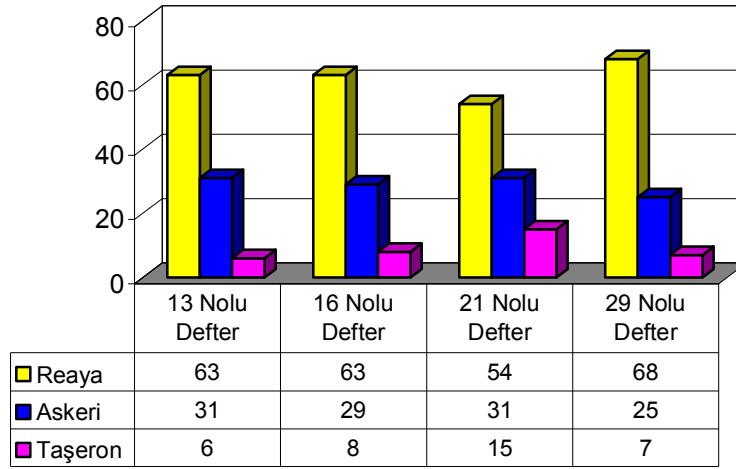
Bu grafik, bize hangi defterde hangi grubun yüzde kaç oranında şikayette bulunduğunu göstermektedir. Buna göre, dört defterde de reayanın şikayet oranının askerî ve taşeronlara oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca bu grafik reayanın şikayet

¹ Reaya için bkz. H. İnalcık. (1996a). Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (s. 31-65). İstanbul: Eren Yayıncılık.

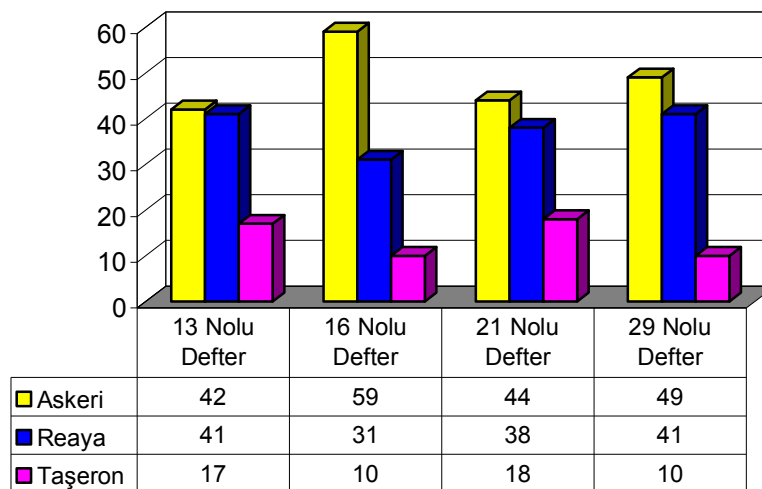
oranının artış seyri içerisinde askerînin ve taşeronların ise düşüş seyrinde olduğunu göstermektedir.¹ Dört defterlerin ortalaması ise şu şekildedir: Reaya % 56, askerî % 39, taşeron % 5. Askerî ve reayanın genel nüfus içerisindeki oranı doğrultusunda düşünüldüğünde bu oran bize askerîlerin şikayet mekanizmasını reayadan daha fazla oranda kullandığını göstermektedir. Canbakal, (2009, s. 91) 17. yüzyılda Ayntab şehrinde askeri nüfusun genel nüfusa oranını % 36 olarak tespit etmiştir. Doğal olarak köylerde bu oran çok daha düşüktür. Bu oranın diğer kazalardan farklı bir istisna olmadığını varsayarsak askerîlerin nüfuslarına oranla daha fazla şikayette bulundukları açıktır. Bu bulgu, Taş'ın savını da desteklemektedir. Taş'a (2007, s. 193, 194) göre askerîler, statülerinden kaynaklanan güçleri ve padişah tarafından kendilerine tevcih edilen gelir kaynaklarının sağladığı maddi imkanlar sebebiyle şikayet hakkının kullanımında daha avantajlı konumdaydılar. Bunun yanı sıra, yaptığımız bu çalışmada reayanın şikayet hakkını kullanımında Taş'ın bulgularına göre bir artış içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Taş'ın tespitine göre reaya, % 47.72 oranında şikayette bulunmuştur. Bu çalışmada ise % 56 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca Grafik 9'da görüldüğü üzere reayanın şikayet oranı her bir defterde artmıştır. Bu artış, askerîlerin geniş imkanlarına rağmen şikayet hakkının kullanımında, reayanın yükseliş seyrinde olduğunu göstermektedir.

Grafikte yer alan bu üç gruba mensup kişilerin kimlerden şikayetçi olduğu üzerinde de ayrıca durulmalıdır. Bunun için oluşturulmuş aşağıdaki grafik reayanın şikayette bulunduğu kişilerin toplumsal statüsünü göstermektedir. Buna göre reayanın en fazla şikayette bulunduğu kesim yine reayadır. Askerîlerin şikayet edilmesi genelde düz bir seyir izlemiş, son defterde azalmıştır. Taşeronların şikayet edilmesi de yükselme eğiliminde olup son defterde azalmıştır. Bu gösterge, reayanın kendi arasındaki ihtilafların çözümü için başvurduğu yerel mahkemelerden tatmin olamadığına işaret etmektedir.

¹ Taş'ın (2007b, s. 193) çalışmasında ise Ankara'dan şikayet edenlerin oranlaması şu şekildedir: Reaya % 41.66, askerî % 47.72, darüssaade ağası % 3.03, elçi 4.54, diğer 3.03.

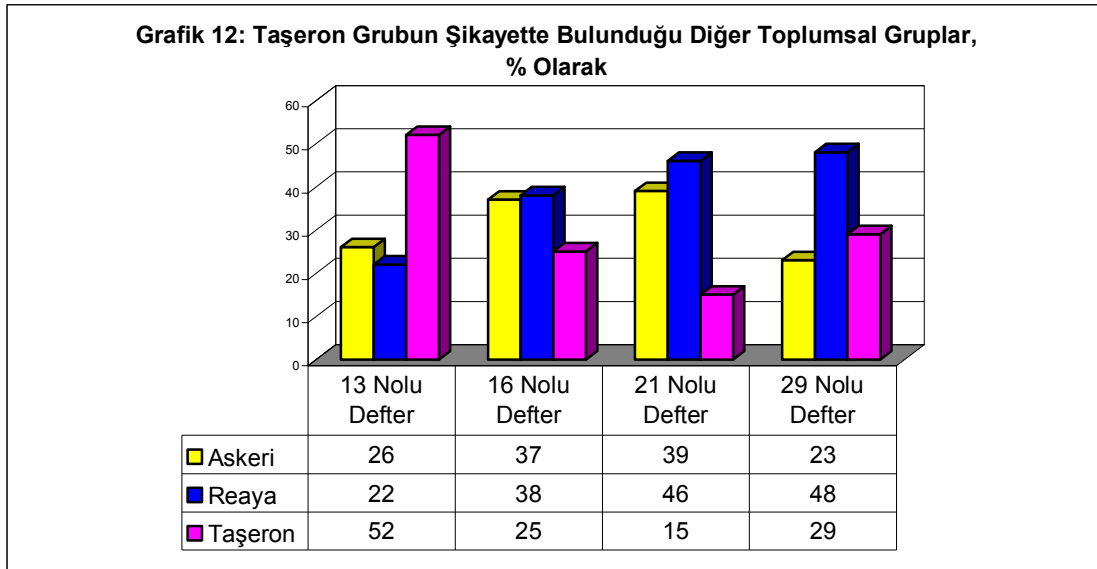
Grafik 10: Reayanın Şikayette Bulunduğu Toplumsal Gruplar, % Olarak

Aşağıdaki grafik ise askerîlerin şikayette bulunduğu kişilerin toplumsal statülerini görmek amacıyla hazırlanmıştır. Grafikte de açıkça görüldüğü üzere askerîlerin şikayette bulundukları kesimin başında yine askerîler gelmektedir. Askerîlerin bu tabloda yüksek çıkması, bu statüye sahip grupların büyük oranda birbirleriyle yaşadıkları yetki çatışmasından kaynaklanmaktadır. Ellerindeki yetki belgeleriyle (berat, temessük vb.) bölgelerine giden ehl-i örf, karşılarında başka ehl-i örf üyelerini buluyordu. Birbirlerinin yetki alanlarına giren konulara müdahale etmeleriyle Divan-ı Hümayun'dan şikayet içeren hükümle muhatap oluyorlardı.

Grafik 11: Askerinin Şikayette Bulunduğu Toplumsal Gruplar, % Olarak

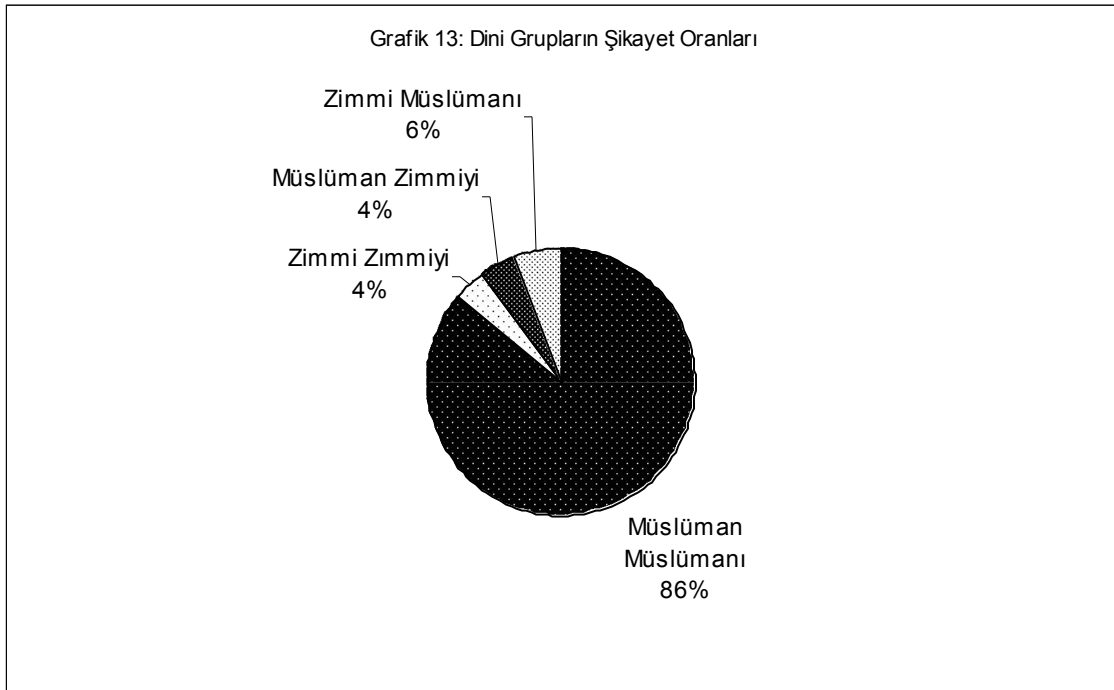
Son olarak taşeronların şikayet ettikleri kişilerin statüsüne göre oluşturulmuş aşağıdaki grafiğe bakalım. Bu grafikten taşeronların her grubu farklı farklı oranda şikayet ettiği

anlaşılmaktadır. Yukarıdaki grafikler gibi herhangi bir grupta bir yığılma bulunmamaktadır. Taşeronlar diğer iki grubun arasındaki alana yerleştiği için bir gruba yönelik ağırlıklı şikayet gerçekleşmemiştir. Daha ziyade her iki grupla ve diğer taşeronlarla mücadele içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Taşeronlar, hem ehl-i örfle hem de diğer taşeronlarla yetki çatışması sebebiyle ihtilafa düşmekteydiler. Reaya ile de tahsilat esnasında yaşanan problemlere dayalı sürtüşmeler yüzünden şikayet söz konusu oluyordu.

Yukarıdaki üç grafik, genel itibariyle şikayetçilerin kendi statülerinde bulunan kişileri şikayet ettiklerini göstermektedir. Bu da bu grupların statü içi münasebetlerinin statü dışı münasebetlerden daha “sorunlu” olduğunu göstermektedir. Grup içi münasebetlerin yoğunluğuna bağlı bir şekilde grup içi ihtilafların grup dışındakilerle yaşanan ihtilaflardan daha fazla olduğuna işaret etmektedir. Buradan hareketle askerîlerin kendi içlerinde yetki, görev ve çıkar çatışmasına dayalı anlaşmazlıklarının oldukça yüksek olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Normal şartlarda reaya şikayetlerinin en fazla askerilerden olması beklenirken Grafik 10 bunun tam tersini göstermiştir. Bu da reayanın kendi aralarındaki münasebetlerle ilgili daha çok şikayete başvurma ihtiyacı hissettiğini göstermektedir. Bu durum din eksenli yapılan aşağıdaki grafikte de gözlenmektedir. Dindaşlar % 90 oranında birbirlerini şikayet etmiştir. Sonuç olarak her bir grubun kendi içerisindeki münasebeti ve buna bağlı olarak da şikayeti veya ihtilafı daha fazla gözükmektedir.

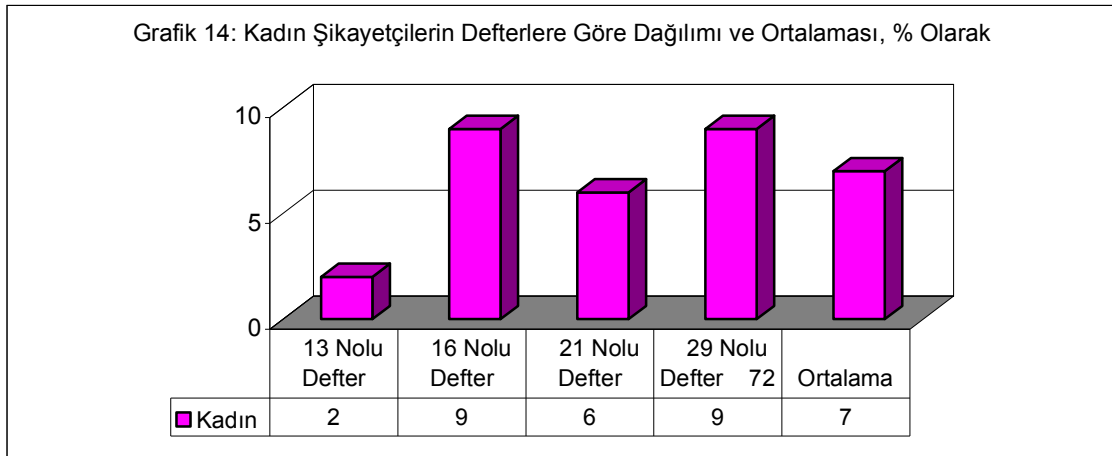
Bu grafiklerden başka şikayetçilerin dinsel kimliğine göre de bir grafik hazırlanmıştır. Bu grafikte Müslim ve gayrimüslimlerin defterlerde temsil edilme oranı çıkartılmıştır. Burada Müslümanlar haricindeki bütün gayrimüslimler, tek çatı altında zimmi olarak ifade edilmiştir. Şikayette bulunanların ve şikayet edilenlerin dinlerine göre yapılmış grafik, şikayetlerde dinden kaynaklanan bir ayrımın şikayet etme sürecinde etken olmadığını göstermektedir. Ayrıca bu grafik, eyalet bazında tüm bölgelerdeki Müslim-gayrimüslim nüfus oranlarını bilmesek de şikayet mekanizmasının Müslümanlar tarafından belirgin bir şekilde fazla kullanıldığını göstermektedir.

İmparatorluğun zimmi ve Müslim nüfusu çerçevesinde düşünüldüğünde zimmilerin şikayet oranı oldukça düşük gözükmemektedir: % 10. Müslümanlarda ise bu oran % 90'dır. Aynı orantısızlık 1675 tarihli şikayet defterinde de görülür. Bu defterde gayrimüslimlerin temsil oranı % 6'dır (Majer, 1984, s. 23). Oysa gayrimüslim nüfusun daha yoğun olduğu Manastır kayıtlarında bu oran 1/3'e kadar çıkmaktadır (Ursinus, 2. 27).

Şikayette bulunan kadınların defterlere göre yüzdelik dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Buna göre ilk defter olan 13 numaralı defterde kadınların temsil oranı % 2 iken son defter olan 29 numaralı defterde % 9'a kadar çıkmıştır. 13 numaralı defterin nefir-i âmm'in uygulandığı bir döneme rastlamasından dolayı kadınların şikayetçi olma

durumuna daha az rastlandığı, savaşın resmen olmasa da fiilen sona erdiği 29 numaralı defterde ise kadınların üç kattan fazla artarak defterlere yansıdığı görülmüştür. Dört defterin ortalama oranı ise % 7'dir. Majer'in (1984, s. 23) yayınladığı 1675 tarihli defterde kadınların temsil oranının yaklaşık % 5.5 olduğu düşünülürse kadınların şikayet oranında nispi bir artış gözlemlenir. Bu artışı, Manastır eyalet divanı kayıtlarında da görmek mümkündür. Yaklaşık bir yüzyıl sonraki bir defter olan Manastır eyalet defterinde kadınların şikayet oranı % 14'tür (Ursinus, 2005, s. 32).

1.4.2. Çözüm Sürecinde Rol Oynayanlar

Burada şikayetlerin çözüm sürecinde rol oynayanlar ve rolleri kısaca ele alınacaktır. Hiç kuşkusuz şikayetlerin taşradan Divan'a ulaşmasında birinci rol şikayetçilerin kendileriydi. Şikayetçiler % 91 oranında bu işi bizzat kendileri yapmıştır. Şikayetçilerin bizzat Divan'a başvuru yapmadıkları durumlarda ise onların adına şikayeti Divan'a ileten kişi ise "arz" yetkisi olan kadıydı. Şikayetçiler, çoğu zaman şikayetleri için öncelikle kadı mahkemesine gidiyorlardı. Kadı, gelen talepleri karşılayamayacağını anladığında şikayetçinin talebini Divan'a aktarıyordu. Böylelikle kadı reaya veya askeri kaynaklı şikayetin Divan'a ulaşmasında bir aracı rol üstleniyordu. Kadılar ve naiplerin tüm defterlerde bu şekilde şikayet iletme oranı % 5'dir. Kadılardan başka merkeze şikayetin ulaşmasını sağlayan aktörler de vardı. Bostancıbaşı, nakibüleşraf kaymakamı, beylerbeyi, müftü, darüssaade ağası, yeniçeri ağası, dizdar gibi görevlilerin şikayet iletme oranı % 1'e dahi ulaşamamaktadır.¹ Ayrıca yukarıda şikayet kanalları faslında ele alındığı üzere tarikat ve zaviye şeyhlerinin de bu konuda bir rol üstlendikleri bilinmektedir.

¹ Bu oranlamalar için bkz. Grafik 7: Şikayet Etme Biçimi

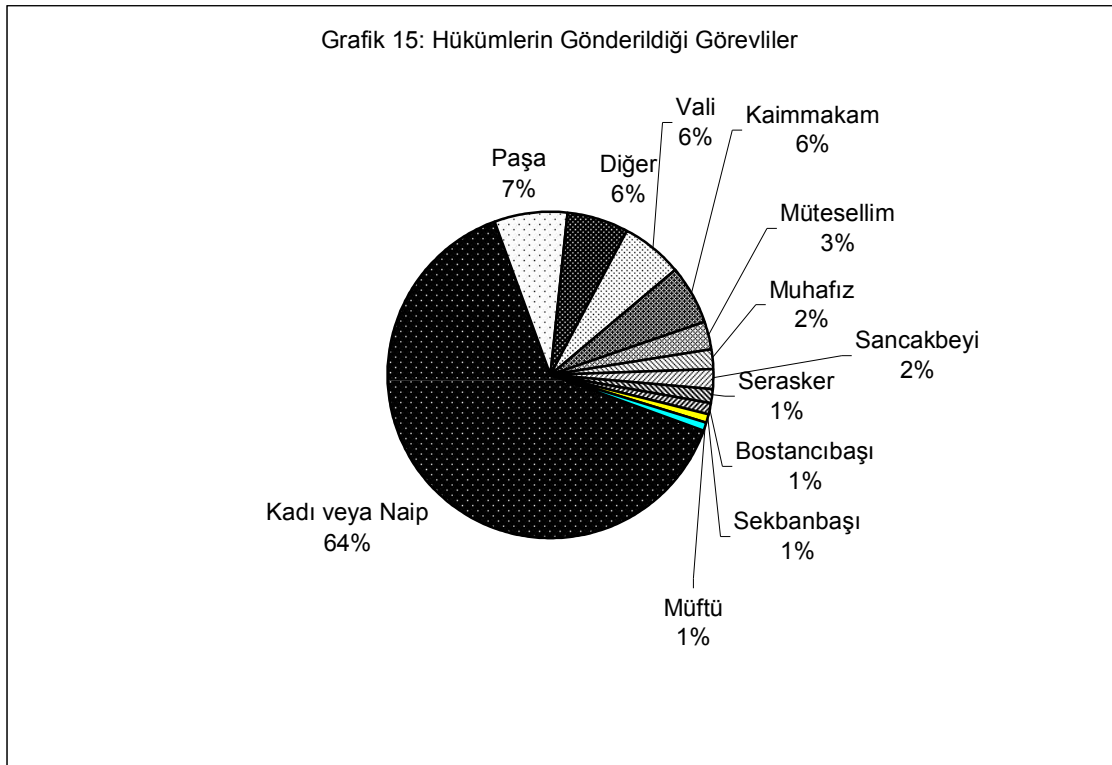
Şikayet sürecinde kaçınılmaz olarak rolü olduğu düşünülen arzuhalcilerden de bahsetmek gerekir. Çünkü incelenen defterlere göre Divan'a ulaşan şikayetlerin % 18'i arzuhalde ulaşmıştır. Klasik dönem dilekçelerinin kalıplaşmış ifadelerle düzenlenip kâğıda aktarılması herkes tarafından kolaylıkla yapılabilecek bir şey değildi. Zaten bu mesleğin ortaya çıkış sebebi de bu kalıplaşmış ifadeleri herkesin kâğıda dökmeki yetersizliği idi (İpşirli, 1991, s. 448). Bu kimselerin günümüz arzuhalcileriyle hemen hemen aynı işleri yaptığı düşünülürse sadece arzuhal yazmadıkları, yazılan arzuhalde ilgili şikayetçiye yapacağı işler için telkinlerde bulundukları da tahmin edilebilir. Mesela arzuhalin hangi yollarla kime teslim edilmesi gerektiği, hükmün çıkartılması esnasında hangi süreçlerden geçildiği ve bu durumda kimlerle muhatap olması gerektiği, hangi resmi görevliye ne şekilde davranılması gerektiği, rüşvet, bahşış ve diğer gayr-i meşru yolların gerektiğinde nasıl kullanılacağına yönelik ipuçları gibi hususlarda arzuhalcilerin yardımcı olduğu tahmin edilebilir.

Şikayetlerin çözüm sürecinde rol alan bir diğer görevli de şeyhülislamdı. Şeyhülislamlar, kendilerine danışılan hukuki mevzulara fetva yoluyla cevap veriyordu (M. Akgündüz, 2002, s. 221). Fetvalar, somut olarak sorunla ilgilenmiyor teorik cevaplardan oluşuyordu (Kayra, 2008, s. 27). Bilindiği üzere kadılar mahkeme kararlarını ilam yoluyla taraflara sunuyordu. İlamı eline alan ve kadının kararından memnun olmayan kişiler bölgelerinin müftüsüne, müderrisine yahut Şeyhülislam'a bu ilamı göstererek bir nevi mahkeme kararının tenkidini yaptırıyordu. Kendi aleyhine yanlış karar verildiğine dair bir görüş alırsa bu görüşü de fetvaya bağlarsa, davanın yeniden görülmesi için Divan'a başvuruyordu. Şikayetçi, herhangi bir şikayet için mahkemeye veya divana başvurmadan önce de şikayetiyle ilgili bir fetvayı müftü veya şeyhülislamdan alıp daha sonra kadı mahkemesine veya Divan'a başvuruda bulunabiliyordu. Aslında kadıların bu fetvalara hukuken uyma zorunluluğu yoktu. Yani fetva kadıları resmen bağlamıyordu. Ancak, fetva ve ihtilaf konusu olan vak'a birbiriyle uyuyorsa kadılar fetvaya aykırı karar vermekten çekiniyorlardı. Çünkü verecekleri bu yöndeki karar, yanlış karar verilmiş olduğuna işaret edeceği için kararın bozulmasına sebep olma ihtimali yüksekti. Bundan dolayı kadıların genelde mahkemeye sunulan fetvalara uygun karar verdikleri görülmektedir (Aydın, 2003, s. 343). Zaten bu yönde

davranılması gerektiği Divan tarafından sürekli vurgulanıyordu. Şikayet defterlerinde yer alan hükümlerin % 10'unda, sorunun şikayetçinin elinde bulunan fetvada belirtildiği gibi çözülmesi salık verilmiştir. Bu şekilde fetva ile pekişen hüküm, kadı için hukukun bağlayıcı hale gelmekteydi. Bu durum, aynı zamanda şeyhülislamlara hukukun uygulanmasına doğrudan etki etme imkanı vermiştir (Aydın, 1999, s. 95, 96).

Şikayetlerin çözüm sürecinde aktif rol alan bir diğer kesim de dergah-ı mualla çavuşlarıdır. Hükümlerin bazısında sorun çözümünde dergah-ı mualla çavuşlarının aktif rol aldıkları görülmüştür. Bu hükümlerin sonunda şikayete mucip sorunun çözümünün bu çavuşlar marifetiyle yapılması bildiriliyordu. Çok az olmakla birlikte bazen yeniçeri serdarlarının da aynı amaçla gönderildiği oluyordu. Bu şekilde merkezden görevli gönderilerek sorunun çözülmesi emredilen hükümlerin tüm defterlerdeki oranı % 6'dır.

Son olarak hükmün Divan'dan çıkmasından sonra taşrada emri yerine getirmekle görevli kişilere değinmek gerekir. Bu görevlilerin kimler olduğu ve kendilerine hangi oranda hüküm gönderildiğini anlamak üzere hazırlanmış aşağıdaki grafik, bize bu konuda bir fikir verebilecek niteliktedir. Buna göre Divan'ın taşrada muhatap aldığı en önemli figür hiç kuşkusuz kaza yönetiminin başında bulunan kadılar ve onların naipleridir. Kadılardan başka diğer muhatapları şu şekilde sıralamak mümkündür: taşrada teftiş ve asker sürme gibi çeşitli hizmetleri yerine getirmekle görevli bulunan vezir rütbeli paşalar, vali ve beylerbeyleri, veziriazam kaymakamı, mütesellim, çeşitli askeri hizmetleri yerine getiren muhafızlar, sancak beyleri, serasker, bostancıbaşı, sekbanbaşı, müftü. Diğer sütununda yer alan görevliler de şu şekilde sıralanabilir: vakıf mütevellisi, evkaf müfettişi, askeri kassam, kazasker, muhassıl, müderris, nakibüleşraf kaimmakamı, yeniçeri serdarı, voyvoda, gümrük emini, küçük evkaf muhasebecisi, ümera-yı derya, usta, ulema, dizdar, çavuş ve alaybeyi.

1.5. ŞİKAYET MEKANİZMASININ İŞLEVLERİ

Devlet ve toplumlar, müesseseleri kendilerine çeşitli görevler biçerek oluşturur. Bu görevlerin belirlenmesinde toplumsal ve siyasal ihtiyaçların büyük rolü vardır. Bu ihtiyaçlar da büyük oranda toplumsal dengeyi ve siyasal sürekliliği sağlamaya yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden müesseseler, toplumsal dengeye ve siyasal sürekliliğe yaptıkları katkıyla ayakta durabilir ve kendilerini geliştirebilirler. Müesseseler, kuruluş amaçları doğrultusunda bazı görevler üstlenirken zamanla daha farklı görevleri de kendiliğinden yüklenebilirler. Bu bağlamda şikayet mekanizmasına hangi görevler biçilerek teşkil edilmiştir? Siyasal ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda yerine getirdiği işlevleri nelerdir? Şikayet mekanizmasının toplumsal dengeye ve siyasal sürekliliğe katkısı nedir? Mekanizmanın esas amaçları dışında öngörülmeven veya amaçlanmayan yeni görevler ve işlevler üstlendiği söylenebilir mi? gibi sorular, bu bölümde cevabı aranan sorulardır.

1.5.1. İdari Denetim

Osmanlı'da padişah adına idari tasarrufta bulunanların işlerini adalet ve kanunlar çerçevesinde ifa etmesi beklenirdi. İdarecilerin adalet ve kanundan uzaklaşmaması, beklentiyle değil çeşitli denetim mekanizmalarıyla sağlanmaya çalışılıyordu. İdari

denetimin başında da hiç kuşkusuz Divan –padişahın sonra– en yetkili makam olarak karşımıza çıkmaktadır. Divan, idarenin tasarrufunu doğrudan denetliyordu. Bunu, denetim için özel kurulmuş organlarla değil, şikayetler veya taşrada bulunan resmi görevlilerin raporları doğrultusunda yapılan teftiş ve tahkikatlarla gerçekleştiriyordu. Mesela bir bölgeden gelen şikayetlerin artması üzerine bölgeye mehayif müfettişi adıyla kadılar gönderiliyor, bu kadılar dava dinleyip incelemelerde bulunuyor ve raporlarını doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun’a arz ediyordu (Uzunçarşılı, 1988a, s. 128).

Şikayet mekanizmasının idari denetime iki şekilde katkı sağladığı söylenebilir. Birincisi, merkeze gelen şikayetlerdir. Bilindiği üzere şikayet hakkı, devlet adına idari tasarruflarda bulunanların kanun ve yetki dışı tasarruflarından dolayı zarara uğrayan kişilerin şikayet etmesine dayanıyordu.¹ Bu şekilde herkese şikayet hakkı verilerek kanun dışı uygulamaların merkezce tespiti sağlanıyordu. Bu tespitler neticesinde de teftiş ve tahkikatlar yapıyordu. İkincisi ise şikayet kabul eden mercilerin idari mahkeme gibi çalışmasıyla sağlanıyordu. Şikayet kabul eden bu merciler, idari konulardaki şikayetleri dinleyip idari-mali tasarrufların kanun ve şer’a uygunluğunu denetlemiş oluyordu.

Bu çalışmada incelenen defterlerin içeriğine bakıldığında, büyük oranda idari tasarruflarda hukuk dışı sapmaların şikayet edildiği görülmüştür. Yapılan şikayetlerde ve şikayetlerin çözülmesi için yazılmış hükümlerde sürekli kanun ve şer’a atıflar yapılmıştır. Şikayete konu olan mevzuun kanun ve şer’ın dışında olduğu, yapılacak bütün iş ve eylemlerin bu sınırların çerçevesinde kalınarak yapılması gerektiği sürekli hatırlatılmıştır. Özellikle vergi, vakıf ve adli işlerin taşra ayağında yaşanan problemler ve usulsüzlükler şikayetle Divan’a ulaşmaktaydı. Bu bağlamda şikayet defterleri, bu konularla ilgili tasarruflarda hukuk dışı uygulamaların olduğunu ve bunların bir kısmının taşrada bulunan müesseselerce çözümlenemediğini göstermektedir.

¹ Mesela, kazaskerilerin sahip oldukları geniş yetkiyi kötüye kullandıklarına ilişkin sürekli şikayetlerle karşı karşıya kalınıyordu. 16. yüzyılın ortalarında Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi, hakkındaki şikayetlerden dolayı azledilmiş ve dört yıllık icraatıyla ilgili teftiştan geçirilmesi ferman olunmuştur (İpşirli, 1984, s. 208).

Şikayet vasıtasıyla idari denetime tabi olan taşra idari erkânının kendilerinin yaptığı veya yapacağı haksız uygulamaların Divan’a ulaşması ve gereğinin yapılması ihtimalini her zaman hesaba katması gerekiyordu. Ancak bilinmektedir ki Osmanlı tarihi boyunca şikayet mekanizmasının varlığına rağmen taşra idarecilerinin haksız uygulamaları ve zulümleri sona erdirilememiştir. Demek oluyor ki şikayet mekanizması, taşra idarecilerinin zulme varan hareketlerden kaçınmasını tam olarak sağlayamamıştır. Osmanlı’da adaleti sağlamak ana hedef olmakla birlikte bu hedeften uzaklaşıldığı bazı dönemlerde idari tasarrufta bulunanların yaptıkları haksız uygulamaların cezasız kalması buna sebep olarak gösterilebilir. Kaldı ki ahaliden gelen şikayetlere rağmen bazen şikayet edilen “zalimler”, görevlerinden alınmalarına rağmen tekrar eski görevi elde etmeleri mümkün olabiliyordu. Mesela Selaniki’nin (1999, s. 356) bildirdiğine göre III. Murad döneminde Şubat 1594’te Diyarbakır beylerbeyi olan Divâne İbrahim Paşa, halkın şikayetlerinden dolayı azlolunmuştu. Ancak “halkın şikayeti mesmu‘ olmayup, zalimin zulmünü def’e mecal olma”mış ve tekrar Diyarbakır beylerbeyi olması için ferman çıkmıştır.¹ Bu da gösteriyor ki şikayet mekanizması kanalıyla idari denetim bir hedef olmakla ve büyük oranda uygulanmakla birlikte her zaman gerçekleşmesi mümkün olamıyordu.

İdari denetimi sadece taşra idaresiyle sınırlandırmamak gerekir. Hiç kuşkusuz idarenin en üst organı olan Divan-ı Hümayun’un denetlenmesi de imkân dahilindeydi. Bunu yapmaya tek yetkili merci, Divan’ın kendisine bağlı olduğu padişaktır. Padişah, Divan-ı Hümayun’u “kasr-ı adl”de gizlice dinleyerek doğrudan denetlediği gibi divan toplantıları sonucunda bazı önemli kararların padişaha arza çıkılmasıyla da dolaylı bir şekilde denetliyordu. Bunun haricinde casuslarıyla veya bizzat halkın arasına karışarak merkezi yönetim hakkında bilgi toplayabiliyordu (Mumcu, 2007a, s. 119-122). Padişah, bu şekilde kendi gayretiyle bilgi toplarken kendi çabası dışında gerçekleşen şikayet yoluyla da Divan-ı Hümayun’un çalışmaları hakkında fikir sahibi oluyordu. Doğrudan padişaha sunulan arzuhaller, devletin merkezi örgütüne ilişkinse bununla ilgili gereğini yapma olanağına sahip oluyordu. Bu haliyle şikayet mekanizmasının Divan-ı

¹ Dönemin düşünürlerince de taşradan özellikle üst rütbeli görevliler hakkında her gelen şikayet için hemen azledilme önerilmiyordu. Mesela, Nahifi, bu tür şikayetler için öncelikle valilere nasihat içerikli mektuplar gönderilmesi eğer uslanmazsa o zaman azledilmesini öğütlemiştir (İpşirli, 1997a, s. 21). Aynı yaklaşımı Defterdar da sergilemiştir (2000, s. 55).

Hümayun'un padişah tarafından denetlenmesi için imkan sağlayıcı bir mekanizma olduğu söylenebilir. Mumcu, (2007a, s. 122, 123) Divan-ı Hümayun'un yasal olmayan bir yol olan ayaklanmayla da denetlenebildiğini ifade ederek ayaklanmada rol alan şikayetçilerin doğrudan Divan-ı Hümayun üyelerinin padişaha şikayet ettiğini örneklerle göstermiştir.

İdari denetimle ilgili son bir merci üzerinde de ayrıca durulmalıdır. İdari denetim deyince en üst idari merciin kendinden altta bulunan idarenin eylemlerinin hukuka uygunluğunun denetlenmesi akla gelir. Yani padişahın kendinden sonraki konumda bulunan veziriazamdan başlamak üzere padişah adına yönetimin herhangi bir kademesinde bulunanların, işgal ettikleri pozisyon çerçevesinde padişahın koyduğu kanunlar ve İslam hukukunun emrettiği hükümler çerçevesinde hareket edip etmediği, bu sınırların dışına çıkıp çıkmadığı denetleniyordu. Peki kanun ve şer'in dışına çıkan kişi padişah olduğunda ne olacaktır? Onu kim denetleyecektir? Padişahın yaptığı kanun dışı bir eylem olursa şikayet edilebileceği bir merci var mıdır? Varsa padişaha karşı yapılabilecek şikayetlere hangi merci muhatap olacaktır? Yani padişah eylemlerinde tamamen sınırsız bir yetkiye mi sahiptir? Bu soruların en sonuncusundan başlarsak, aslında patrimoniyal yönetim tarzı gereği iktidarını Allah'tan alan ve eylemlerinde sadece Allah'a karşı sorumlu olduğuna inanılan padişahın mutlak denetimsiz olduğunu iddia etmek güçtür. İslam hukukunda zulme karşı direnme ve zulmü ortadan kaldırma gerekliliği ve bunun için de sultan tarafından gerçekleşen zulme karşı direnme, düzeltme ve gerekiyorsa yönetim görevini elinden alma (Maverdi, 1994, s. 55) hükmü gereği, padişah mutlak bir denetimsizliğe sahip değildi. Madem padişahın hukuk dışı eylemlerinin hukuken denetlenebilmesi mümkün, o halde bu denetimi hangi merci yapacaktır? Hangi merci böyle bir durumda müdahale etme hakkına sahipti. Şikayet söz konusu olacaksa hangi mercie şikayet yapılacaktır? Diğer bir deyişle amme hukuku çerçevesinde bir zulüm şikayeti veya idari tasarruflardan bir hoşnutsuzluk oluşursa şikayetçiler nereye başvuracaktır? Osmanlı'da bu şekilde bir padişahın şikayetçi olduğunda çeşitli mercilere başvuruda bulunulduğu¹ ve bu mercilerin işbirliği çerçevesinde de padişahın tahttan indirilmesi yoluna gidildiğine dair örnek bulmak kolaydır. Bir örnek vermek gerekirse incelediğimiz dönemin en sıkıntılı siyasi buhranı

¹ Mesela IV. Mehmed'in Cuma namazına ve duaya gelmemesini ulema, Şeyhülislam Ali Efendiye şikayet etmiştir. Şeyhülislam da şikayeti sadaret kaymakamı vasıtasıyla arz etmiştir (Uzunçarşılı, 1995a, s. 485).

bir tahttan indirmeyle sonuçlanmıştır. Bilindiği üzere IV. Mehmed, ava olan düşkünlüğü ve üç cephede süren savaflara olan ilgisizliği, halk içinde ve asker arasında huzursuzluğa sebep olmuştur (Afyoncu ve diğerleri, 2010, s. 136). İşin ordu içerisinde bir isyana dönüşmesiyle padişahın tahttan indirilmesi süreci bir “mahzar verme” neticesinde gerçekleşmiştir. Cepheyi terk edip padişahı tahtan indirmek için gelen askerler, mahzarını, İstanbul’da bulunan ulema, ayan, eşraf ve ocak ihtiyarlarına hitaben yazmışlardır (Defterdar, 1995, s. 252). Aslında padişahı tahtından etmeye kadir bu mercilerin tamamı patrimonyal yönetim gereği oluşmuş bürokrasinin içerisindeydi. Padişahın zulme varan şer‘ ve kanun dışı davranışları sebebiyle (kendilerine yetki ve güç veren padişah sayesinde bulundukları pozisyona erişen) bürokrat, ulema ve asker, onun saltanatına son verebilirdi. Kısacası, patrimonyal yönetimin bir gereği olarak meydana çıkan patrimonyal bürokrasi, aynı zamanda varlığını borçlu olduğu padişahı, yeri geldiğinde denetlemiş ve gerektiğinde onun yerine bir başka varlık sebebinin tahta geçirmeyi bilmiştir.¹ İnalcık, (2005g, s. 7) bürokrasinin devlet idaresinde objektif kuralları temsil eden bir kurum olarak din ve devletin selameti adına padişahın karşısına çıkma güce sahip olmasını ve buna karşılık padişahın da bürokratları hiçbir kurala bağlı olmaksızın azletme yetkisinin olmasını iki güç arasında denge sağlayıcı bir unsur olarak ifade etmektedir.

1.5.2. Mahkeme Kararlarının Kontrolü

Şikayet mekanizmasının yerine getirdiği işlevlerden birisi de mahkeme kararlarının kontrolüydü. Bu işlev üst mahkeme olarak istinaf, temyiz, karar düzeltme veya yargılamanın yenilenmesi şeklinde yerine getirilmekteydi. Osmanlı’da sistematik bir temyiz olmaması, Divan-ı Hümayun’un bir üst mahkeme olarak çalışmasına sebep olmuştur. Gerçekten de İslam tarihinde sistematik olarak oluşturulmuş bir temyiz veya istinaf kurumundan söz etmek mümkün değildir. Ancak bununla birlikte, kadılarca verilmiş hükümlere itirazlar geldiğinde Hz. Peygamber ve halifeler tarafından tekrar incelediğine dair örnekler bulunmaktadır (Akyüz 1995, s. 35). Abbasilerde de kadiü’l-kudatların mahkeme kararlarını inceleme yetkisine sahip oldukları ve Divan-ı Mezalimin temyiz mahkemesi görevi de ifa ettiği bilinmektedir. Endülüs’te

¹ Patrimonyal bürokrasinin kuruluş amacı, memurlarının seçimi, doğası, işleyişi için bkz. Nişancı 2001a, s. 19-28.

“kâdılcemâa” makamının ve “hıttatu’r-red” adıyla bilinen bir kurumun bir bakıma temyiz mahkemesi gibi görev yaptığı ifade edilmektedir (Atar, 2003, s. 339).

“İslam hukukunda hakimler benzer hadiselerde çeşitli hukuk ekollerine ait hükümleri uygulayabilirlerdi. İçtihatla içtihadın bozulamayacağı prensibi gereği, bir mahkeme hükmünün diğerine üstünlüğü yoktu. Yani bütün mahkemeler eşit statüdeydi” (Ekinci, 2001a, s. 960). Kadının kararı prensipte son karardı ve temyiz için herhangi bir hüküm yoktu (İnalcık, 1991, s. 3). Bu yüzden “kural olarak kadının verdiği bir hüküm, başka bir kadı tarafından bozulamazdı. Osmanlı uygulamasında da bu ilkeye riayet edilmiştir. Ancak verilen hüküm, fıkıh kurallarına aykırı bir şekilde yani usul-i meşruaya aykırı olarak verilmişse başka bir kadının incelemesine tabi tutulabilir ve gerekirse nakz edilebilirdi” (Akman, 2004, s. 124, 125). Peki buna kim veya hangi kurul nasıl karar verecekti? Bilindiği üzere kadılar kendilerini tayin eden siyasi otoritenin hiyerarşik olarak altında bulunmaktadır. Bu durum hukuki muamelelerde mahkeme kararlarının kontrolünün siyasi otoritenin yapısına paralel bir şekilde ortaya çıkmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Kadıların bağımsız bir hukuk otoritesi olmaları ve padişahların dahi bunların kararlarını yönlendirememelerinden dolayı kadılardan şikayet ve hükme itiraz bir arada değerlendirilmiştir. Bir kadı hükmünün hukuka aykırı olduğu tespit edildiğinde, hükmü veren kadı onu tayin eden padişaha veya padişahın divanına şikayet edilmiştir. Böylelikle kadıların verdiği hükümler kontrol edilebilmiştir (Ekinci, 2001a, s. 960).

Divan-ı Hümayun, istinaf ve temyize benzer bir kanun yolu incelemesi yapmaktadır.¹ Bu çalışmada incelenen defterlerde de Divan-ı Hümayun’un bir kanun yolu olarak görev yaptığına ilişkin hüküm örnekleriyle karşılaşılmiştir. Divan-ı Hümayun’un temyiz işlevi ifa ettiği konusunda hemen bütün tarihçiler görüş birliği içerisinde.² Ancak Divan-ı Hümayun dışındaki diğer mercilerin temyiz veya istinaf gibi bir işlevi yerine

¹ Bilindiği üzere temyizle kanun yolunda alt mahkemenin kararının hukuka uygun olup olmadığı denetlenir. Temyizde davaya ilişkin olguların saptanması ve delillerin değerlendirilmesi incelenmez. İstinafta ise hem maddi hem de hukuki inceleme yapılır. Divan-ı Hümayun’da hüküm önce hukuka uygunluğu bakımından temyizen incelenir, bir hukuka aykırılık tespit edilirse istinaf incelemesine geçilirdi (Akman, 2004, s. 124).

² Uzunçarşılı, 1988a, s. 110; İnalcık, 1991, s. 3; Ursinus, s. 2005, s. 3; Heyd, 1973, s. 258.

getirip getirmediği, böyle bir yetkilerinin olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunmaktadır.¹

Burada mahkeme kararlarının kontrolü yahut istinaf talebi ve diğer itirazların ne şekilde gerçekleştiği üzerinde kısaca durulmalıdır. Klasik devir Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü için tam manasıyla sistematik bir yol öngörülmediği ifade edilmişti. Ancak yine de çeşitli şekillerde kanun yolu imkanı bulunabiliyordu. Kadı mahkemelerinin kararlarının kontrolüne olanak sağlayan en temel argüman, dava sonucu hükmün gerekçesinin kaydedilip taraflara verildiği ilamlardı. Mahkeme kararından memnun olmayan kişi, şer‘i hükümlere ve yargılama usullerine uygun olup olmadığını anlamak için ilamı, ulemaya gösterebilirdi. Bu yolla yargı denetlenmiş olurdu (Bayındır, 2002, s. 72). Ancak ulemanın ilamı incelemesi hükmün bozulması anlamına ve davanın yeniden görülmesi anlamına gelmiyordu. Bunun gerçekleşmesi için devletin müdahalesine ihtiyaç duyuluyordu. Bunun yolu da davayı yeniden gördürme kudreti olan mercilerden geçmekteydi. Bu mercilerin başında Divan-ı Hümayun ve padişah gelir. Bundan başka, temyiz yetkisinin olup olmadığı tartışmasını göz önünde bulundurmak kaydıyla merkezde kurulan veziriazam divanları, kazasker divanı ve eyaletlerde kurulan divanlar da sayılabilir.²

İncelediğimiz defterlerde Divan-ı Hümayun’un bu yetkiyi çok açık bir şekilde kullandığı görülmüştür. Gelen şikayetlerin kimisinde şikayetçi, açıkça davanın istinaf edilmesini talep ediyordu. Taleplerde yargılama sürecinde yaşanan haksız ve adaletsiz uygulamalara atıflar yapılıyordu. Gelen şikayetleri inceleyip haklı bulan Divan, aynı mahkemeye davanın yeniden istinafen görülmesi için hüküm gönderiyordu.³ Bunun

¹ İnalcık’a (1957, s. 150) göre Divan-ı Hümayun’un dışında kadıların verdiği hükümleri istinaf edebilecek ikinci bir makam yoktur. Ekinci ise (2001a, s. 987, 1002) Divan-ı Hümayun’un yanında Cuma ve Çarşamba divanları ve taşrada bulunan sancak ve beylerbeyi divanlarının da mahkeme kararlarını kontrol fonksiyonunu icra ettiğini ifade etmiştir. Cin ve Akgündüz de (1995, s. 278) paşa divanlarının mahalli bir idare mahkemesi ve kısmen de bir istinaf mahkemesi mahiyetinde olduğu kanaatindedir. Uzunçarşılı’ya (1988b, s. 237) göre Cuma divanında bazı davalar istinafen tetkik ediliyordu. Schacht ise (1957, s. 147-148) şeyhülislamların kadıların kararına karşı yapılan itirazlara baktığını ancak onların kazaî vazifelerinin olmadığını ifade etmiştir. Yediylidiz, (1983, s. 46) mahkeme kararlarının müftülere ve şeyhülislamlara götürülmesinin aslında görüş almak amacıyla gerçekleştiğini ancak yine de bunun bir nevi temyiz olarak algılanması gerektiğini ifade etmektedir.

² Bkz. önceki dipnot.

³ “Vize Müftüsüne ve Kırkkilise Sancağı Mutesellimine Hüküm. Kaza-i Kırkkilisede olan ulemâ ve sulehâ ve sayir ahali ve fukara ordu-yı hümayunuma mahzar gönderüb kaza-i mezburda vâkı’ Karaveş cami-i şerifi imamı olan Mehmed hakkında ahali-i mahalleden bazı kimesneler vakf-ı merkumun malını

yanında Divan-ı Hümayun, bu tür durumlarda davaya kendisi de bakabileceği gibi bir başka kadıya da havale edebilirdi (Ekinci, 2001a, s. 962).

1.5.3. Hukukun Yeniden Üretimine Katkı

Klasik İslam düşüncesinde doğrudan doğruya padişahın herhangi bir emri, bir kanun veya nizam maddesi aleyhinde de şikayetin olması mümkündü (İnalcık, 2005b, s. 17). Bir padişahın emri ya da kanununun şikayet edilmesi, kanunun değişmesi beklentisiyle yapıldığına işaret eder. Nitekim Memluklerde bazı sultanların şikayetler doğrultusunda yasal düzenlemeler yaptığı bilinmektedir (Akyüz, 1995, s. 109). Bu yöndeki uygulamaların Osmanlı'da da geçerli olduğunu iddia etmek mümkündür. Divan-ı Hümayun kendisine gelen şikayetleri şikayetçilere özel verilen hükümlerle veya fermanlarla çözüyordu. Bir konuda şikayetlerin artması ve buna paralel olarak reayanın büyük bir bölümünde ihtilal vukua gelmesi durumlarında ise bireysel hüküm veya ferman vermek yerine daha kapsamlı yasama faaliyeti gerçekleştiriyordu. Mesela yeni bir kanun, mevcut kanunlarda değişiklik veya adaletname çıkartma yolu tutuluyordu. Bunun yanında Osmanlı yönetim sisteminin, ele geçirilen her yerde aynı hukuk düzenini uygulamadığı bilinmektedir. Hukuk düzeni her vilayete uyacak biçimde oluşturuluyor, karşılaşılan sorunlara ve yerel örf'e göre sürekli yeniden uyarlanıyordu (Singer, 1996, s. 61). Bu uyarlama esnasında halktan gelen tepkilerin rolü olduğunu kabul etmek gerekir. Bu yüzden şikayet mekanizmasının hukukla ilgili bir diğer işlevinin hukukun yeniden üretimine katkı sağlamak olduğu söylenebilir.

Böyle bir işlevin bütün yasama faaliyeti için gerçekleştiğini ifade etmek abartılı olur. Kaldı ki şeri'atın düzenlediği alanlarda siyasal iktidara sahip olan padişahın yeni kurallar koymaya hakkı yoktu (Mumcu, 2007a, s. 65). Ancak Türk-Moğol geleneği çerçevesinde padişahların çıkardığı bazı kanunların (İnalcık, 2005c, s. 33) oluşmasında halktan gelen şikayetlerin etkili olduğu kabul edilebilir.¹ Bazen bu şikayetlere kanunnameler içerisinde atıfta bulunulması mevzubahis kanunun çıkartılmasında

ekl ve bey' eyledi diyü hilaf-ı inha bir tarikle üzerine kırksekizbin akçe hükm itdirdüb külli gadr itmeleriyle mezburun ahvâli müceddeden şer'ile görülmek babında emr-i şerifim virilmek recasına mahzar eyledikleri ecilden sen ki molla-yı mumailayhsin ahvali mahallinde müceddeden istinafen şer'ile görüb ihkâk-ı hak eyleyüb ahar tarafına himayeden hazer oluna diyü yazılmışdır" ASD 10: 6/2.

¹ Heyd, (1983, s. 635) özellikle ceza hukukunu içeren bazı kanunnamelerin, mahalli memurlar ve tımar-zeamet sahiplerinin zulmü hakkında halkın şikayetlerine cevap olarak konulduğu fikrindedir.

şikayetlerin etkisini ifade ediyordu.¹ Kaldı ki örfi hukuka ait normları içeren kanunnameler, vergi mantığı ve idari sisteme göre düzenleniyordu. Bu alanlarda yaşanan sorunlar yeni düzenlemeleri gerektiriyordu. Bu sorunların tespiti için bir yolu da uygulamadan kaynaklanan şikayetlerden geçmekteydi.²

Kanunnamelerle taşra yetkililerinin halka baskı yapması, keyfi davranışları önlemesi amaçlanmıştır (Aybet, 1994, s. 2148). Ancak kimi mevcut kanunların sipahiler tarafından kötüye kullanılması ihtimali doğduğu anda Osmanlı yönetimi, ek kanunlar yaparak veya kanunlarda değişikliğe giderek reaya yönelik muhtemel bir zulmü ortadan kaldırmaya çalışıyordu.³ Bu tür tedbirleri almaya iten de muhtemelen reayanın şikayetleridir. En azından kanunların reaya aleyhinde işletilme çabası kanun koyucunun haberdar olmasının bir yolu şikayettir. Şikayetin ulaşmasında doğrudan yapılan müracaatlar kadar kadı, il yazıcısı ve merkezden gönderilen diğer resmi görevli ve casus raporlarının etkisi olmuştur. Şikayet yoluyla bu tür haksızlıklar kanun koyucuya iletiliyor ve gerekli düzenlemeler yapıyordu. Bu şekliyle haksız bir durumdan rahatsız olan ahalinin şikayeti doğrultusunda yeni bir düzenlemeye gidildiği vaki idi.⁴

Kanunlardan başka hukukun yeniden üretiminde şikayetin etkisine işaret edebilecek bir diğer hukuki belge türü de adaletnamelerdir. “Adaletname, devlet otoritesini temsil eden

¹ Yeniil Kanunnamesinden: “...deFTER-i sabıkta meskutün anı olmakla kefereden dahi müslümandan alınan kadar belki küfrü sebebiyle muhan ve makhur olup müdafaaya kadir olmadığı için daha ziyade alınmak dahi vaki imiş taife-i mezbure bu cihetten *müzayaka beyan itmeğın* bu babda onların hususlarında dahi sâir memalik-i mahrusede câri olan kanun icra olunmak vilayet-i mezburenin şenelmesine ve abadanlığına sebep mülâhaza olduğu baiden...” (Ercan, 2001, s. 190). “Reaya taifesi hîn-i fetihde memlekette kadîmden câri ola-gelen kiral kanunu üzere cümle ahvallerini icra olunmak rica eylemeğın...” (Barkan, 1955, s. 194).

² Niğbolu Kanunnamesinden: “...mürur-ı zaman ile ol adet bozulub bir kovandan bir akçe sancağı beyi ve bir akçe sahib-i tımar almak adet idilüb bir kimesnenin kovanı olsa bir sancağıbeği adamı varub resmin cem‘ idüb ve bir tımar eri dahi cem‘ eyleyüb ve ze‘amete sülüs kaydolan yerlere subaşı dahi dahleyleyüb kovan gerek iyi olsun gerek yaramaz olsun rüsumun ma‘a ziyadeti cem‘ eyledükleri ecilden halk kovan beslemekden vazgelüb kovan hakkında fahiş zarar irişüb ve *halk ziyade müteşekki oldukları sebebden* ötürü sahib-i tımara buyrulub on kovanda bir kovan virmek emrolunub ve eyi kovandan eyüşin alub ve yaramaz kovandan yaramaz ala akçe taleb eylemeye...” (Barkan, 1943, s. 269). Kanunnameden anlaşıldığı üzere reayanın zor durumunu şikayet etmesi, kovan resminde reforma gidilmesini sağlamıştır.

³ İnalcık (2005f, s. 87) sipahilerin kanun maddelerini kötüye kullanması ve buna karşılık kanun koyucunun reayayı korumak için ek kanunlar çıkarttığını ifade etmiştir. Bu şekilde yapılan düzenlemelerle ilgili örnekler de vermiştir.

⁴ Barkan’ın (1943, s. 115-117) yayınladığı Malatya Livası Kanununda, sancakbeylerinin ve diğer sipahilerin reaya aleyhinde uygulaya geldikleri bidatlardan haber alındığı ve hepsinin ref‘ olunduğu ifade edilmiştir.

görevlilerin reaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmaları ve kanuni hak ve adalete aykırı davranışları halinde, ulümlerin hakkı ve kanunu hatırlatıcı mahiyette düzenlediği hukuki düzenlemelerine denir” (A. Akgündüz, 2002, s. 34). İnalçık (2005f, s. 121) bir adaletnamenin yayınlanma gerekçesini, padişahın kapısına veya doğrudan doğruya şahsına aynı nitelikte birçok şikayet yapılması veya topluca şikayet gelmesi yahut yapılan teftişler neticesinde bu yolsuzlukların görülmesi olarak ifade etmiştir. Genel bir yasama faaliyeti olduğu kabul edilen bu adaletnamelerin çıkartılmasında şikayetlerin başat rol oynadığı açıktır.¹

Şikayetlerin hukukun yeniden üretimine katkısını gösterebilecek bir diğer hukuki belge türü de fermanlardır. Şeriattan bağımsız bir şekilde devlet kanunlarının oluşmasına katkı sağlayan fermanlar, günün ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çıkartılmışlardır. Bu fermanlar genel kurallar içerdiği zaman birer kanun niteliği kazanıyordu (İnalçık, 2005d, s. 45). Çoğu fermanlar, gelen şikayetler² ve talepler³ doğrultusunda çıkıyordu.

Sonuç olarak şikayet mekanizması, yasamaya yetkili organlara hukukun yeniden üretiminde kullanabilecekleri veriyi sağlamaktaydı. Nitekim yukarıda bazı örnekleri verilen kanun, adaletname ve fermanlarda, şikayetler neticesinde elde edilen veriler doğrultusunda yasal düzenlemeler yapıldığı görülmüştür. Bu şikayetlerin bir bölümü doğrudan reaya tarafından yapılırken bir bölümü de taşrada devletin işlerini takip etmekle görevli kişilerin sorunları devletin karar alma organlarına iletmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Şikayet mekanizmasının bir diğer hukukî işlevi de yürürlükteki

¹ İnalçık’ın yayınladığı Eflaklara ait iki adaletnamenin yayınlanması bu iki gerekçeyle gerçekleşmiştir. Bunlardan 15 Mart 1516 tarihli Adaletnamenin girişinde açıkça adaletnamenin şikayet doğrultusunda çıkartıldığı ifade edilmiştir: “...Eflakları ve voynukları ve sayir dahi reayası südde-i ma‘delet-i bahşıma gelüb üzerimize vaz’ olunan kanun-ı kadime muhalif sancakbeğileri voyvodaları arpa ve buğday ve bal ve koyun kebe salub ziyade hayf ve teaddi iderler...” (İnalçık, 2005f, s. 129).

² Şikayet doğrultusunda verilen bir hükme örnek: “Bundan evvel Anadolu ve Kastamonı ve Kangırı sancaklarının ve subaşılıkklarının mevkufatın fulâna mukata‘asına vermişdüm, şimdiki-halde kapuma gelüb elümde hükm-i hümayunum olmaduğı ecilden zabt olunmaz ve niçe kimesneler vardur temerrüd ederler deyu anlatdı; Eyle olsa benüm emrim bu üzredür ki,... ve bir subaşı kulluğuna varmaya veya hizmetin tamam etmeden çeriden gitse, tımarı mevkufdur, hâsılın hüküm edesiz kulum alı-vere, mâlüm babında mu‘avenet edesiz, ‘alâmete i‘timad edesiz.” Bir başka örnek: “Kulum fulân dergah-ı mu‘allâma gelüb kabana satılacak nesneler gelüb satılmaz, gayri yerlerde satılır, hükm-i padişahiye muhâlifet ederler deyu bildürdi, eyle olsa eline işbu hükm-i cihanmutâ‘ı verdüm...” (Anhegger ve İnalçık, 2000, s. 24, 59).

³ Talep doğrultusunda çıkan kanunnameye örnek olarak İstanbul hasırlarının kanunname sureti verilebilir: “...dergâh-ı mu‘allâma [gelüb] dergâh-ı âlempenah ve ‘âli-câhumdan kanunname talep etdüğü ecilden işbu hükm-i hümayunı verdüm...” (Anhegger ve İnalçık, 2000, s. 51-55).

kanunların ve şeriatın işleyişinin takibine imkan sağlamasıdır. Çünkü şikayetçiler, şikayetlerini yürürlükte olan kanunlar ve şeriata atfen yapıyorlardı. Böylelikle kanunların ve şeriatın uygulanmasının geri bildirimi alınmış oluyordu. Bu geri bildirimin devlete hukuki sistemin işleyişi hakkında bir fikir verdiği ve bu bağlamda genel bir denetime imkan sağladığı anlaşılmaktadır.

1.5.4. Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Devamlılığa Katkı

Yukarıda da ifade edildiği üzere müesseseler toplumsal dengeye ve siyasal sürekliliğe yaptıkları katkı sayesinde varlığını sürdürebilir. Bu katkı, müesseselerin en önemli varlık sebebidir. Bu sayede kurumlar hem kendi varlıklarını hem de devlet ve toplumun sürekliliğini korumayı sağlarlar. Bu yüzden şikayet mekanizmasının bu alanlarda yerine getirdiği işlev üzerinde durulmalıdır. Şikayet mekanizmasının en temelde, adalet sağlama amacıyla kurulmuş olduğu ifade edilmişti. Bunda toplumsal itaat yolunun adaletten geçmesinin büyük rolü vardır. Çünkü Weber'in de ifade ettiği gibi idari problemlerin çözümünde gösterilecek zafiyet, sultanın otoritesini gölgeleyecektir (Aktaran: Nişancı, 2001a, s. 20). Patrimonyal sultan, idari problemleri ve tebaanın sorunlarını bürokrasi marifetiyle çözerek kişisel iktidarını güçlendirir, tebaası nazarında ululuğunu teyit eder (Nişancı, 2001a, s. 20). Toplumsal itaati, adalet sunarak gerçekleştiren siyasi iktidar, böylelikle iktidarını pekiştirmiş oluyordu. Bu yüzden siyasi iktidarın şikayet mekanizmasını, iktidarını pekiştirme aracı olarak kullandığı söylenebilir. Bu anlamda şikayetin, tebaanın itaatine katkı sağlayan bir diğer getirisinden de bahsetmek gerekir. Faroqhi'nin (2008b, s. 269) işaret ettiği gibi özellikle bu dönemde toplumdaki devlet ideolojisine yönelik düş kırıklığı, sosyopolitik sistemi değiştirme niyeti barındırmıyordu. Çünkü Osmanlı topraklarında yaşanan karışıklığın ve haksız uygulamaların yegâne sorumlusu padişah değil, vezir ve yöneticilerin hataları olduğu inancı yaygındı. Bu görüşü dönemin aydınları da paylaşıyordu. Meselâ Âli'ye göre yönetimin kokuşmuşluğunun kaynağı, padişah değil, rüşvetle satın alınabilir saray çevresiyle yolsuzluğa batmış Osmanlı yönetimi idi (Goffman, 2008, s. 152). Bu durum aslında patrimonyal otoritenin doğal sonucu olan ve ondan kaynaklanan problemleri, padişahların, memurlardan kaynaklanıyormuş gibi göstermesinden başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle padişah, tebaanın sadakatının devamı için otoritenin uygulanmasından doğan problemlerden idari personelini sorumlu tutma eğilimindedir (Nişancı, 2001a, s. 20). Diğer taraftan padişah, memurlarıyla ilgili problemler için

tebaaya şikayet hakkı vererek, kendisini, refah devletinden sapmaya sebep olan memurların sorumsuz davranışlarına karşı tebaayı koruyan bir üst makam olarak takdim eder.

Şikayet mekanizmasının bir diğer işlevi de ekonomiktir. Bu anlamda özellikle mülkiyet ilişkilerinin denetlenmesine ve düzenlenmesine imkan sağlaması devletin bu mekanizmaya biçtiği önemli görevlerdendir. Özellikle dirlik ve vakfa ilişkin şikayetler, devlete mülkiyet konusundaki hukuk dışı uygulamaların tespiti yönünde bilgi akışını sağlıyordu. Bu bilgiler ışığında da mülkiyet ilişkilerinin denetimine ilişkin gerekli tedbirler alınıyordu. Taşradan gelen şikayetler, aynı zamanda mülkiyet ilişkilerinde yeni düzenlemelere gidilme ihtiyacının devlet nezdinde de hissedilmesine sebep oluyordu. Bu tür geri bildirim niteliğindeki bilgiler, devleti bu alandaki toplumsal ve ekonomik ihtiyacı gidermeye yönelik yeni düzenlemeler yapmaya zorlamaktaydı.

Osmanlı gibi merkeziyetçi politika uygulayan devletlerde zirai ekonominin en temel özelliklerinden birisi üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetleri üzerindeki aşırı denetimdir. Devletin rolü, genelde ekonomi, özelde de zirai üretim ve bu üretime bağlı olan dağıtım ve tüketim faaliyetlerinin düzenlenmesine yapılan müdahalelerde görülür (Genç, 2007a, s. 68, 69). Çünkü İmparatorluk ekonomisi, esas olarak devletin toprak mülkiyetini elinde tutması ve başlıca zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmesi olgusuna bağlıdır (İnalçık, 2000, s. 85). Şikayet mekanizması bu kontrole imkan sağlıyordu. Ekonomik faaliyetlerin devletin belirlediği kurallara göre yürümesi için hazırlanmış kanunların işleyişindeki sorunlar, devlet merkezine şikayet yoluyla ulaşıyordu. Ulaşan şikayetler neticesinde gerekli müdahaleler gerçekleşiyordu. Şikayet mekanizması, devlete ekonomik ve toplumsal değişimleri fark etme olanağı sunuyordu. Devlet, bu değişimler çerçevesinde gerekirse çeşitli düzenlemeler yapıyor ya da önlemler alabiliyordu. Aslında şikayetin bu işlevini toplumsal ve ekonomik denetim şeklinde ifade etmek pek de yanlış olmaz. Özellikle patrimonyal rejimin parolasının sosyal hareketleri denetim altında tutmak, sosyal kümelenmeleri izlemek ve topluluğa sürekli düzen vermeye çalışmak olduğu düşünüldüğünde (Mardin, 2003b, s. 208) şikayet mekanizması kanalıyla sahip olunan devlet-toplum iletişiminin önemi daha da açığa çıkmaktadır.

Son cümleden hareketle, devlet için çok önemli bir diğer ihtiyacın da şikayet mekanizması kanalıyla icra edildiği söylenebilir. Bu ihtiyaç, çevreden merkeze doğru meydana gelen bilgi akışı yani iletişimidir. Devlet-toplum iletişiminde şikayet mekanizması oldukça önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Şöyle ki; devlet, güçsüzleri korumak, güvenliği sağlamak, vergi toplamak, sınırları içerisinde yaşayanların ve toprakların üzerinde kontrolünü güçlendirmek gibi temel fonksiyonları yerine getirmek zorundaydı. Bütün bunlardan dolayı devlet, İmparatorluğun her tarafından merkeze doğru bir bilgi akışına ihtiyaç duyuyordu (Acun, 2007, s. 132). Bu bilgi akışı, casuslar, kadılar, diğer resmi görevliler ve büyük oranda da şikayet mekanizması vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

1.5.5. Siyasi İşlevi

Toplamlar müessese veya mekanizmaları çeşitli fonksiyonları yerine getirmesi için üretir. Bu fonksiyonlar ise toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda açığa çıkar. İhtiyaçlar doğrultusunda şekillenen fonksiyonlar, müesseselerin esas işlevini göstermektedir. Toplumsal ihtiyaçlarda meydana gelen değişiklikler, amaçların ve beraberinde müesseselerin fonksiyonlarının da değişmesine sebep olabilir. Ayrıca çeşitli amaçlar doğrultusunda üretilen müesseseler, bazen öngörülmeven veya amaçlanmayan fonksiyonlar icra etmeye başlayabilirler. Şikayet mekanizmasının yukarıda bahsi geçen işlevlerini, öngörülen ve hedeflenen veya ihtiyaçların değişmesiyle gelişen işlevler olarak nitelemek mümkündür. Mekanizmanın bu işlevlerinden başka öngörülmeven veya amaçlanmayan işlevleri de vardı. Bunun başında şikayetin siyasi faaliyetler için kullanılması gelir. Mesela yapılmak istenen bazı siyasi faaliyetler için, şikayet bir meşrulaştırma aracı olarak görülebilir. Yahut yapılması planlanan siyasi bir faaliyet için gerekçe olarak gösterilecek verileri elde etmek için kullanılabilir. Bu çalışmada incelenen defterlerden şikayetin bu tür eylemler için kullanıldığına dair bir veri elde etmek mümkün olmamıştır. Daha geniş çaplı veya daha detaylı incelemelerle şikayet müessesesinin bu tür amaçla kullanıldığına dair tespitler elde etmek belki mümkün olabilir. İncelenen defterlerde bu tür veriye ulaşılammışsa da şikayet mekanizmasının siyasi faaliyetler için kullanıldığına dair çeşitli tarihi kayıtlar bulmak pek de güç değildir. Özellikle çağdaş kroniklerde tür eylemler için şikayet müessesesinin kullanıldığına dair örnekler mevcuttur.

Bununla ilgili olarak bir örnek, bu çalışmada incelenen dönemin başlamasına sebep olan II. Viyana seferinin arifesinden verilebilir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Avusturya'ya karşı bir sefer düzenlenmesi konusunda ısrarlı taleplerle IV. Mehmed'e gelmiştir. Ancak Padişah buna yanaşmamıştır. Bunun üzerine Merzifonlu, IV. Mehmed'i ikna çabalarında şikayet mekanizmasını kullanmıştır. Şöyle ki Merzifonlu, padişahın savaşa sıcak bakmaması üzerine sınır boylarındaki vali ve beyler vasıtasıyla sahte şikayetnameler getirterek bunları padişaha sunmuştur. Ayrıca yeniçeriyi kıskırttığı gibi camilerden vaazlar verdirtmiştir (Uzunçarşılı, 1995a, s. 437). Neticede sefer kararı bu ısrarlı talep ve entrikalarla alınmıştır. Merzifonlu, siyasi hırsına binaen yapacağı sefer için şikayet mektuplarını bir gerekçe ve meşrulaştırma aracı olarak kullanmıştır.

Devletin üst yönetim erkini ele geçirme ve bu bağlamda yaşanan hizip çatışmalarında da şikayetin kullanıldığına dair örnekler bulunabilir. Bununla ilgili olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın Deli Hüseyin Paşayı gözden düşürme ve katletmek için şikayet mekanizmasını kullanması hatırlanabilir.¹ Devletin daha alt kademelerinde yaşanan hizip mücadelesinde de şikayet mekanizmasına başvurulduğu vakidir.² Bu tür çıkar

¹ Köprülü, kendisine rakip olarak gördüğü Hüseyin Paşayı bertaraf etmek için çeşitli uğraşlar içerisine girmiş; ancak Girid'in büyük bir bölümünü zor şartlarda almış bir serdari ortadan kaldırma konusunda devlet erkânından destek bulamamıştır. Devlet erkânı, katlini gerektirir bir suçu tespit edilirse fetva alınarak hakkından gelinmesine dair görüş belirtmiş, Köprülü de Şeyhülislam Şemizâde Mehmed Efendiden Hüseyin Paşasının "zalimliği" sebebiyle fetva istemiştir. Şeyhülislam, Hüseyin Paşanın katlini gerektirir bir suçu olmadığı için fetva verilemeyeceğini bildirmişse de Köprülünün ısrarlı talepleri doğrultusunda bir tavsiyede bulunmuştur. Tavsiye, Hüseyin Paşaya bir "mansıb" verilmesi ve muhtemelen yapacağı zulümlerle ilgili ahaliden gelecek şikayetleri sabırla beklemektir. Köprülü istediği fetvayı alamasa da tavsiyeye uygun bir şekilde Hüseyin Paşaya "kaptan-ı deryalığa" getirtmiş ve beklemeye başlamıştır. Hüseyin Paşanın yandaşları Paşaya Köprülünün amacını bildirmişler ve uyarılmışlardır. Hüseyin Paşa duruma uygun hareket ederek kendisini zor duruma düşürmemiştir. Beklediğini bulamayan Köprülü, bu defa da Hüseyin Paşayı Rumeli beylerbeyliğine naklettirmiştir. Hüseyin Paşanın burada yaşadığı geçim sıkıntısını hafifletmek için "zahire baha" adıyla zenginlerden bir miktar para toplamaya kalkışması Köprülüye beklediği fırsatı vermiştir. Köprülü Filibe kadısına gizlice adam göndererek Hüseyin Paşanın mezalimi varsa arz-ı mahzarla şikayetçilerinin İstanbul'a gönderilmesini istemiştir. Kadı da denileni yapmıştır. Şikayetçileri ve arz-ı mahzarları elinde bulunduran Köprülü, iltifat içeren bir emirle Hüseyin Paşayı İstanbul'a davet etmiş, bu arada padişaha Hüseyin Paşa aleyhindeki şikayet mahzarlarını arz ederek katline müsaade almıştır. Hüseyin Paşa saraya davet edilmiş; hakkındaki suçlamaları Padişah IV. Mehmed bizzat ifade etmiştir. Hüseyin Paşanın "arz-ı mahzarların ısmarlama geldiğini" söylemesi bir şey ifade etmemiş ve iki gün içerisinde katledilmiştir (Uzunçarşılı 1995a, s. 340-342).

² Bununla ilgili bir örnek için bkz. İ. H. Uzunçarşılı. (1967). Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Azam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikayeti Hâvi Kanuni Sultan Süleyman ile Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektuplar. *Belleten*, 31(122), 191-200.

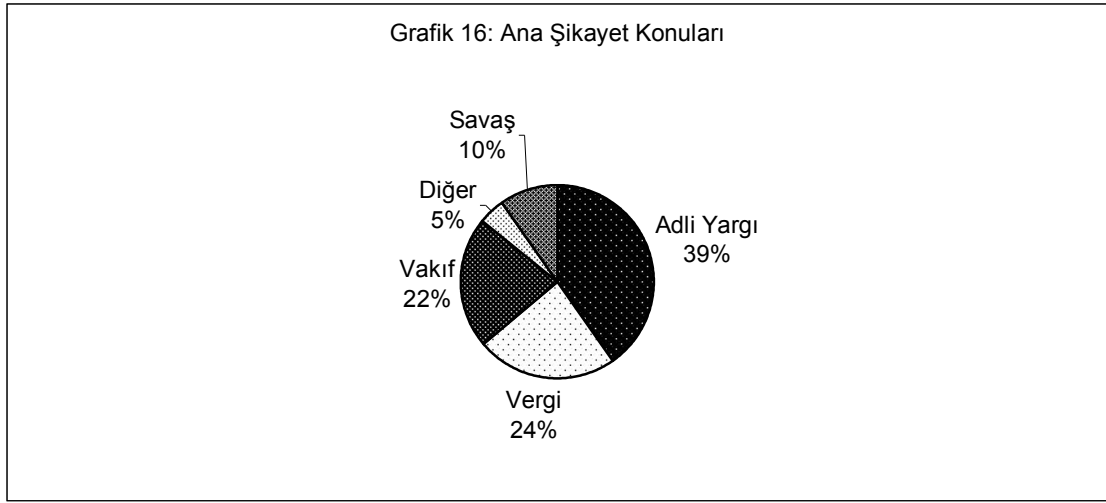
grupları tarafından mevki sahiplerinin ayağını kaydırmaya yönelik çeşitli örnekler bulmak mümkündür.¹

¹ Bu tür kötü niyetli arzuhalleri II. Selim fark ettiği zaman "...hasmın beraber olmayacak mesmu'um olmaz..." diyerek bunları yakıp imha ettiği bilinmektedir (Selaniki, 1999, s. 44). Haksız isnatlarla yapılan şikayetlerin sadece devlet yönetiminde bulunanlara has bir özellik olmadığını, genel olarak herkesin bu tür şikayet yoluyla rakip olarak gördüğü kişilere zarar vermeye çalıştığını Nahifi şu şekilde ifade etmektedir. "Ekser nâs işleri bitmek için ve hasmından ahz-ı intikam için arzuhallerinde niçe töhmet getürecek müfteri ve musanna' sözler yazarlar. Kavl-i mücerrede i'tibar olunmayub taharri ile hakikat-i hâle vâkıf olmağa sa'y eyleyeler" (İpşirli, 1997a, s. 20).

2. BÖLÜM

17. YÜZYILIN SONUNDA ŞİKAYET KONULARI

Çalışma için incelenen defterler 17. yüzyılın sonuna aittir. Bu dönem, Osmanlı siyasi tarihi açısından önemine atfen çeşitli yönleriyle bir çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmaların büyük bir bölümü II. Viyana kuşatması ve Kutsal İttifak Savaşlarıyla ilgilidir. Burada siyasi olaylardan ziyade geri planda toplum gündeminin ne olduğu sorusu üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda savaş, toplumsal yaşamı ne derece etkilemişti? İmparatorluk merkezinin gündemiyle tebaa ve alt düzey askerinin gündemi örtüşüyor muydu? Bu gibi sorulara da cevap aranacaktır. Osmanlıda gündelik hayata ve diğer toplumsal sorunlara ilişkin şer'îye sicilleri, kronikler, mühimme kayıtları gibi çeşitli kaynaklardan veri bulmak mümkündür. Şikayet defterlerinin, toplumda yaşanan sorunları doğrudan içermesi, sorunların İmparatorluğun merkezine ulaşmayı gerektirecek kadar önemsenmesi ve şikayete sebep olan sorunları sunması açısından diğer kaynaklardan daha verimli bir tablo sunmaktadır.

Defterlerde yer alan şikayetlerde ana tema olarak adli yargı konuları, vergi, vakıf, savaş ve diğer konular görülmektedir. Bu konuların defterlerdeki dağılımı yukarıdaki grafikte verilmiştir.¹ Bu bölümde ağırlıklı olarak şikayet konuları, şikayet etme ve sorun çözüm üretme süreci irdelenmiştir. Aşağıda, defter içeriklerine göre öne çıkan temalar ele alınacaktır. Öncelikle savaş konusuyla ilgili şikayetler incelenecektir. Bu esnada dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal durumuna kısaca bakılarak diğer konular için de bir girizgâh yapılmış olacaktır. Ardından sırasıyla defterde temsil edildiği orana da

¹ Ana konuların alt başlıklarına göre hazırlanmış grafik için bkz. Ek 3: Alt Başlıkların Dağılımı

uygun olarak adli yargı konuları, vergi düzeniyle ilgili şikayetler, vakıflara ilişkin sorunlar ve son olarak da diğer konular ele alınacaktır.

2.1. SAVAŞ

Şikayet mekanizmasını incelemek üzere seçtiğimiz dönem, 1683 II. Viyana Kuşatması akabinde meydana gelen Kutsal İttifak Savaşları sürecini kapsamaktadır. Bu çalışmada ilgili dönemde kayda geçirilen 22 defter içinden aşağıda sıralanmış beş defter incelenmiştir.

Tablo 3: İncelenen Defterlerin Kayda Geçiş Tarihleri		
Defter No	Defterin Başlangıç Tarihi	Bitiş Tarihi
10	Nisan 1686	Ekim 1687
13	Mart 1689	Mayıs 1689
16	Mart 1692	Haziran 1692
21	Ağustos 1695	Mart 1696
29	Haziran 1698	Şubat 1699

1683-1699 sürecinde İmparatorluğun en önemli gündemi savaştı. En azından devletin üst yönetiminde öyle olmuştur. Oysa toplumun ve alt kademe asker ve bürokratların gündemi her zaman savaş değildi. Hiç kuşkusuz savaşın, halkın ve alt düzey askerî kesimin yaşam koşulları üzerinde olumsuz etkileri olmuştur; ancak savaş sürerken toplum da hayatını sürdürmüştür. Toplum, gündelik yaşamında çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmış ve bu sorunlarını çözmek umuduyla devletin ilgili mercilerine başvuruda bulunmuştur. Savaştan önceki ve sonraki dönemlerde olduğu gibi savaş dönemlerinde de adli vakalar, vakıf, vergi ve diğer konularda yaşanan sorunlar, Divan'ın gündemini meşgul etmiştir. Burada savaştan kaynaklanan sorunlar ve savaştan etkilenen kişilerle ilgili şikayetler üzerinde durulacaktır. Özellikle sınır boylarında yaşayan halkın savaşla alakalı sorunları ele alınacaktır. Bunun yanında cepheden uzak bölge halkının da savaştan kaynaklanan sıkıntıları defterlere yansıdığı oranında incelenecektir. Son olarak savaşın şikayet mekanizmasına olan etkisi yani mekanizmanın işleyişinde savaş durumunun yeni sorunlara sebep olup olmadığı tartışılacaktır. Defterin içeriğindeki savaşa ilişkin şikayet konularına geçmeden önce 1683-1699 arası döneme ve bu savaşların Osmanlı'nın idari, ekonomik ve toplumsal durumuna nasıl yansıdığına kısaca bir göz atılmalıdır.

2.1.1. II. Viyana Kuşatması ve Kutsal İttifak Savaşları (1683-1699)

17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşları, 15. ve 16. yüzyıldan farklı olarak gelir getirici fonksiyonunu yitirmiştir. Bunda savaşların uzun ve yorucu olmasının yanında etkin başarıların elde edilememesinin de tesiri vardı. Ayrıca bu savaşlar sebebiyle bütçe açıklarıyla da karşılaşılmaya başlanmıştı.¹ Bu yüzyılın ikinci yarısında Köprülülerin idareyi ele almaları ile eskiye dönüş umutlarını canlandıracak bir istikrar dönemi oluştu.² Ancak bu kısmi istikrar, 1683 II. Viyana bozgunu ile sona ermiştir. 1683 Temmuzunda yine bir Köprülü olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında başlayan II. Viyana kuşatması, Leh kuvvetlerinin yardımı gelip Alman kuvvetleriyle Osmanlı ordusunu Viyana önünde bozguna uğratması ile sonuçlandı.³ Bu yenilgi, Avrupa'da yeni bir ittifakın doğmasına sebep oldu. Avusturya, Venedik ve Lehistan'dan oluşan bu ittifaka daha sonra Rusya da katıldı. Bu ittifaktan dolayı Osmanlılar üç ana cephede savaşmak zorunda kaldı. Venediklerle Dalmaçya, Ege kıyıları ve Bosna'da, Avusturya ile Macar topraklarında, Lehlerle Kamanice'de savaşlar yapıldı. Daha sonra ittifaka katılan Rusya ile de Karadeniz'in kuzeyinde savaşıldı.

1687'ye kadar Avusturya ile yapılan savaşlarda Estergon, Peşte, Uyvar, Budin ve Şikloş elden çıktı. Yani Belgrad'a kadar bütün Macar toprakları Avusturya'nın eline geçti. Venediklerle yapılan savaşlarda da Preveze, Koron, Moron, Mora yarımadası ve Atina elden çıktı. Cephelerde görülen bu zayıflık orduda huzursuzluğa ve isyana dönüştü. İsyan, Eylül 1687'de veziriazam değişikliğine sebep oldu. Ancak bu, ordunun içindeki huzursuzluğu dindirmedi. Asker düşmanı bırakıp İstanbul'a IV. Mehmed'i hal' etmeye gitti. Zorbaların isyanı ile Kasım 1687'de II. Süleyman padişah oldu. Bu arada Osmanlı'nın cephedeki çözülmesi devam etti. Avusturya, sathını Balkanlara kadar ilerletti ve 1688'de Belgrad, bir yıl sonra da Niş düştü. II. Süleyman serdar olarak cepheye gitme yönünde cesur bir karar aldı. Sonraki bir diğer cesur kararı da bir Köprülü olan Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'yı veziriazam yapmasıydı. Veziriazam

¹ 16. ve 17. yüzyıl bütçelerini karşılaştırmak için bkz. H. Sahillioğlu. (1985). 1524-1525 Osmanlı Bütçesi. *İÜİFD*, 41(1-4), 423; A. Tabakoğlu. (1985). XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri. *İÜİFD*, 41(1-4), 396, 397.

² II. Viyana kuşatmasına kadar 17. yüzyıl için bkz. M. Öz. (2002). II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl. *Türkler* (c. 9, s. 711-729). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

³ II. Viyana Kuşatması için bkz. E. Kuran. (1983). II. Viyana Kuşatması ve Sonuçları. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 31(1-2), 277-281; K. Çiçek. (2002). II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703). *Türkler* (c. 9, s. 746-764). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

1690'da Niş ve Belgrad'ın alınmasını sağlayarak Tuna boylarında yeni bir savunma hattı oluşturmayı başardı. Ancak bu düzelme heyecanı, 1691'de yaşanan Salankamen bozgunu ile umutsuzluğa döndü. Bu arada Papa XI. Innocent'in ölümü, ittifakın eski sıkı bağlarını gevşetti ve müttefik kuvvetler ilerleyişini sürdüremedi. Ayrıca Avusturya'nın batı cephesinde Fransa'ya karşı tetikte bulunma zorunluluğu, kuvvetlerinin bir kısmını bu yöne çevirmesini gerektirdi.

1695 Şubatında tahta geçen II. Mustafa da II. Süleyman gibi serdar olarak sefere çıkmış ve Tuna'nın kuzeyinde sağlam bir şekilde tutunabilmişti. Bu tutunuş, 1697'de bir adım daha ileri atılma heyecanını doğurdu ve Macaristan içlerine sefer yapmaya kalkışıldı. Ancak Zenta'da yaşanan ağır yenilgi, Tuna'nın kuzeyine tekrar dönme umutlarının tamamen yitirilmesine sebep oldu. Avrupa diplomasisinin devreye girmesinde bu son savaşın büyük etkisi oldu. İngiltere ve Hollanda, doğuda barış yapılarak Fransa'ya yönelmenin siyaseten uygun hale geldiği fikrini Avusturya'ya telkin ettiler. Böylelikle barış görüşmeleri başladı.¹ Ocak 1699'da yapılan Karlofça Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, ilk toprak kaybı ve büyük bir hezimetin ezikliği yaşadı.² Ancak her iki taraf da kozlarını paylaşmayı bir başka savaşa ertelemiş gibi gözüktüyordu.³

II. Viyana kuşatması ve Ege, Merkezi Avrupa ve Karadeniz'in kuzey kıyılarında başlayan savaşın topyekün etkisi, Osmanlıyı tükenmiş halde bırakmıştır. Murphey'nin (2007, s. 33, 34) tespitine göre Osmanlıların ana savaş sahnesi olan Orta Avrupa'daki durumunu en fazla etkileyen unsur, onları geride bırakan Batı Avrupa ordularındaki asker ve hele de teknolojik gelişmeler değil, asıl neden, daha kararlı, daha örgütlü ve daha iyi finanse edilen hasımlarla karşı karşıya bırakan diplomatik sistem

¹ 1683-1699 arası savaşlar için bkz. İ. H. Uzunçarşılı. (1995a). *Osmanlı Tarihi. III. 1. kısım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 460-584; J. Von Hammer. (2010). *Büyük Osmanlı Tarihi VI* (M. Atabey ve diğerleri, Çev.). İstanbul: Milliyet: 1795-1874; N. Jorga. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. IV* (N. Epçeli, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi. (1911): 175-230; İ. H. Danişmend. (1961). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. III*, İstanbul: Türkiye Yayınevi: 453-482; (1995). *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*. A. Özcan (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu; Anonim. (2000). *Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*. A. Özcan (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu; M. Topal. (2001). *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa –Nusretname– Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

² Karlofça Antlaşması için bkz. A. Özcan. (2001). Karlofça Antlaşması. *DİA* (c. 24), s. 504-507). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; M. Molnár. Venedik Kaynaklarında Karlofça Antlaşması: Diplomasi ve Tören (G. Sert, Çev.). *Türkler* (c.9, s. 783-791) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

³ Bu amaçla yapılan savaşlar için bkz. İ. H. Uzunçarşılı. (1995b). *Osmanlı Tarihi. IV. 1. kısım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

değişiklikleriydi. 1685 yılları civarında Avrupa’da değişen şey, askeri alandaki bireysel, girişimci ve özel veya yarı inisiyatiflerin yerine daha önce görülmemiş ölçekte kolektif eylemin geçiyor olmasıydı. Osmanlı cephesinde ise hizipleşme, iç çekişme ve düzensizlik hakimdi.¹ Bu düzensizliğin temelinde yatan sebep merkezi yönetimin tepesinde yaşanan istikrarsızlıktı. Bunun en önemli göstergesi, 16 yıllık savaş sürecinde devletin merkezi yönetiminin en tepesinde 12 veziriazam ve 4 padişahın değişmiş olmasıdır.²

Merkezi yönetiminde yaşanan istikrarsızlık ve zafiyet, devletin maliyesinde de hissediliyordu. Savaş giderlerini karşılamak için artırılan vergiler, ihtiyaçları karşılamaya yetmiyor, ekonomik kriz engellenemiyordu. 1686 yılına gelindiğinde iç ve dış hazine tükenmişti. Hazine boşaldığından kapıkulu ocaklarının maaş ödemeleri gecikmiş ve birikmişti. Askeri ihtiyaçların acil tedarik zorunluluğu, çeşitli ek önlemler alınmasını gerektirdi. Bunlardan ilki “imdad-ı seferiye” ile ayan, tüccar ve ehl-i mansıptan akçe talep edilmesi idi.³ Ayrıca avarız hanesi sayısında değişikliğe gidilerek olağanüstü vergiler daha fazla alınmaya başlandı (Çiçek, 2002, s. 757).

Elden çıkan büyük miktarlardaki topraklardan gelen cizye, mukataa ve avarız gibi gelirler artık yoktu. Anadolu’da hüküm süren asayişsizlik de vergi gelirlerinin düzenli toplanmasını önlüyordu. Bütün bunlar, bütçede dengenin sağlanmasını engelliyordu.⁴ Vergi oranlarını ve kalemlerini artırma şeklinde alınan tedbirler yeterli olmayınca hazine, bütçe dengelerini tutturmak için alایشımını bakır ağırlıklı mangır adlı bir sikke kestirmek zorunda kalmıştır (Oğuzoğlu, 1995, s. 163). Ancak bu para tedavülde kabul görmemiş, sosyal çalkantılara ve isyanlara neden olmuştur. Büyüyen isyanlar IV. Mehmed’in tahttan inmesiyle sonuçlanmıştır. Kasım 1687’de II. Süleyman tahta

¹ Bu savaşlar döneminde Avusturya ve Osmanlı ordularının lojistik durumlarına karşılaştırmalı bir bakış için bkz. H. G. Majer. (1981). 17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerindeki Lojistik Sorunları. *OA*, 11, 185-194.

² Bu zafiyet ve asayişsizliğin görülmesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın bozgun sonucu hemen idam edilmesinin etkisi büyük olmalıdır. Zira bir çok çağdaş ve günümüz tarihçisine göre savaşın II. Viyana bozgununun olumsuz etkilerini en aza indirgeyebilecek kabiliyetteki ender devlet adamlarından birisi olan Veziriazamın savaş ortamında idam edilmesi, merkezi yönetimin zafiyetine işaret eder (Sofuoğlu, 2001, s. 224, 225; Uzunçarşılı, 2005a, s. 459).

³ AŞD 29: 287/3.

⁴ 1687-1699 arası için bütçe açıkları için bkz. Tabakoğlu 1985: 397, 398. Ayrıca bkz. (1981). 1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Giderleri. *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler II Cilt* (s. 1389-1406). Ankara. Türk Tarih Kurumu.

geçtiğinde mali durum, hiç de iç açıcı değildi. Taht değişikliğine sebep olan isyanlar bastırılmadığı gibi İstanbul'da uzun süre yağma olayları görülmüştü. Ulufesi ödenmeyen askeri yatıştırabilmek için hazine ve kilerde bulunan altın ve gümüş, sikke olarak kestirilmiştir. Mali disiplin 1689-1691 yılları arasında veziriazam olan Fazıl Mustafa Paşa döneminde biraz olsun sağlanabilmiştir. Bazı olağanüstü vergiler kaldırılmış ve vergideki adaletsizlik kısmen düzeltilmiştir. Mali alandaki istikrar, askeri alanda da kendisini göstermiş ve Veziriazamın şehit düştüğü Salankamin bozgununa kadar nisbi bir düzelme hissedilmiştir. II. Ahmed, Fazıl Mustafa Paşanın ölümünden sonra da onun istikrarlı reformlarını devam ettirmiş ve mali, idari ve askeri alanlarda olumlu gelişmeler olmuştur; ancak alınan bütün bu tedbirlere rağmen gelirleri artırıp masrafları kısarak bütçe açıklarını kapatmak mümkün olmamıştır. Geliri artırıp masrafı kıstmak için yapılan faaliyetlerin birbirlerini destekleyen mekanizmalar içerisinde ulaştıkları sonuç, iltizamın kayd-ı hayat şartı ile verilmesi olmuştur. Bütçe açıklarıyla yapılan bu mücadele, vergi toplama usulünde yeni bir merhale olan malikane usulüne geçilmesini sağlamıştır (Genç, 2007b, s. 104).¹ Ocak 1695'te geçilen bu sistemle, daha önceden sık sık değişen mültezimlerin fazla kâr uğruna zayıflattığı vergi kaynağını yeniden canlandırmak amacıyla değişmez bir mültezimin tasarrufuna bırakılması süreci başlamıştır. İç istikraz yöntemiyle bütçe açıklarının kapatılması süreci daimileşme yoluna girmiştir (Suceska, 1985, s. 278, 279).

Devletin savaş finansman kaynağının büyük bir bölümü vergiye dayanıyordu. Vergi oranları ile oynanması ve yeni vergiler çıkartılması gibi tedbirler ahalinin yaşam standardını daha da kısıtlıyordu.² Bu iktisadi baskılar köylerin nüfusunun azalmasına ve eşkıyalığın artmasına sebep oluyordu (Majer, 1981, s. 187). İktisadi çöküntü ve asayişsizlik sorununun özellikle Balkanlarda daha yaygın olduğu söylenebilir.³ Buna sebep olarak şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonların seferler dolayısıyla erimesi, eyaletlerde yol güvenliğinin azalması ve merkezi idarenin kontrolünün iyice zayıflaması gösterilebilir (Ortaylı, 1981, s. 200). Taşrada yaşanan asayişsizlik ve

¹ Malikâne uygulaması için ayrıca bkz. E. Özvar. (2003). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.

² 1680-1700 yılları arası halkın vergi yükü üzerine yapılmış bir araştırma için bkz. Y. Oğuzoğlu. (1995). *Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)*. *OA*, 15, 157-186.

³ Savaş döneminde Bosna şer'îye sicillerine göre yapılmış bir çalışma için bkz. H. İnalcık. (1943). *Saray Bosna Şerîye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna*. *Tarih Vesikaları*, 2(11), 1-13.

merkezi idarenin kontrolündeki zayıflık, sadece Balkanlara has olmamış, İmparatorluğun diğer bölgelerinde de görülmüştür. Yaşanan asker sevkıyatı uygulamaları ve iktisadi baskılar her tarafta yaygın hale gelmişti. “Savaşların reaya üzerindeki etkilerinden birisi de yıllarca süren seferler yüzünden devletin sürekli asker toplama gereksinimi duymuş olmasıdır. Gidenlerin çoğunun geri gelmediği cephelere asker sevki ciddi bir soruna dönüşmüş, bu yüzden nefir-i âmm usulü ile celbe başvurulmuştur. Bu tip tükenmek bilmeyen celpler halkı bezdirmiştir” (Çiçek, 2002, s. 757, 758).

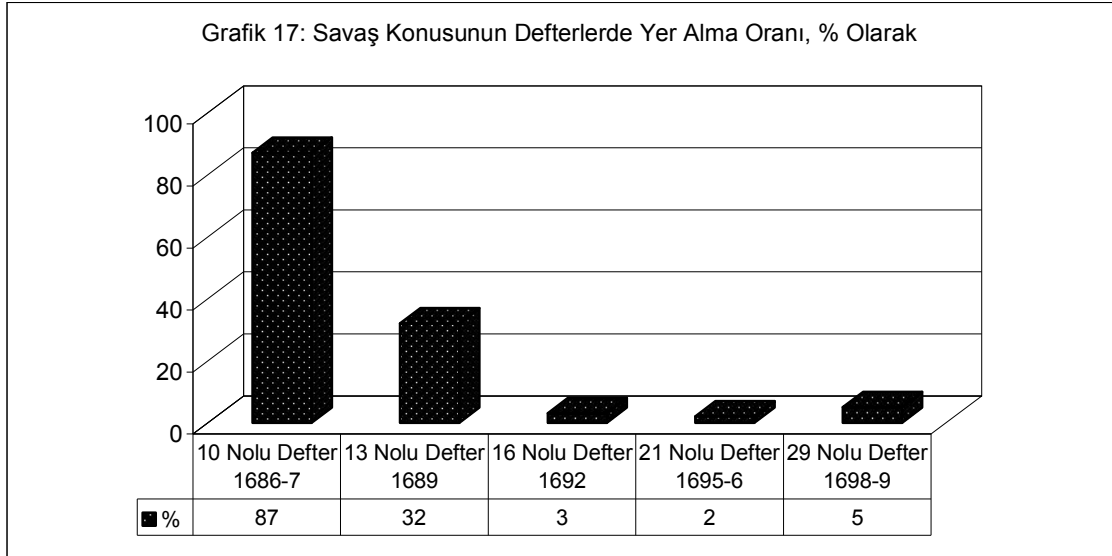
Otorite zayıflığından yararlanan, mütegalibe, eşkıya, levent, iskanları bir türlü mümkün olmayan aşiretler ve bu aşiretlerinden ayrılıp çapulculuk yapanlarla devlet baş edememiştir. Üstelik devlet türedi güçlere ihtiyaç hissetmiş ve bunlara maaş vererek savaşta kullanmak durumunda kalmıştır. Leventlik de devletin taşrada uğraşmak zorunda kaldığı önemli bir problem olarak bu dönemde görülmüştür. Savaş için yüksek miktarda toplanan leventler boşta kaldıkları zaman taşrada taşkınlıklar ve eşkıyalık hareketlerine girişmişlerdir. Özkaya, (1994, s. 59, 60) bu dönemde gerçekleşen olaylar ve buna bağlı olarak taşrada beliren yeni unsurların ortaya çıkışının 18. yüzyılda taşranın en önemli siyasi-idari eliti konumuna gelecek ayanlığın teşekkülünde bir dönüm noktası oluşturduğunu söylemektedir.

2.1.2. Şikayet Defterlerinde Savaş

Doğrudan savaşa ilişkin şikayetler, incelenen defterlere aynı oranda yansımamıştır. Defterlerde savaşın yansıma oranı aşağıdaki grafikte verilmiştir. Savaşa ilişkin hükümler, özel konumu gereği daha çok 10 numaralı defterde yer almıştır. 10 numaralı defter içeriğinin % 87’si savaşla ilgili konulardan oluşur.¹ Savaşla ilgili hükümlerin de ancak % 14’ü şikayet niteliğindedir. Geriye kalan % 86’sı ise şikayet ihtiva etmeyen asker ihtiyacı ve sevki, kale muhafazası ve tamiri, asker maaşları, firarlar, nefir-i âmm toplanması, asker sürme gibi işlemlere dair hükümlerden oluşmaktadır. Bu çalışmanın konusu gereği burada şikayete konu olan mevzular ve çözümleri ele alınmıştır. Deftere yansıyan diğer konular, konumuzun dışında olduğu için üzerinde durulmamıştır. 13 numaralı defterin nefir-i âmm toplama dönemine rastlaması, savaşa ilişkin hükümlerin çok yer tutmasına sebep olmuştur. Diğer defterlerde ise doğrudan savaşla ilgili oldukça

¹ Bkz. Grafik 1: 10 Numaralı Defterin İçeriği

az hükme rastlanmıştır. Bu yüzden bu bölümde ağırlıklı olarak 10 ve 13 numaralı defterlerde yer alan hükümlerden faydalanılmıştır. Diğer defterlerden de yeri geldikçe yararlanılmıştır.

2.1.2.1. Reayanın Savaşla İmtihanı

Savaş, reaya üzerine, askeri ve mali olmak üzere iki yükümlülük getirmiştir. Cephe boylarında yaşayan reaya kadar İmparatorluğun diğer bölgelerindeki reaya da bu yükümlülüklerle karşı karşıya kalmıştır. Mühimmat sevkiyatı, konak, yol ve geçit güvenliği gibi yükümlülükler reayanın karşı karşıya kaldığı askeri yükümlülüklerdi. Mali yükümlülük olarak avarız, nüzul, sürsat, işтира, mübayaa ve imdad-ı seferiyenin uygulandığını görüyoruz. Bu askeri ve mali tedbirler, savaş süresince sıklıkla uygulanmış ve mali açıdan zaten zor durumda olan reayanın sırtına fazladan yükler eklenmiştir.

Askeri yükümlülük olarak bazı bölgelerin ahalisine yaşadıkları kale veya kazayı muhafaza görevi verilebiliyordu. Kaza ve kalelerde bulunan yerel garnizonlar sefer yüzünden boşalmış; aynı şekilde nefir-i âmm yoluyla da önemli bir kuvvet sefere gitmiş bulunuyordu. Bu şekildeki asker sevkiyatı, iç emniyetin sağlanmasında problemler yaşanmasına sebep oluyordu. Geride emniyeti sağlayacak güç unsurunun zayıflaması iç bölgedeki bazı kale ve kazaların muhafazasının yerli ahali tarafından sağlanmasını gerektiriyordu. Bu bölgeler vermekle yükümlü olduğu askeri verdikten sonra, geride

kalan ve eli ayağı tutan kişiler, kale muhafazasında görevlendiriliyordu.¹ Yani sadece nefir-i âmm ile sefere gidenler değil, savaş bölgesinin sefere gitmeyen ahalisi de aktif olarak bulundukları bölgenin muhafazasıyla görevlendirilebiliyordu.² Muhafaza işinde ahalinin en çok şikayetçi olduğu mesele, “cenk ve harbe kadir olmayan kişilere” de muhafaza görevi teklif edilmesi idi.³ Ancak hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla savaşımaya kudreti olmayanların dahi bu görevlere getirilmesi bir zorunluluk haline gelmişti. Bunu, bazı kalelerin muhafazasının bölgenin hasta ve savaşa kudreti olmayanlar tarafından sağlanmaya çalışılmasından anlıyoruz. Antalya Kalesinin dizdarı mektupla böyle bir sıkıntısını merkeze bildirmiştir. Mektuba göre, fetva gereği malıyla ve bedeniyle cihada kadir olanlar nefir-i âmm yoluyla gazaya gitmişlerdir. Kazanın savaşa yükümlü ahalisi sefere gittiği için kazada savaşımaya malıyla ve canıyla gücü yetmeyen alîl, maraz, pîr ve ihtiyarlar kalmıştır. Divan, şehirde kalanların oldukları yerde kalmalarını, yaylak bahanesiyle bir yere gitmemelerini ve bölgeyi muhafaza etmelerini istiyordu.⁴ Bu durumdaki kalelerin tamir giderleri için de kimi zaman yerli ahaliye başvuruluyordu. Ahali devletin belirlediği miktarı vermeye razı iken bu işi yapmakla memur kişiler, reayadan daha fazla para talep ederek zulme sebep oluyordu.⁵

Savaş bölgesinde yaşayan ahalinin sıkıntıları, diğer bölgelere nazaran daha ağır ve çeşitliydi. Bunlar, savaşın verdiği tedirginlikle bulundukları kalenin durumunu sürekli takip etmek zorundaydılar. Bu bölgelerin ahalisi, nefer ve cephe ihtiyacı belirlediği zaman arzuhal veya mahzar göndererek merkezin dikkatini celbetmiş⁶ ve ihtiyacın giderilmesini sağlamışlardır.⁷ Bir kalenin neferatının azlığı ve mukavemet gücünün eksikliği kale yetkilileri veya ahali tarafından dile getirildiğinde bunda gerçeklik payı bulunuyorsa ihtiyaçlar, merkez tarafından giderilmeye çalışılıyordu.⁸ Ahali, kalelerin tamir ihtiyacını da bildiriliyor ve gerekli keşif ve tamirin yapılmasını sağlıyordu.

¹ AŞD 10: 21/1.

² AŞD 10: 1/4.

³ “Kaza-i mezbûre reayası arz-ı hal idüb kaza-i mezbûrun darb ü harbe kâdir her kim olursa olsun kendü kazaları yalılarının muhafaza eyleyüb iktiza ider ise Kavala imdadına varmalarıçün mukaddema emr-i şerif vârid olub lakin cenk ve harbe kadir olmayan reaya taifesine muhafaza teklifi ile te‘addi olunmağla hükm-i hümayunum reca eyledikleri ecilden ... cenk ve harbe kadir olmayan reaya taifesine muhafaza ile teaddi itdirilmeye diyü yazılmışdır” AŞD 10: 27/2.

⁴ AŞD 13: 122/2.

⁵ AŞD 13: 142/2.

⁶ AŞD 10: 81/1.

⁷ AŞD 10: 125/3.

⁸ AŞD 10: 125/4.

Düşman istilası tehdidi altındaki yerlerin ahalisi, güvenliklerini sağlamak amacıyla hendek kazma, kapı yapma gibi taleplerle de Divan'a başvuruda bulunabiliyorlardı.¹ Ahalinin üzerinde, savaş bölgesinde yaşamaktan kaynaklanan bir diğer yük de kale ve yalıların bakım, onarım ve tamir masraflarıydı. Bunu kendi imkanlarıyla gerçekleştirdikleri gibi² bazen yardım da istiyorlardı.³

Savaş bölgesindeki ahalinin karşı karşıya kaldığı durumlardan birisi de göçtür. Sınır boylarında hakimiyet alanlarının sürekli değiştiği bir ortamda, kalelerde bulunan ahalinin, çoğu zaman farklı kalelere iskan edilmesi gerekiyordu. Bu tür talepler, kalede yaşayan Müslümanların ileri gelenlerince gönderilen arzuhal ve mahzarla Divan'a iletiliyordu. Divan kabul ederse kale ahalisi, güvenli başka bir kaleye iskan ediliyordu.⁴ Bir kale ahalisinin bir başka kaleye nakli ve iskanı her zaman ahalinin talebiyle gerçekleşmiyordu. Merkezi hükümet, askeri gerekliliklerden dolayı böyle bir karar alıp uygulanması için hüküm gönderebiliyordu. Mesela düşman askerinin hedefinde olduğu tahmin edilen büyük bir kalenin çevresinde bulunan kale ve palangaların, muhafazaya kudretinin olmaması ve düşmanın eline geçip merkezi kaleyi tehdit eder hale gelmesi ihtimaline karşı yıkılması gerekli görülüyordu.⁵ Bu şekilde muhafazası mümkün gözükmeyen ve düşman istilasından kurtulamayacağı tahmin edilen kale ve palangaların ahalisi de tahliye ediliyordu. Tahliye edilen ahali, en yakındaki güçlü kalelere naklediliyordu.⁶ Ahali ile birlikte kalede bulunan top, cephane, mühimmat da naklediliyordu. Son olarak geriye kale veya palanganın yakılıp yıkılması kalıyordu.⁷ Ancak bunun aksi durumlarla da karşılaşılıyordu. Mesela bazı kale ahalisi Ordu-yı Hümayuna gidip kalelerinin çürük ve harap oluşundan, kendilerinin de bu kaleyi muhafazaya iktidarlarının olmadığından yakınıyorlar ve kalenin tahliyesini talep ediyorlardı. Bu tür taleplerin Divan tarafından uygun görülmemesi halinde, herhangi bir ferman olmadan ahalinin tahliye edilmemesi ve yerlerinde sabit bırakılması emrediliyordu.⁸ Ancak bu emirlere her zaman riayet etmek mümkün olmuyordu. Bazı

¹ AŞD 10: 147/2.

² AŞD 10: 104/2.

³ AŞD 10: 67/2.

⁴ AŞD 10: 42/4.

⁵ AŞD 10: 61/3.

⁶ AŞD 10: 62/1.

⁷ AŞD 10: 61/2.

⁸ AŞD 10: 63/1.

kalelerin ahali ve askeri, birlikte kaleyi terk edip kaçıyordu. Bu firar, merkezin kulağına ulaşınca bunların bulunup tekrar eski kalelerine iskanı emrediliyordu. Mesela, Belgrad'da bazı kalelerin neferatı ve ahalisinin firar ettiğini bölgede bulunan Adana Beylerbeyi bildirmiştir. Bunun üzerine Belgrad'da bulunan Hüseyin Paşa, bu neferatı ve ahaliyi bulup eski yerlerine iskan etmek üzere görevlendirilmiştir. Ancak Paşa, bu işi gerektiği gibi yerine getirememiştir. Bunun için Adana Beylerbeyi'nden dört tarafa adamlar göndererek bunların toplanması, gelmek istemeyenlerin de kalebindlikle cezalandırılması emredilmiştir.¹ Bazen bu tip ahalinin inat edenlerinin Divan'a gönderilmesi isteniyordu.² Kısacası savaş ortamında sadece firari askerler değil, ahalinin firarı da Ordu-yı Hümayun'un gündemini meşgul ediyordu.

Düşman istilasında kalıp daha sonra kurtulan yerlerin ahalisinin nüfus, göç ve güvenlik ile ilgili durumu da şikayet defterlerine yansımıştır. Mesela, Berkofça kazası ahalisinin şikayetine göre, bunların kazaları üç dört seneden beri düşman istilasında olduğu için ahalinin bir kısmı Silistre ve Niğbolu'nun köylerine yerleşmiştir. Bu yüzden kazalarında az sayıda kimse kalmış ve bu durum, kazayı haydut eşkıyasından koruma imkanını kısıtlamıştır. Kazanın "ulema, suleha vesayir fukarasının" ısrarıyla Berkofça kadısı durumu daha önceden arz etmiştir. Bu talep doğrultusunda kazanın perakende olan reayasının çavuş mübaşeretiyle eski yerlerine iskan ettirilmesi için emr-i şerif verilmiştir. Ancak bazı askerî çiftlik sahipleri, perakende reaya ve evlatlarını saklamış ve iskanın gerçekleşmesini engellemişlerdir. Bu yüzden kaza ahali, durumu bir kez daha şikayet etmiştir. Durum, ahkâm defterlerinden kontrol edilmiş ve olayın reayanın şikayeti doğrultusunda olduğu tespit edilmiştir.³

Sefer zamanlarında ahali üzerine yüklenen askeri hizmetlerden birisi de cephan ve zahire taşınması ve bunların nehirlerden nakli işiydi. Ahali yaptığı bu tip hizmetler karşılığı avarız-ı divaniyeden muafiyet elde ediyordu (Sahillioğlu, 1991, s. 108). Ancak kimi zaman ahali, bu hizmeti yerine getirmede gönülsüz oluyordu. Mesela Demirkapı'da bu şekilde muaf olan ahalinin işi savsaklamasından rahatsız olan Divan, bir hüküm yazma ihtiyacı hissetmişti. Hükme göre "Kadimden sefer-i hümayunum

¹ AŞD 10: 69/1.

² AŞD 10: 109/4.

³ AŞD 16: 46/1.

vâki' oldukça asâkir-i İslâmın lazım-ı mühimmatdan cebehane ve zehayir sefineleri gelüb Demirkapı'ya uğradıkda Demirkapı'dan geçirmek için livâ-i mezburda vâki' kasabât ahalisi ve nevâhiy ve kurasında sakin reaya tayin olunub hizmetleri mukabelesinde avarız-ı divaniyeden muaflar iken hâlâ ihmal ve tekasül üzere olmaları"ndan sıkıntı çekilmekteydi. Konu hakkında bölgede bulunan sancak mutasarrıfı, kadılar, mütesellim, kethüdayeri, yeniçeri serdarı, neferat ağaları, köy zabıtları, katipler, zeamet ve tımar subaşları, kasaba ahalileri, iskele eminleri, ayan-ı vilayet ve iş erlerine hitaben hüküm gönderilmişti. Bu kişilere Demirkapı'ya gelen gemilerin hiç bekletilmeden derhal geçirilmesi için bütün tedbirlerin alınması emrediliyordu.¹

Ahalinin savaştan kaynaklanan bir diğer sorunu olan "konak" uygulaması da şikayet defterlerine yansımıştır. Mesela Babadağ'da yaşayan İbrahim, bununla ilgili şikayeti için mahkemeye başvurmuş, kadı da bu başvuruya istinaden Divan'a mektup göndermiştir. İbrahim'in şikayetine göre, kendisine ait mülk menzili, askerler için her sene konak olarak tahsis edilmiştir. Her sene kullanımından dolayı menzili yıkılmaya yüz tutmuştur. İbrahim kendisinin bu konuda zulme uğradığına inanmaktadır. Bu yüzden menzilin konaklıktan kaldırılması için hükm-i hümayun talep etmektedir.² Bu şekildeki taleple konak defterinden çıkartılan ve artık konak vasfı kalmayan menziller hemen bu işten kurtulamıyorlardı.³ Çünkü konak defterinden çıkartılmalarına rağmen hâlâ konak teklifi ile rencide edilebiliyorlardı. Bu durumda menzil sahipleri şikayetlerini Divan'a ulaştırıyordu.⁴

Bunun yanında mülkleri konak olarak tahsis edilmeyen asker ve reayanın mülklerinin konak olarak kullanılması da şikayet edilmiştir.⁵ Ümera-i deryadan Salih'in şikayeti de bu konuyla ilgiliydi. Sakız'da daha önceden belirlenmiş bir konak varken bazı mirmiran ve vezirler bunun mülk menzilini konak olarak kullanıyorlardı. Salih'in talebi menzilin tahliye edilerek bir daha konaklık konusunda rahatsız edilmemektir.⁶ Aynı

¹ AŞD 10: 181/2.

² AŞD 21: 310/4.

³ AŞD 29: 330/3.

⁴ AŞD 29: 282/1.

⁵ AŞD 21: 477/2.

⁶ AŞD 21: 185/5.

şikayeti han sahipleri de yapmaktaydı. Tüccarları konuk edip geçimini sağlayan han sahiplerinin hanlarında, ehl-i örften bazıları ücretsiz kalıp hanın zarara uğramasına sebep oluyorlardı.¹ Bazen de asker taifesi köylere veya kazalara konup haksız yere reayanın yiyeceklerini alarak zulmediyordu.² Bunların yanında reayanın, mütegalibeden bazı kişilerin zulüm ve tecavüzüne uğramaları da defterlere yansımıştır. Divan-ı Hümayun, bu tür şikayetler kendisine ulaşınca yerel yetkililerden zulmün engellemelerini istiyordu.³ Bu uyarılara rağmen askeri güzergah boyunca uzanan arazi tahribata uğramaktan kurtulamıyordu (Majer, 1981, s. 189).

Savaşın reaya üzerindeki ekonomik baskısıyla ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Vergiyle ilgili şikayetler aşağıda detaylı bir şekilde ele alındığı için burada vergiden kaynaklanan şikayetlere değinilmeyecektir. Doğrudan savaşla ilgili mali yükümlülüklerden olan nüzul, sürsat⁴ ve iştira⁵ ile ilgili şikayetlere bakılacaktır.⁶ Defterlerde nüzul ve sürsatın toplanması ile iştira ve mübayaa kararlarının uygulanması hakkında önemli ölçüde şikayete rastlanmamıştır. Diğer vergilerin toplanmasında yaşanan fazladan para talebiyle ilgili şikayetler nüzul için de yaşanıyordu.⁷ Bunun yanında nüzul toplamakla görevli memurlar da reayayı şikayet ediyordu. Bunlar, uhdelerine aldıkları nüzul bedelini tahsil esnasında bazı reayanın eksik vermesi veya hiç vermemesiyle zor durumda kalıyorlardı.⁸ Bu tahsildarların karşılaştığı bir diğer sorun da topladıkları mahsulü götürürken iskelelerde ve yollarda kendilerine mani olunmasıydı.⁹

¹ AŞD 21: 418/2.

² AŞD 16: 264/3.

³ AŞD 10: 4/3.

⁴ Nüzul ve sürsat vergilerinin ortaya çıkışı ve biçim değiştirmeleriyle ilgili bkz. B. Mc Gowan. (1981). Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü 1600-1830. *VIII. Türk Tarih Kongresi II* (s. 1327-1331). Ankara: Türk Tarih Kurumu. Ayrıca bkz. L. Güçer(1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: Sermet Matbaası. s. 67-114.

⁵ İştira için bkz. Güçer 1964: 115-135.

⁶ Bu dönemde avarız olağanüstü savaş vergisi olmaktan çıktığı için avarız aşağıda vergiyle ilgili şikayetler içerisinde değerlendirilmiştir. Avarızla ilgili şikayetler için bkz. S. Demirci(2002). Seeking Justice: Muslim and non-Muslim in the Kadı's Court. A Case Study of Kayseri, 1610s-1690 (according to şer'iyye sicilleri of Kayseri). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 95-112. Avarız için bkz. Ö. L. Barkan. (1944b). Avarız. *İA* (c. 2, s. 13-19). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı; H. Sahillioğlu. (1991). Avarız. *DİA* (c. 4, s. 108-109). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁷ AŞD 13: 5/2.

⁸ AŞD 13: 166/2.

⁹ AŞD 13: 184/5. Nüzul ile ilgili hükümlerin bir kısmı ise şikayet olmayıp nüzul bedeli toplamakla görevlendirilen taşeronların yollarda asker sürücüler tarafından rahatsız edilmeleriyle ilgili hükümlerdi.

Ayrıca nüzul bedelinin toplanmasından kalan borçlarla ilgili şikayetler¹ ile sürsat toplayıcılarının usulsüzlükleriyle ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır.²

Ordu için hazırlanan sürsatın tükenmesi, ordu yönetimine arpa ve buğday iştiraa veya mubayaası kararı aldırıyordu. Bu kararın uygulamasında yaşanan haksızlıklar, şikayete sebep oluyordu. Mesela, Hezargrad kazası ahalisinin şikayetine göre 1108 ve 1109 senelerinde kazalarından mubayaası ferman olunan arpa ve unun toplanması görevi Mehmed adlı kişiye verilmiştir. Bilindiği üzere mubayaa yapılacak bölgelerden erzak toplamaya memur olan kişiye verilen fermanla ne kadar zahirenin toplayacağı bildiriliyordu. Bu memur, arpa ve unu, elindeki fermana göre tuğralı bakır kileyle toplaması gerekiyordu. Ancak Mehmed buna kanaat etmeyip büyük bir kile kullanmayı tercih etmiştir.³ Bu türden şikayetlerin yanında, mubayaa toplayıcılarının kile başına kendileri için reayadan ayrıca akçe alıp zulmettikleriyle ilgili şikayetler de Divan’a ulaşıyordu.⁴ Bu durum, reyanın yükümlülükleri çerçevesinde üzerlerine düşene razılarken kendilerinden fazlasının talep edilmesi şeklinde gerçekleşiyordu.⁵ Ayrıca savaştan dolayı perakende ve perişan olan reaya, üzerlerine düşen iştirayı tamamen yerine getiremeyecekleri durumlarda bu yükümlülüğün affedilmesi için Divan’a başvuruyorlardı. Ancak Divan hemen iştiradan vazgeçmeyi düşünmüyordu. Bunun yerine iştirayla yükümlü alanı genişletiyor, yeni köyler ekleyerek onlarla birlikte eda edilmesini emrediyordu.⁶ İştiraa ve mubayaa toplamakla görevli kişilerin şikayeti ise toplanan malların nakli esnasında yaşadıkları sorunlardı.⁷

Ahalinin üzerinde savaşın bir diğer mâlî yükü de nefir-i âmm bedeliydi. 1689 yılında fermanla nefir-i âmm bedeli vergisi toplanması emredilmiştir. Bu verginin toplanması esnasında yaşanan usulsüzlükler şikayete konu oluyordu. Mesela Niğbolu kadısına gönderilen bir hükme göre, şikayetçiler nefir-i âmm vergisini hisseleri nispetince vermiş olmalarına rağmen tahsildarlar, şikayetçilerin “ayan” olmalarını bahane ederek

¹ AŞD 13: 275/1.

² AŞD 13: 150/1.

³ AŞD 29: 82/4.

⁴ AŞD 21: 61/2.

⁵ AŞD 16: 66/4.

⁶ AŞD 13: 8/1.

⁷ AŞD 13: 167/3.

başkalarının vergilerini de üstlenmelerini talep etmiştir.¹ 1689’da veziriazam olan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, nefir-i âmm bedelini ve beraberinde birçok bid‘at türü vergiyi kaldırmıştır (Defterdar, 1995, s. 343). Ancak bu vergini kalkmasına rağmen yani böyle bir verginin toplanmasına yönelik herhangi bir ferman veya emir yokken dahi nefir-i âmm akçesi adıyla reayadan vergi talep edenler oluyordu.² Nefir-i âmmı kullanarak haksız gelir elde etmenin bir diğer yöntemi de nefir-i âmm yoluyla asker toplanması fermanı bir bölgeye geldiği zaman, vergi talep edilmediği halde ahali üzerine nefir-i âmm vergisi tevzi‘ edilmesiydi.³ Ayrıca herhangi bir vergi mevzu bahis edilmeden nefir-i âmm yoluyla cepheye sürme tehdidiyle zorla akçe alınarak da ahaliden haksız kazanç elde edilebiliyordu.⁴

Savaş bölgesinde yaşayan zimmi reaya ile ilgili bazı durumlar da şikayet defterine yansımıştır. Bununla ilgili sorunların başında zimmi reayanın “harbi kefare ile ittifak halinde hareket etmesi” hususu geliyordu. Zimmi reaya, bölgelerinden geçen sipahiyi esir alıp harbi kefereden satın aldık diye iddiada bulunabiliyordu. Bunun yanında bazı bölgelerin zimmi reayasını cizye vermeyi de reddediyordu. İslam hukukunda zimmilerin Müslümanlara karşı bir savaşta yer alması, Müslümanları bilerek öldürmesi veya cizye vermeyi reddetmesi zimmet durumunun kalkması anlamına geliyordu (Ercan, 2001, s. 8). Osmanlı merkezi yönetimi de zimmilerin bu hareketlerini isyan ve tuğyan olarak değerlendirmiştir.⁵ Bu gibilerin durumunun ne olacağının tam olarak ortaya çıkması için dönemin Şeyhülislamı Ali’den fetva talep edilmiştir. Fetvaya göre, düşmanla ittifak edip, Müslümanlarla savaşıp onları esir eden ve cizye vermeyen zimmilerin esir edilmeleri ve katledilmeleri caiz görülmüştür. Bu fetva gereğince isyan ve tuğyan halindeki zimmilerin hakkından gelinmesi yerel yetkililerden istenmiştir.⁶ Mesela

¹ AŞD 13: 149/1.

² AŞD 21: 339/3.

³ AŞD 29: 209/2.

⁴ AŞD 16: 248/1.

⁵ Sırp tebaadan bazı isyancıların bu süreçte Avusturya ordusuna katılması ve Osmanlı’nın misillemesiyle ilgili bir çalışma için bkz. T. Katić. (2002). Viyana Savaşı’ndan Sonra Sırbistan (1683-1699) (E. Hatipli, Çev.). *Türkler* (c. 9, s. 765-772). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

⁶ “Akdenizde vaki’ İnöz adasının zimmi ahali harbi kefare ile ittifak ve ittihâd ve cizyelerin vermeyüb ve sefâyin ile mürûr ve ubûr iden ebnâ-i sebili ahz ve esir ve harbi kefereden işтира eyledik diyü bahaya kat’ ve fesad ve şekâvet idüb isyan ve tuğyan üzre oldukları i’lam olmağla ...zimmiler...isyan idüb ve cizyelerin edadan imtina’ eyleyüb harbi kefare ile ittihâd ve ehl-i İslam ile muharebe ve nicesini esir ider olsalar ol zimmilerin vilayetleri urulub esir olanların katl ve esirkâk’ olunmaları caiz olur mu diyü bilfiil şeyhülislam ve müftiyü’l-enam olan Molla Ali edamullahu taala fazailuhudan mukaddema istifsar olundukda olur diyü fetva-yı şerife virilmeğle ... ada-i mezbur ahali vesayir bu makule isyan ve tuğyan

İskenderiye sancağı içerisinde bulunan bazı kazalarda zimmi reaya isyan ve tuğyana girişmişlerdi. Bölgenin ulema, suleha, ayan ve fukarası şikayet ederek bunlar hakkında hüküm talep etmiştir. Hüküm talebine gelen cevap, çevrede bulunan kazalardan cenk ve harbe kadir il erleri ve sancakbeyi Süleyman'ın kapısında bulunan leventler toplanarak Hersek sancağı mutasarrıfı ile haberleşilmesi ve isyancıların üzerine gidilip azılların bertaraf edilmesi şeklinde olmuştur. Daha önce verilen fetva gereğince de haklarında şer'an lazım gelenin icra edilmesi emredilmiştir.¹

Bazı zimmi reayanın bulundukları kalelere kasıtlı olarak zarar verdiklerine dair şikayetler de ulaşıyordu. Divan, bu tip zimmilerin kaleden çıkartılarak "taşra-i varoшта" iskan edilmelerini emrediyordu.² Zimmilerin elinde bulundurduğu silahlar da tehdit olarak algılanmış ve gereğinin yapılması istenmiştir. İslam hukuku zimmilere silah taşımayı zaten yasaklamıştı (Ercan, 2001, s. 9). Müslümanlar içinse böyle bir yasak bulunmuyordu (Goffman, 2008, s. 142). Ancak Osmanlı yönetimi, reayanın zimmi veya Müslim olmasına bakmaksızın elinde silah bulundurmasını bir tehdit olarak algılamıştır.³ Bu silahların eşkıya eline geçmesi yahut bu silahı elinde bulunduranların eşkıyalığa soyunması korkusu, özellikle Celali İsyanları'ndan beri bu gibi tehdit algılamasının her zaman gündemde kalmasına sebep olmuştur. Bu yüzden sık sık merkezden gelen emirlerle ahalinin elindeki silahlar toplatılıyordu (İlgürel, 1993, s. 255). Bu şekilde bir genel tehdit algısının yanında uzun soluklu bir savaşta ve kimi bölgelerde de zimmi reayanın isyana kalkıştığı nazik bir ortamda devlet yönetimi, bu tedirginliği daha fazla hisseder olmuştur. Bu yüzden konuya titizlikle eğilmiştir. Mesela Belgrad'dan Edirne'ye varınca Sağ ve Sol Kolda bulunan kadılara, kethüdayerlerine, yeniçeri serdarlarına ve iş erlerine gönderilen bir hükümde, bu bölgelerdeki zimmi reayanın elinde harp aletleri olduğu duyumu alındığı belirtilmiş; bu silahların miri için toplanması ve deftere kaydedilmesi istenmiştir. Ancak bu bahane edilerek reayadan haksız yere para talep edilmemesi ve zulmedilmemesi özellikle vurgulanmıştır.⁴

üzere olan adalar ahalsin fetva-yı şer' mucebince şer' ile haklarında lazım geleni icra eylemek babında yazılmıştır" AŞD 10: 3/1.

¹ AŞD 10: 106/1.

² AŞD 10: 67/3.

³ Osmanlı İmparatorluğu'nda ateşli silahlar için bkz. M. İlgürel. (1979). Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı. *İÜFTD*, 32, 301-318.

⁴ AŞD 10: 148/3.

İsyân halinde olmayan zimmi reayanın da uğradığı haksızlıklar Divan’a ulaşıyordu. Bilindiği üzere zimmet anlaşmasına göre zimmi reaya, askeri hizmetlerden muaftı (Ercan, 2001, s. 4, 5). Karşılığında cizye veriyor, devlet de onların can, mal ve ırz güvenliğini sağlıyordu (Ansay, 1958, s. 75). İslam hukuku hükümlerine rağmen Osmanlı ordusunda gayrimüslimlerin görev aldığı bilinmektedir (Ercan, 1983, s. 1144). Merkezden gönderilen bir hükümle zimmiler de sefere götürülebiliyordu.¹ Yani bir zimminin sefere katılabilmesi ancak fermana bağlıydı. Hal böyle iken ve savaş bölgesindeki zimmi reayaya ilişkin merkezden bir ferman gelmemişken askeri hizmette bulunmaları yönünde talepler geliyordu. Bu talepler, devlet yetkililerinden değil komşu oldukları Müslüman reayadan yapılıyordu. Müslüman reaya, zimmi reayayı “bizimle me’an hidmet-i muhafaza gerek” diye rencide ediyordu. Bu tip şikayetler ulaşınca Divan, fermanla herhangi bir talep olmadığı müddetçe “kefere taifesi”nin muhafaza teklifi ile rencide edilmemesini bildiriyordu.²

2.1.2.2. Askerin Savaşla İmtihani

Savaşın olmazsa olmaz aktörü askerler de şikayet defterlerinde yer almıştır. Askerler, genellikle nefir-i âmm uygulaması, nefir-i âmm muafiyet talepleri ve firarlar ile ilgili olarak defterlerde yer almıştır. Nefir-i âmm ile ilgili hükümlerin hemen hemen tamamına yakını 13 numaralı defterde yer almaktadır. Bunun sebebi, nefir-i âmm fetvasının uygulamasının bu defterin kayda geçirildiği döneme rastlamasıdır. Bu dönemde eldeki askerin yetersizliği nefir-i âmmı zorunlu kılmıştı. Bu yüzden kaza ve sancaklara gönderilen emirle, 1689 Nevruzundan önce nefir-i âmm askerinin Edirne’de hazır bulunması, gelmeyenlerin de hakkından gelinmesi bildirilmişti (Uzunçarşılı, 1995a, s. 514). Üç ana cephede süren savaş için asker tedariki ve mali giderleri karşılamak oldukça sıkıntılıydı. Asker ihtiyacı normal şartlarda karşılanabilecek gibi gözükmüyordu. Kaldı ki eyalet süvarisi potansiyelinin topyekûn seferberliği olanak dışıydı. Diğer bir deyişle tımarlı havuzu ne kadar büyük olursa olsun bunların tamamını cepheye sürmek mümkün değildi (Murphey, 2007, s. 60). Böylesi büyük çaplı ve uzun süreli bir savaş için bütün sınırlar zorlansa da ihtiyaç karşılanamıyordu. Asker

¹ “Kaza-i mezbur ahalisi arz-ı hal ider hâlâ demirkapı hidmetinde olub üngürüs seferiçün ferman olan otuz neferin ihracına iktidarları yoğiken altmış nefer talebiyle rencide olunmağla kaza-i mezburdan ancak on nefer müslüman ve on nefer zimmi ihrac itdirilüb ziyade talebiyle rencide olunmaya diyü yazılmışdır” AŞD 10: 204/1.

² AŞD 16: 6/3.

ihtiyacının karşılanması zorunluluğu, Osmanlı yönetimini nefir-i âmm uygulamasına itmiştir. Hicretin dokuzuncu yılında düzenlenen ve önceki savaşlardan daha fazla can ve mal katkısı gerektiren Tebük seferi (m. 631) esnasında inerek müminlere malı ve canlarıyla cihadı emreden ayete¹ atıfla Avusturya savaşları sırasında bir fetva çıkartılmıştır. 10 numaralı şikayet defterinde yer alan bu fetva, Kasım-Aralık 1686 tarihli bir hükümde ve daha sonraki bir çok hükümde yer almıştır. Hükme göre fetva, Üngürüs seferinde olan Veziriazam ve Serdar-ı ekrem Süleyman Paşanın arzıyla verilmiştir. Fetvanın sorusu şu şekildedir: “Sefer-i hümayunumda ziyade asker tedariki ehemmi-i umûr-ı din ü devletmübîn olmağla ve bilâd-ı müslimînden bir beldeye harbî keferesi müstevlî olub belde-i mezbur kurbünde olan bilâdın ahalisi def’e kâdir olmasalar keferesi-i mezbureyi def’e mümkün olacak bilad-ı müslimînin cihada kâdir ahalisi üzerlerine cihad farz-ı ayn olur mu?” Fetva sorusu dönemin şeyhülislamı Mehmed Efendiye sorulmuştur. Şeyhülislamın bu konudaki fetvası şu şekildedir: “Cihad farz-ı ayn olur; inkar idenler neüzübillah kafir olurlar; tekâsül (tembellik-gevşeklik) idenler dünyada ta’zîr-i şedîde ve ahretinde azab almaya müstahak olurlar.”² Bu fetvaya daha sonraki hükümlerde sık sık atıflar yapılmıştır.³ Çünkü nefir-i âmm toplamada ve nefir-i âmm olarak sefere katılmada gönülsüzlükler ve firarlar yaşandığı vakit bu fetvanın hatırlatılması önemli görülmüştür.

Ehl-i İslam’dan her ferde gaza ve cihadın farz-ı ayn olduğuna dair verilen bu fetva gereğince yerel yetkililerden nefir-i amm askeri toplanması istenmiştir. Peki kimler nefir-i âmm olarak cepheye gitmeye zorunlu tutuluyordu? Savaşmaya bedeniyle ve malıyla gücü yeten her Müslüman nefir-i âmm adayıydı. Bunların başında saruca ve sekbanlar gelmektedir (Anonim, 2000, s. 3). Ehl-i ilmin de nefir-i âmma katıldığı görülmüyordu. Mesela kadı, naip⁴ ve ulemanın da nefir-i âmm yoluyla sefere gittiği zamanlar oluyordu.⁵

¹ “(Ey müminler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır”, *Kur’an*, Tevbe, 41.

² AŞD 10: 110/1.

³ AŞD 10: 129/1.

⁴ AŞD 13: 81/3.

⁵ AŞD 13: 104/1.

Taşra yetkililerinden istenen husus, savaşmaya gücü yeten ve silah kullanabilen (tüfenk endaz) kişilerin cepheye sevk edilmesiydi. Bu sevk edilenler defterlere kaydedilerek rikab-ı hümayuna gönderiliyordu. Yapılan tembihlerde asker toplama konusunda gayretli olunması, ancak bu bahaneyle reayadan akçe alınmaması isteniyordu. Bir başka hükümde ise verilen fetvanın başka bir yönü özellikle şu şekilde vurgulanıyordu: “Nefir-i âmm tarikiyle gazaya memur olub inkâr idenlerin kendileri kâfir ve avretleri boş ve rücu‘ itmeyenlerin şer‘an katlleri vacib olur.”¹ Fetvadan görüldüğü üzere nefir-i âmmndan kaçışları asgari düzeye indirmek için dinin yaptırım gücü bütün sathıyla kullanılıyordu. Sefer ve muhafazaya kudreti olup da bir bahane ile bu görevi yerine getirmeyi reddedip cihadı ve hükmü inkar edenlerin fetva gereğince öldürülmeleri emrediliyordu. Bunlara “asla âman ve zaman verilmemesi”, haklarında lazım gelenin yerine getirilerek mal ve erzaklarının miri için kabzedilmesi isteniyordu.²

Nefir-i âmm toplama işinde asker sürücüleri, kadılar ve diğer yetkililer görev alıyor; Anadolu ve Rumeli’ye bu iş için vezirler gönderiliyordu. Mesela 1689 baharında Anadolu’da asker ihracına Vezir Ahmed Paşa görevlendirilmişti. Anadolu’da asker sürme ve nefir-i âmm toplama ile ilgili bütün işlerden O sorumluydu.³ Bu paşalara bağlı asker sürücüleri daha alt düzey idari birimlerden asker toplamak üzere taşraya gidiyordu. Taşraya ve asker sürücülerine gönderilen hükümlerde kazalardan ne kadar nefer talep edildiği bildiriliyordu.⁴ Asker sürücüleri bu hükümler çerçevesinde taşradan talep edilen miktarlarda cepheye nefir-i amm askeri topluyordu. Bunlar isim ve resimleriyle deftere kaydedilip bir nüshası muhafazaya gidecekleri yere bir nüshası da “dergah-ı muallaya” gönderiliyordu.⁵ Nefir-i âmm olarak belirlenen askerlerin cepheye sürülmesi esnasında bölgenin diğer resmi askerleri de kendilerine eşlik ediyordu. Mesela bölgenin kethüdayeri, yeniçeri serdarı, ayanı, kadıları⁶ ve naipleri⁷ bu toplanan nefir-i âmm askeri ile birlikte orduya katılıyordu.

¹ AŞD 13: 147/2.

² AŞD 10: 129/1.

³ AŞD 13:147/2.

⁴ AŞD 10: 141/1.

⁵ AŞD 13: 147/2.

⁶ AŞD 13: 147/2. “... kadısı Abdullah ordu-yı hümayunuma gelüb molla-yı mezkur kaza-i mezburun sefer-i hümayunuma memur nefir-i amm ile ordu-yı hümayunuma gelüb itmam-ı hidmet idüb kazasına gitmek için izn-i hümayunum reca itmeğin...” AŞD 13: 273/2.

⁷ AŞD 13: 161/5.

Nefir-i âmm toplama işlemlerinde bazen mevzubahis fetvanın emirleri dışına çıkılarak ahaliye zulüm derecesine varan baskılar yapılabiliyordu. Bu zulümler şikayet defterlerine yansımıştır. Asker sürücülerinin bunu yapmalarındaki başlıca neden, haksız yolla para kazanma hırsıydı.¹ Asker ihracına memur kişiler, yerli işbirlikçileriyle ittifak yaparak savaşa kudreti olmayanları ve çocukları, para almak için cepheye sürmeye yelteniyorlardı. Böyle bir şikayet merkeze ulaştığı zaman Divan, fetvanın içeriği ile ilgili bir hatırlatmanın ardından şikayete konu olanlar ile ilgili iddiayı belirtiyor ve eyaletin asker sürücü veziri ve bölgenin kadısına tenbihatta bulunuyordu.² Bilindiği gibi nefir-i âmm olarak toplanacak kişilerin en önemli özelliği “savaşa kâdir” olmasıydı ve fetvada buna özellikle vurgu yapılmıştı. Cihada kadir olmayan yani nefir-i âmm olmak zorunda olmayan kişiler de asker sürücüleri veya kadılar tarafından sefere sürülmeye çalışılıyordu. Maliyla ve bedeniyle savaşa katılma imkanı olmayanların asker sürücüleri tarafından rahatsız edilmemeleri için verilen hükümlerin çokluğu bundan olsa gerektir.³ Asker sürücülerinden başka, yerli idarecilerin de haksız gelir elde etmek için nefir-i âmmı kullandıkları oluyordu. Şumnu’da yaşanan bir olay buna örnek gösterilebilir. Ahalinin şikayetine göre, Kamaniçe tarafına nefir-i âmm yoluyla asker toplanması ferman olunmuştur. Bölgenin ayan, naip ve imamı iş birliği halinde köylerden nefir-i âmm akçesi toplamışlardır. Merkeze ulaşan şikayetler için Divan, bölgeye bir dergah-ı mualla çavuşu göndermiştir.⁴

Savaş için gerekli miktarda askerin toplanabilmesi için her bölgeden belirlenen sayıda asker talep ediliyordu.⁵ Bazen talep edilen miktar, bir kazanın karşılama imkanından daha fazla oluyordu. Ahali bu durumu merkeze yahut yerel mahkemeye şikayet ediyordu. Talep edilen miktarın tenzilatı isteniyordu.⁶ Nefir-i âmm talebi özellikle savaş bölgelerindeki kazaların dayanma gücünün üzerinde olduğu ve bu talebin süreklilik arz ettiği durumlarda ahalinin tepkisiyle karşı karşıya kalınıyordu.⁷ Nefir-i âmm askeri gönderen kazalar, üzerlerine düşeni yapmışken kendilerinden tekrar nefir-i âmm

¹ AŞD 13: 147/2.

² AŞD 13: 147/2.

³ AŞD 13: 81/3.

⁴ AŞD 29: 209/2.

⁵ AŞD 10: 9/4.

⁶ AŞD 10: 169/4.

⁷ AŞD 10: 104/3.

talebiyle “rencide” ediliyorlardı.¹ Mesela bir kazanın ahalisinden kumandanın birisi gelip asker talep ediyor, onun ihtiyacı sağlandıktan sonra bir başkası daha gelip o da asker talep ediyordu. Bu durum merkeze şikayetle ulaşınca “tahammülden ziyade” ve sürekli asker talep edilmemesi emrediliyordu.² Bazı kazalar vermekle yükümlü oldukları nefir-i âmm askeri için ücretle adam tutuyordu. Tuttukları adamlara temessük veriliyor; bunlar da kendilerini tutan kaza adına sefere katılıyorlardı.³

Askerlerle ilgili hükümlerin bir kısmı şikayet formunda değildir. Bu hükümlerin kayda geçişi, şikayetten ziyade talebe bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bunların talepleri, mazeretleri doğrultusunda savaştan muaf tutulmalarıydı. Devlet, asker ihtiyacını karşılamak için bütün dirlik sahiplerini, herhangi bir dirlik sahibinin kapı halkını ve nefir-i âmm askerini sefere sürmeye gayret ediyordu. Ancak bu konumdakilerin bazısı seferden muaf tutulmayı talep ediyordu. Bu emre binaen çeşitli mazeretleri olanların nefir-i âmmdan muafiyet talepleri, 13 numaralı defterin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Görevli olduğu halde nefir-i âmma katılmamak için çeşitli gerekçeler öne sürülüyordu. Defterlere yansıdığı kadarıyla bu gerekçeler, devlet nezdinde kabul görmüştür. Divan’a başvurup bu şekilde bir hüküm alan kişinin amacı, karşısına çıkması muhtemel olan bir sefer teklifi durumunda bu hükmü kullanmaktır. Elinde böyle bir hükme sahip olan kişi, geçitlerde, yollarda ve iskelelerde asker toplamakla veya asker kaçaklarını kontrol etmekle görevli olan eminlere, herhangi bir bölgede karşılarına çıkabilecek asker sürücülerine ve asker toplanmasına yardımcı olmakla mükellef olan kadı, mütesellim gibi yerel idarecilere bu hükmü göstererek sefere götürülmekten kurtulabilirdi. Bu izin talebinde bulunanlar, genellikle bir dirlik sahibi veya mültezimin herhangi bir işini yapmak üzere tuttuğu taşeronu, kapı halkından adamı veya subaşıydı. Bunlar dirlik sahiplerinin taşradaki işlerini takip etmek için sefer teklifi ile rencide edilmemeyi talep ediyorlardı. Bu kişiler, yanlarında bulunan ve yapmakla görevli oldukları işe yardımcı olacak hizmetkarları veya kölelerine de sefer teklifi yapılmamasını da istiyorlardı.⁴ Sadece dirlik sahiplerinin adamları değil, vakıf mütevellilerinin adamları veya vekilleri de vakfın işlerinin yürütebilmek adına sefere

¹ AŞD 10: 182/1.

² AŞD 10: 127/5.; AŞD 10: 182/1.

³ AŞD 13: 48/2.

⁴ AŞD 13: 145/4.

gitmekten muaf tutulabiliyorlardı.¹ Bunun gibi çeşitli kişisel işi veya devlet işini yürütenler, yollarda, iskelelerde ve köprülerde asker sürücüleri ve yerel yetkililer tarafından sefer teklifi yapılmadan rahat bir şekilde yolculuklarına devam edebilmek için durumlarını arzuhalde divana bildiriyorlardı. Divandan aldıkları hükümle birlikte yollarda sefere sürülmeden güvenle hareket edebiliyorlardı. Divandan verilen hükümlerde bu izni isteyen kişiler ve onların adamlarının özellikle dirliklerinin olmamasına dikkat edilmesi isteniyordu.² Çünkü dirliği olanların sefere gitmemek gibi bir lüksü yoktu.

Kendilerine sefer teklif edilmemesi talebinde bulunanların bir kısmının gerekçesi de malıyla ve bedeniyle savaşıma kudretlerinin olmamasıydı. Bunlar genellikle çeşitli devlet görevi yerine getirmiş, yaşlanmış tekaüd maaşı olarak çeşitli mukataalardan kendilerine pay ayrılmış emekli kişilerdi.³ Kimi zaman bu kişilere sefer teklifi yapılıyordu. Bunlar da durumu şikayet ediyorlardı.⁴ İhtiyarlıklarından dolayı sefere çağrılmamayı talep edenlerin bir bölümü de hâlen görevlerinin başında bulunan kadınlardı.⁵ Yaşlılığın yanında hasta olup sefere kudreti olmayanların talepleri incelendikten sonra doğru bulunursa yerine birisini göndermesi şartıyla bu kimseler de seferden muaf tutulabiliyorlardı.⁶

Sefere gitmek istemeyen bir diğer grup da kalelerde görevli askerlerdi. Bunlar (nefer ve dizdarlar) kendilerinin sefere gönderilmemeleri için arzuhal sunuyorlardı. Sefere giderlerse, kalenin muhafazasının zafiyete uğrayacağını gerekçe olarak gösteriyorlardı. Divan, gerçekten iddia edildiği gibi kalenin muhafazaya ihtiyacı varsa ve önemliyse bu talebi kabul ediyordu.⁷ Bu kontrol genelde cephelere uzak Anadolu kaleleri için geçerli oluyordu. Sınırdaki kalelerin muhafazaya ihtiyacı varken kale neferatının sefer teklifi ile karşı karşıya kaldığı da oluyordu. Divan bunların sefer teklifi ile rencide edilmemesini emrediyordu.⁸

¹ AŞD 13: 121/1.

² AŞD 13: 7/2.

³ AŞD 13: 105/2.

⁴ AŞD 16: 44/1.

⁵ AŞD 13: 121/4.

⁶ AŞD 13: 110/5.

⁷ AŞD 13: 1/2.

⁸ AŞD 13: 21/3.

Bir gerekçeyle seferden muafiyet koparamayanlar sefere katılmak zorundaydı. Sefere katılan ve savaşmama konusunda ısrarcı olanlar ise firar ediyordu. Mesela İzladı kadısına gönderilen bir hükme göre yeniçerilik iddiasında olup sefere gelen 16 nefer daha sonra firar etmiştir. Zabitlerle bunların orduya gönderilmeleri isteniyor ancak bu yapılırken bahane ile kimseye zulüm yapılmaması tembihleniyordu.¹ Defterlerin ifadesiyle “bazı zî kudret” kimseler de taşrada asker toplanmasına mani oluyordu.² Yeniçeri ve levent taifesinden firar edenlerle asker toplanmasına mani olanlar hakkındaki bilgiler, Divan’a duyumlarla ulaşıyordu. Bu tür firari ve fesatçıların kalebendlikle haklarından gelinmesi emredilirken herhangi bir ferde bu konuda müsamaha gösterilmesinin caiz olmadığı da ayrıca hatırlatılıyordu.³

Levent taifesinden başka dirlik sahiplerinden de firara yeltenenler oluyordu. Mesela İstoni Belgrad muhafazasında olan zeamet ve tımar sahiplerinin kimisinin firar etmesi kimisinin şehit olmasıyla şehrin muhafazası tehlikeye girmişti. Bunun üzerine Rumeli’nin Sağ Kol’unda bulunan kadılara, mütesellimlere, ayan-ı vilayete ve iş erlerine hüküm gönderilmiştir. Hükme göre, firar edip kasaba ve köylerde saklananların bulundukları yerlerde acilen yoklamalarının yapılması “isbat-ı vücut” edenlerin dirliklerine zarar vermeden görevlerinin başına getirilmeleri, şehit olanlarınsa varsa oğullarına yoksa kardeş veya akrabalarına muhafazaya gitmek şartıyla tımar tevcih edilmesi gerekmekteydi. Ama bunlardan gelmeyenler ve firarilerden mevcut olmayanlar olursa bulunup hapsedilmesi, emval ve erzaklarının da miri için kabzedilmesi emredilmişti.⁴

Asker firarının orduda bir ihtilale sebep olması korkusu, firarı önlemedeki en önemli kaygıydı.⁵ Bir diğer kaygı da firarların seferin gecikmesine sebep olmasıydı.⁶ Devlet, firarları önleyebilmek için sert tedbirler almıştır. Bu meyanda “itaat-ı ferman-ı hümayun etmeyip firarda ısrar edenlerin” hakkından gelinmesi ve bir ferde müsamaha edilmemesi

¹ AŞD 29: 110/3.

² AŞD 10: 46/1.

³ AŞD 10: 61/1.

⁴ AŞD 10: 66/1.

⁵ AŞD 10: 230/1.

⁶ AŞD 10: 243/2.

şiddetle tembihleniyordu.¹ Bazen de ibret olması için firarilerin cezasının hemen yerinde verilmesi emrediliyordu.² Ancak bütün bu tedbirlere rağmen ordu seferdeyken ordudan firarlar yaşanmaya devam etmiştir. Firar haberleri Divan'a ulaştıkça, firarilerin geçmek zorunda olacağı art bölgelerin güzergahlarında bulunan resmi görevlilere hükümler gönderiliyordu. Hükümlerde bunların hemen yakalanıp hapsedilmesi, isim ve resimleriyle arz edilmesi isteniyordu. Bir ferde müsamaha gösterilirse kendilerinin sorumlu olacağı da hatırlatılıyordu.³ Ancak bu tembihatlara rağmen iskelelerden firari asker geçişlerinin önlenemediği, konuyla ilgili gelen şikayetlerden anlaşılmaktadır. Bazı yerlerde firarî askeri karşı tarafa geçiren iskele eminleri şikayet edilmiştir.⁴ Bu gibi durumlarda firarîlere yardım eden resmi görevlilerin, çavuş marifetiyle yakalanarak Divan'a gönderilmeleri emrediliyordu.⁵ Ayrıca nefir-i âmm ve asker sürmekle görevli komutanlara ve askerin sürüldüğü bölgelerin diğer görevlilerine (Kadırlara, Kethüdayerleri, Yeniçeri Serdarları, Kal'a Neferatı, Ayan-ı Vilayet ve İş Erlerine) firarın kesin bir şekilde önlenmesine⁶ ve bölgelerinde firar etmiş asker varsa bulundukları yerlerden çıkartılarak sefere sürülmelerine yönelik sık sık tembihatlar gönderiliyordu.⁷

Askerlerle ilgili savaştan kaynaklanan başka şikayet konuları da defterlere yansımıştır. Mesela bir kale dizdarı, kale muhafazasında bulunan neferin kalenin dışında ikamet edip başka işlerle meşgul olduklarını, üstelik reayaya da zulmettiklerini şikayet etmiştir.⁸ Bu durum kalelerin atıl hale gelmesine sebep oluyordu.⁹ Kalelerde muhafaza görevini yerine getiren askerin de şikayetleri geliyordu. Bunlar üzerlerine düşen vazifeyi yerine getirmelerine rağmen mevacic alamamaktan¹⁰ ve kanunsuz bir şekilde kendilerinden akçe talep edilmesinden şikayetçiydiler.¹¹ Seferde esir düşen dirlik sahiplerinin mahsulünün başka sipahi veya bir askerî tarafından gasbedilmesi de şikayete konu

¹ AŞD 10: 67/5.

² AŞD 10: 142/2.

³ AŞD 10: 69/5.

⁴ AŞD 10: 226/3.

⁵ AŞD 10: 145/2.

⁶ AŞD 10: 83/1.

⁷ AŞD 10: 104/4.

⁸ AŞD 21: 30/1.

⁹ AŞD 29: 245/1.

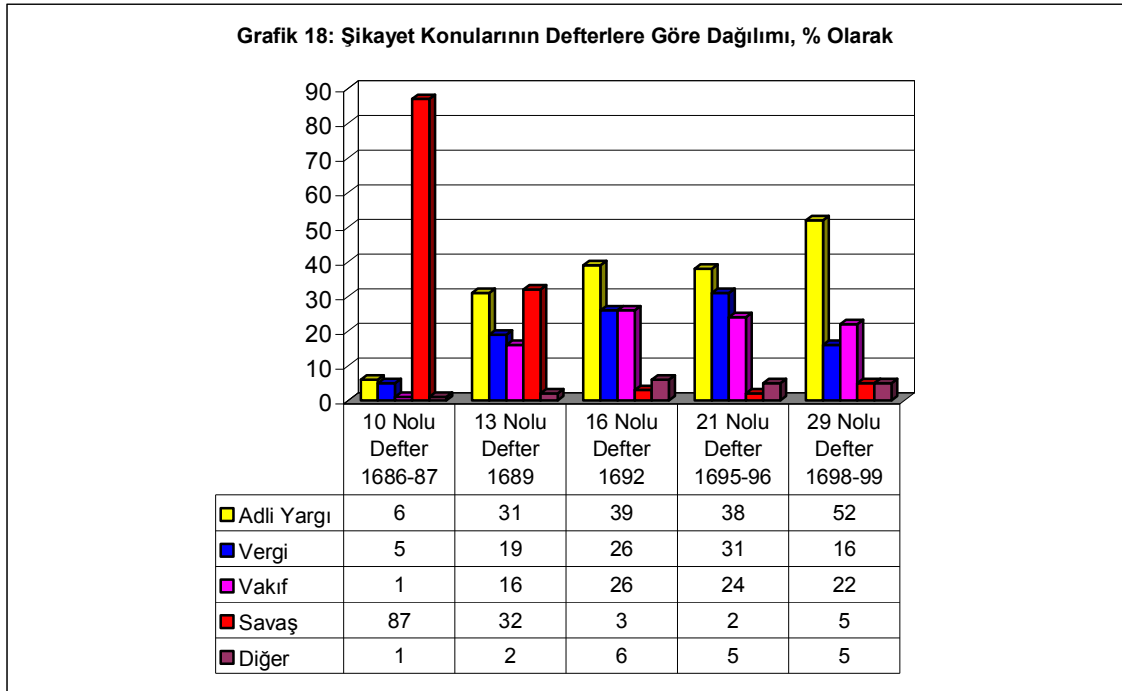
¹⁰ AŞD 13: 107/3.

¹¹ AŞD 13: 234/3.

oluyordu.¹ Asker kaçağı bir dirlik sahibinin mahsulünü toplamakla görevlendirilmiş bir başka dirlik sahibinin yaşadığı sıkıntılar da defterlere yansıyan diğer şikayetlerdendi.²

2.1.3. Savaş ve Şikayet Mekanizması

II. Viyana Kuşatması sonrası gerçekleşen savaş sürecine ve bu savaştan kaynaklanan şikayetlere baktıktan sonra bu tür şikayetlerin defterlere yansıma oranı ve savaşın şikayet mekanizmasının işleyişine etkisi üzerinde durabiliriz. Öncelikle savaşın defterlere yansıma oranına bakalım. 10 numaralı defterin istatistiki verileri dışarıda tutulduğunda diğer dört defterde savaştan kaynaklanan şikayetlerin oranı % 10'dur.³ Bu oranın yüksek çıkması, aşağıdaki grafikten de görüldüğü üzere 13 numaralı defterden kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki grafik tüm konuların defterlere göre dağılımını göstermektedir.

13 numaralı defterde doğrudan savaşa ilgili hükümler % 32 oranında yer alır. Bunun nedeni defterin nefir-i âmm askeri toplandığı bir döneme rastlamasıdır. Yani nefir-i âmm çerçevesinde asker toplanmasında yapılan kimi haksız uygulamalar ve nefir-i âmm askeri olarak alınmamaya gerekçeleri olan kişilerin talepleri bu defterde hayli yekün tutmuştur. Diğer defterlerde doğrudan savaşla ilgili konuların yansıma oranı ise şu

¹ AŞD 16: 207/3.

² AŞD 16: 29/4.

³ Bkz. Grafik: 16. Ana Şikayet Konuları

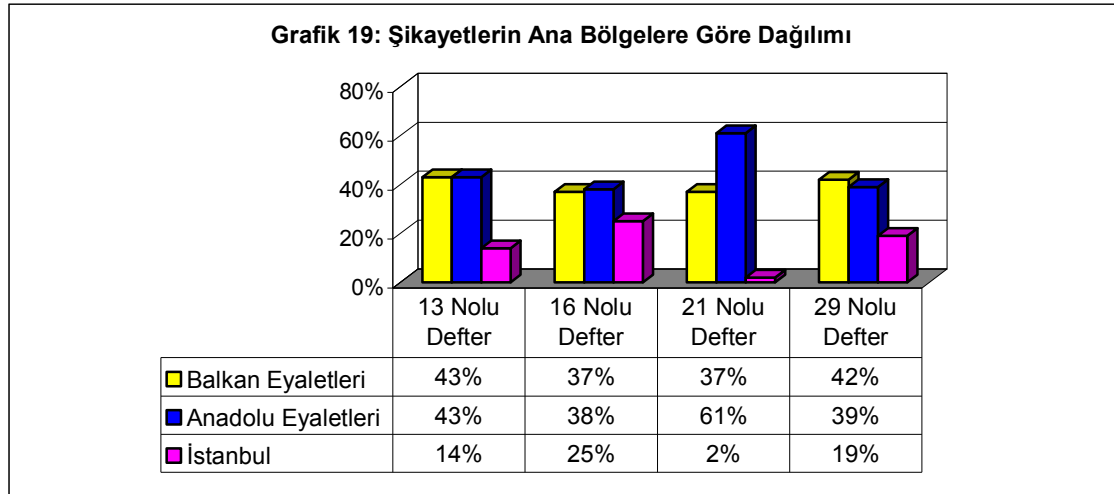
şekilde sıralanabilir: 16 numaralı defter % 3, 21 numaralı defter % 2, 29 numaralı defter % 5. Görüldüğü üzere 13 numaralı defter hariç diğerlerinin savaşı yansıtırma oranı birbirlerine çok yakındır. Bu paralellik diğer konular için de geçerlidir. Genel bir savaş ortamı ve neredeyse her yıl düzenlenen seferlere rağmen şikayete konu olan mevzuların yoğunluğunda anlamlı bir değişimin olmadığı gözükmemektedir. Adli yargı konuları, vergi, vakıf ve diğer konuların oransal dağılımı bütün defterlerde birbirine yakındır.¹ Bütün bu oranlar, uzun soluklu ve hem siyasi hem de toplumsal açıdan oldukça tahripkar bir savaş sürecine rağmen toplumun gündelik yaşamını sürdürdüğü, gündelik yaşamında karşılaştığı problemler için de gerekli mercilere başvuruda bulunduğunu göstermektedir.

Bu noktada önemli birkaç soru ortaya çıkmaktadır. Şikayet kabul eden mercilerin savaş münasebetiyle çalışmasında bir problem yaşanmış mıdır? Yahut bu mercilerin başvuruları her zaman kabul ettiği ve gereğini yapmak üzere çalıştığını söylemek mümkün müdür? Bu iki soru daha genel bir soruyu gerektirmektedir. Savaşın şikayet mekanizmasının işleyişine olumsuz bir tesiri olmuş mudur? Bu çalışmada incelenen defterlere bakarak bütün merciler hakkında bir yargıya varmak mümkün gözükmemektedir. Çünkü şikayet kabul eden birçok merci vardır ve burada sadece Divan-ı Hümayun'un ürettiği şikayet defterleri incelenmiştir. Ancak kadı mahkemeleriyle ilgili sorunlarda bir artış olduğunu ve adli yargı davalarının Divan'a % 39 oranında yansıdığını ifade edebiliriz. Bu sorunun savaşın getirdiği bir asayişsizlikten mi kaynaklandığı yoksa genel olarak adaleti yerine getirme işlevinde yaşanan sıkıntılardan mı kaynaklandığı üzerinde durulmalıdır. Aşağıdaki adli yargı konularıyla ilgili şikayetler bahsinin sonunda bu konuya kısmen değinilecektir. Sancak ve eyalet divanlarıyla merkezde kurulan Divan-ı Hümayun haricindeki diğer divanların işleyişine ilişkin bir verinin olmaması bu konuda bir değerlendirme yapmayı engellemektedir.

Hiç kuşkusuz şikayet mekanizmasının merkezinde en önemli merci olarak Divan-ı Hümayun yer almaktadır. Şikayet mekanizması açısından diğer merciler bir ara merci

¹ Diğer konular içerisinde çok seyrek olmakla birlikte savaşla dolaylı bağlantısı olan şikayetler de görmek mümkündür. Mesela, bir dirlik sahibinin seferdeyken mahsulünün başkalarınca gasbedilmesi veya bir dirlik sahibinin savaşta olduğu için tahsilat yapması için görevlendirdiği taşeronunun tahsilatı gerçekleştirilememesi, gerçekleştirdiyse dirlik sahibine teslim etmemesi gibi sorunlar da görülmüştür.

konumundadır. Bunlar, Divan’a gitmeden de çözümlenmesi mümkün olan şikayetlerin dinlenmesi amacıyla yetkilendirilmiş mercilerdi. Yani bir şikayetçi en alt merciden başlamak üzere bütün mercilere tercihin ve imkanına göre başvuruda bulunabilirdi. Bu bağlamda bakıldığında Divan-ı Hümayun’un şikayet kabul etme ve çözüm üretme fonksiyonunu savaşın her döneminde işlettiğini söylemek mümkündür. Yani defterlere yansıdığı kadarıyla şikayet mekanizmasının işleyişinde genel bir sıkıntı gözükmemektedir. Yalnız Divan-ı Hümayun’un kimi zaman Edirne’ye kimi zaman da savaşın olduğu yerlere gitmesiyle şikayette bulunacak kişilerin yol sorununun arttığı tahmin edilebilir. Ancak buna rağmen şikayet mekanizması işleyişini sürdürmüştür. Bu durumu İmparatorluğun bütün sancaklarından gelen şikayetlerden anlamak mümkündür. Savaş güzergahı olduğu varsayılan Balkan eyaletleriyle Anadolu eyaletlerinden gelen şikayetleri karşılaştırmak üzere aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.¹ Buna göre İstanbul dışarıda tutulduğunda Balkanlarla Anadolu eyaletlerinden gelen şikayetlerin hemen hemen aynı oranda defterlere yansıdığı görülmektedir. Üstelik 21 numaralı defterin, bir “ordu şikayet defteri” olmasına rağmen savaş dışı bölgeden daha fazla şikayet kaydedilmiştir.

Hükümlerin % 91’nin şahsen yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda muhtemel yol sorunlarına rağmen şikayeti olan kişilerin İstanbul, Edirne’ye veya Ordu-yı Hümayun’un bulunduğu yere gitme imkanı buldukları açıktır.² Bu yüzden savaş esnasında şikayet mekanizmanın işleyişinde çok önemli bir zafiyetin olmadığı ve

¹ Bütün bölgelerin ayrıntılı şikayet oranları için bkz. Grafik 8: 13, 16, 21, 29 Nolu Defterlerde (1689-1699) Şikayet Gelen Eyaletlerin Oranları

² Bkz. Grafik 7: Şikayet Etme Biçimi

muhtemel bütün sıkıntılara rağmen şikayetlere gerekli cevabı verebilecek nitelikte işlediği ifade edilebilir. Bunun temel nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer konularda olduğu gibi şikayet mekanizmasını da savaşta işleyebilecek şekilde geliştirmiş olmasıdır. Çünkü İmparatorluğun kurduğu sisteminin en önemli özelliklerinden birisi de savaştır. Sistemin birçok noktası savaşa göre düzenlenmiş ve entegre edilmiştir. Bütün sistem, savaşta da işleyebilecek biçimde gelişmiştir. Divan'ın savaş bölgesine taşınması, veziriazamın devletin ikincil önemli işlerini takip etmek üzere vekil olarak İstanbul'a bir kaymakamını bırakması, defterhanede bulunan ve devletin işlerinin yürütülmesini sağlayan önemli defterlerin cepheye yakın ve güvenli bir yere götürülmesi, (Emecen, 1991, s. 255) devlet sisteminin savaşta da işleyişini sağlamak içindir. Bu sistem içerisinde yer alan şikayet mekanizması da aynı mantıkla çalışıyordu. Cepheye giderken bir ordu şikayet defteri tutulduğu gibi İstanbul'da da kaymakam şikayet defteri tutuluyordu. Böylelikle hem cephe boyunca gelecek şikayetlerin hem de cephe gerisinde bulunanların şikayetlerinin merkez karar alma organlarınca değerlendirilerek en hızlı şekilde sonuçlandırılması sağlanıyordu. Bütün bunlardan hareketle savaşın, şikayet mekanizmasının işleyişinde olumsuz bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

2.2. ADLİ YARGI İLE İLGİLİ KONULAR

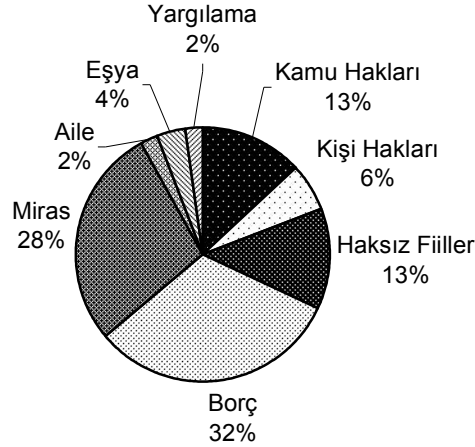
Klasik İslam hukukunun yani fıkıhın konuları temelde üçe ayrılmıştır. Bunlar ibâdât, muamelât ve ukubât'tır. İbâdât, ibadetlerle ilgilidir ve genellikle şahsidir. Muamelat, insanlar arası ilişkiyi düzenler. Ukubat ise ceza hukukuyla ilgilidir. Bu son ikisi toplumsal sorumlulukla ilişkilidir. Bunlarla ilgili ihtilafların çözüm mercii de kadı mahkemesidir (Akyüz, 1995, s. 127). Bu bölümde, İslam hukukunda ukubat ve muamelata ilişkin davaların şikayet defterlerine yansımaları incelenecektir. Adli yargı konularının tüm defterlere yansımaları oranı % 39'dur.¹ Bu hükümlerin % 19'u ukubata, % 79'u da muamelata ilişkindir. Daha detaylı dağılım ise aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.² Teoride bu tür davaların genel mahkemelerde görülmesi gerekirken neden Divan-ı

¹ Bkz. Grafik 16: Ana Şikayet Konuları

² Bu grafikteki kamu hakları, kişi hakları ve haksız fiillere ilişkin bir hususu belirtmek gerekir. Çoğu hükümde ev basma, yaralama, cinayet, eşkıyalık, hırsızlık, gasp gibi suçlar aynı anda işlenmiştir. Bunların ayrıştırılarak tamamını grafiğe yansıtmak mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden bir hükümde yer alan baskın ve belirgin olan suça göre tasnif yapılmıştır. Mesela bir eşkıya gurubunun yaptığı cinayet ve yaralama, cinayet ve yaralama olarak değil eşkıyalık olarak değerlendirilmiş ve grafikte ona göre yansıtılmıştır. Yahut bir ev baskınında, adam öldürme, yaralama ve gasp suçları bir arada işlenebilir. Şikayetçi bu suçlardan hangisi üzerinde ağırlıklı duruyorsa, üzerinde durulan suça göre sınıflandırılmıştır.

Hümayun'un gündemine geldiği, şikayetçilerin hangi gerekçelerle bu tür davaları Divan'a taşıdığı, Divan'ın bu konularda çözüm olarak ne sunduğu soruları, bu bölümde yanıtlanmaya çalışılacak sorulardır.

Grafik 20: Adli Yargı Konularının İç Dağılımı, (Tüm Defterlerde, %)

2.2.1. Ukubat

Bugün ceza hukuku alanına giren suçlar ile ilgili konular fıkıh kitaplarında, ukubat başlığı altında incelenmiştir.¹ İslam hukukunda suçlar çeşitli şekillerde tasnif edilmekle birlikte esasta üçe ayrılır. Birincisi sabit ceza gerektiren had suçlarıdır. Bunlar, zina, zina iftirası, dinden dönme, şarap içme, isyan, yol kesme, ve hırsızlıktır. İkinci olarak kısas gerektiren suçları ise adam öldürme ve müessir fiiller oluşturur. Bu dokuz suçun dışında kalan suçlara da ta'zir gerektiren suçlar denir (Udeh, 1976, s. 105). Osmanlı hukukunun şer'iliği konusu ile özellikle ceza hukukunun oluşturulmasında ve uygulanmasında İslam ceza hukukundan farklılıklar içermesi, tartışılmalara sebep olmuştur.² Bu tartışmaya girmeden Klasik İslam Ceza hukukunun tasnifine göre

¹ Ceza hukuku çalışmalarıyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. M. Akman. (2005). Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal. *TALİD* 3(5), 489-512.

² Osmanlı hukuku büyük oranda İslam hukukuna dayanmakla birlikte Osmanlı ceza hukuku çerçevesinde yaptığı suç tanımlamaları ve tasnifinin klasik İslam hukukuyla birebir uygunluğu tartışma konusudur. Bu tartışmalar için bkz. U. Heyd. (1973). *Studies in Old Otoman Criminal Law*. Oxford: Clarendon Pres; (1983). Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat (Selahaddin Eroğlu, Çev.). *AÜİFD*, 26, 633-652; C. Üçok. (1947). Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler. *AÜHFD*, 3(1), 125-146; (1946). 3(2), 365-384; (1947). 4(1), 48-74; M. A. Aydın. (1993). Ceza (4. Osmanlı Ceza Hukuku). *DİA* (c. 7, s. 478-482). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; S. Köse. (1999). Osmanlı'da Şer'i Cezalar. *İslamiyat*, 2(4), 28 vd.; A. Akgündüz 1990: 106 vd. Bu tartışma ile ilgili genel bir değerlendirme

şikayetlerin Divan-ı Hümayun'a yansması üzerinde durulacaktır. Adli yargı konuları içerisinde ukubatın oranı % 19'dur. Bunun % 13'ü kamu hakları, % 6'sı da kişi haklarıyla ilgilidir.

2.2.1.1. Kamu Hakları

Had suçları, kamu düzenini doğrudan ihlal eden suçlardır. İslam Hukukunda bu suçlar için "Allah hakkı" tabiri kullanılmıştır (Bardakoğlu, 1993, s. 473). İslam ceza yargılama hukukunda bu suçların kovuşturulması için zarar gören kişilerin şikayet etmesi gerekmezdi (Üçok, 1946, s. 129). Yani davanın açılması için bir şikayet zorunluluğu yoktu. Çünkü Allah hakkının ihlali anlamına gelen bu suç, kamu adına takip edilirdi. Mağdurun veya suçtan zarar görenin şikayet etmesi beklenmezdi. Ama, hırsızlık ve zina iftirası bundan müstesnadır (Akman, 2004, s. 26). Teoride böyle olmakla birlikte bunu sağlamak her zaman mümkün olmuyordu. Şikayet defterleri, kamu hakkına giren suçların bizzat şikayetçiler tarafından takip etmek zorunda kaldıklarına dair örneklerle doludur.¹ Çünkü kamu adına bu suçların tahkikatını yapmakla görevli mercilerin işleyişinde yaşanan sıkıntılar, mağdurların haklarını almasını engellemiştir. Bu şekilde hakkını alamadığına inanan mağdur, sonuçtan daha emin olabileceği üst mahkeme konumundaki Divan-ı Hümayun'a başvurmak zorunda kalmıştır. Hatta öyle ki kimisi taşrada yerel bir mahkemeye hiç uğraşmadan doğrudan Divan'a gitmeyi yeğlemiştir.

İncelediğimiz şikayet defterlerinde yedi had suçunun tamamına dair hükümler yer almamıştır. Bunlardan sadece hırsızlık, yol kesme, şarap içme ve zina ile ilgili konular defterlere yansmıştır. Bunların defterlere hangi durumlarda yansdıklarını sırasıyla inceleyelim. Hırsızlık ile ilgili davaların mahallinde, kadılar vasıtasıyla şer'i kaideler ve kanunnameler çerçevesinde görülmesi gerekiyordu.² Nitekim bu davaların kadı mahkemelerinde ele alındığı bir gerçektir. Ancak buna rağmen bazı hırsızlık davalarının Divan'ın gündemine taşındığı görülür. Peki neden adi suçlar Divan-ı Hümayun'un gündeminde yer alıyordu? Hırsızlıkla ilgili bir şikayet, bize muhtemel cevapların ip

için bkz. Y. Koç. (1999). Erken Dönem Osmanlı Hukuku: Yaklaşımlar, Temel Sorunlar. *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, 15-126.

¹ Akman, (2004, s. 26) Osmanlı mahkeme kayıtlarında had suçlarının kamu davası yoluyla takip edildiğine dair sayısız örnekler olduğunu ifade ediyor.

² Aslında mala yönelik haksız fiil olan hırsızlık, İslam Hukukunda aynı zamanda haddi gerektiren (Allah hakları) suçlardan olduğu için ukubat bölümünde incelenmiştir. Biz de bu bağlamda şikayet defterlerinde hırsızlıkla ilgili şikayetleri kamu hakları başlığı altında ele aldık.

uçlarını verebilecek niteliktedir. Tekfurdağı'nda bulunan bazı zimmiler, Mehmed adlı kişinin 120 kuruşunu çalmıştır. Mehmed de davasını beklendiği gibi ve normal olarak kadı mahkemesine götürmüştür; ancak iddiasına göre adaleti sağlamak mümkün olmamıştır. Bunun üzerine Mehmed, Divan'a şikayete gitmiştir. Mehmed'in Divan'dan talebi, hırsızların çalınan parayı vermeyi reddedip olayı inkar ettikleri için suçluların Divan-ı Edirne'ye gönderilmeleridir. Divan da bu isteği kabul etmiştir.¹ Yani suç, mahallinde dava edilmiş, sonuçlanmış, ancak buna rağmen sorun tam olarak çözülememiştir. Çünkü hırsızlar, çaldıkları parayı iade etmemişlerdir. Bu da Mehmed'in durumu Divan'a götürmesine sebep olmuştur.

Taşrada hırsızlık davalarının sonuçlandırılmama sebeplerinden biri de hırsızların firar etmesiydi. Hırsızın firar ettiği yer biliniyorsa, o bölgelerin kadılarına ve diğer yetkililerine, bunların yakalanarak davanın görülmesi yönünde hükümler gönderiliyordu.² Kaçtığı yerde davanın görülmesi sağlandığı halde hırsız, çaldığı para veya malı iade etmiyorsa hırsızın Divan'a gönderilmesi isteniyordu.³ Kimi zaman ise hırsızların hırsızlıkları sabit iken ve herhangi bir ödeme konusunda karşı gelmeleri söz konusu değilken de Divan'a gönderilmeleri isteniyordu.⁴ Yani gerekli cezanın verilmesi emredilmiyor, Divan'a gönderilmeleri isteniyordu.⁵ Ancak bu, her zaman istenen bir şey değildi. Mesela bir hırsızlık davasında, konar-göçer ekrad taifesinden bazıları, "hevalarına tabi eşkıya" ile şikayetçilerin hayvanlarını çalmışlardır. Bundan başka şikayetçilerin babalarını mızrak ile yaralamışlar ve bu yaralanmadan da ölüm gerçekleşmiştir. Şikayetçilerin ellerinde konu hakkında yerel mahkemeden aldıkları "hüccet" vardır. Şikayetçiler bu hüccet doğrultusunda adaletin gerçekleşmesini talep etmiştir. Buradan anlaşıldığına göre, alacakları, mahkemede hüccetle belgelenmiş olmasına rağmen hak yerini bulmamıştır. Divan, bu hüccet gereğince adaletin sağlandıktan sonra "lazım gelenin mahallinde icra edilmesini" emretmiştir.⁶

¹ AŞD 13: 144/2.

² AŞD 13: 211/1.

³ AŞD 13: 280/2.

⁴ AŞD 16: 68/4.

⁵ Büyük ihtimalle cezalarının karşılığı olarak savaşta çeşitli hizmetlerde kullanmak üzere Divan'a gönderilmeleri emrediliyordu. Savaşla ilgili ihtiyaçlar doğrultusunda bu durumdaki suçluların taşradan getirtilerek kürekçilik, gibi hizmet tedarikinde kullanıldıkları bilinmektedir (İpşirli, 1982b, s. 206, 208).

⁶ AŞD 21: 83/2.

Hırsızlık suçuyla şikayet edilenlerin bir kısmı askerîydi. Mesela Süleyman adlı kişinin seferdeyken evinden bir miktar eşyası çalınmıştır. Çalınan eşyanın bir kısmının Edirne bostancıbaşı Hasan'da olduğu ortaya çıkmıştır. Hasan eşyanın bir kısmını vermişse de bir kısmını inkar etmiştir. Süleyman'ın isteği, eşyaların huzura getirilerek dava edilmesidir. Divan tarafından Süleyman'a istediği şekilde emr-i şerif verilmiştir.¹ Bu olayda görüldüğü üzere askeri konumdaki iki kişinin hırsızlık konusundaki ihtilafı için mahallinde bir mahkeme kurulamamıştır. Büyük ihtimalle hırsız olarak suçlanan bostancıbaşı bunu reddetmiştir. Şikayetçi de sorunun mahkemede çözülebilmesi için bir emr-i şerif çıkartmayı başarmıştır.

Hırsızlıkla suçlanan kişilerin askerî zümreden olmaları, mahallinde cezalarının verilmesinin güçleşmesine sebep oluyordu. Yavuz Sultan Selim'in Umumî Kanunnamesinde yer alan "eğer hırsız sipahi taifesinden olursa, habs idüb dergâh-ı muallaya arz edeler emir nice olursa anın ile amel edeler" hükmü (A. Akgündüz, 1993, s. 93) askerilerin bu suçtan taşrada yargılanıp mahallinde cezasının verilmesini zorlaştırıyordu. Ayrıca askerinin soruşturma, yargılanma, infaz veya merkeze gönderilmesi sürecinde üst düzey askeri yetkililer doğrudan sorumluydu (Koç ve Tuğluca, 2006, s. 18, 19). Bu durum esnasında yaşanan olası kayırmalar, askerilerle ilgili davaların Divan'a aktarılmasına sebep oluyordu.

Kimi şikayetçiler, hırsızlıkla ilgili davalarını yerel mahkemeye götürmeden doğrudan Divan'a taşıma ihtiyacı hissetmiştir. Bunda suçlunun kim olduğunun ispatlanamaması ve çalıntı malların ortaya çıkartılamaması gibi durumlar etkili olmuştur. Bir şikayette İbrahim adlı kişi İzmir'den Mihaliç'a giderken Mihaliç'ın bir köyünde misafir olarak kalmıştır. Burada bir miktar eşyası çalınmıştır. İddiasına göre hırsızlığı, hükümde isimleri yer almayan bazı eşkıya yapmıştır. Şikayetçi, mahallinde şer' yoluyla teftiş edilerek çalınan mal ve parasının ortaya çıkartılmasını istemiştir. Divan bu iş için Mihaliç naibi ve voyvodasını görevlendirmiştir.²

Hırsızlık davalarının mahallinde adaletle sonuçlandırılmasına engel bir diğer husus da hırsızların yerel yetkililerce korunmasıydı. Mahallinde bulunan mahkemede çözümlenip

¹ AŞD 21: 24/4.

² AŞD 21: 330/2.

hüccete bağlansa dahi bazı yerel yetkililer, hırsızları korumaya alabiliyordu. Bu da hırsızlık davalarının Divan'a taşınmasına sebep oluyordu. Bazı durumlarda yardım ve yataklık şeklinde bölgenin müteselliminden¹ kadısına² kadar birçok görevlinin işe karıştığı anlaşılmaktadır. Hükümlerde yardım ve yataklık yapan askeri yetkililer hakkında herhangi bir cezai müeyyideye dair ibare yoktur. Divan, hırsızlıkla ilgili şikayetlerden, taşrada hiç muamele görülmemişlerinin mahallinde şer'ile çözülmesini istiyordu.³ Taşrada çözümlenemeyen davalar için Divan, ya huzura çağırıyor ya da sorunu gönderdiği dergah-ı mualla çavuşuyla çözülmesini emrediyordu.⁴

İslam hukukunda kamu haklarından sayılabilecek bir diğer suç da yol kesme ve nitelikli yağma olarak ifade edilen eşkıyalıktır. Hırsızlık suçunun özünü cebir ve şiddet kullanmaksızın bir malın gizlice alınması teşkil ettiğinden eşkıyalığın teknik anlamda hırsızlığın bir türü sayılması doğru olmaz. Eşkıyalığın silahla veya başka bir şekilde zor kullanarak yol kesip veya baskın yapıp şahıs ve mal aleyhine tecavüzü içermesi sebebiyle toplum aleyhine işlenmiş olma, kamu düzeni ve asayişini ihlal etme vasfı ağırlık taşımaktadır (Düzbakar, 2008, s. 82). Bu suçun İslam Hukukundaki cezası, öldürme gerçekleşiyse ölüm, mal yağmalandıysa el kesme, her iki suçun işlenmesi durumunda da çarımha gerilmedir (İmber, 2004, s. 219). Bilindiği üzere kadı sicillerinde suçluya verilen cezanın ne olduğu ve uygulanıp uygulanmadığına dair ibareye rastlamak zordur (Abacı, 2001, s. 137). Yani bu suça giren eylemler gerçekleştirilince verilen cezasının infaz edilip edilmediği konusuna kadı sicillerinde rastlanmaz. Çünkü bu konu kadıyı ilgilendirmez. İnfaz, ehl-i örfün işidir. Şikayet defterlerinde bu konuyla ilgili hükümlerin bir bölümünde suçun işlendiği şer'an sabitse yerel yetkililerden suçlunun cezasının verilmesi emredilmektedir. Ancak bu cezanın ne olduğu ise belli değildir.

İncelenen şikayetlere göre eşkıyalığı nitelik olarak ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi küçük çaplı eşkıyalıktır. Bu tür şikayetlerin hemen tamamında sorunun mahallî mahkemeye götürülmeden doğrudan Divan'a ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Mesela yeniçeri taifesinden bazı şakiler, Acem tüccarlarının gece konakladıkları yeri basmışlar,

¹ AŞD 29: 10/5.

² AŞD 29: 30/4.

³ AŞD 29: 249/2.

⁴ AŞD 29: 10/5.

altın ve paralarını gasbetmişler ve firar etmişlerdir. Bu hususun çözümü için daha önce Mehmed mübaşir tayin olunmuştur. Tahkikatlar neticesinde yeniçeri eşkıyası ele geçirilememiştir. Bu yeniçerilerin halleri kaza ahalisinden sorulmuş, ahali, “kefil olmayız, şer kişiler oldukları yolunda şهادet ederiz” demiştir. Acem tüccarlarının talebi, bu şakilerin yakalanması ve “icra-yı hakk” olunmasıdır. Divan bunun sağlanması için hüküm yazmıştır.¹

Divan, bu tür davaların bir kısmının Divan’a getirilmesini emrettiği gibi büyük bir kısmının da mahalli yetkililerce çözülmesini istiyordu. Gelen şikayetlerin çoğu bireysel başvuru olup, yollarının kesilmesi ve mallarının ellerinden zorla alınmasıyla ilgiliydi. Şikayetçilerin çoğunun talebi ellerinden zorla alınan para veya malın iade edilmesiydi. Divan da yerel mahkemelerden bunun sağlanmasını istiyordu. Bir yabancı veya yerli tüccarın yolunun kesilip mallarının alınması,² koyun ıştırması için yolda bulunan kasabın yolunun kesilip eşyalarının yağma edilmesi,³ kendi halinde giden zimmilerin Müslümanlar tarafından yolunun kesilip eşya ve mallarının alınması,⁴ bir çobanın baskına uğrayıp parasının alınması,⁵ bir vakıf zabitanın mürtezikalının maaşlarını götürürken yolunun kesilerek elindeki paranın alınması,⁶ avarız gelirini sefere götürmekle görevli subaşının yolunun kesilerek elindekinin alınması,⁷ ıştırma zahiresini taşımakla görevli kişinin yolunun kesilerek emval ve erzakının alınması,⁸ hac yolunda olan bir hacı adayının bir Arap tarafından yolda soyulması,⁹ bazı kişilerin konar göçer taifesi tarafından yollarının kesilerek para ve eşyalarının alınması¹⁰ ve bu tür olaylar esnasında yaşanan cinayetler¹¹ küçük çaplı eşkıyalık olayları olarak şikayet defterlerine yansımıştır.

Bu tür eşkıyalık hareketleri, toplumun genel yaşantısını büyük oranda etkileyecek nitelikte değildi. Bunların sayıları çok fazla değildi ve yerel yetkililerce tahkikatı yapıp

¹ AŞD 16: 265/4.

² AŞD 13: 106/4.

³ AŞD 13: 4/2.

⁴ AŞD 13: 5/5.

⁵ AŞD 29: 24/1.

⁶ AŞD 13: 109/3.

⁷ AŞD 16: 87/1.

⁸ AŞD 21: 26/3.

⁹ AŞD 21: 41/1.

¹⁰ AŞD 21: 283/4.

¹¹ AŞD 29: 70/5.

sonuçlandırılması mümkündü. İkinci tür diyebileceğimiz büyük çaplı eşkıyalık olaylarında ise devletin daha başka önlemler alarak hareket ettiği görülmüştür. Büyük çaplı eşkıyalık hareketleri, yörenin tamamını ilgilendirdiği gibi uzun süre etkisini de sürdürmüştür. Bunlar birkaç yol kesme, para ve mal almayla yetinen kişiler değildi. Bu eşkıyanın bir diğer özelliği de sadece yol kesmeyle ilgilenmemeleriydi. Artık eşkıya sadece dağda, yolda, bayırda değil, şehre de iniyor ve eşkıyalık hareketlerini burada devam ettiriyordu.¹ Bu bağlamda eşkıyalığı sadece hukukî çerçeveye çizildiği gibi yol kesme ve yolda mal yağmalama ve cana kastetme şeklinde algılanması eksik olur zira eşkıyalık olayları şehirleri de tehdit ediyordu.²

Bu durumdaki eşkıyalık olaylarının şikayet edilmesi bölgenin ileri gelenleri,³ ahalisi ve kadısının genellikle birlikte mahzar göndermesiyle gerçekleşiyordu.⁴ Bu mahzarlarda talep edilen şey, eşkıyalık hareketlerinin tamamen ortadan kaldırılması ve varsa maddi kayıpların telafi edilmesiydi. Mesela Radovişte kadısının şikayeti, bu tip bir eşkıya grubuna işaret etmektedir. Radovişte ahalisi, meclis-i şer‘a başvurup bir grup haydut eşkıyasını şikayet etmiştir. Şikayete göre bu eşkıya grubu, köyleri basmakta, eşyaları gasbetmekte, Müslümanları esir etmekte ve derbent köylerini yakmaktaydı. Dahası zimmi reayanın bazısı da bu eşkıya grubuna katılmış ve sayıları oldukça artmıştı. Kadı kendisine gelen bu şikayeti çözemezdi. Bu yüzden şikayeti Divan’a aktarmıştır. Kadının talebi, dergah-ı mualla çavuşlarından Tikveşli Halil’in bu konuda görevlendirilmesidir.⁵

Bu şekilde büyük çaplı eşkıyalık hareketlerini bastırmakla görevlendirilen çavuşlar da her zaman başarılı olamamıştır. Eşkıya mahkemeye davet ediliyor ama bu davete icabet eden yoktu.⁶ Firar etme bir yana mahkeme basma cüreti gösteren eşkıyayla da karşılaşılıyordu. Mesela Tuzla kadısının Divan’a kadar gelip şikayette bulunması böyle

¹ AŞD 13: 185/5.

² Güler, (1995, s. 188) Orta Karadeniz bölgesinde görülen eşkıyalık hareketlerini incelediği araştırmasında eşkıyalığı, a) dağ ve yol eşkıyalığı, b) çarşı, pazar, ev basma, dövme eşkıyalığı şeklinde ikiye ayırmıştır. Biz çalışmamızda bu şekilde bir ayırım yapmadan dağdaki eşkıyanın dağdaki faaliyetleri yanında şehre de inmesi şeklinde hareket ettiğini, bir ayırım yapılması gerektiğinde ise niceliğine göre bir ayırım yaparak, a) küçük çaplı ve toplumun tamamının yaşantısını etkilemeyen münferit olaylarla sınırlı kalan eşkıyalık ve b) geniş çaplı ve toplumun hemen her kesiminin genel yaşantısına zarar veren ve toplu halde şikayet edilen eşkıyalık şeklinde bir ayırma tabi tuttuk.

³ AŞD 29: 145/1.

⁴ AŞD 13: 185/5.

⁵ AŞD 13: 65/2.

⁶ AŞD 13: 68/1.

bir olayla ilgilidir. Tuzla kadısı Molla Mehmed, kendisine gelen sefer için asker toplanması ve eşkıya teftişiyle ilgili fermanı ahali huzurunda okumuştur. Bu esnada ahaliden bazı kişiler 300 kadar adamlarıyla mahkemeyi taşlamışlardır. Üstelik ayandan Çorbacızadeyi 33 yerinden yaraladıkları gibi kadıyı da darp etmişlerdir. Kadı öldü diye de malını ve erzakını yağmalamışlardır.¹

Yerel imkanlarla ve merkezden gönderilen birkaç yetkiliyle çözümenin mümkün olamayacağı büyük çaplı eşkıyalık hareketleri için devlet, merkezden “eşkıya def’ine memur” bir paşa gönderiyordu. Bu paşa, eşkıyalık hareketlerine karışmış kişileri tespit etmek ve cezalarını vermek üzere uzun soluklu bir teftişte bulunuyordu.² Bazı eşkıyalık soruşturmaları ise gönderilen mübaşir marifetiyle tahkik ediliyordu. Mübaşirden teftiş ve tahkikat neticesinde sübut bulan suçluları deftere kaydetmesi isteniyordu. Akabinde katli lazım gelenlerin katledilmeleri, hapsi lazım gelenlerin de hapsedilmesi, yağmalanan eşyaların da sahiplerine iade edilmesi isteniyordu.³ Küçük çaplı eşkıyalık hareketlerinde Divan’ın çözümü genellikle “mahallinde şer’ile görülmesi” şeklinde ifade ediliyordu. Büyük çaplı eşkıyalık hareketlerinde ise çoğu zaman şer’an gerekli olan ölüm cezalarına atıf yapılıyordu. Bu şekilde devletin ve halkın başına iyice dert olmuş eşkıyanın yakalanıp, davalarının görüldükten sonra eğer öldürülmeleri şer’an gerekiyorsa ertelemeden derhal yerine getirilmesi de emrediliyordu.⁴ Eşküyaya verilen diğer cezalar ise kalebendlik⁵ ve kürek çekme cezasıydı.⁶

Ahalinin şikayetine konu olan bir diğer eşkıyalık türü de yol kesip haraç almaktan ziyade hükümlerin ifadesine göre “fesat çıkarmak”tı. Özellikle köylerine yeni gelen yahut daha önceden ikamet etmekte olan, fesat ve şekavete yönelik hareketleriyle rahatsızlık veren kişiler, köylü tarafından şikayet edilmekteydi. Bu gibi kişilerin tahkik edilmesi için merkezden resmi görevliler gönderiliyordu.⁷

¹ AŞD 21: 5/1.

² AŞD 29: 28/3.

³ AŞD 13: 185/5.

⁴ AŞD 13: 70/5.

⁵ AŞD 16: 24/4.

⁶ Kalebendlik cezası için bkz. N. Erim. (1984). Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme. *OA*, 4, 79-88. Kürek cezası için bkz.; M. İpşirli(1982b). XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler. *TED*, 12, 203-248.

⁷ AŞD 21: 101/3.

Kamuyu ilgilendiren bir diğer suç da zinaydı. Ancak burada yer alan hükümler bir kadınıla erkeğin karşılıklı rıza ile gayr-i meşru biçimde ilişkiye girmesi konusunda değildi. Burada konu olan şikayetler, genellikle hükümlerde “fiil-i şen‘i kasdı” olarak ifade edilen kadınlara yönelik tecavüz veya tecavüze yeltenme şikayetleriydi. Bunlar ev basarak¹ veya yoldan kaçırarak² tecavüze yeltenenlerle ilgili şikayetlerdi. Mağdurların talebi, davalarının şer‘ile görülmesiydi. Bu davaların taşrada görülmesi esnasında yaşanan bazı haksızlıklar yüzünden adaletin gerçekleşmeyeceği endişesine kapılan şikayetçiler, Divan’ı tercih ediyorlardı. Çünkü gerçekten de bazı kişiler, davanın seyrini olumsuz etkileyebilmekteydi.³ Şikayetçiler, eğer adaletin mahallinde gerçekleşmesi sağlanamazsa zanlıların Divan’a gönderilmesini istiyordu. Divan da bu tip talepleri yerel yetkililere bildirerek adaletin sağlanmasını istiyor, eğer adaleti sağlama imkanı bulunamazsa bu kişilerin Divan’a gönderilmelerini emrediyordu.⁴

Kamu hakkına giren suçlardan birisi de Müslümanların şarap içmeleri idi. Bu konu hakkında çok az şikayete rastlanmıştır. Bir hükme göre şikayetçiler, kazalarındaki bazı kişilerin şarap içtiklerini meclis-i şer‘a bildirmiştir. Ayrıca bu kişilerin fesat ve şekavetlerinden de rahatsızlıklarını ifade etmişlerdir. Bunlar hakkında emr-i şerif talep edilmiştir. Bunun üzerine şikayetin araştırılması ve merkeze bildirilmesi konusunda bostancıbaşı görevlendirilmiştir.⁵

2.2.1.2. Kişi Hakları

İslam hukukunun suç tasnifinde ikinci kategoriye oluşturan ve kisası gerektiren suçlar, kişilere karşı işlenmiş suçlardır. Aslında bunlar suç kategorisinde değil haksız fiil başlığı altına dahildir (Imber, 2004, s. 220). İslam Hukuku meseleci (kazuistik) bir metotla doğup gelişen bir hukuk sistemi olduğu için genel bir haksız fiil kuramına sahip olmamıştır. Çeşitli haksız fiiller, teker teker ele alınmış ve işlenmiştir (Aydın, 1996, s. 81). Ancak bu haksız fiillerin iki ana kısma ayrıldığı görülür. Bunlar, şahsa ve mala yönelik haksız fiillerdir. Şahsa yönelik haksız fiiller ukubat bölümünde ele alınmış ve

¹ AŞD 13: 10/3.

² AŞD 16: 50/5.

³ AŞD 16: 50/5.

⁴ AŞD 13: 10/3.

⁵ AŞD 21: 47/1.

incelenmiştir. Mala yönelik haksız fiiller ise muamelat ve ukubat¹ bölümünde ele alınmıştır (Cin ve Akgündüz, 1996, s. 215, 216). Bu çalışmada da bu ayrım, dikkate alınarak ukubat alanı içerisinde incelenen haksız fiiller, kişi hakları altında, mala yönelik haksız fiiller ise aşağıda muamelat başlığı altında ele alınacaktır.

“Kişilere karşı yapılan haksız fiiller teknik olarak ‘kul hakkıdır’; yani davayı getiren mağdur kişi veya mağdurun ölümü durumunda, mirasçılardır. Onların gerektirdiği cezalar, tam olarak söylemek gerekirse, ceza değil, aksine daha çok suçu işleyenle kurbanı arasındaki statükonun (önceki halin) yeniden kurulmasını sağlayan bir telafidir; burada kurbanın suçu işleyeni affetme yahut belirli bir tutar karşısında anlaşarak davadan vazgeçme hakkı vardır” (Imber, 2004, s. 220, 221). Bu suçların kovuşturulması şikayete tabidir (Üçok, 1946, s. 129). Eğer davayı takipçi kimse yoksa devlet tarafından re’sen kovuşturulur (Akman, 2004, s. 25).

Defterlere yansıyan şahsa yönelik haksız fiillerden öncelikle cinayet davalarına göz atacağız. Öldürme ile ilgili şikayetleri içeren bazı hükümlerde ev baskını ve yaralama türü suçların da olduğunu² ve önce yaralama şeklinde gerçekleşen bir suçun, yaradan kaynaklanan ölümle birlikte nitelik değiştirmesinin de mümkün olduğunu ifade etmek gerekir.³ Cinayet ile ilgili davaların taşra düzeyinde görülmesi mümkün olmadığı durumlarda Divan’a taşındığı hususu, ilgili şikayet hükümlerinden anlaşılmaktadır. Aişe Hatun adlı kadının şikayetinde açıkça bu husus dile getirilmiştir. Şikayette “icra-yı hakk”ın sağlanmasının mahallinde mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Ancak hangi gerekçe ile mahallinde davanın çözülemediği belli değildir. Aişe Hatunun eline cinayet ile ilgili keşif hücceti bulunmaktadır. Bu konuda Divan’ın kararı, davanın bu hüccet doğrultusunda mahallinde şer‘ile görülmesidir. Dava neticesinde adaleti sağlamak mümkün olmazsa tarafların Divan-ı Edirne’ye gönderilmesi emredilmiştir.⁴ Cinayet davalarının bazıları da mahallinde görülmeden doğrudan Divan’a ulaştırılıyordu. Bu durumda Divan, bölgenin kadısı ve diğer yetkilisine hitaben yazılan hükümle adaletin

¹ Mala yönelik haksız fiillerden olan hırsızlık haddi gerektirdiği için ukubat (içerisinde Allah –kamu– hakları) bölümünde ele alınmıştır. Mala yönelik diğer haksız fiiller olan gasp ve itlaf ise muamelat altında işlenecektir.

² AŞD 13: 64/2.

³ AŞD 16: 21/3.

⁴ AŞD 13: 48/5.

sağlanmasını emrediyordu.¹ Gerektiğinde taşrada çözülememiş cinayet davaları için bir görevli de gönderilebiliyordu.²

Davaların mahallinde çözülememesinin sebepleri bazı hükümlerin ayrıntılarından çıkartılabilir. Faillerin bölgede güç odağı haline gelen kişilerle işbirliği yapması,³ firar etmesi,⁴ bulunamaması,⁵ çoğunun eşkıya olması⁶ gibi sebeplerden dolayı cinayet davalarının Divan’a yansıdığı anlaşılmaktadır. Bu durumlarda firarilerin yakalanması⁷ ve güç odaklarıyla işbirliği içerisinde olanların himaye edilmemesi Divan tarafından emrediliyordu.

Cinayetle ilgili şikayetlerin bir bölümü failinin bulunmamasından ziyade diyetin kim tarafından ödeneceğiyle ilgiliydi. Bilindiği üzere bir belde yakınında faili meçhul bir cinayet açığa çıktığı zaman, yapılan tahkikatlar neticesinde fail bulunamazsa ölenin diyetini cesedin bulunduğu yer, bir mülkse mülk sahibi, açık bir alan ise yerleşim biriminde ikamet edenler ödemekle yükümlüydü (Imber, 2004, s. 271). Bu tür ihtilaflardan kaynaklanan cinayet davaları Divan’ın gündemine gelmiştir.⁸ Hayrabolu’da bir köy ahalisinin bu konudaki şikayetine göre, faili belli olan bir cinayet davasında alâkaları yokken köylüler rahatsız edilmişlerdir. Anlaşıldığına göre “ayan-ı vilayet”in bu cinayetle bir bağının olması, adaletin sağlanmasına mani olmuştur. Şikayet üzerine, Hayrabolu kadısına şahitlerin Divan-ı Edirne’ye gönderilerek orada “murafaa olunması” şeklinde hüküm gönderilmiştir.⁹ Bu tür davalardan bazıları da maktulün yakınlarınca Divan’a taşınıyordu. Kızanlık kadısına gönderilen bir hükme göre Emine adlı kadının oğlunun cesedi Gemideresi adlı köyde bulunmuştur. Katil bilinmemektedir. Kadın keşif yaptırmış ve hüccet almıştır. Bunun yanında davası ile ilgili şeyhülislamdan fetva da almıştır. Kadın elindeki bu belgeler çerçevesinde davasının hakkıyla görülmesini Divan’dan talep etmiştir.¹⁰ Emine Hatunun bu şekilde işi sağlama alma çabasının

¹ AŞD 13: 50/2.

² AŞD 16: 165/3.

³ AŞD 16: 125/5.

⁴ AŞD 13: 163/2.

⁵ AŞD 13: 217/5.

⁶ AŞD 16: 21/1.

⁷ AŞD 13: 163/2.

⁸ AŞD 16: 267/2.

⁹ AŞD 16: 123/4.

¹⁰ AŞD 21: 47/2.

altında yatan sebep, diyeti ödemekle yükümlü yerleşim yeri sakinlerinin genellikle bu diyeti ödemekten kaçmalarıdır.

Faili bilinen cinayetten fayda amaçlayan sahtekarlar da Divan'ın gündemine gelebiliyordu. Yenicekızılağaç'ın Gedikli köyünde beş yeniçeri bir zimminin evinde içki içip eğlenirken birisi diğerini öldürmüştür. Katil suçunu kabul etmiş ve köylünün üzerinde şer'an bir yükümlülük kalmamıştır. Ancak maktulün arkadaşları aralarında anlaşarak birisini varis, birisini davacı ve birisini de şahit yapıp köye mübaşir getirmişlerdir. Bunlar, “mirasçım köyünüzde öldü diyetini sizden alırım” diye köylüden para almaya kalkışmışlardır. Köyün subaşı ve ahalisi, durumu Divan'a şikayet etmiştir.¹

Maktul yakınlarının diyet hakkıyla ilgili sorunlar da Divan'a taşınmıştır.² Diyet ödemeyenlerin şikayet edildiği kadar diyet ödeyenlerin de mağdur duruma düştükleri, şikayetlerden anlaşılmaktadır. Mesela Sivas'ta yaşayan Mahmud, Murtaza, Ömer ve Ahmed adlı kardeşler, 25 yıldan daha evvel yaralayarak ölümüne sebep oldukları maktulün büyük kardeşi Hasan'a diyetlerini ödemişler ve sulh olmuşlardır. Aradan 25 yıldan fazla süre geçmesine rağmen maktulün diğer kardeşi İbrahim ortaya çıkıp daha önce yapılan sulhu kabul etmediğini bildirerek davaya kalkışmıştır. Ancak bilindiği gibi Osmanlı hukukunda zaman aşımı süresi 15 yıldır. Şikayetçi kardeşler, zaman aşımı süresini bildikleri için bu konuda aldıkları fetvayla birlikte Divan'ın huzuruna çıkmışlardır.³

Buna benzer şekilde, kendi hatalarıyla kazaen ölen kişiler için yerel yetkililerin yahut durumdan vazife çıkartma heveslisi bazı kişilerin bölge ahalisinden yahut akrabalarından haksız yere para alma çabaları da şikayete konu olmuştur. Tuzla'da yaşayan Hüseyin adlı kişi, bu konuda hem kadıların hem de bazı şahısların haksızlığına uğramıştır. Hükmün anlatımıyla Hüseyin'in akrabasından birisi, kendisini kazaen tüfek ile vurup ölmüştür. Tuzla kazasında yaşayan Süleyman ve Elhac Bayezid adlı kişiler de

¹ AŞD 21: 411/1.

² AŞD 21: 90/2.

³ “...bu makule bila özr-i şer' on beş sene mürûr iden davanın istima'ı memnu' iken hevasına tabi toprak kadısı mu'avenetiyle rencide ...” AŞD 29: 322/1.

bunu fırsat bilerek “Boğazhisarı muhafızı Yusuf Paşaya 100 kuruş verdik” diye Hüseyin’den para almışlardır. Dahası Tuzla kadısı Mehmed de keşf akçesi diye 39 kuruş almıştır. Şikayet üzerine bölgeye gönderilen çavuş marifetiyle dava görülüp haksız yere alınan paraların sahibine iade edilmesi hükme bağlanmıştır. Burada dikkati çeken bir husus da haksızlığın Tuzla’da gerçekleşmesine rağmen hükmün Sultaniye Müftüsüne gitmesidir. Çünkü haksızlık yapanlardan birisi de Tuzla kadısıdır.¹

Kişi haklarının ihlali olan bir diğer suç da yaralama fiilidir. Bilindiği üzere İslam Hukukunda bu suçun cezası ya kısas ya da diyettir. Hükümlerde bu tür suçların cezasının verilmesiyle ilgili herhangi bir ifade yer almamıştır. Hükümlerde yer alan yaralama olaylarının sebepleri hakkında açıklayıcı bilgilere ulaşmak da pek mümkün değildir. En genel bilgi, taraflar arasında niza‘ olduğudur. Hükümlerin bir çoğu, şikayetçilerin ağzından yazıldığı için yaralananların ifadelerinden bir sonuç çıkartılması mümkün olmamıştır. Çünkü şikayetçiler, genellikle saldırıda bulunanların sebepsiz yere kendilerine saldırdığını ifade etme eğilimi içerisindeyler. Bunu daha etkili hale getirmek için de kendi “üzerlerine şer‘an bir nesne sabit ve zahir olmuş değilken” vurgusunu yapıyorlardı.

Divan’a yansıyan bu konudaki davaların çoğu, mahallinde çözüm için hiç uğraşılmadan doğrudan Divan’a götürülmüştür. Mesela Seyyid İsmail, Çirmen’in Kocakışla köyünde akşam vakti ayağından kurşun ile yaralanmıştır. Seyyid İsmail, bu fiilden sorumlu tuttuğu kişileri, mahallinde kadiya götürmemiş doğrudan Divan’a şikayet etmiştir.² Belki de davanın mahallinde adil bir şekilde sonuçlanacağından şüphe etmekteydi. Karaman Ereğlisi’nde yaşayan Seyyid Mehmed ise böyle düşünmemiş ki mahallinde davasını yürütmek istemiştir. Seyyid Mehmed, kendisini sebepsiz yere “darb-ı şedid” ile yaralayanları “murafaa-i şer” için davet etmiştir. Ancak davalılar gelmedikleri gibi “fesat”larına da devam etmişlerdir. Seyyid Mehmed de davanın görülmesi için Divan’dan hüküm almıştır.³

¹ AŞD 21: 9/7.

² AŞD 13: 62/1.

³ AŞD 29: 130/3.

2.2.2. Muamelat

İslam hukukunda, haksız fiillerin şahsa yönelik olanlarının ceza hukuku faslında, mala yönelik haksız fiillerden gasp ve itlafın ise muamelat faslı altında incelendiği yukarıda ifade edilmişti. Bu bölümde muamelatın gasp ve itlaf konularından başka miras, borç, evlilik ve mülkiyet konularının şikayet defterlerine yansması incelenecektir. Muamelatın adli yargı davalarının içerisindeki oranı % 79'dur. Bunun % 13'ü haksız fiiller, % 33'ü borç, % 28'i miras, % 2'si evlilik, % 2'si de mülkiyetle ilgilidir. Sırasıyla bu konuların şikayet defterlerinde yansmasını inceleyelim.

2.2.2.1. Haksız Fiiller

Günümüz hukukundaki haksız fiiller ifadesi İslam hukukunda gasp ve itlafa karşılık gelebilir. Ancak günümüz hukukunda haksız fiil kavramının içerisine şahıslara karşı yapılan fiiller de girmektedir. Oysa İslam hukukundaki gasp ve itlaf sadece mala karşı işlenen haksız fiilleri düzenlemiştir (Kaşıkçı, 1997, s. 247). Gasp ve itlaf, İslam hukukunda ve Mecelle'de muamelatın alt başlığında incelenmiştir. Bu çalışmada da buna uygun bir biçimde iki konu muamelat bahsi altında ele alınmıştır. İtlaf ile ilgili olarak defterlerde çok az miktarda hükme rastlanmıştır. İtlaf, kişinin doğrudan veya dolaylı bir fiiliyle bir mala zarar vermesine denildiği gibi hayvanların ve eşyanın da bir mala zarar vermesine de denmektedir (Aydın, 1996a, s. 82). İncelenen defterlerde yer alan itlaf konuları, hayvan ve mahsulün itlafı ile ilgilidir. Bu davaların divana yansmasının sebebi, davanın görülmesi için davalıların mahallinde murafaa-i şer' için çağrılmasına rağmen bazı kimselerin himayesi altına girerek mahkemeye gelmemeleri¹ veya mağdurların telef olan ürün veya hayvanlarının bedellerini kadı hükmüne rağmen geri alamamalarıydı.² Bu durumda dava eğer mahallinde çözülemezse davalıların Divan'a gönderilmeleri emredilmekteydi.

Gasp ile ilgili hükümler ise şikayet defterlerinde hayli yekun tutmaktadır. Bu yüzden burada konunun hangi yönleriyle şikayet defterlerine yansıdığı biraz daha ayrıntılı incelenecektir. Gasp, dokunulmazlığı olan taşınabilir bir malı veya taşınmaz bir mülkü, sahibinin veya yetkili bir kimsenin izni olmaksızın açıkça ve zorla alarak, mülkiyeti elinde tutanın kullanım hakkı yerine haksız bir kullanım hakkı kurmak şeklinde

¹ AŞD 29: 142/1.

² AŞD 29: 204/1.

tanımlanabilir (Aydın, 1996c, s. 238, 239). Şikayetlerden anlaşıldığına göre gasp olayının gerçekleşmesi büyük oranda ev, kısmen ambar ve diğer yerleşim birimlerinin basılmasıyla gerçekleşiyordu. Gaspçılar, ev sahibinden mal ve paralarını zor kullanarak alıyorlardı.¹ Zor kullanmak için de baskınlar, olabildiğince kalabalık ve silahlı yapılıyordu. Baskınlarda doğal olarak korkutmak için cebir kullanmaktan da çekinilmiyordu. Yaralama, öldürme, zincire vurma, adam-kadın ve çocuk kaçırma, cinsel saldırı türü davranışlarla mağdurlar sindirilmeye çalışılıyordu. Baskınla gerçekleşen gasplar, çoğunlukla bir evde bulunabilecek değerli eşya, ziynet, mücevherat, emval, erzak, para, hayvan, mahsul türü menkul malların gasbı şeklinde gerçekleşiyordu. Bunun yanında hizmetkâr, köle ve cariye konumundaki insanlar da gasp konusu olabiliyordu.

Ev baskınlarında zor kullanabilmek için ev sahibine göre daha güçlü pozisyonda olmak gerekliydi. İşte bu yüzden ev baskınlarının çoğu sayıları on ilâ yüz arasında değişen atlı veya atsız silahlı kişilerle gerçekleşiyordu.² Baskın yapanların sayısı doğal olarak gaspçıların gücüne göre değişmekteydi. Güçleri de toplumsal ve ekonomik şartlar çerçevesinde şekilleniyordu. Gaspçıların toplumsal konumlarına bakıldığında toplumun hemen her kesiminden kişilerin bu tip eylemleri gerçekleştirdiği görülmektedir. Hükümlerde kimi gaspçıların toplumsal konumlarına ilişkin ipuçları verilmiştir: Kıpti, zimmi, ekrad, Türkmen, Yahudi, Çerkez, Kırım prensleri, emin, il kethüdası, mütesellim, sabık mütesellim, sancak mutasarrıfı, sipahi, mütekaid sipahi, yeniçeri, derviş, konar göçer, müfettiş, voyvoda, martilos, mirahor, hatun, seyyid, ağa gibi. Bu kişiler devlet görevlisiyse kapı halkıyla, devlet görevlisi değilse eş-dost, ahabap ve yoldaşlarıyla birlikte gasp işine karışıyorlardı. Konumlarına göre gasp esnasında bulunan adam sayısı değişiyordu. Bunlardan başka eşkıyadan olmayan³ ama aynı zamanda eşkıyadan da pek farkı olmayan, hükümlerde kimi zaman “mütegallibe” kimi zaman da “kendü hallerinde olmayan, hevalarına tabi kişiler” olarak tanımlanan kişiler de gasp olaylarında karşılaşılan tiplerdendi. Bunların yanında bireysel olarak gasp gerçekleştirenlerin yanında bir köy ahalisinin tamamının da gasp olayında adı

¹ AŞD 13: 10/4.

² AŞD 13: 28/3.

³ Aslında yukarıda da ele alındığı gibi bazı eşkıya gurupları, şehirlere ve köylere girerek ev baskınları yapıp şahısların mallarını gasbediyorlardı. Ancak bu tip eşkıya ile gerçekleşen ev baskınları eşkıyalık çerçevesinde incelendiği için burada tekrar ele alınmamıştır.

geçebiliyordu.¹ Gasba konu olan nesnelerden gasba uğrayanların oldukça varlıklı oldukları anlaşılmaktadır; ancak bunun yanında zengin olmayan reayaya ait zahire ve benzeri tarım ürünlerinin de gasba konu olduğunu belirtmek gerekir.

Defterlere yansıyan bir diğer gasp şekli de gayrimenkullerin gasbıydı.² Bu, çoğunlukla gayrimenkulün bir mesnede dayanmaksızın haksız yere zaptı ile gerçekleşiyordu. Kişilerin tasarrufunda olan bahçe ve çiftlik gibi gelir getirici taşınmazlar zorbalıkla zapt ediliyordu. Bu tip genel gasp yöntemlerinin yanında, mesnetsiz bahaneler öne sürülerek haksız yere kişilerin malları ellerinden alınabiliyordu. Borçsuz bir kişiyi suçlayıp hapsettirip, isnadına dayanarak malını gasbetmek,³ yalancı şahitler kullanarak haksız isnatla mal gasbetmek, daha önce yaptığı görev nedeniyle “bizden mal veya para zapt etti” gerekçesiyle kişinin malının gasbı,⁴ rehinim ve emanetim vardı diye mal veya para gasbetmek⁵ uygulanagelen yöntemlerdendi.

Gasp ile ilgili davaların neden Divan’a yansıdığına bakıldığında, hiç kuşkusuz diğer bütün meselelerde olduğu gibi bu tür davaların da mahallinde çözilememesi en önemli sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Dava mahallinde görülüp sonuçlandığı halde, gasbedilen mal veya para geri ödenmiyordu.⁶ Bunun yanında kaçıp saklanan ve firar eden gaspçılar yüzünden de mahallinde sorun çözilemiyordu.⁷ Kişinin gasbedildiğinde şikayet edeceği kişiyi mahkemeye getirememesi, şikayetçiyi Divan’a sevk eden diğer bir sebepti.⁸ Gaspçılar, mahkemeye çıkmamayı ve gasbettiklerini iade etmemeyi taşrada bulunan bazı mütegalibenin himayesine girerek sağlıyorlardı.⁹ Gaspçılar kimi zaman da ehl-i örfün himayesine girerek adaletin karşısına çıkmaktan kurtuluyorlardı. Bunların

¹ AŞD 13: 150/2.

² Aslında Hanefî hukuku taşınmazları gasba konu olan mallar listesinden çıkartmıştır. Bunun sebebi de gasbın önemli unsurlarından birisinin Hanefîlere göre malın başka bir yere taşınması olmasıdır. Ancak bir mal başka bir yere taşınırsa gasp fiili gerçekleştirmiş olur. Gayrimenkullerde ise bunu gerçekleştirmek mümkün değildir. Ancak İmam Muhammed’e göre önemli olan malın gâsıp tarafından mal sahibinin kullanım alanında çıkarılmasıdır. Bu taşınırlarda nakil ile taşınmazlarda ise el koyma ile olur. Diğer üç mezhebe göre ise gasp fiili, gasbedilen malda gâsıbın haksız bir zilyetlik kurması demek olduğundan taşınmazlar da gasba konu olan mallar kapsamına girmektedir (Aydın, 1996c, s. 239-242).

³ AŞD 16: 67/3.

⁴ AŞD 13: 24/1.

⁵ AŞD 29: 2/4.

⁶ AŞD 13: 4/5.

⁷ AŞD 16: 129/3.

⁸ AŞD 13: 145/3.

⁹ AŞD 21: 168/1.

bazısının arkalarındaki güce güvenerek şikayetçilere daha fazla eziyet ettikleri ve gasba devam ettikleri de oluyordu.¹ Gaspçıları koruyan bir diğer güç de kadılardı.² Taşrada bu tip adaleti engelleyici unsurların varlığı, mahallinde aradığı adaleti bulamayan kişilerin Divan’a yönelmesine sebep oluyordu.

Divan, gasp ile ilgili kendisine gelen şikayetlerin mahallinde çözülmesi için mahalli idarecilere ve kadılara emr-i şerif gönderiyordu. Ancak gönderilen emr-i şerifler bile bazı zamanlarda sorunun mahallinde çözümü için yeterli olamıyordu.³ Öyle ki bir önceki padişah zamanında alınan emr-i şerifle taşrada bir işlem yapılamadığı için yeni padişah zamanında da bir hüküm alma ihtiyacı hissediliyordu. Çünkü şikayetçiye göre daha önce aldığı hükümle adalet sağlanamamıştır.⁴ Çözümün mahallinde gerçekleşmesinin mümkün olmadığına taşra yetkililerince kanaat getirilmesi durumunda Divan, tarafların murafla olunmak üzere gönderilmelerini emrediyordu.⁵

2.2.2.2. Borç

Klasik İslam hukuku eserlerinde borç ilişkisi kavramı yer almaz. Bunun yerine fıkıhta yer alan bazı terimler borç kavramını karşılamak üzere kullanılabilir. Burada bu terimler üzerinde ayrıntılı durmak yerine borç konusunun şikayete konu olduğu unsurları ele alınacaktır.⁶ Hangi türde olursa olsun borcun temelinde üç unsur olduğu açıktır: alacaklı, borçlu ve edim (Aybakan, 1998, s. 30-31). Borcun bu üç unsurunun sırasıyla defterlere yansımalarını inceleyelim. Öncelikle alacaklıların şikayetleri üzerinde duralım. Borçluların ifa yapmamaları, şikayetlerin temel sebebiydi. Bununla ilgili olarak defterlerde en fazla “deyn” terimi ile ifade edilen borçlar yer almıştır. Deyn en geniş

¹ AŞD 21: 82/2.

² AŞD 29: 225/1.

³ AŞD 29: 6/3.

⁴ AŞD 21: 204/4.

⁵ AŞD 16: 129/3.

⁶ Bu terimleri ve anlamlarını şu şekilde özetlemek mümkündür: “Bunlardan *iltizam*, hukukî işlemten doğan borç ilişkisini; *damân* ise haksız fiil sorumluluğu yani tazminat ödeme yükümlülüğünü ifade eder. *Vacib* de dinen yapılması mecburiyet kazanmış her davranışı kapsadığı için borçlar da içinde değerlendirilir. Bunlardan başka *akd* ve *ayn-deyn* kavramları borç ilişkileri açısından özel bir önem arz etmektedir. Akd, akitten doğan borçlar için kullanılıyordu. Kurulan akitle akdin tarafları arasında hukukî bir ilişki kurulmuş ve bu ilişki gereğince taraflar birtakım yükümlülük altına girmiştir. Bu yükümlülüğün niteliği, tarafların birbirlerine karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları aslî ve tâlî edimlerdir. Bununla birlikte dar anlamdaki borcun bu kavramla tam ifade edilmesi mümkün değildir. Çünkü akit dışı kaynaklardan doğan borçlar için kullanılamamaktadır. *Ayn* kavramı borç ilişkisine konu olan şeyin mahiyeti dikkate alındığında açığa çıkan ve buna göre borç ilişkisine aynî hak konusu olacak nitelikte konu olan şey karşılığında ayn terimi kullanılır. *Deyn* ise zimmette sabit olan şey olarak tanımlanabilir. *Ayna* taalluk etmeyen her tür borç *deynin* kapsamına girer” (Aybakan, 1998, s. 22-29).

anlamı ile zimmette sabit olan şey olarak tanımlanabilir (Aydın, 1994, s. 266). Zimmette yer alabilecek nitelikteki her türlü yükümlülük bu kapsama girer. Daha doğrusu borç ilişkisine aynî hak konusu olacak nitelikte konu olan şeyler dışındaki her borç, deynin kapsamına girer.¹ Daha dar anlamda deyn ise akit veya itlaf sebebiyle zimmette sabit olan bir mal demektir (Aybakan, 1998, s. 27, 28). Defterlerde de bu bağlamda yer alan hükümlere bakıldığında insanlar arasındaki hangi işlemlerden dolayı zimmette hak kaldığına dair ipuçları bulmak mümkündür. Mukataa işlerinden kalan zimmet, koyun bahasından kalan zimmet, sancak tasarrufu esnasında ortaya çıkan zimmet, miri borçlardan kaynaklanan zimmet, tasarrufta olan duhan gümrüğünden oluşan zimmet, reayadan alınması gereken verginin eksik alınmasından dolayı kalan zimmet, zahire iştirasından kalan zimmet, boşanma sonrası hesapların görülmesinden ortaya çıkan zimmet, mesalih için yapılan harç ve sarftan kalan zimmet, buğday ve meta‘ bahasından kalan zimmet, vasilik esnasında yapılan harcamalardan kalan zimmet, iş takibi esnasında yapılan harcamadan kaynaklanan zimmetler tespit edilebilen zimmet şikayetleridir. Ancak deyn ile ilgili şikayetlerin büyük bir bölümünde hangi sebepten zimmette hak kaldığı ifade edilmemiştir.

Bununla ilgili hükümlerin bir kısmında deyn tabiri açıkça kullanılırken büyük bir kısmında “zimmette bulunan hakk” şeklinde ifade edilmiştir. Şikayetçilerin alacaklarına ilişkin olarak ellerinde “memhur deyn temessükü” olduğu anlaşılmaktadır. Şikayetçiler, borçlu ve alacaklının yükümlülüğünü gösteren bu belgeleri delil olarak sunuyordu. Şikayetçilerin hemen tamamı Divan’a gitmeden önce ellerindeki belgeyle borçludan alacaklarını talep etmiştir. Ancak borçlular ödemedi için kaçındıkları alacaklılar Divan’a gitmeye karar vermiştir.² Divan, gelen şikayeti değerlendiriyor ve mahallinde çözülmesini istiyordu. Eğer mahallinde çözülemezse tarafların Divan’a gönderilmelerini emrediyordu.³ Zimmetinde başkasının alacağı kalarak ölen kişilerle ilgili ödeme sorunları da şikayetlere konu olmuştur. Borçlu öldüğü için alacağını tahsil edemeyen alacaklılar, varislerden almaya çalışıyordu.⁴ Bu konu aşağıda miras başlığı altında detaylı şekilde inceleneceği için burada üzerinde durulmayacaktır.

¹ Ayn için bkz. önceki dipnot.

² AŞD 13: 42/4.

³ AŞD 13: 42/5.

⁴ AŞD 13: 161/4.

Borcun ikinci unsuru olan borçlunun da kimi zaman şikayet etmek zorunda kaldığı durumlar oluyordu. Bilindiği üzere İslam hukukunda borcunu ifaya iktidarı olmayanların borçları ertelenirdi. Çünkü, burada temel prensip, mâli mesuliyettir. Bu yüzden kişi borçlarına karşı şahsıyla değil malıyla sorumludur (Aydın, 1992, s. 288). Alacaklı, borçlunun ödeme gücü var ise belirli şartlarda borcunu ödetene kadar hapsettirme hakkına sahipti (Akman, 2004, s. 54). Yani hapsettirme, borçlunun ödemeye gücü varken ödemekten kaçındığı zamanlar uygulanabilirdi. Ödeme gücü olmayan borçluya belli bir süre verilmesi gerekirken alacaklılar hapsettirmeyle tehdit ediyorlardı. Bu tip tehditle karşı karşıya kalan ve ödeme gücü olmayan kişiler Divan’a şikayete gidiyordu.¹ Kimisi tehditten öteye geçip ödeme gücü olmayan borçluyu hapsettiriyordu. Borçlu, fetva alıp, emr-i şerif çıkarttırıp, alacaklıyı men‘ ettirmişken dahi borçluyu rahat bırakmayı düşünmeyen alacaklılar da oluyordu.²

Borçluları şikayete iten bir diğer sebep de alacaklıların faiz talebiydi. Bu tür şikayetler, borçlular borçlarını ödedikleri halde veya ödemeye razılar iken, alacaklıların “asl mal”, “murabaha” ve “riba” gibi taleplerle borçluyu rahatsız etmelerinden kaynaklanıyordu.³ Faizin şikayet edilmesine sebep olan konu, zimmette olan hak unsuru, defterlerde “karz” ve “istikraz” şeklinde ifade edilen ödünç verme ve borçlanma ilişkileriydi. Zorda kalan kişilere verilen borçla ilgili bazı hükümlerde “karz-ı hasen” tabiri kullanılmıştır.⁴ Bilindiği üzere karz-ı hasen faizsiz verilen ödünç paradır. Borçluların ifadesine göre, bazı durumlarda, borçlu borcunu vermeye razı iken alacaklılar, riba adıyla daha fazla para talep ediyorlardı. Şikayetlerden anlaşıldığına göre, bazı şikayetçiler talep edilen faizi vermişlerdir; ancak alacaklının talepleri buna rağmen bitmemiş ve asl mal ve murabaha adıyla tekrar borçludan para talebinde bulunmuşlardır.⁵ Bu şekilde yedi-sekiz sene boyunca faiz ödeyen borçlularla ilgili şikayetler görülmüştür.⁶ Divan, faiz alma şikayetlerinin tahkik edilmesini ve faizle para alındığı sabitse iade edilmesini istiyordu.⁷

¹ AŞD 13: 68/5.

² AŞD 29: 188/1.

³ AŞD 29: 268/4.

⁴ AŞD 13: 22/5.

⁵ AŞD 21: 48/1.

⁶ AŞD 21: 458/2.

⁷ AŞD 21: 331/4.

Borcun üçüncü unsuru edimdir. Edim, alacaklının elde etmek hakkına sahip bulunduğu, borçlunun da yerine getirmekle yükümlü bulunduğu davranıştan ibarettir (Aybakan, 1998, s. 31). Burada edimin ifasına yönelik defterlere yansıyan şikayetler üzerinde durulacaktır.¹ İfanın birçok şekli bulunmakla birlikte burada şikayetlere yansıyan hususlar ele alınacaktır. Borçlular, borçlarına karşılık gelmek üzere kendi gelirlerini veya alacaklarını mahsup etmeyi, bir ifa yöntemi olarak kullanmıştır. Mesela Adana’da Mahmud adlı zaimin Başbakıkulu Ahmed’e 1750 kuruş borcu bulunmaktadır. Borcuna karşılık olmak üzere zaim Mahmud, tasarrufunda olan zeamet mahsulünü toplama hakkını Ahmed’e vermiştir.² Daha büyük borçlar için mütesellimlik bile verilebiliyordu. Mesela Adana beylerbeyi Süleyman, imdad-ı seferiyeyi ödemek için Mehmed adlı kişiden 13500 kuruş borç almıştır. Beylerbeyi Süleyman, Mehmed adlı kişiye borcunun karşılığı olmak üzere eyaletin haslarının mahsulünü toplamak üzere Adana mütesellimliğini vermiştir.³ Borçlular kendilerine ait olan kira gelirlerini de aynı şekilde borcuna karşılık olmak üzere gösterebilirdi. Bu tip ifa uygulamalarında ödeme zamanı, tahsilat zamanı veya icare zamanı geldiği halde borcun ödenmemesi, şikayetin Divan’a ulaşmasına sebep olmuştur.⁴

İslam hukuku, borçluların kendi borçlarını ödemesi için başkalarına havale etme imkanı tanıyordu (Aydın, 1994, s. 268). Havale edilen kişiler, borçluların alacaklı olduğu kişiler, kendilerine bağlı vergi toplayıcıları veya birtakım bağlarla bağlı bulundukları diğer kişilerdi. Bu havale işlemlerinden kaynaklanan sorunlar, şikayete konu olmuştur. Sorun genellikle havaleyi kabul eden ve ödemekle yükümlü hâle gelen kişilerin eksik ödemeleri veya hiç ödememelerinden kaynaklanmıştır.⁵ Mesela Halep’te Sultanözü evkafının mütevellisi Mehmed, miriye olan borcunu ödemek üzere bir bezirgâna havale etmiştir. Bezirgân da borcun vadesi gelmeden eksik ödeme yapmıştır. Bunun üzerine müteveli Mehmed, hapsedilmiştir.⁶

¹ “İfanın konusundan maksat ifa fiilinin muhtevasıdır. O da borç ilişkisinin gereği olarak yerine getirilmesi gereken şeyden ibarettir. O halde ifa edilecek olan şey ile edimin konusu olan şey aynıdır. Ne borçlanılmışsa onun yerine getirilmesi gerekir. Borç ancak bu şekilde ifa edilmiş sayılır. Buna hukuk dilinde edime uygun ifa prensibi denir. Buna göre borcun konusu ne ise borçlu ancak o şeyi ifa ederek borcundan kurtulur. Alacaklı da bir başka şeyi ifa olarak borçludan isteyemez” (Aybakan, 1998, s. 49).

² AŞD 13: 277/1.

³ AŞD 29: 287/3.

⁴ AŞD 21: 242/4.

⁵ AŞD 16: 170/3.

⁶ AŞD 13: 278/2.

Bilindiği üzere borcun konusu ayn ise sorumluluk da ayn ile sınırlıdır. Borç konusu deyn ise sorumluluk bütün mal varlığını ilgilendirmektedir (Aybakan, 1998, s. 28). Bu yüzden deyn ile ilgili şikayetlerde kişilerin diğer mal varlıkları, borcunu ödemek üzere satışa çıkartılabiliirdi. Bunu da alacaklı talep edebilirdi. Borca karşılık gayri menkullerin rehin verilmesi de uygulanan yöntemlerdendi.¹ Borçlu elindeki malı satarak borcunu ifa etmeyi kabul ettiği halde bazen bunu yapmaktan kaçınmıştır. Bu yüzden alacaklı alacağını elde edemediği için Divan’a şikayete gitmiştir.² Mesela, Ahmed adlı kişinin şikayetine göre, Bergos kazasında yaşayan Ahmed, Mehmed ve Hadice adlı kişilerin zimmetlerinde kendisinin hakkı kalmıştır. Borçlular, tasarruflarında olan birkaç vakıf dükkanını mütevellinin izniyle borçlarına karşılık olmak üzere alacaklı Ahmed’e ferağ etmişlerdir. Bunu da bir temessükle delillendirmişlerdir. Ancak Hadice adlı kadın “dükkanlardaki hissemi ferağ eylemedim” diye niza‘ çıkartmıştır. Aralarında olan murafta ile işin aslı ortaya çıkmasına rağmen kadının inadında devam etmesi, sorunun Divan’a taşınmasına sebep olmuştur.³

Şikayete konu olan bir diğer ifa da borca karşılık rehin verilen taşınmazın, borcun ifasından sonra iade edilmemesiydi. Ohri’de yaşayan Nikola adlı zimmi, Hüseyin adlı Müslüman’dan 9030 akçe borç almıştır. Nikola, borcunu ödeyene kadar babasından intikal eden bazı araziye Hüseyin’e vermiş bunu da hüccetle delillendirmiştir. Daha sonra borcunu ödediğinde verdiği araziye geri istemiş ama Hüseyin, araziye vermemiştir.⁴

İfayla ilgili bir diğer sorun da borçlu ve alacaklı arasındaki anlaşma gereği borcun ifasının nerede gerçekleşeceği olmuştur. Borç-alacak ilişkisi oluşurken borcun ifa yeri de belirtilebiliyordu (Aybakan, 1998, s. 139). Bu durum da borcun ödenmesi esnasında anlaşmazlığa sebep olan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ İfayla ilgili olarak bir diğer sorun da vekil aracılığıyla yapılan tahsilatta ortaya çıkıyordu. Bazı vakalarda

¹ AŞD 29: 289/2.

² AŞD 13: 271/2.

³ AŞD 29: 290/1.

⁴ AŞD 16: 63/7.

⁵ AŞD 29: 67/4.

alacaklının alacaklarını tahsile giden vekili, tahsilattan sonra alacaklıya ödeme yapmıyordu.¹

Borçla ilgili şikayete konu olan bir diğer husus da kefilliktir. Daha çok borca kefil olan kişinin ödeme yapmaması şikayete konu olmuştur. Çünkü kefil oldukları kişi adına ödeme yapmayı kefiller de reddediyordu.² Kefillikle ilgili bir diğer husus da grup halinde kişilerin birbirlerine kefil edilmesi idi. Böylelikle sosyal sorumlulukla birbirine kefil olan insanların ödeme yapmalarının sağlanması daha kolaylaşıyordu. Bu şekilde yapılan kefilliklerde de yaşanan ödeme sıkıntısı defterlere yansımıştır.³ Haksızlığa maruz kalmalarından dolayı kefiller de şikayet için Divan’a gidiyordu. Mesela muvakkaten kefil⁴ olmasına rağmen rahatsız edilen bir kefilin şikayeti böyleydi. Beypazarı voyvodasına muvakkaten kefil olan Nasrullah adlı kişinin kefilliğinin süresi dolmuştur. Ancak alacaklılar, “sen kefil-i bi’l-mal olmuştun senden alırız”⁵ diye Nasrullah’ın üzerine gelmişlerdir. Üstelik bu alacaklılar bölgenin beyini arkalarına almışlar ve bir de yalancı şahit yardımıyla zorla tahsil etmeye çalışmışlardır.⁶ Kefillerin bir diğer şikayeti de kefil oldukları kişi adına ödeme yaptıktan sonra bu kişilerden ödedikleri kefalet ücretini geri alamamaları olmuştur.⁷ Kefillikle alakaları olmayan kişiler de kefil olarak itham edilmişlerdir. Bu ithamı gerçekleştirenler, alacaklılarını bu yolla tahsil etmeye kalkışmışlardır. Doğal olarak haksız ithamla karşı karşıya kalanlar, Divan’ın yolunu tutmuştur.⁸

Kefillikte olduğu gibi borcu olmayan kişilere borç itham edilerek tahsil çabaları da defterlere yansıyan şikayetlerdendir. Bu tip olaylar, hukuken üzerlerinde borç olmayan

¹ AŞD 13: 21/1.

² AŞD 13: 142/4.

³ AŞD 13: 24/2.

⁴ “Muvakkaten kefaletin hükümleri akdin yapıldığı ondan itibaren işlemeye ve yürümeye başlar; ancak süresiz borç münasebetinden farklı olarak vadesi gelince hüküm, bundan sonrası için durur, akit sona ermiş bulunur; fakat başlangıcından, vadenin dolmasına kadar olan müddet içinde neticeleri bâkidir, muteberdir. Bir kimse, bir borçlu lehine, bir ay müddet içinde kefil olduğunu beyan etse, ayın başlangıcı için tarafların kabul ettiği günden itibaren bir ay içinde ifadan sorumlu olur, daha sonra borcun ifası kefilden talep edilemez (Mecelle Md.639)” (Ergün, 1991, s. 20).

⁵ “Kefil-i bi’l-mâl, borç ödeme yükümlülüğü altına girmeyi resmen kabul eden kefilliktir. Bir diğer kefalet türü olan kefil-i bi’n-nefs ise asıl borçluyu getirmeye kefilliktir” (Singer, 1996, s. 56, 57). Şikayetler, kefil-i bi’l-mâl çerçevesindeki kefillikle ilgili olmuştur.

⁶ AŞD 29: 108/2.

⁷ AŞD 29: 269/3.

⁸ AŞD 13: 27/3.

kişilere haksız borç itham etme şeklinde gerçekleşmiştir. Koyun bahası, cariyeye bahası veya herhangi bir satıştan zimmette alacak hakkı kaldığı iddiasıyla karşı taraf rahatsız ediliyordu. Çoğu hükümde ise hangi gerekçe ile alacak ithamında bulunulduğu ifade edilmemiştir. Kimi şikayetçinin iddiasına göre, borçla hiç alakaları olmadığı halde borç ithamıyla kendilerinden para alınıyordu. Mesela İnegöl’de yaşayan Seyyid Mehmed’in şikayetine göre, kazanın nakibülşeraf kaymakamı olan Seyyid Mustafa “bunun üzerinde bir nesne sabit değilken” 40 kuruşunu almıştır. Bununla yetinmeyen Seyyid Mustafa deyn için emr-i şerif çıkarttırarak tekrar 170 kuruş almıştır. Seyyid Mehmed’in şikayeti doğrultusunda İstanbul’a çağrılan Seyyid Mustafa, çavuşlarla işbirliği yaparak adaletin gerçekleşmesini engellemiştir. Bunun üzerine Seyyid Mehmed tekrar Divan’a başvurmuştur. Bu başvuru üzerine Divan, Rumeli kazaskeri payeli nakibüleşrafa davanın huzurunda yeniden görmesini istemiştir.¹

Borç ithamlarının bir bölümü de ölmüş kişilerin ardından yapılıyordu. Borçluların hayattayken yaptıkları ödemelerin, yapılmadığını iddia ederek ölenin terekesini alan varislerinden tekrar tahsil edilmeye çalışılıyordu. Bu durumda yapılan bir murafla ile haksız itham ortaya çıkartılabiliyordu. Ancak yine de bu ithamlarından vazgeçmeyi düşünmeyenler oluyordu.²

Haksız borç ithamlarından bir bölümü de başkasının borcunu alakası olmayan kişi üzerine alenen yıkma çabasıydı. Borcu başkasının üzerine yıkma çabası, borçlunun baba³ veya kardeş⁴ gibi akrabalık bağı olanların yanında akrabalık bağı olmayanların üzerine yıkma şeklinde de gerçekleşebiliyordu. Mesela Mehmed adlı kişinin şikayetine göre defterdar-ı sâbık Yusuf, denizde bulunan Köse Hasan Paşada olan alacağını Mehmed’den istemektedir. Yusuf gerekçe olarak da Mehmed’in Köse Hasan Paşa’ya olan borcunu göstermektedir. Yani senin ona borcun var, benim de ondan alacağım var, o halde senden alırım demektedir.⁵ Bir diğer şikayet konusu da zaman aşımı

¹ AŞD 29: 64/3.

² AŞD 13: 6/3.

³ AŞD 29: 101/4.

⁴ AŞD 16: 128/3.

⁵ AŞD 16: 64/4.

mevzuuydu. Zaman aşımına uğramış borcun tahsiline kalkışanlar da Divan'a şikayet ediliyordu.¹

Bu tip haksız borç ithamına kalkışanlar, genellikle bölgenin kadısı, naibi yahut diğer örfi yetkilileriyle işbirliğine gidiyordu. Bunun yanında yalancı şahitlerin de kullanılması sıklıkla karşılaşılan olaylardandı.² Haksız borç talepleri genellikle yerinde işlem görüyor, murafaa yapılıyor, haksızlık ortaya çıkıyordu. Ancak buna rağmen birçoğu haksız talebini sürdürmeye devam ediyordu.³ Hal böyle olunca şikayetçiler, şeyhülislamdan aldıkları fetva ile birlikte Divan'a gitmek zorunda kalıyorlardı.⁴

Borç davalarının Divan'a ulaşmasının hiç kuşkusuz temel nedeni, taşrada sorunun çözülememesiydi. Borçlu veya alacaklı konumundaki şikayetçilerin büyük bölümünün Divan'a şikayete gitmeden önce taşra düzeyinde gerekli girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Taşrada görülen davalardan sonra mahkemeler taraflara hüccet veriyordu. Ancak mahkeme kararıyla açığa çıkan hakkın uygulanması her zaman mümkün olamıyordu. Çünkü haksız konumundaki kişi (alacaklı veya borçlu) mahkemenin kararını uygulamak istemiyordu. Bunların bu şekilde davranmasını sağlayan bazı etmenleri şu şekilde sıralamak mümkündür: bu kişilerin taşrada bulunan (eşirra, ayan-ı vilayet, askeri güçler, eşkıya gibi) bazı güç odaklarıyla işbirliği içerisinde olmaları, kendilerinin Yörük, mütegalibe veya askerî olmaları, mahkeme kararını uygulamakla yükümlü kişilerin bunu gerçekleştirememeleri. Bu ve başka sebeplerle alacağını tahsil edemeyen kimseler, çözüm olarak Divan'ın yolunu tutuyordu.

Divan'a gitmeyi gerektiren bir diğer sebep de mahkemelerde süren davaların sağlıklı yürümemesidir. Bunun sebebi naip veya kadıların haksız kişilerle işbirliği içerisinde olmaları ve haksız kişilerin sahte belgelerle ve yalancı şahitlerle mahkemeyi yanıltmalarıdır. Divan'a gelmiş davaların sonucunda çıkan emr-i şeriflerle de sorun her zaman tam olarak çözülemiyordu. Bunu, aynı sebepten dolayı birkaç kez Divan'a şikayete gelinmesinden anlayabiliyoruz.⁵ Divan, kendisine gelen bu tip şikayetleri

¹ AŞD 13: 252/3.

² AŞD 13: 7/5.

³ AŞD 21: 371/3.

⁴ AŞD 29: 83/2.

⁵ AŞD 21: 288/3.

değerlendirdikten sonra birçok meselede olduğu gibi sorunun mahallinde çözülmesini emrediyordu. Ancak bunu gerçekleştirmek mümkün gözüküyorsa tarafların murafaa olmaları için Divan'a gönderilmelerini istiyordu. Bunun yanında kimi vakalarda da taşraya gönderilen dergah-ı mualla çavuşu ve mübaşir gibi resmi görevlilerle sorunun mahallinde çözülmesi isteniyordu.

2.2.2.3. Miras

Miras hukuku fıkıh kitaplarında feraiz kelimesiyle ifade edilmektedir. Feraiz, “farz, belli hisse” anlamına gelen feriza kelimesinin çoğuludur (Karaman, 2008, s. 369). Bir hukuk branşı olan feraiz, ölen kimse tarafından bırakılan malın (tereke/muhallefat) nas ile takdir olunan hisselerle taksiminden bahseder. Terekenin taksimi, İslam hukukuna göre öncelik sırasıyla şöyledir: Techiz ve tekfin (kefen ve defin masrafları), ölünün borçlarının ödenmesi, vasiyetlerinin yerine getirilmesi, varisler arasında terekenin taksimi (Seydişehir, 1994, s. 15). Bu bölümde ölünün borçları, vasiyetleri ve terekesinin taksimiyle ilgili şikayetlerin defterlere yansımaları ele alınacaktır. Bu konularla ilgili şikayetler oldukça fazladır. Techiz ve tekfin ile ilgili herhangi bir şikayet, defterlere yansımamıştır.

Ölen kişinin terekesinden kefen ve defin masrafları çıkartıldıktan sonra kalan maldan ilk olarak verilmesi gereken borçlarıdır. Normal şartlarda vasiyet ve borçların tasfiyesinden sonra miras taksiminin yapılması gerekmektedir birlikte daha önce taksim yapılmaması için de bir engel yoktur. Yani tahakkuk eden borçlar, taksimden sonra da mirasçılar tarafından hisseleri nispetinde ödenebilir (Karaman, 2008, s. 387, 388). Zamanlamadaki bu esneklik, ölenin borçlarının ödenmemesi sonucu şikayetlerin Divan gündemine gelmesine sebep olmuştur. Şikayetlerden anlaşıldığına göre, usulüne uygun taksim yapılmaması alacaklılarla varisleri karşı karşıya getiriyordu. Çünkü varisler, borçlarına düşen hisseyi vermekten kaçınıyordu.

Alacaklı, borçlu hayattayken tahsil edemediği için alacağını terekesini alan varislerden talep ediyordu. Varislerin de vermeye yanaşmaması, konunun şikayet olarak Divan'a aksetmesine sebep oluyordu. Mesela Malkara'da yaşayan Hacı oğlu Mustafa'nın dergah-ı mualla yeniçerisi Ahmed'den 220 kuruş alacağı vardır. Ahmed ölmüştür ve

muhallefatını kardeşi Recep almıştır. Alacaklı Hacı oğlu Mustafa alacağını talep edince Recep bunu vermekten kaçınmıştır.¹

Normal şartlarda, ölen kişinin mallarının taksimini gerçekleştirecek resmi bir görevlinin İslam hukukunun gerektirdiği şekilde sıralamaya uyacağı açıktır. Ancak genel olarak İslam hukukunda tereke kaydının kadı huzurunda yapılması zorunlu değildir. Sadece ölenin bilinen bir mirasçısı olmadığı için terekesinin beytûlmâle kalması veya mirasçılardan birisinin taksim esnasında hazır olmaması gibi durumlarda terekenin kayıt altına alınma zorunluluğu vardır (Öztürk, 2001, s. 581). Bu zorunluluğun görülmediği olağan şartlarda ise terekenin hisselerle bölünmesi esnasında görev alan kadıya verilecek olan “resm-i kismet”i vermemek için çok zorunlu kalınmadığı müddetçe taksim için kassam çağrılmıyordu (Faroghi, 2008a, s. 219). Bu durumda bazı mirasçılar, alacaklıları göz önünde bulundurmadan terekeyi kendi aralarında paylaşıyordu. Tek bir mirasçıysa bütün terekeyi kendi üstüne alıyordu. Alacaklı dikkate alınmadan yapılan taksimden sonra alacaklının ortaya çıkması, sürtüşmeyi kaçınılmaz kılıyordu.

Alacaklıyı dikkate almadan taksim yapılmasının çeşitli sebepleri vardı. Bu, mirasçıların iyi niyete yaraşmayacak şekilde alacaklıyı kasıtlı olarak saf dışı etme isteği olabileceği gibi tamamen iyi niyet çerçevesinde mirasçıların, ölenin alacaklısının olup olmadığı hakkında bilgilerinin bulunmaması da olabilir. Ölen kişi sağlığında borcu hakkında mirasçılara bir şey söylememiş olabilir, alacaklı başka bir bölgede yaşıyor olabilir veya alacaklının bir kısmı bilinirken diğerleri hakkında bir bilgi sahibi olunmayabilir. Nitekim mirasla ilgili gelen şikayetlerin bir bölümünün bu şekilde bilgi eksikliğinden kaynaklandığı görülmüştür. Bu bilgi eksikliği, alacaklıların haklarını tereke taksimi esnasında alamamalarına sebep oluyordu.²

Alacaklıların, taksim esnasında tahsilat yapamamalarının bir diğer nedeni de ölen kişi ile alacaklının aynı coğrafi mekanda bulunmamasıydı. Özellikle tüccarların şikayetleri bundan kaynaklanıyordu. Fransız tüccar Estefan (Stephan) da böyle bir sebepten dolayı, Divan’a başvurmak zorunda kalmıştır. Estefan’ın Bezirgânbaşı Ahmed’den alacağı vardır. Ancak Ahmed borcunu ödemediği için ölmüştür. Estefan, tüccar olması sebebiyle

¹ AŞD 13: 109/4.

² AŞD 13: 257/1.

Ahmed'in terekesinin taksiminde başka bir yerde bulunduğu için alacağını tahsil edememiştir.¹ Ölüm haberini geç alan ve bu yüzden borcunu talep edemeyen alacaklı, duyduğu andan itibaren varislerden alacağını talep ediyordu. Bu talep olumlu karşılanırsa zaten bir sorun kalmayacak ve alacağını tahsil edecektir. Ancak kimileri bu talepleri kabul etmediği için şikayetler, Divan'a kadar ulaşmıştır.

Miraslarda alacaklıların şikayetleri genelde yukarıda ele alındığı minval üzereydi. Ancak bazı farklı örneklerle de karşılaşılmıştır. Mesela emanet bırakılan malın geri alınmasından evvel emanetçinin vefatı sorun çıkartabiliyordu. Çünkü emanetçinin varisleri emanet bırakılan malı esas sahibine vermeyi reddedebiliyordu.² Aynı şekilde alacak karşılığı rehin alınan malın borcun ödenmesine rağmen iade edilmemesiyle ilgili sorunlarla da karşılaşılmıştır. Rehlin alan kişinin ölümüyle varislerinin, rehin malı sahibine iade etmeye yanaşmaması, sorunun Divan'a aksetmesine sebep oluyordu. Mesela, Zağra-i Atik'te yaşayan Haydar'ın şikayetine göre, kız kardeşi Mihri, Durmuş adlı kişiden aldığı borcu ödeyene kadar bir miktar altın, inci ve cevahir eşyasını rehin vermiştir. Borçlar ödenmiştir. Rehlineri geri almak üzere iken Durmuş ölmüştür. Rehlin mallar, Durmuş'un karısı Emine'den talep edildiğinde, Emine rehlinin bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetmiştir.³

Ölümünden sonra, kefillikle ilgili sorunlar da ortaya çıkıyordu. Ölen kişinin kefilliğini sağlığında yerine getirememesinden dolayı terekesinin varislere kalmasıyla, alacaklılar kefilliğin bedelini varislerden istiyorlardı. Ancak varisler bu kefilliği sürdürmeye pek de istekli olmadıkları için sorun Divan'a ulaşlıyordu.⁴ Bir diğer şikayet konusu da havale ile ödenmesi kararlaştırılan borçtu. Yukarıda havale işleminin nasıl gerçekleştiği izah edilmişti. Aynı şekilde havaleyi kabul eden kişinin diğer örneklerden farklı şekilde ödemeyi gerçekleştirmeden ölmesi soruna sebep oluyordu.⁵ Çünkü alacaklılar kabul edilen havalenin mirasçılar tarafından ödenmesini istiyor, mirasçılar da bunu reddediyordu.

¹ AŞD 13: 89/1.

² AŞD 21: 496/5.

³ AŞD 29: 288/4.

⁴ AŞD 29: 227/4.

⁵ AŞD 29: 210/1.

Ölmeden önce haksız şekilde elde edilmiş mal ve mülk de ölenin varislerinden talep edilebiliyordu. Ölen kişinin mağdur ettiği kişiler büyük ihtimalle ölenin sağlığında bu malları geri alamadıkları için ölen kişinin terekesini alan varislerinden talep ediyorlardı. Varisler bu talepleri hoş karşılamadıkları için şikayetler Divan'a ulaşıyordu.¹

Alacaklıların şikayet etmelerinin yanında mirasçıların alacaklıları şikayet etmelerini gerektirecek durumlar da söz konusuydu. Mesela babasından kalan mirastan hissesini alan Ali'nin şikayeti bu şekilde olmuştur. Ali'yi tereke taksimi esnasında haberdar olmayan alacaklılar rahatsız etmişler; Ali ise alacaklıların ellerindeki belge doğrultusunda babasından aldığı mirastan payına düşen hissesini vermeye razıdır. Ancak alacaklıların şikayet edilmeyi gerektiren talepleri olmuştur. Alacaklılar, diğer kardeşlerin yaşlarının küçük olması ve birer vasilerinin olmaması sebebiyle onlarla uğraşmak istememişler; bunun yerine Ali'nin büyük olmasını bahane ederek kardeşlerine düşen hisseleri de Ali'den istemişlerdir. Burada Ali'nin bu şekilde bir taleple karşı karşıya kalmasına sebep olarak algıladığı şey dikkat çekicidir. Ali'ye göre alacaklıların "bazısı askerî taifesinden olmağla" bu talebi gerçekleştirmiştir.²

Ölen kişinin terekesinin borçlarını kapatmaya yeterli gelmemesi durumunda varisler bir şey alamıyordu. Ayrıca borç terekeyi aşarsa varisler bu borç için ödeme yapmak zorunda da değildi (Özdeğer, 1988, s. 13). Çünkü İslam miras hukuku, küllî halefiyet ilkesini benimsememiştir. Bu yüzden terekenin borçları, mirasçılara intikal etmezdi. Yani borçlardan mirasçılar değil, terekeler sorumludur (Cin, 1979, s. 8). Nitekim bu şekilde yetersiz gelen terekeden herhangi bir pay almayan mirasçıların borçlular tarafından rahatsız edilmeleri de şikayet defterlerine yansımıştır. Annesinin muhallefatını borçlarına kâfi gelmediği için almayan Mehmed'in şikayeti bu yöneydi. Annesinin terekesinin kassam defterine de işleterek borçluya veren Mehmed, diğer alacaklılar tarafından rahatsız ediliyordu.³ Bu şekilde mirasçılar, terekeyi almasalar dahi bazı alacaklılar tarafından rahatsız ediliyordu.⁴

¹ AŞD 13: 44/3.

² AŞD 13: 257/1.

³ AŞD 13: 189/3.

⁴ AŞD 16: 182/4.

Mirasçılarının bir diğer şikayet konusu da mirasçısı oldukları ölen kişi hakkında yapılan haksız borç isnadıydı. Mesela babaları Elhac Osman'dan intikal eden muhalefatı aralarında paylaşan kardeşlerin şikayetine göre, babaları aleyhinde şer'an sabit olmuş bir borç yoktur; ancak eşirradan bazı kimseler, yalancı şahit kullanarak "babanızdan alacağımız vardı sizden alırız" diyorlardı.¹ Bu şekilde ölen kişiden alacağım vardı diye gelenlerin kimisi, alacağını şer'an kanıtlayamadığı halde varislerden zorla alıyordu. Bunlar da doğal olarak Divan'a şikayete gidiyordu.² Mirasçılarının bir diğer şikayet konusu da alacaklıların faiz talepleri idi. Mirasçılar ölenin borcu ne ise onu vermeye razı iken alacaklılar faiz de talep ediyordu.³

Alacaklıların haklarını borçlu varislerinden kanuni yoldan teslim almalarına rağmen bazı durumlarda sorun çözülmüyordu. Bunda varislerin taksim esnasında hazır bulunmamaları yahut reşit olmamaları yüzünden işlemlerin vasi yoluyla gerçekleşmesinin etkisi büyüktü. Varisler sonradan ortaya çıkıp daha önce yapılan anlaşmaları bozma yolunu tutuyordu. Mesela Edirne'de yaşayan Aişe adlı kadının şikayetine göre, Elhac Hüseyin'den 62000 akçe alacağı vardır. Hüseyin borcunu ödemedi vefat etmiştir. Aişe, Hüseyin'in oğlu Ali reşit olmadığı için işlerini yürüten vasisinden bu borcu istemiştir. Vasi de borcun ödenmesi için Hüseyin'in dükkanlarını satışa çıkartmış, 42 gün dellal ilan etmiştir. Dükkanlara rağbet olmayınca vasi 62000 akçe alacağı karşılığı olmak üzere Aişe'ye teklif etmiş, O da almıştır. Ancak altı sene sonra oğul Ali büyümüş, "şirrete sülûk olup" dükkanı Aişe'nin elinden almak için ortaya çıkmıştır. Ali, bu konuda "hevasına tabi kadıdan bir tarikle hüccet" almıştır. Taşrada süren sürtüşmenin sonuçlanmamasından dolayı Aişe sorunu Divan'a taşımıştır.⁴

Mirasçılarının ölen kişilerin borcuyla ilgili şikayet etmek durumunda kaldıkları bir diğer mesele de zaman aşımıydı. Ölen babası hakkında alacak iddiasıyla gelen Seyyid kardeşleri şikayet eden Mehmed'in dayanağı da zaman aşımıydı. Çünkü alacaklıların iddiası 15 yıl öncesine dayanıyordu. Seyyid kardeşlerin 15 yıl boyunca bir talepleri olmamış, şimdi talep ediyorlardı. Mehmed, 15 seneyi aşan alacak davalarının

¹ AŞD 16: 10/4.

² AŞD 16: 264/2.

³ AŞD 29: 145/2.

⁴ AŞD 21: 335/2.

dinlenmesinin kanuni olmadığını bildiği için şeyhülislamdan da aldığı fetvayla birlikte Divan’a başvurmuştur.¹

Mirasçıların ölen kimsenin alacağını tahsil etmek için verdikleri mücadeleler de defterlere yansımıştır. Ancak bu konunun terekeden verilmekle yükümlü olan borçla alakası yoktur. Bu alacak, mirasçılara kalan kısım içerisinde değerlendirilmektedir. Bu yüzden bu konuya aşağıda varislerin terekeyi taksimleri esnasında yaşanan sorunlar bahsinde değinilecektir.

Ölen kişinin, kefen, defin masrafları ve borçları ödendikten sonra kalan terekeden, varsa vasiyetlerinin yerine getirilmesi gerekirdi. İslam hukukunda vasiyet, ölüme bağlı olmak üzere bir şahsa bağış yoluyla bir malı veya hakkı bırakmak, mal veya mülk sahibi yapmak şeklinde tanımlanmıştır. Vasiyette mal veya hak bağış yoluyla, yani karşılıksız olarak birisine verilmekte ve bu verme, mülkiyeti nakil yoluyla olmaktadır. Ancak bağışı alacak kişinin vasiyet konusu mal veya hakka sahip olması vasiyet edenin vefatından sonra gerçekleşmektedir (Karaman, 2008, s. 384). Ayrıca vasiyetname sahibi servetinin en fazla üçte birini başkalarına bırakabilirdi. Kişi, bu orandan fazlasını vasiyet ederse varisler izin vermediği müddetçe vasiyet dikkate alınmazdı (A. Berki, 1951, s. 101). İncelenen defterlerde vasiyet yoluyla bırakılan bağışlar ve bu bağışların yerine getirilmesiyle ilgili hususların da şikayete konu olduğu görülmüştür.

Vasiyetle mal bırakmanın önemli kaidelerinden birisi de vasiyet bırakılan kişinin mirasçı olmaması gereğidir (Barkan, 1966, s. 19). Bu yüzden miras bırakacak şahıslar, muhtemelen ölümlerinden sonra daha fazla pay vermek istedikleri mirasçılara vasiyet yoluyla bırakamayacakları için hayattayken mallarının bir kısmını hibe yoluyla vermeyi tercih ediyorlardı. Bu şekilde yapılan hibeler de ölüm olayı gerçekleştikten sonra ihtilafa sebep oluyordu. Hibeyi yapan kişi öldüğü zaman diğer varisler devreye girerek yapılan hibeye muhalefet ediyorlardı. Mesela, Aişe adlı kadının şikayetine göre, bunun babası Zülfikâr, hayattayken bir mülk evini “hibe-i sahiha-i şer‘iye” ile buna hibe ve teslim etmiştir. Aişe, evini kullanırken babası ölmüştür. Bu durumu diğer varisler kabul

¹ AŞD 29: 206/2.

etmemiş ve Aişe’yi rahatsız etmişlerdir.¹ Bu tip durumlarda diğer varisler hibe olayını kabul etmeyerek bu malın da mirasa dahil edilmesini ve herkesin bundan eşit miktarda hisse almasını istiyordu.² Ancak kimi zaman varisleri haklı gösteren durumlar da oluyordu. Çünkü gerçekte yapılmış bir hibe söz konusu değilken bazı kişiler, ölen kişinin sağlığında kendilerine hibede bulunduğunu iddia ediyordu. Böylelikle varisler veya diğer hak sahibi kurumlardan daha fazla pay almaya çalışıyorlardı. Bununla ilgili bir örneği, Mısır’da varissiz ölen Fazlı Paşanın kızı Hayriye hanımın terekesinden verebiliriz. Hayriye hanım varissiz öldüğü için muhallefât beytûlmâle kalmıştı. Ali adlı şahıs da beytûlmalden bu kadının menzilinı satın almıştır. Bu işlemler gerçekleşirken, Hayriye hanımın kendisinden önce ölen eşi Ali’nin bir başka karısından olan iki kızı da hazır bulunmuş, ama herhangi bir müdahalede bulunmamışlardır. Ali’nin bu menzili üç sene tasarruf etmesinden sonra kız kardeşler, “bu menzili Hayriye hanım üç sene önce babamıza hibe etmişti, babamız öldüğüne göre bu menzil bize intikal etmiştir” iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Mahallinde görülen davada şikayetçi Ali’nin iddiasına göre, yalancı şahit kullanan kızlar, davayı kazanmışlar ve menzili almışlardır. Ali pes etmemiş, Divan’a başvurmuş ve davanın istinafen yeniden görülmesini talep etmiştir. Divan tarafından bu talep kabul görmüş ve Mısır valisi ile mollasına gönderilen hükümle davanın mahallinde istinafen görülmesi için hüküm yazılmıştır.³

Kimi vasiyetler hayır işi yapılmasına yönelikti. Vasiyetler kişi öldükten sonra terekesinden kendi adına bir miktar para ayrılması ve bu ayrılan parayla da bir hayır işinin yapılması şeklinde oluyordu. Vasiyet bırakan kişiler, çeşme yapılması, hacca gidilmesi,⁴ cüz tilavet edilmesi, vakıf kurulması⁵ gibi hayır işlerinin yapılmasını istiyordu. Mirasçılar bu durumdan bazen pek memnun olmuyor ve vasiyetin gerçekleşmemesi için uğraşıyorlardı. Kayseri’de ahalinin şikayetine göre Çukadar Kantarcı Ahmed adlı kişi, ölmüş babasının evinin önüne bir çeşme yapılması için üç kese akçe vasiyet etmiştir. Ancak Ahmet öldükten sonra muhallefâtını alan varisleri

¹ AŞD 13: 27/1.

² AŞD 29: 309/4.

³ AŞD 21: 246/3.

⁴ AŞD 29: 23/3.

⁵ Vasiyet yoluyla kurulan vakıflarla ilgili bir çalışması için bkz. İ. Sak. (2008). *Şer’iye Sicillerine Göre Vasiyet Yoluyla Yapılan Hayır ve Vakıflar 1700-1750*. Konya: Selçuklu Belediyesi.

buna yanaşmamıştır.¹ Bu şikayetin tersi örneklerle de karşılaşılabiliyordu. Tıpkı, annesinden kalan mülk haneleri tasarruf ederken mahallesinde bulunan vakıf caminin imam ve mütevellisinin gerçekte böyle bir hibe olmadığı halde “bu haneleri annen sağlığında camiye vakfetmişti” şeklinde iddiasıyla karşı karşıya kalan İzmirli bir kadının başına gelenler gibi.²

Kimi vasiyet bırakan kişiler, vasiyet bırakacakları kişilere bazı hususi işlerini yapmalarını şart koşuyordu. Mesela Boşnak Hüseyin’in vasiyeti bu şekildeydi. Boşnak Hüseyin, Mehmed’den Bosna’da yaşayan varisleri gelene kadar mallarının vasiliğini yapmasını istemiştir. Karşılığında da malın üçte birini almasını vasiyet etmiştir.³ Ancak bu tip yapılan vasiyetler de diğerleri gibi varisler tarafından hoş karşılanmıyor ve bunun gerçekleşmemesi için ellerinden geleni yapıyorlardı.⁴

Kefen-defin masrafları ve borçları ödenip vasiyetler de yerine getirildikten sonra kalan terekenin mirasçılar arasında paylaşılmasına geçilebilirdi. Hukuken ölüm gerçekleşince terekeye giren mal ve haklar mirasçılara intikal ederdi (Karaman, 2008, s. 387). Defterlerde taksim olayı ve taksime konu olan tereke ile ilgili şikayetler de bulunmaktadır. Burada bu şikayetlerin hangi yönleriyle yansıma bulduğuna bakılacaktır. Defterlerde bu konu hakkında en çok görülen sorun, tereke veya muhallefatin haksız yere gasbedilmesi idi. Gasbı gerçekleştirenlerin bir bölümü diğer varisler olabildiği gibi vasiler ve mirasla alakası olmayan şahıslar da olabiliyordu.

Muhallefatin gasbıyla ilgili şikayetlerin bir bölümü, birden fazla varis bulunduğu durumlarda gerçekleşiyordu. Şikayetler, varislerin birbirlerinin paylarını haksız yere gasbetmesiyle ilgiliydi. Mesela Dimetoka’da yaşayan Todori adlı zimminin şikayeti bu yöndeydi. Şikayete göre Todori’nin kız kardeşinin kocası, muhallefatin tamamını almış ve bunun hissesini vermemiştir. Bunu yaparken de kadı ile işbirliği içerisinde olmuştur.⁵ Bu tarz hak gaspı olaylarında genelde hissesi gasbedilen kişiler, reşit olmayan küçük kardeşler oluyordu. Tavşanlı’da yaşayan Abdurrahman’ın şikayeti bu sebeptendi.

¹ AŞD 16: 49/3.

² AŞD 21: 431/2.

³ AŞD 13: 162/3.

⁴ AŞD 29: 48/3.

⁵ AŞD 13: 6/2.

Çünkü babasından kendisine kalan mirasın hissesini, reşit olmadığı için ağabeyi Ahmed almıştır. Yaşı büyüyüp davaya kudreti olduğu zaman ağabeyinden hissesini talep etmiştir. Ağabeyi ise ona hissesinin bir kısmını vermeyi teklif etmiştir. Abdurrahman da Divan'ın yolunu tutmuştur.¹

Hisse gasbına sebep olan bir diğer husus da miras paylaşımı esnasında hazır bulunmayanların oluşudur. Böyle durumlarda mevcut bulunmayanların hissesini diğer varisler gasbediyordu. Trabzon'da yaşayan Mehmed'in şikayetine göre, babası öldüğünde bu savaşta esirdir. Mehmed'in dayısı, Mehmed'in babasından kalan mülk menzili zapt etmiş ve karısına hibe etmiştir. Mehmed, esirlikten kurtulunca hakkını istemiş, ancak olumsuz cevap almıştır.² Bir diğer örnek olarak da kendisi yokken babasının mirasını kendi aralarında taksim eden kardeşlerinden şikayetçi olan Abdullah'ı verebiliriz. İstanbul'da yaşayan kardeşleri sırf Abdullah'ın hissesini vermemek için “sen bizim kardeşimiz değilsin” diye inkar etmişlerdir.³ Mirastan hisse alma hakkına sahip olan varislerden bazıları, mirastan daha fazla pay alıp diğerlerin hissesini gasbetmek amacıyla hibe iddiasıyla ortaya çıkıyorlardı. Almayı umdukları fazla mal veya mülkün mirasa dahil edilmemesini, kalan malın diğer varislerle paylaşılmasını talep ediyorlardı. Ancak bunun gibi bir iddianın ispatı söz konusu değilse, diğer varisler, hibe edildiği iddia edilen mal veya mülkün paylaşılacak üzere mirasa dahil edilmesini sağlıyorlardı. Eğer buna güçleri yetmezse Divan'a başvuruyorlardı.⁴

Varislerin yanında varis olmayanların da mirastan pay alma çabaları, şikayet defterlerine yansımıştır. Bu tip sorunların bir kısmı, mirası gasbedenlerin sebepsiz yere malı alıp yemeleri şeklinde gerçekleşirken⁵ bir kısmı da çeşitli sebepler göstererek hak sahibi olduklarını iddia etme şeklinde gerçekleşiyordu. Mesela İstanbul'da yaşayan Mustafa ve kardeşlerine, babalarından bir menzil kalmıştır. Hasan diye birisi çıkıp “babanız bana hibe etti” diye menzili eşyalarıyla zaptetmiştir.⁶ Ölen kişinin kendilerine

¹ AŞD 16: 88/3.

² AŞD 21: 183/2.

³ AŞD 29: 249/1.

⁴ AŞD 21: 170/2.

⁵ AŞD 13: 143/1.

⁶ AŞD 13: 163/4.

borçlu olarak öldüğü iddiasıyla gelenler de haksız bir şekilde mirasçıların eline geçen terekeden hisse kapmaya çalışıyorlardı.¹

Ölenlerin ailesinin yanında vefat etmemesi ve varislerinin küçük olması, uzaktaki malların başkaları tarafından gasbedilmesinin bir diğer sebebiydi. Ancak varisler yaşları ilerleyip büyüdükten sonra haklarının peşine düşüyorlar, haklarını alamazlarsa Divan’a gidiyorlardı.² Bir ölüm gerçekleştiğinde varislerinden kimsenin hazır bulunmaması durumlarında tereke emanette bekletilip varislere ulaşıncaya taksim yapılması gerekiyordu. Ancak varislerin hazır bulunmamasını fırsat bilen bazı kişiler çeşitli sahtekarlıklarla bu mirasa konmaya çalışıyorlardı. Hezargrad’da yaşayan Ali’nin şikayeti bununla ilgiliydi. Ali’nin başka bir yerde bulunduğu zamanda babası ölmüştür. Babasıyla hiçbir akrabalık bağı olmayan Mehmed adlı yeniçeri, yanında birkaç işbirlikçiyle ortaya çıkıp “ben müteveffanın varisiyim” diyerek muhallefatı almıştır. Ali memleketine döndüğünde durumu öğrenmiş ve babasından kendisine intikal eden miras malını talep etmiştir. Ancak Mehmed, çeşitli bahaneler ileri sürerek Ali’yi savsaklamak istemiştir.³

Miras hakkı olmayan bazı yabancı kişiler, çeşitli yöntemlerle başkalarının miraslarını haksız yere gasbetmeye çalışabiliyordu. Mesela bunlar, varisli ölenlerin terekelerini varisi yok diye⁴ veya varisler ortaya çıkmadan evvel ben varislerin vekiliyim diye terekeyi almaya çalışıyorlardı.⁵ Hatta ölmemiş kişileri öldü diye ilan edip, kendilerini kadı, nazır ve varis göstererek mağdurun mallarını gasbetmeye yönelik sahtekarlık örnekleri bile şikayet edilmiştir.⁶

Varisin hakkını gasbedenlerin bir bölümü de mirasçıların vasileri olmuştur. Vasiler bilindiği üzere reşit olmayan çocukların mirastan doğan haklarını korumak ve mallarının sağlıklı bir şekilde hıfzedilmesini sağlamakla görevlendirilen kimselerdi.⁷ Bu görevlendirmeyi, müteveffa hayattayken kendisi yahut ölümünden sonra kadı yapabilirdi.

¹ AŞD 16: 181/2.

² AŞD 21: 4/2.

³ AŞD 16: 84/2.

⁴ AŞD 21: 49/6.

⁵ AŞD 29: 86/1.

⁶ AŞD 13: 237/5.

⁷ AŞD 16: 170/2.

Hukuki bakımdan vasi, baba yerindeydi. Bu yüzden vasinin yükümlülüğü, çocuğun çıkarlarını ve varlıklarının bütünlüğünü korumak, çocuğun geçimini sağlayacak düzenli nakit akışını sağlamaktı (Canbakal, 2009, s. 186). Bu vasiler, kimi zaman diğer varisler olabildiği gibi kimi zaman da bir akraba veya bir güvenilir zât olabiliyordu. Vasilerin işlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kadılar denetliyor ve gerekirse azledabiliyordu (Barkan, 1966, s. 2). Çünkü bu vasilerin bir kısmı küçük varislerin haklarını koruyup gözetmek yerine onların haklarını gasbediyordu.¹ Mesela Ahmed adlı kişinin şikayetine göre, kendisi reşit değilken vefat eden babasından kalan mirastan alacağı olanlara hakları verilmiştir. Birkaç sene sonra vasisi “babanın borcu ortaya çıktı” diye yalancı şahitle beraber gelip babasından kalan malı alıp yemiştir. Ahmed, yaşı ilerleyip “davaya kudreti” olunca hakkını talep etmiştir. Vasisi, “babanın borcuna ödedim” diye inkâr etmiştir.² Bu tarz olayların tam tersi istikamette olaylarla da karşılaşılıyordu. Vasiliği döneminde hiçbir kusuru olmayan ve vasiliği ile ilgili muhasebesini eksiksiz teslim edenler de rahatsız edilebiliyordu. Bunların vasisi oldukları reşit olmayan çocuklar, büyüdüklerinde yalancı şahitlerle gelip vasilik dönemlerine yönelik haksız talepte bulunuyorlardı.³ Vasilik görevini hakkıyla yapanları rahatsız edenlerin bir kısmı da yabancı kişiler⁴ yahut diğer varislerdi⁵. Bunların amacı, vasilerin ellerinden vasilik görevini almaktı. Haksız bir şekilde yapılan bu çabaların başarıya ulaşması, sorunun Divan’a aksetmesine sebep oluyordu.

Miraslarının gasbedilmesini şikayet edenlerin bir bölümü de müste’men tüccarlardı. Bunlar bilindiği üzere Osmanlı tebaası olmayan ve ticaret için amân verilen yabancı ülke tebaasıdır. Bu tüccarların Osmanlı topraklarında ölmesi ve muhallefatlarının yerli unsurlarca gasbedilmesi şikayete konu oluyordu. Acem tüccarlarından Aziz adlı kişi, Dergâh-ı Muallaya gelip bu konudaki şikayetini dile getirmiştir. Şikayete göre, Aziz ve beraberindeki tüccarlara hatt-ı hümayun verilmiştir. Hatt-ı hümayun, Osmanlı topraklarında ticaret yaparken ölenlerinin muhallefatlarına hariçten kimsenin müdahale etmemesi ve bu muhallefatın varislere verilmek üzere kabz olunmasını içermektedir. Şikayetçi Aziz, kardeşi ve akrabalarıyla Akşehir’de ticaret yaparken kardeşi ve

¹ AŞD 16: 82/5.

² AŞD 29: 9/1.

³ AŞD 16: 201/3.

⁴ AŞD 21: 418/4.

⁵ AŞD 29: 189/3.

yanındaki birçok tüccar ölmüştür. Akşehirde Paşazade Haydar, ölenlerin mallarını ve atlarını almıştır. Üstelik Aziz'in de mallarını da almış ve ayrıca onu yaralamıştır. Divan, şikayeti dinledikten sonra Karaman paşasına ve kadısına hüküm yazmıştır. Hükümde, davanın şer'ile görülmesi, suçlama sübut bulursa ve Haydar gasbettiği eşyaları vermeye yanaşmazsa Divan-ı Hümayun'a gönderilmesi emredilmiştir.¹

Mirasçıların şikayetlerinden bir bölümü de ölen kişinin piyasada bulunan alacaklarının tahsiliyle ilgiliydi. Mirasçılar ölen kişinin alacaklarını borçlulardan talep ediyor ve olumsuz cevapla karşılaşıyorlardı.² Yahut ölen kişinin sağlığında geri almak üzere emaneten verilen malları almadan vefat etmesi üzerine, emanetçiler, rızalarıyla bu emaneti teslim etmekten kaçınıyorlardı. Bu iki durumla karşı karşıya kalan mirasçılar da sorunun mahallinde çözülmesini sağlayamazlarsa Divan'a başvuruyorlardı.³

Mirasla ilgili sorunların bir bölümü de taksim esnasında yaşanan sorunlardı. Bunların başta geleni "kısmet-i adile ile taksim" yapılmamasıydı. Terekenin taksimi esnasında hak sahibi kişilerin çokluğu, bir kısmının hazır bulunmaması,⁴ reşit olmayan varislerin oluşu, vasilikle veya vekillikle paylaşımın yapılması gibi durumlar, taksime haklı⁵ veya haksız⁶ itirazların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bu tip itirazların kırk yıl sonra bile yapıldığı oluyordu.⁷ Adı hükümde yer almayan Edirneli bir kadının şikayeti kısmet-i adileyle ilgiliydi. Kadının kardeşi Mehmed vefat etmiştir. Muhallefatı, bu kadına ve Mehmed'in eşine kalmıştır. Mehmed'in eşi, bu kadının yokluğundan faydalanarak istediği gibi adil olmayan bir şekilde taksim ettirmiştir. Şikayetçi kadın, Divan'dan kısmet-i adil ile taksim edilmesinin sağlanmasını talep etmiştir.⁸ Taksimin adilliği ile ilgili gelen şikayetleri değerlendiren Divan, eğer gerçekten de adil bir taksim yapılmadığına kanaat getirirse davanın istinafen yeniden görülmesi için hüküm göndermiştir.⁹

¹ AŞD 16: 127/1.

² AŞD 13: 70/1.

³ AŞD 21: 4/3.

⁴ AŞD 21: 44/1.

⁵ AŞD 16: 207/1.

⁶ AŞD 16: 89/3.

⁷ AŞD 21: 128/3.

⁸ AŞD 21: 338/1.

⁹ AŞD 16: 207/1.

Taksimle ilgili bir diğer şikayet konusu da taksimi gerçekleştirmekle görevli kassamlardı. Kassam, vefat eden şahısların terekelerini taksim eden şer‘i memur olarak tanımlanabilir (Öztürk, 1997, s. 394). Askeri kökenli kişilerin terekelerinin taksimini kassam-ı askerîler, geri kalanın terekesini de bulundukları kaza kadılarının kassamı yapardı (Uzunçarşılı, 1988a, s. 121). Kazaskerler kendi nüfuz alanlarında bulunan bölgelerin kismet resmini toplamak üzere kasamlar görevlendirirlerdi.¹ Bu şekilde görevlendirilen bir kassam olduğu vakit bölgede bulunan kadıların askeri kişilerin miraslarını taksim etmesi ve karşılığında kismet resmi alması istenmiyordu. Bunun için sık sık fermanlar çıkartılıyordu (İpşirli, 1997b, s. 623). Kadılar buna kalkışırsa kazasker ihtarlı bir yazı gönderiyordu.² Ama eğer bir kassam görevlendirilmesi yapılmadıysa kadıların bu işi kazasker adına yapmalarına izin veriliyordu (Barkan, 1966, s. 4).

Kadılar ve kasamlar, yaptıkları taksim işlemi karşılığında kanun gereği terekenin binde 15 ilâ 20’sini kismet vergisi adıyla alırlardı.³ Bazısı yasal orandan daha yüksek oranda kismet almak istiyordu.⁴ Kimileri de oranı göz önünde bulundurmadan kismetini yasal sınırdan fazla aldığı gibi işi abartıp taksim eşyalarına da göz dikiyordu.⁵ Kadılar ve kasamlar daha önce taksimi yapılmış ve kismet resmi verilmiş olan miras için tekrar taksim yapıp resm-i kismet alma talepleriyle de şikayet ediliyorlardı.⁶ Kassamların terekelerden fazladan pay talepleri veya taksim eşyalarına göz dikmeleri kanunnameler tarafından yasaklanmasına rağmen şikayet konusu olmaktan çıkamamıştır (Barkan, 1966, s. 3). Kassamlar da resm-i kismetin verilmemesinden şikayetciydiler. Bazı kassamlar, resmen görevlendirildikleri için taksimi yapıp karşılığı olan kismet resmini talep ettiğinde “biz sana kismet itdirmeziz” diyen kişilerle karşı karşıya kalabiliyorlardı.⁷

¹ AŞD 13: 146/1.

² AŞD 21: 338/1.

³ Kanun metinlerine göre Fatih, II. Bayezid ve Yavuz dönemlerinde binde 20, Kanuni döneminde binde 15, 20, 25, 1590’da binde 15, 16. yüzyılın sonunda binde 15, 20, IV. Mehmed döneminde binde 15, 20’dir. Kanunnamelerde tereke taksimi için alınan vergi oranları belirlenmiş olmasına rağmen uygulamanın kaydedildiği tereke defterlerinde farklı oranlarla karşılaşılabilmektedir. Bu vergilerden başka tereke taksimi esnasında çeşitli adlarla bir takım kesintiler de yapılıyordu (Öztürk, 1997, s. 423, 424).

⁴ AŞD 21: 107/2.

⁵ AŞD 13: 124/3.

⁶ AŞD 21: 29/4.

⁷ AŞD 29: 307/3.

Mirasla ilgili bir diğerk şikayet konusu da varissiz ölen kişilerin terekelerinin beytûlmale kalmasıyla ilgiliydi. Bazı açgözlü kişiler, bu tip terekeyi beytûlmale gitmeden kendi zimmetlerine geçirmenin yollarını arıyorlardı. Taşrada bulunan yeniçeri serdarlarının görev tanımlarından birisi de taşrada varissiz ölen askerîlerin terekelerinin tespiti ve beytûlmâle aktarılmasıydı.¹ Bu iş için bazen de merkezden yeniçeri çavuşu görevlendiriyordu.² Taşrada ölen kişilerin bazısının mal varlığı önemli bir yekune sahip oluyor, bu da etrafta bulunan bazı kişilerin iştahını kabartıyordu.³ Bu tür durumlar, vakıflarda da yaşıanıyordu. Bilindiğı üzere bazı bölgelerde mirassız ölenlerin terekeleri, vakıflara gelir olarak kaydediliyordu. Bu bölgelerde meydana gelen varissiz ölümlerde, vakıf yetkilisinin terekeyi vakıf adına almasından evvel bölgede bulunan bazı kişiler terekeyi gasbediyordu.⁴ Bunun aksi yönde şikayetlere de tesadüf edilmektedir. Mesela beytûlmâlin veya vakıfların hakkını takiple görevlendirilen kişiler, bazen maksadı aşarak varisli ölenlerin terekelerini de beytûlmale aktarmaya çalışabiliyordu. Bu da doğal olarak hak sahiplerinin Divan’a başvurmalarına sebep oluyordu.⁵

2.2.2.4. Aile

Şikayetlerin bir kısmı evlilik kurumu ile ilgili olmuştur. Bu konunun adli yargı konuları kapsamında defterlere yansıma oranı % 2’dir. Evlilikle ilgili şikayetlerde genellikle nikah akdi ve bu akdin sahihliği konusu dile getirilmiştir. Bu tür şikayetler şu şekilde sıralanabilir: Yeni nikahlanmış kocanın ölmesiyle gelinin bir başkası tarafından kaçırılıp zorla başkasına nikahlandırılması,⁶ yeni nikahlanmış ve kocası halen hayatta olan kadının kaçırılarak bir başkasıyla nikahlandırılması,⁷ rızasıyla nikahlanan kadının 12 ay sonra bir yeniçeri zabiti ile yeniden nikah akdi yapması,⁸ bir kadının kendisi nikahlanmamışken ve nikah konusunda kimseyi vekil tayin etmemişken seninle vekilin aracılığıyla nikahlandım diye rahatsız edilmesi,⁹ buluğa ermemiş kız çocuğunun nikahlanmasıyla yaşanan sıkıntılar,¹⁰ babasının rıza göstermemesine rağmen evlenmek

¹ AŞD 21: 21/3.

² AŞD 13: 4/1.

³ AŞD 21: 183/1.

⁴ AŞD 21: 370/2.

⁵ AŞD 21: 296/1.

⁶ AŞD 13: 10/1.

⁷ AŞD 29: 268/2.

⁸ AŞD 29: 270/2.

⁹ AŞD 16: 238/3.

¹⁰ AŞD 13: 126/5.

için zorla kızı zincire vurup kaçırma¹ vb. Görüldüğü üzere bunlar, rızaya dayanmayan veya gerçekte olmayan nikah ve nikahlıyken yeniden nikah yapılmasıyla ilgili şikayetlerdi. Kısacası nikahın şartlarının tam olarak gerçekleşmemesinden kaynaklanan sorunlardır.² Bu şekilde gelen şikayetlerle ilgili Divan, nikahın sahih olmadığını bildirerek mahallinde şer‘ile görülmesini emreliyordu.³ Bu gibi durumların yanında başkasının nikahlı karısını almak için tehditte bulunma cesaretini gösterenler olduğunu gelen şikayetlerden anlıyoruz.⁴ Nişanlılık dönemiyle ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Bunlar, nişanlısının nikaha rızası varken babasının, damat adayını kızı başkasına vermekle tehdit etmesi,⁵ bayanın babasının ölümüyle nişanlılıktan vazgeçmesi gibi şikayetlerdir.⁶ Bunlardan başka nafakasız bırakılan kadın⁷ ve boşanma süreçleri⁸ ile ilgili sorunlar da defterlere yansıyan evlilik ve aile hukuku eksenli diğer hususlardır.

2.2.2.5. Mülkiyet ve Eşya Hukuku

Fıkıhta eşya hukuku toplu ve sistemli bir şekilde gösterilmiş değildir. Aslında İslam hukukunda bu şekilde bir tabir ve mefhum da yoktur (Ansay, 1958, s. 77). Mecellede de mülkiyete ilişkin hususlar her yönüyle ele alınmasına rağmen farklı konu başlıklar altında incelenmiştir. Mecelleye göre mülk, insanın malik olduğu şeydir. Yani mülkiyetin konusunu mallar oluşturur (Kaşıkçı, 1997, s. 216, 217). Eşya hukuku, şahısların eşya üzerinde doğrudan doğruya hakimiyetlerinden doğan meselelerle ilgilenir (Karaman, 2008, s. 429). Şikayet defterlerinde mülkiyetle ilgili şikayetler de yer almıştır. Bu şikayetlerin adli yargı davalarının içerisindeki oranı % 3’tür.

Mülkiyete ilişkin şikayetlerin başında taşınmazlarla ilgili yaşanan anlaşmazlıklar gelir. Anlaşmazlıklar genelde mülkiyet hakkıyla ilgiliydi. Şikayetler, dışardan bazı kişilerin mülkün kendilerine ait olduğunu iddia etmesi üzerine yapılıyordu. Bu kişiler, “mülk

¹ AŞD 13: 184/6. Nikahta velinin izni ve gelinin rızasıyla ilgili Ebussuud fetvaları için bkz. Imber 2004: 177-182.

² Nikahın şartları için bkz. E. B. Ekinci. (2006). Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikah. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2, 41-60.

³ AŞD 29: 270/2.

⁴ AŞD 21: 125/3.

⁵ AŞD 13: 45/2.

⁶ AŞD 29: 281/2.

⁷ AŞD 21: 396/3. Kadının nafakasıyla ilgili Ebussuud fetvaları için bkz. Imber 2004: 193-198.

⁸ AŞD 21: 29/3. Boşanmayla ilgili Ebussuud fetvaları için bkz. Imber 2004: 208-218.

babamdan kaldı”¹ veya “satın aldım”² gibi belgeye dayanmayan iddialarla geliyorlardı. Ortaklıktan kaynaklanan sorunlar çerçevesinde fazla hisse kapma çabaları da şikayete sebep olmuştur.³ Hiçbir ortaklığı yokken hissem var diye ortaya çıkanlar da şikayet edilmiştir.⁴ Bunlar taşra yetkilileriyle işbirliğine giderek bu işi gerçekleştiriyorlardı. Mağdurlar, mülklerinin bu şekilde zapt edilmesinden sonra Divan’a başvuruyordu. Divan, cevap olarak “mahallinde şer‘ile çözülmesi”ni emrediyordu. Eğer bunu gerçekleştirmek mümkün olmazsa Divan’a gönderilmeleri isteniyordu.

Mülk satışı ile ilgili sorunlar da defterlere yansımıştır. Mesela bir ev satışı esnasında evin eşyalarının satışı söz konusu değilken evi satın alan kişinin eşyaya da el koymaya çalışması,⁵ alış veriş esnasında anlaşılan kişilere dışarıdan kişilerin müdahalesi,⁶ taraflar satış ve fiyat konusunda anlaşdıktan sonra mülkü alan kişinin satış bedelini ödememesi,⁷ satışı gerçekleşen malın özelliklerinin anlaşmada belirtildiği gibi olmadığının satış sonrasında anlaşılması gibi sorunlardan dolayı Divan’a başvurulmuştur. Satışın yanında mülkün kiralanması⁸ ve hibesi⁹ gibi meselelerle ilgili sorunlar da defterlere yansımıştır. Bunlardan başka suyun mecrasıyla oynanması sonucu tarla¹⁰ ve değirmenlerde¹¹ ortaya çıkan sorunlar da Divan’a ulaşan konulardandı.

2.2.3. Yargıyla İlgili Şikayetler

Bu bölümde incelenen konular daha önce de ifade edildiği üzere taşrada kadı mahkemesinde görülüp sonuçlandırılması mümkün olan adli yargı konularıdır. Yani bu tür davalar genel mahkemelerin görev alanı içindedir ve büyük bir bölümü mezalim niteliğinde değildir. Ama görüldüğü üzere çeşitli sebeplerden dolayı bu davalar, Divan’ın gündemine gelebilmiştir. Bu davaların Divan’a gelmesi, incelenen döneme ilişkin Osmanlı adalet sisteminde iki önemli noktaya işaret eder. Bunlardan birincisi kadı mahkemelerinin adalet dağıtma işleviyle ilgili sorunların olduğuna ve buna bağlı

¹ AŞD 13: 6/5.

² AŞD 21: 203/6.

³ AŞD 21: 42/2.

⁴ AŞD 29: 288/2.

⁵ AŞD 21: 105/2.

⁶ AŞD 21: 390/3.

⁷ AŞD 29: 241/1.

⁸ AŞD 29: 48/4.

⁹ AŞD 21: 187/2.

¹⁰ AŞD 21: 496/4.

¹¹ AŞD 16: 223/5.

olarak da taşrada mahkemelerden adalet bekleyenlerin tatminsizlik yaşadığına; ikincisi de Divan-ı Hümayun'un bir üst mahkeme olarak önemli bir işlevi yerine getirdiğine. Yukarıda şikayet mekanizmasının işlevi konusunda Divan'ın istinaf ve üst mahkeme olarak üstlendiği görevleri üzerinde durulduğu için burada konu tekrar edilmeyecektir. Ancak birinci gösterge olan kadı mahkemelerinin taşrada işlevini yerine getirmede yaşanan problemlere değinmek gerekir. Yukarıda incelenen hükümlerin hemen tamamına yakınında davaların Divan'a intikal etmesine sebep olarak taşrada adaletin sağlanamaması olduğu ifade edilmişti. Bunu, bazı hükümlerin satır aralarında görmek mümkünken bazı hükümlerde ise bu durum şikayetlerde açıkça yer alır. Yani taşrada adaletin işleyişinden daha doğrusu işlemeyişinden rahatsız olanlar, sıkıntılarını Divan'a ulaştırıyorlardı. Davacının davalıyı mahkeme huzuruna getirememesi, kişiler arasında yaşanan ihtilafların çözümlenememesi gibi sebeplerle insanlar Divan'a başvuruyordu. Taşrada adaletin sağlanamamasının yahut sonuçlanan davalarda adaletin yerini bulmadığına inanılması durumunun taşrada bulunan çeşitli unsurlardan kaynaklandığı söylenebilir. Şimdi sırasıyla bu unsurları ele alalım.

Hemen belirtmek gerekir ki Divan-ı Hümayun, bir üst mahkeme olarak davaları yeniden gözden geçirme yetkisine sahip olduğu kadar bir ilk mahkeme olma özelliğine de sahipti. Yani davacılar, taşradaki mahkemeye başvurmadan da doğrudan doğruya Divan'a gidebilirdi. Ayrıca genel mahkemelerin yetki alanındaki davalardan da olsa taraflardan birisinin askeri statüye sahip olması, davanın Divan'a gitmesi için bir başka sebepti. Ancak her hâlükârda, davayı Divan'a götürme tercihinin altında taşrada adaletin gerçekleşeceğine ilişkin şüphenin olduğu varsayılabilir.

İncelenen defterler bağlamında, taşrada adaletin sağlanamamasına sebep olan unsurların başında kadılar gelir. Bilindiği üzere kadıların taşrada, idari, adli, mali olmak üzere çeşitli görevleri vardı. Görevlerinin çeşitliliği, kadılar hakkında yapılan şikayetlerin de çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Ancak burada kadılar hakkında yapılan şikayetlerin hepsi üzerinde durulmayacaktır. Çünkü kadıların mali ve idari görevlerine ilişkin şikayetler aşağıda ilgili konular çerçevesinde değerlendirilecektir. Burada kadıların adli görevleriyle ilgili kusurları, yani adaleti gerçekleştirme esnasında yaptıkları usulsüzlüklerin şikayete yansması ele alınacaktır.

Kadılarla ilgili çeşitli suçlamalar şikayetlerde yer almıştır. Kadıların ele aldıkları bazı davalarda haksız olduğu açık olan kişilerle işbirliği içerisinde olduklarına dair şikayetler vardır. Aslında bu tür şikayetlerin çoğunda esas hedef kadı değildir. Bu şikayetlerde, şikayet edilen kişi veya kişilerin kadıyla işbirliği içerisinde oldukları ve bu yüzden haksızlık yapıldığının ifadesi bu bağlantıyı göstermekteydi.¹ Bununla birlikte bazı şikayetlerde ise doğrudan kadılar hedef alınmıştır.² Yani şikayetin konusu kadıların kendisi olmuştur. Mesela kadının davada kararı kasten haksız kişinin lehine vermesi,³ rüşvet⁴ alması veya eşkiya ile işbirliğine gitmesiyle⁵ ilgili şikayetler vardır.⁶

Kadıların kendilerinden kaynaklanmayan çeşitli dış unsurlardan dolayı da adaletin gerçekleşmesi engellenebiliyordu. Bunların başında mahkemelerin güvenliğiyle ilgili sıkıntılar gelmekteydi. Taşrada adalet dağıtan kadıların bilindiği gibi mahkeme için özel tahsis edilmiş bir binaları yoktu. Çoğunlukla kadıların kendi konaklarının bir bölümü mahkeme olarak kullanılıyordu. Bu mahkemelerin güvenliğini sağlamak her zaman mümkün olmuyordu. Özellikle mütegalibe ve eşkiya gibi güç odaklarının taraf olduğu davaların sağlıklı bir şekilde yürütülmesi bu kesimler tarafından engelleniyordu. Öyle ki mahkemeyi basıp,⁷ tarafların canına ve malına kastetmekten başka aynı şeyi kadı ve diğer mahkeme görevlilerine de yapmaktan çekinmiyorlardı. Bu şekilde çalışan bir

¹ AŞD 21: 50/2.

² AŞD 21: 264/2.

³ AŞD 16: 244/5.

⁴ Rüşvet için bkz. A. Mumcu. (2005). *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet –Özellikle Yargıda Rüşvet-*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

⁵ AŞD 16: 107/4.

⁶ Bununla ilgili bir örneği kazasker ruznamçe defterinden verebiliriz. Kadının adaleti gerçekleştirmedeki zayıflığıyla ilgili 1703 tarihli şikayet manidardır: "...kasaba-i Alaşehir de sakin 'ulema ve suleha ve eimme ve huteba ve fukara ve zuefanın mahzar-ı tariki üzere arzuhâli sadakat mahzarları oldur ki; hala kadı'mız olan Abdülkadir Efendi daileri on iki aydır kadımız olup cahil-i harf olduğundan gayri aklından da hiffet olmağın her babda zulüm tarafında bulunub fukara ve zuefanın mazlum olmasına ba'is olduğundan maada hükümetde rüşdü dahi olmamakla cemi' hükümeti hilaf-i şer' olub erbab-ı hâcâtâ sened olmak için verdiği hücec dahi ma'mulün bih olmayub vilayetimizde 'azim ihtilal hâsıl olub perakende ve perişan olmağın kadı'yı mezbûr 'azl olunub ve yerine bir müteşerri' kadı' nasb olunmak babında Allah ve Resülü ahvalimiz der-i devlet masire mahzar birle i'lam itmeğın 'ala vuku' i'lam olundu. Baki ferman men lehü'l-emrindir" (Gündoğdu, 2009, s. 704). Divan, bu tür şikayetlerle kadıların taşradaki faaliyetleri hakkında bilgi sahibi oluyor ve bazen bu şikayetlerin tahkikati için müfettiş gönderiyordu. Yahut herhangi bir şikayet beklenmeden kadıların faaliyetlerinin gizlice denetlenmesi için ayrıca casus görevlendirilebiliyordu (İnalcık, 2007, s. 133).

⁷ AŞD 21: 168/2.

mahkemenin kendi güvenliğini sağlayamazken güvenilirliği sağlaması nasıl mümkün olurdu?

Hükümlerde “hevasına tabi kişiler” olarak ifade edilen mütegalibeyi taşrada davaların sağlıklı yürütülmesini engelleyen bir faktör olarak görebiliriz. Bunlar kadı ve mütesellimlerle işbirliği içerisine gidiyordu. Davalılardan kendisine rüşvet vereni himaye etmek için bu bağlantılarını kullanıyorlardı. Mütegalibe, görülmekte olan davalara müdahale ettiği gibi kimisi de kendileri için bir miktar para almadan dava açılmasına müsaade etmiyordu.¹ Bu tip kişiler ayrıca ahalinin zor durumda kalması için haksız yere reayayı gammazlıyorlardı. Böylelikle bu ortamlardan haksız kazanç elde etmeyi umuyorlardı. İddialara göre kadılar ve mütesellimler, bu tip kişilerin yönetim işlerine karışmasına da müsamaha göstererek ahalinin şikayetine sebep oluyorlardı.²

Mahkemelerin güvenliğiyle ilgili sıkıntıların önemli bir sebebi de savaş olmalıdır. Çünkü savaş, iç güvenliği sağlayan unsurların büyük bir bölümünü cepheye çekmiştir. Böylelikle taşrada kalan kolluk güçleri yetersiz kalmıştır. Savaş sebebiyle kadı mahkemelerinin şikayet mekanizması içerisindeki rolünde bir zafiyet görüldüğünü söylemek mümkündür.

Mütegalibe baskısı ve savaşa koşut olarak adaletin işleyişinde olumsuz etki eden bir diğer faktör de davayı kadı huzuruna getirmekle görevli mekanizmanın sağlıklı çalışmamasıdır. Bu sorun, davanın taşrada görülmesinin önündeki önemli etkenlerdendir. Çünkü Divan’a başvuranların bazısının iddiasına göre, bunlar davalarını taşrada hiç gördürememişlerdir. Davacı, davasını taşra mahkemesinde gördüremediği için Divan’a başvurmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında kadı huzurunda görülmüş ve neticelendirilmiş davaların gereğinin taşrada yerine getirilememesi de yaşanan bir diğer sorundu. Hukuken sonuçlandırılmış ama fiilen sonuçlandırılmamış bu tür davalar yüzünden şikayetçiler Divan’a başvurmak zorunda kalıyordu. Mesela İstanbul’da yaşayan tüccar Elhac Mehmed’in şikayetine göre, gemi kaptanlarından bir zimmiyle aralarında şer’i davaları olmuş ve murafaa ile hakları birbirlerine teslim edilmiştir. Bundan sonra tekrar niza’ya düşmemeleri için hüccet-i şer’iye verilmişken zimmi gemi

¹ AŞD 16: 248/2.

² AŞD 21: 452/2.

kaptanı, tekrar para talebinde bulunmaya devam etmiştir. Elhac Mehmed de eline aldığı hüccet ve daha sonra şeyhülislamdan aldığı fetva ile Divan'a başvurmuştur.¹

Kadıların mahkemelerdeki yardımcılarında kaynaklanan usulsüzlükler de adaletin gerçekleşmesinin önündeki engellerdendi. Bunlarla ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Bu görevliler kadıların görev tanımları içerisinde olan işlerin yürütülmesinde yardımcı olan kişilerdi. Bu işleri yaparken birtakım haksız uygulamalar yapıyorlardı. Mahkeme sürecinde mütegalibeyle işbirliği, hüccetlerden fazla bedel alma ve zulüm gibi şikayetlerin birçoğu naipler için de geliyordu.² Bunların yanında, naiplerin sıklıkla değişmesi, ihtilafların ortadan kalkmasından ziyade daha da artmasına sebep olabiliyordu. Sürekli değişen naipler, birbirleriyle uyuşmayan hükümler ve hüccetler vererek işleri daha da içinden çıkılmaz hale getirebiliyorlardı. Mesela Dimetoka kazası Aksakal köyünün ahalisinin şikayetine göre, komşu köyleri olan Tokmak köyüyle aralarında meradan kaynaklanan bir ihtilaf vardır. İhtilafın çözümü için naibe başvurulur. Ancak Dimetoka arpalık olduğu için her ay naip değişmektedir. Gelen her naip diğerinin hükmüne aykırı hüccet vererek işleri daha da karmaşık hale getirmektedir.³ Naiplerle ilgili bir diğer şikayet konusu da naiplerin yerli ahaliden seçilmesiydi. Bilindiği üzere naiplerin yerli ahaliden seçilmesi yasaktı. Bunun çeşitli mahzurları olacağı açıktır. Bu şekilde kadı tarafından tayin edilen naipler de şikayet ediliyordu.⁴

Naipler de kendilerinin haksızlığa uğramasıyla ilgili şikayette bulunabiliyorlardı. Bilindiği üzere kadılar kendi nüfuz alanları için inisiyatifleriyle naip atayıp uzak bölgede kendi adına mahkeme kurulmasını sağlıyordu. Bu şekilde atanan ve işini adalet

¹ AŞD 13: 63/4.

² AŞD 16: 244/3.

³ "...nam karye ahalisi kadime muhalif fuzuli hayvanatlarını getirüb mer'a itdirüb bunların hayvanatlarına müzayaka ba'is olub te'addiden hâli olmalarıyla şer'ile men' eylemek istediklerinde kaza-i mezbur arpalık olub her ayda birer naib gelüb birbirinin hükmüne mugayir hüccet virüb vech-i şer'î üzere icra-yı hak olunmadığın ve bu bâbda fetva-yı şerife ve hüccet-i şer'iyeleri olduğun bildirüb mucibince amel olunmak babında hükm-i hümayunum reca ve senki molla-yı mezbur Abdullah zide fazlhususun husus-ı mezbur..." AŞD 16: 27/3.; Arpalık yoluyla kaza bölgelerinin verilmesi için bkz. Uzunçarşılı 1988a: 118-121.

⁴ "...ahalisi gelüb yerluden naib olmak memnu' iken yine nahiye-i mezbur sakinlerinden Şeyh Mehmed nam kimesne yerluden olmağla senin tarafından nahiye-i mezburda naib ve ehl-i örf taifesiyle müttetik olmağla fukaranın bigayr-i hakkın akçelerin aldırmağa bais ve kendüsi dahi alub ve iki hasım davaya vardıklarında nâhak olan kimesnenin akçesin almağla oltarafi himaye idüb icra-yı hak olunmayub bunun emsali zulm ve te'addisinin nihayeti olmadığın bildirüb..." AŞD 29: 21/6.

çerçevesinde yürüten bazı naip, kendisiyle ilgili hiçbir şikayet söz konusu değilken ve ahali de kendisinden razı iken yani azlini gerektirecek bir durum söz konusu değilken bağlı oldukları kadı tarafından azledilebiliyorlardı. Yeni gelen naip, eğer eskisi kadar adil değilse ahali, eski naibin tekrar görevine getirilmesi için Divan'a başvurabiliyordu.¹

Kadılar ve yardımcılarının usulsüzlükleri, mütegalibenin mahkemelerin işleyişine müdahale etmeleri, davacıların davalıları mahkeme karşısına çıkarttırmaya gücünün yetmemesi gibi durumlar mahkemelerin adil bir şekilde dava yürütmesini engelliyordu. Yahut adil şekilde sonuçlanmış bir davanın yaptırımını gerçekleştirmek her zaman mümkün olamıyordu. Bu sebeplerden dolayı her kesimden insanlar mahkeme sonuçlarından memnun olmayan şikayetçiler olarak daha adil olacağına inandıkları Divan-ı Hümayun'a başvuruyordu.

2.3. VERGİ DÜZENİ İLE İLGİLİ ŞİKAYETLER

Bu bölümde vergilerle ilgili yaşanan şikayetlerin defterlere yansımaları üzerinde durulacaktır. Bu vergilerin, hukuki dayanağı,² toplama usulleri, işletme biçimleri, içeriği ve devlet bütçesindeki oranları konumuzun dışındadır. Bunlarla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır.³ Burada çoğunlukla bu vergilerin tahsiliyle ilgili sorunlar ele alınacaktır.

¹ AŞD 16: 60/2.

² Osmanlı İmparatorluğu'nda vergiler, şer'i ve örfi olmak üzere iki hukukî dayanağa göre belirlenmişti. Bunların belli başlıları şu şekilde sıralanabilir: Şer'i vergilerin başında öşür vergisi gelmektedir. Ürün üzerinden alınan bu verginin oranı, mahsule, ürüne, bölgeye ve dönemine bağlı olarak 1/10 ile 5/10 arasında değişiklik göstermiştir. Diğer bir şer'i vergi de cizyedir. Gayrimüslim reayadan baş vergisi olarak alınan bu vergi karşılığında, bu tebaanın korunması ve savaştan muafiyeti sağlanıyordu. Örfi vergilerin başında sipahiye ödenen vergiler (rüsüm-ı raiyyet) geliyordu. Bunlar, toprağa ve haneye bağlı olarak alınan çift resmi, çift resmi karşılığı olmak üzere gayrimüslim reayadan alınan işpençe resmi, toprağını terk eden reayadan alınan çiftbozan resmi, reayanın toprağı olmayan evli oğlundan caba bennak resmi, yarım çiftten az toprak tasarruf eden oğlundan ekinli bennak resmi, bekar oğlundan mücerred resmi alınır. Bunlardan başka tapusuz toprakları işleyen reayadan alınan dönüm resmi (resm-i zemin), sipahinin tımarı toprağına kıslamak için gelen reayadan alınan tütün resmi, koyundan alınan ağnam resmi, değirmen resmi, gerdek resmi, kaçak hayvanların bulunmasından alınan yave ve kaçgun resmi de diğer vergilerdendi. Başlangıçta savaş gibi olağanüstü durumlarda, daha sonraki dönemlerde ise her mali sıkıntısında başvurulmuş avarız vergisi, örfi vergilerin diğer bölümünü oluşturur. Bu vergi, mal, hizmet veya para olarak alınıyordu. Hane hesabına göre belirlenen verginin oranı, gerçek hane hesabına göre değil, zamana, yere ve ihtiyaca göre 3 ilâ 15 gerçek hane arası, bir avarız hanesi olmak üzere hesaplanıyordu. Devlet için yapılan bazı hizmetler karşılığında bu vergiden muaf olunabiliyordu. Bu vergiler için bkz. H. İncelik. (1996a); L. Güçer. (1964); N. Çağatay. (1947). Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler. *DTCFD*, 5(5), 483-511; Y. Ercan. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar. *Belleken*, 55(213), 370-391.

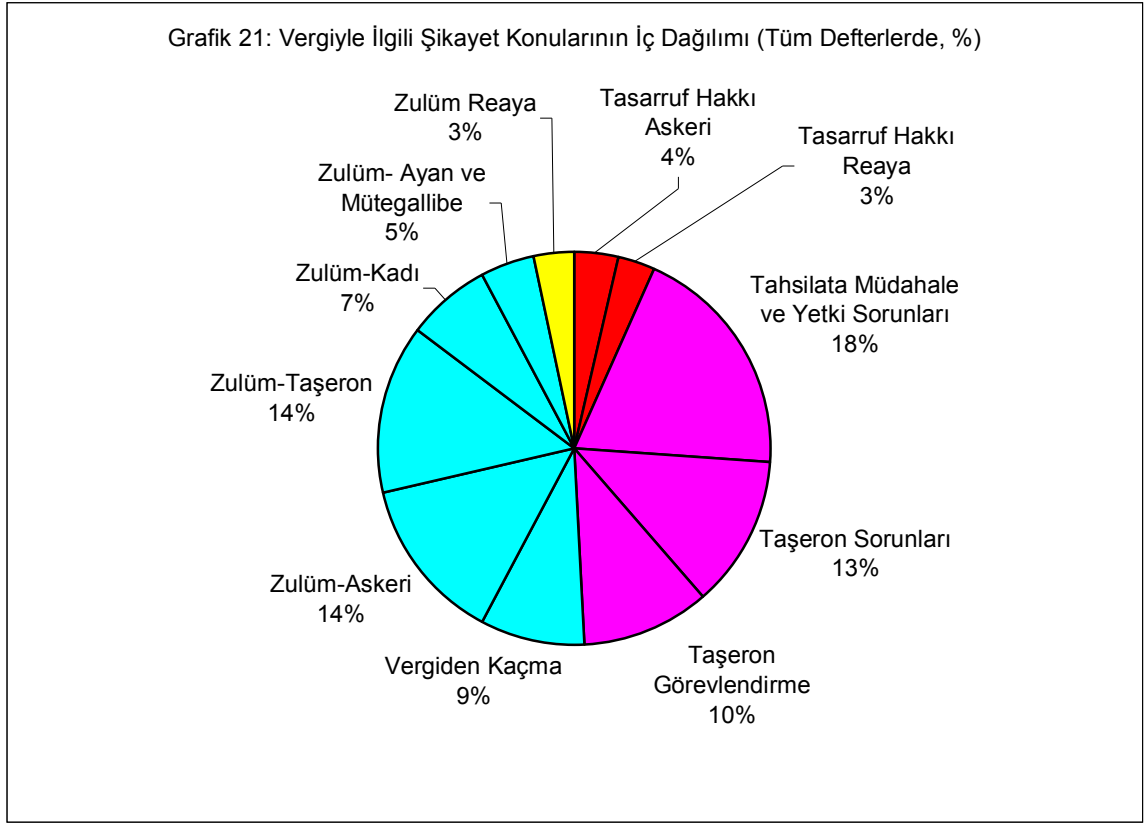
³ Bunlara şu çalışmalar örnek gösterilebilir: Ö. L. Barkan. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*. İstanbul: Gözlem Matbaacılık; H. İncelik. (1952). İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi. *AÜİFD*, 1(1), 29-46; C. C. Aktan. (1986). Bir Vergi Tahsil

Çünkü vergi düzeniyle ilgili olarak şikayet defterlerine ağırlıklı bir şekilde vergilerin tahsilatı esnasında yaşanan sorunlar yansımıştır. Bu yüzden tahsilat esnasında yaşanan şikayetlerin hangi unsurlardan kaynaklandığı, ne şekilde gerçekleştiği ve nasıl çözüldüğü konularının üzerinde ağırlıklı bir şekilde durulacaktır. Hangi vergi kalemi olursa olsun vergiyle ilgili şikayetlerde temel sorun, vergi toplayıcıları ile mükellefler arasındaki çatışmaydı. Toplayıcılar, kanunlarla belirlenmiş miktar ve oranlardaki vergi toplama haklarını reaya aleyhine genişletmek için çaba sarf ediyor, reaya ise aksine daha az vergi vermek yahut hiç vergi vermemek için karşı koymaya çalışıyordu. Bu mücadelede, toplayanlarla mükellefler arasına yerleşen taşeronlar ve bu ilişkide yeri olmayan harici unsurların da devreye girmesi, vergi ile ilgili sorunlar yumağının daha da genişlemesine sebep olmuştur.

Vergi düzeniyle ilgili şikayetlerin tüm defterlere yansıması % 24'tür.¹ Bu hükümler, konularına göre tasnif edildiğinde iki ana başlık ortaya çıkmıştır. Birincisi, tasarruf hakkı diyebileceğimiz ve dirlik arazisinden vergi toplama hakkı veya bu arazide üretim yapma hakkıyla ilgili defterlere yansıyan şikayetlerdir. Aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere defterde oldukça az yer tutan bu konu % 7'lik bir dilime tekabül etmektedir.

Usulü Olarak İktâ Sistemi. *TDA 44*, 165-173; B. Çakır. (2003). *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi; E. Özvar. (2003). Ayrıca bkz. Dipnot 1.

¹ Bkz. Grafik 16: Ana Şikayet Konular

Diğer konu ise tahsilat ile ilgili yaşanan şikayetlerdir. Vergi toplama şekli dirlik, iltizam ve muhassıllık usullerinden hangisiyle olursa olsun, tahsilat görevini uhdelelerinde bulunduranların birbirleriyle olan ilişkilerinde yaşadıkları sorunlar, defterlere şikayet olarak yansımıştır. Bu sorunların temelinde birbirlerinin tahsilat işlerine müdahale etme ve bu bağlamda yaşanan yetki çatışması yatmaktadır. Ayrıca vergi toplama işini yüklenen asıl sorumluların kendileri adına taşrada vergi toplayan taşeronlarıyla yaşanan sorunlar da tahsilatla ilgili diğer bir konudur. Burada yaşanan tartışmanın temelinde yüklenici ile taşeron arasında vergi toplama işinden kaynaklanan paylaşım sorunu yatmaktadır. Tahsilata müdahale ve yetki çatışmasına ilişkin sorunlar % 18, taşeronlarla yaşanan sorunlar % 13 oranında defterlere yansımıştır. Şikayet içermeyen ve sadece taşeron görevlendirmesine ilişkin hükümlerin yansıma oranı ise % 10'dur. Vergi toplayıcılarıyla reaya arasındaki ilişkilerinden doğan şikayetler de defterlere yansımıştır. Buradaki şikayetlerin temelinde yatan konu ise vergi toplayıcılarının daha fazla vergi alma isteği, -yani zulüm- reayanın da daha az vergi verme isteğidir. Bu iki istek doğal olarak bir çatışmaya sebep olmuş ve sorun şikayet olarak defterlere yansımıştır. Çatışma konusu aynı olmakla birlikte şikayete yansıma oranı aynı olmamıştır. Çünkü vergiyle

ilgili şikayet konuları içerisinde vergi toplayıcılarının reayayı vergi vermedikleri veya eksik vergi verdikleri sebebiyle şikayet etme oranı % 9 iken reayanın yüklenici ve taşeronu veya diğer vergi toplamakla görevli kadı veya ayanı fazla vergi talebinden dolayı şikayet etme oranı % 40'tır. Vergiyle ilgili olup defterlere yansıyan üçüncü bir ilişki de reayanın reayayla olan ilişkisidir. Bunların vergi konusunda birbirlerini şikayet etme oranı % 3'tür. Reayanın diğer reaya ile yaşadığı bu tür sorunlar, şikayetçiler tarafından bir nevi zulüm olarak algılandığı ve gerçekten de öyle anlaşılması gerektiği hükümlerden çıkartılabilir.

2.3.1. Tasarruf Hakkı

Bu başlık altında dirlik elde eden askerînin ve bu dirliklerde ziraat yapan reayanın ellerinde tuttıkları tasarruf haklarına ilişkin sorunlar ele alınacaktır.

2.3.1.1. Askerin Tasarruf Hakkı

Sipahiler boş bir tımarın tevcihini alabilmek için gerekli başvuruları yapıp beratını aldıktan sonra tasarrufa hak sahibi oluyordu.¹ Ancak sipahiler yasal süreçler sonucu elde ettikleri bu tımarların tasarrufuna göz diken kişiler tarafından rahatsız edilme durumuyla karşı karşıya kalabiliyorlardı. Özellikle bulundukları bölgenin daha üst düzey askeri-idari yetkilileri tarafından rahatsız edilmeleri muhtemeldi. Mesela herhangi bir mirmiran, sipahinin dirliğine müdahale edebiliyordu.² Bunlar nüfuzlarını kullanarak tımar sahibinin dirliğini elinden alıyor yahut dirliğine müdahale ederek tasarrufuna mani oluyordu. Bunların yanında bir sipahi de diğer bir sipahinin dirliğine göz dikebiliyordu. Yahut yolunu bularak tımar sahibinin tasarrufunda olan bir dirlikten hisse almaya çalışıyordu.³ Bu şekilde haksız durumla karşı karşıya kalan sipahi, sorunun çözümünün nerede olduğunu bilirdi. Divan-ı Hümayuna başvurup elindeki berata göre dirliğine tasarrufunun sağlanmasını talep ederdi. Bu talep haklı görülürse kabul edilerek taşra yetkililerine bir hüküm yazılırdı. Mesela Kudüs'te tımar sahibi olan Ömer'in şikayeti tımarının elinden haksız yere alınmasıyla ilgiliydi. Ömer'in şikayetine göre, kendisi 7600 akçelik tımarını tasarruf etmektedir. Hizmetiyle ilgili herhangi bir kusuru

¹ Tımar tevcihi ile ilgili prosedür için bkz. Ö. L. Barkan. (1974). Tımar. *İA* (c. 3, s. 286-333). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı; N. Beldiceanu. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: Teori Yayınları. (1980): 71-75. Ayrıca bkz. F. Acun. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler* (c. 9, s. 899-908). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

² AŞD 13: 181/5.

³ AŞD 21: 477/4.

yokken ve bu yüzden müdahale edilmesi gerekmezken Hüseyin adlı kişi, “alaybeyi oğlumdur” diyerek haksız bir şekilde elinden tımarını almış ve kendisine berat ettirmiştir. Bunun üzerine Ömer, Divan-ı Hümayun’a durumu şikayet etmiş ve kendisine yeni bir berat almıştır. Divan, Ömer’e bu yeni berat gereğince dışarıdan müdahale edilmemesini ifade eden bir hüküm vermiştir.¹

Dirlik sahiplerinin dirliklerini tasarruf ederken yaşadıkları bir diğer sorun da ortaklık mevzuuydu. Bazı dirlikler sipahilere ortak veriliyordu. Ortak durumundaki sipahilerden birisi elindeki hissesine kanaat etmeyerek diğerini saf dışı bırakmaya² veya hissesine düşenden daha az fazlasını almaya çalışıyordu. Bunu, ortağının beratında yer alan yerlerin mahsulünü veya vergileri toplayarak yapıyordu.³ Taşrada yaşanan bu tip ihtilaflarda sipahi, şikayetini Divan’a bildiriyordu. Şikayet incelendikten sonra defter eminine havale ediliyor, defter emini de defterhanede bulunan defter-i icmal ve ruznamçe-i hümayunda incelemeler yapıyordu. Emin, incelemeler neticesinde kimlerin nereyi ne kadar hisseyle tasarrufa hak sahibi olduğunu ifade eden bir arz kaleme alıyordu. Divan da defter eminin arzına göre işlem yapılması için taşra yetkilisine hüküm yazıyordu.⁴ Bu prosedür genel olarak dirlik tasarrufu esnasında yaşanan hemen bütün ihtilaflarda uygulanan yöntemdi.

2.3.1.2. Reayanın Tasarruf Hakkı

Dirlik bünyesindeki yerlerde üretici konumundaki reayanın tasarruf hakkıyla ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Bilindiği üzere reayanın toprağı işletme ve işlettiğı toprağın mirasla intikal hakkı kanunla korunmaktaydı (A. Berki, 1951, s. 137). Ancak buna rağmen bu hakların ihlal edilmeye çalışıldığı, ilgili şikayetlerden anlaşılmaktadır.⁵ Reayanın bir dirlikte ziraat yapabilmesi için “sahib-i arzdan resm-i tapu” ile tasarruf hakkını alması gerekiyordu.⁶ Sahib-i arz olan sipahi bu tapuyu istediğı kişiye kendi inisiyatifi ile verme hakkına sahip değildi. Bir arazinin intikalinin nasıl olması gerektiğı,

¹ AŞD 29: 28/1.

² AŞD 13: 107/1.

³ AŞD 13: 68/4.

⁴ AŞD 21: 287/3.

⁵ AŞD 21: 336/3.

⁶ “Dirlik arazisinin tasarruf hakkının ivazsız olarak verilmesi dışında kalan intikallerde yani ivazsız almaya hakkı olmayan hısımların ve diğer bazı kimselerin araziye tapu bedeli adı verilen nakdi bir bedelle iktisap etmeleridir. Bu şekildeki intikale tapu ile intikal adı verilmektedir” (Cin, 1979, s. 71).

kimlerin hak sahibi olduğu kanunla belirlenmiştir.¹ Sipahi de bu kurallara uygun olarak ziraat yapma hakkını tapu ile reaya veriyordu (Öz, 2007, s. 492).

Reaya, sipahiden tapu resmi ile aldığı arazide ziraatını yapıp öşr ve diğer vergilerini sipahiye vermeyi umut ediyordu. Ancak bazı kişiler, bir takım haksız gerekçeler öne sürerek reayanın elinden tasarruf hakkını almaya çalışıyordu. Mesela Mostar’da yaşayan birkaç kadın yerel mahkemeye başvurarak bu konudaki şikayetlerini dile getirmiştir. Şikayetten anlaşıldığı kadarıyla, bu kadınların kardeşi Mustafa’dan üç senedir haber alınamamıştır. Bu kız kardeşler, Mustafa’nın tasarrufundaki tarlaları, kanunî hakları gereğince sipahiye resm-i tapu ödeyerek almışlardır. Devamında, müdahale edilmesini gerektirecek bir durumları da olmamıştır. Ancak dışarıdan Sefer oğulları, valideleri ve vasileriyle gelip ihtilaf çıkartmışlardır.²

Reayanın tasarruf hakkıyla ilgili sıkıntıyı çoğu zaman sipahiler çıkartıyordu. Sipahiler, özellikle tapu intikalinde daha fazla tapu resmi alabilmek amacıyla haksız uygulamalara yelteniyorlardı. Mesela İznik’te İsmail adlı bir çocuğun vasisi olan Ahmet, bu şekilde bir şikayet için Divan’a başvurmuştur. Şikayete göre, çocuğun babası Mehmet ölmüş ve toprağın tasarruf hakkı çocuğa geçmiştir. Çocuk toprağı tasarruf ederken dirliğin sipahileri Ali ile Hasan, arazinin yarısını bir başkasına tapu ile vermekle tehdit etmişlerdir. Sipahilerin buna gerekçesi ise arazinin yarısının bu çocuğun babası öldükten sonra ölü doğan oğlunun hakkı olduğu iddiasıdır.³

16. yüzyılın ortalarından itibaren tapu hakkının intikalinde kadınlar lehine düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir. Bu düzenlemeler doğrultusunda kadınlar toprağı tasarruf etme

¹ “Ölen tasarruf sahiplerinin arazilerinin intikali mevzuu dönemlerine göre farklılık arz etmiştir. 1567 yılından önce ölmüş mutasarrıfın arazisi sadece erkek evlada ivazsız intikal ederken bu tarihten itibaren kız evlada tapu bedeli ödemek kaydıyla verilmeye başlanmıştır. Erkek ve kız evlattan hiç biri bulunmadan gerçekleşen ölümlerde arazi, mülk bina veya ağaçların intikal edeceği mirasçılara, yoksa arazi üzerinde irtifak hakkı olan kimseye ve ortak tasarruf edene, bunlar da yoksa, arazinin bulunduğu köy ahalisinden yere ihtiyacı olanlara tapu misli ile verilir. Erkek evlat buluş tarihinde, kız evlat murisin ölüm tarihinden itibaren 10 sene içinde arazinin tasarrufu için dava açabilirdi. 1601/2 tarihinde evlattan kimse olmaksızın ölmüş olan mutasarrıfın arazisi ana bir erkek kardeşe tapu misli ile verilmesi usulü getirilmiştir. Yine bu tarihte arazinin bulunduğu yerde oturmak şartıyla kız kardeşe tapu ile verilmesi, (1603/4 yılında ikamet zorunluluğı da kalkmıştır) 1610 yılında evladı erkek ve kız kardeşi olmaksızın ölen mutasarrıfın arazinin babasına yoksa annesine tapu misli ile verilmesi kaidesi kabul edilmiştir. Annenin arazisinin erkek evlada tapu ile verilmesi de bu tarihte kabul edilmiştir” (Cin, 1979, s. 55, 56).

² AŞD 21: 379/3.

³ AŞD 21: 25/3.

hakkına sahip olabildiler (Cin, 1979, s. 55). Buna rağmen fiilen bu hakkı her zaman kolaylıkla elde edememişlerdir. İncelenen defterlerde tapu intikaliyle ilgili şikayet edenlerin önemli bir çoğunluğunun kadın olması, bunun göstergesi olsa gerek. Buna, ölen babasından kalan araziye talip olan Kamer adlı kadın örnek verilebilir. Kadının şikayetini, Saray kadısı Divan-ı Hümayun’a mektupla bildirmiştir. Kamer eski Bosna Beylerbeyi Mehmet Paşa’dan şikayetçidir. Paşa, Kamer’in babasından alacağı olduğunu söyleyerek araziye zaptetmiştir. Miri arazinin borç için el değiştirmesinin hukuken geçerli olmadığı hükümde ifade edilmektedir. Kamer, bu hukuki kaide ve elindeki hüccet gereğince hakkını almayı başarmış gibi gözükmektedir.¹

Reayayla ilgili tasarruf hakkı ihlalinin bir kısmı, reayanın kendi arasında yaşanan ihtilaftan kaynaklanıyordu. Mesela Antakya’da Türkmen mezrası diye bilinen yeri, kırk seneden beri ortaklaşa ziraat edip oşır ve resmini sipahisine veren kişilerin ellerinde tapuları ve temessükleri varken Seyyid Abdullah adlı kişi gereksiz yere zaptetmiştir.² Reayanın tasarruf hakkına müdahale edenlerin bir kısmı, bazen olmadık bahaneler öne sürebiliyordu. Mesela ölen kişinin erkek kardeşi dururken “Müteveffa karındaşının zevcesi benim zevcemin kız karındaşıydı” gibi bir iddiayla toprağı zaptedenler bile vardı. Bu tür bir talebin kanun ve şer‘ile ilgisi olmadığı açıktır. Böyle bir taleple toprağı zaptetmeye çalışanların mütegalibeden olması dikkat çekicidir.³ Bir başka örnek olarak da Hezargrad kazasında Kabacık adlı köyde babalarından intikal eden topraklarını işleyen Abdülbaki ve Ömer adlı iki kardeşin şikayeti verilebilir. Bu kardeşlerin komşuları, “bunlar başka köyde ikamet ediyor” diye tarlalarına ekip zaptetmiştir. Kardeşler, şeyhülislamdan aldıkları fetvayla Divan-ı Hümayun’un yolunu tutmuşlardır. Divan da Niğbolu sancağı mutasarrıfı ve Herazgrad naibine gönderdiği hükümle iki kardeşin ellerindeki fetva ve kanuna göre işlem yapılmasını emretmiştir.⁴

Toprağı tasarruf eden reayanın çeşitli sebeplerle bu haktan vazgeçip çiftini çubuğunu terk ettiği durumlar Osmanlı toprak sisteminde bilinen bir olgudur (Akdağ, 1995, s. 488). Bununla ilgili şikayetler, defter başına 2 tane düşecek kadar azdır. Reayanın kendi

¹ AŞD 21: 149/1.

² AŞD 21: 150/1.

³ AŞD 21: 418/3.

⁴ AŞD 21: 165/1.

toprağını terk ederek kasabalara, köylere ve çiftliklere yerleşmeleri normalde sık rastlanan olaylardandı. Birçok kişi çeşitli sebeplerden dolayı toprağını terk etmek durumunda kalmıştır. Bunda dirlik sahibinin olumsuz tutumu, güvenliğin sağlanamaması ve asayişin bozulmasının etkisi bilinmektedir. Aslında toprağını terk eden reayanın defterlere yansıyandan daha fazla miktarda olduğu tahmin edilebilir. Ancak burada sadece şikayete konu olmuş vakıalar incelenmiştir.

Bir başka kaza veya köye yerleşen reayanın sipahisinin reayayı eski yerine götürme çabası esnasında yaşanan kaçınılmaz çatışma, şikayet defterlerine yansımıştır. Sipahiler veya onların zabitleri, reayayı eski köyüne döndürmek üzere yeni yerleşim yerine gittiklerinde, bu köylerin zabıt veya sipahileri reayanın geri döndürülmesine engel oluyordu.¹ Üstelik kimi reaya kendi rızasıyla eski köyüne dönmeyi istese bile yeni sipahi veya zabıt buna müsaade etmiyordu.² Bu durumda şikayet kaçınılmaz oluyordu. Reayanın eski sipahisi, kayıtlı reayasını toprağına döndüremediği zaman Divan'a şikayet ediyordu. Kimi sipahiler, köylerinden giden reayayı geri getirmekle uğraşmıyordu. Bunun yerine yerleştikleri kazaya gidip ödemekle yükümlü oldukları rüsum-ı raiyyetlerini talep ediyorlardı. Tabi ki reaya bunu ödemeye yanaşmıyordu.³ Göç eden reayanın da şikayet ettiği durumlar oluyordu. Bilindiği üzere toprağını terk eden reaya 10 ilâ 15 yıl geçmesinden sonra kanunen tekrar eski toprağına geri getirilemiyordu.⁴ Buna rağmen reayayı uzun yıllar boyunca ikamet ettiği yerden çıkartmak ve eski köyüne döndürmekle tehdit eden sipahileri görmek mümkündü.⁵ Bu şekilde yasal süreden uzun süre önce göç etmiş bir kişiyi eski yerine getirme çabası şikayete konu oluyordu. Bu durumdaki kişileri geri döndürmenin tek yolu emr-i şerifti. Sipahi, emr-i şerif elde edebilirse veya başka sebeplerle bir emr-i şerif çıkarsa, ancak o zaman reayayı eski yerine yerleşmesi için zorlamaya tabi tutabiliyordu.⁶

¹ AŞD 21: 89/2.

² AŞD 21: 62/4.

³ AŞD 21: 130/3.

⁴ Kütahya ve Hüdavendigâr Livası Kanununda 15 yıl, Erzurum Vilayeti Kanununda ise 10 yıldır (Barkan, 1943, s. 2, 24, 65).

⁵ AŞD 29: 47/4.

⁶ AŞD 16: 70/1.

2.3.2. Tahsilat Konuları

Vergi toplamakla görevli dirlik sahibi, mültezim ve bunların taşeronları, taşrada vergi tahsil ederken çeşitli problemler ortaya çıkıyordu.¹ Bu problemler, dirlik sahipleri, taşeronlar ve vergi vermekle yükümlü reayayla ilgiliydi. Bu yüzden konu, üç grubun ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır. Birincisi vergi toplayıcılarının kendi aralarındaki ilişkiden kaynaklanan sorunlar, ikincisi vergi toplayıcılarıyla mükellefler arasındaki ilişkiden kaynaklanan sorunlar, üçüncüsü de reayanın kendi arasında yaşanan sorunlardır.

2.3.2.1. Vergi Toplayıcılarının Kendi Arasında Yaşanan Sorunlar

2.3.2.1.1. Tahsilata Müdahale ve Yetki Sorunları

Vergi tahsilatına yetkili kişiler, (bir dirlik sahibi ve onun taşeronu yahut herhangi vergi toplayıcısı) taşrada belli başlı bazı sorunlarla karşılaşılıyordu. Bunlar, toplaması gereken mahsul veya nakdi verginin başkaları tarafından haksız yere alınması, toplanmasına müdahale edilmesi yahut engellenmesiydi. Vergi toplamakla görevli kişi, eline beratını alıp zamanı gelince toplama işlemine başlıyordu. Bu kişinin tahsilata başladığı andan itibaren çeşitli aşamalarda elde ettiği geliri bir başkasına kaptırması muhtemeldi. Yani daha toplamaya başlamadan evvel olabileceği gibi toplarken yahut toplama işlemi bittikten sonra da öşür veya nakdi vergiyi başkasına kaptırabilirdi. Tahsilat esnasında yaşanan bu tür müdahalelerin temelinde yetki çatışması yatmaktadır. Bunun yanında gerekçesiz bir gasp da söz konusu oluyordu. Bununla ilgili şikayetler genellikle dirlik sistemi içerisinde geliyordu.

Tahsilata müdahale, yetki çatışmasının haklı veya haksız çeşitli gerekçelere dayanmasıyla gerçekleşiliyordu. Bu gerekçelerden birisi tahvil tarihi meselesiydi. Kendisine dirlik tevcih edilen kişi, dirliğinin mahsulünü toplamak üzere bölgeye gidiyordu. Burada daha önce görev yapan diğer örf ehliyle yahut bir taşeronla karşı karşıya geliyordu. Bölgede bulunan bu kişiler kendi beratları gereği tahvil tarihinin henüz tamamlanmadığını iddia ederek yeni gelen kişinin vergi toplamasına engel

¹ Osmanlı'da vergi tahsilatı için çeşitli yöntemler uygulanıyordu. İncelediğimiz dönem içerisinde malikâne mukataa sistemi ilk kez uygulamaya konmuştur. Malikane sisteminin uygulamaya konulmasından sonra tutulan 29 numaralı deftere göre vergilerle ilgili şikayetlerin % 88'i dirlik sisteminden % 7'si iltizam sisteminden ve % 5'i de malikane sisteminden gelmiştir.

oluyordu.¹ Bu konuyla ilgili gelen şikayetlere merkezin çözümü, tahvil tarihi ile ilgili uygulamanın doğru olan şeklini hatırlatmak ve buna göre işlem yapılmasını emretmektir.² Bu tip ihtilaflar öncelikle mahallinde çözülmeye çalışılıyordu. Mahsulü toplama tarihlerinin karışması durumunda, çözümü sağlayıcı bazı uygulamalara gidiliyordu. Mesela, yerli ahaliye mahsulün hangi döneme ait olduğu ve bu mahsulün kimin tahvil tarihine düştüğü sorularak tespit edilmeye çalışılıyordu.³ Yahut taraflar arasında yapılacak bir murafaa ile sorun çözülmeye çalışılıyordu. Mahsul gasbetmeyi kafaya koymuş kişi, yapılacak bir murafaada yalancı şahitler kullanabiliyordu. Böylelikle mahsulün veya verginin kendisine ait olduğuna dair bir hüccet çıkarttırabiliyordu.⁴ Yahut yapılan tahkikatlarla haksızlığı ortaya çıkan kişi, karara rağmen inadında devam edebiliyordu.⁵ Bu tip durumlarda şikayetçiler, Divan'a gitmek zorunda kalıyordu.⁶ İnatlarında devam edenler için merkez, gönderdiği mübaşir marifetiyle sorunun çözülmesini istiyordu.⁷

Yetki çatışmasına sebep olan bir diğer husus da sınırlardı. Dirlik arazileri komşu olan sipahiler, birbirlerinin arazilerinden vergi toplayarak diğerine müdahale ediyorlardı. Müdahaleyi yapan sipahi, komşu arazinin kendi tasarrufunda olduğunu iddia ediyordu. Bu, kimi zaman sınırların belirsizliğinden kaynaklanırken kimi zaman sınırlar belliyken gerçekleşiyordu. Dirlik sahipleri, dirlik arazilerinin gelirlerini yükseltmek için dirlik arazilerinin verimini artırmayı düşünmüyordu. Bunun yerine sipahiler, komşu dirlik sahibinin mahsul veya vergisine göz dikmeyi yeğliyor ve sınırları kendi lehinde genişletme çabası içine giriyordu. Bu gerekçeyle, hem komşu dirlik sahipleriyle⁸ hem de komşu vakıf yetkilileriyle sorunlar yaşanıyordu.⁹ Yetki çatışmasının bir diğer yönü de ortaklıktı. Dirliğe ortak iki sipahi arasında yaşanan hisse anlaşmazlığı da mahsul

¹ AŞD 29: 110/5.; AŞD 29: 187/2.; AŞD 21: 66/1.; AŞD 21: 335/1.

² AŞD 29: 103/5.; AŞD 29: 128/4.

³ AŞD 29: 286/2.

⁴ AŞD 29: 184/5.

⁵ AŞD 21: 315/4.

⁶ AŞD 21: 167/1.

⁷ AŞD 21: 84/3.; AŞD 21: 69/2.

⁸ AŞD 21: 129/1.

⁹ AŞD 21: 471/3.; AŞD 21: 412/1.

gasbıyla sonuçlanıyordu.¹ Aynı şekilde vakıf ile dirlik sahibinin ortaklığından kaynaklanan sorunlardan da vergi gasbı gerçekleşiyordu.²

Yetki çatışmasıyla ilgili bir diğer husus da serbest dirliklere dışarıdan müdahale edilmesiydi. Bad-ı heva adı altındaki vergileri toplama yetkisi bakımından Osmanlı tımarları ikiye ayrılmıştır: Serbest olan ve serbest olmayan tımarlar. Serbest tımarların sahipleri, bu tür vergileri paydaşsız toplama yetkisine sahiptiler. Serbest tımara sahip askeriler, bu cezai vergileri kendisi alırdı. Serbest olmayan tımarlar ise bad-ı heva türü vergilerin sipahisi tarafından tek başına tahsil edilemeyen dirliklerdi (Üçok, 1944, s. 539). “Cürm ü cinayet” gibi vergiler tımar sahibi ve subaşı ya da sancakbeyi arasında paylaşıldı. Bu tür tımarlar daha çok küçük sipahi dirlikleri olup, tımar sisteminin çok büyük bir bölümünü oluşturmaktaydı (Barkan, 1974, s. 310).

Serbest olan tımarlar genellikle üst düzey yöneticilere aitti: Veziriazamlar,³ divan katipleri,⁴ valide sultanlar,⁵ dergah-ı mualla çavuşları⁶ defterdarlar,⁷ dergah-ı mualla müteferrikaları⁸ gibi. Şikayete konu olan ünitelerinse büyük çoğunluğu zeametti. Zeametlerinin rüsum-ı serbestiyelerine müdahale edildiğine dair gelen şikayetlerin büyük bir bölümünde ilgi tımarın “icmalli zeamet” olduğuna dair vurgu yapılmıştır.⁹ İcmallü zeamet, icmal defterine zeamet olarak kaydedilmiş olan dirliklere denilirdi. Yani çekirdek dirliği zeamet olan dirliklerdi.¹⁰ Ayrıca subaşı, çeribaşı ve benzeri vazife

¹ AŞD 13: 144/3.

² AŞD 21: 352/1.

³ AŞD 21: 241/4.

⁴ AŞD 21: 242/1.

⁵ AŞD 21: 332/2.; AŞD 21: 352/3.

⁶ AŞD 16: 62/4.

⁷ AŞD 16: 121/4.

⁸ AŞD 16: 164/5.

⁹ AŞD 16: 47/3.

¹⁰ Bilindiği üzere bir tımar sahibi aldığı tımarı yararlılık göstererek genişletebilir ve geliri yirmi binin üzerine çıkartabilirdi. Bu dirlik geliri, yirmi binin üzerine çıktığı için buna da zeamet denilirdi. Ancak bu zeametın tımar sahibi öldükten sonra, tımarın en temel birimi olan ve tımar sahibinin geçimini sağlayan kılıç tımar dışındaki hisseleri dağıtılabilir ve mirasçısına sadece kılıç tımarı karşılayacak bir dirlik verilebilir, zeamet verilemezdi. Yani aslında bu bir zeamet değil artarak oluşmuş bir zeamettir. İcmallü zeamet ise yukarıda belirtildiği gibi icmal defterine zeamet olarak kaydedilmiştir. Bu dirliğin kılıç hissesi yirmi bindir. Bu yüzden bu zeamet sahibin ölümünden sonra hisseleri yirmi binden sonraki kısmı dağıtılabilirdi. Yirmi binlik kısmı kılıç zeamet olarak kalırdı. Ve oda ancak varsa mirasçısına yoksa başka bir sipahiye verilebilirdi. Kılıç zeamet bozulamaz. Bu yüzden icmallü zeamete kılıç zeamet de denirdi. Yani icmallü zeamet aslında esas zeamettir. Hezarfen Hüseyin Efendi, (1998). *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman*. (Sevim İlgürel, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 139; C. Üçok. (1944). Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar I. *AÜHFD*, 1(1-4), 538.

sahiplerinin tımarları, memuriyetlerle kaim olan has ve zeametler de serbest tımar olarak kabul edilmiştir (Üçok, 1944, s. 539).

16. yüzyıldan itibaren bazı suçluların serbest dirliklere, özellikle havas-ı hümayun ve şehzade haslarına sığınarak yakalanmadıkları, buraların zabitlerinin ‘bizim reayamızdır, biz hakkından geliriz’ diyerek onları himaye ettikleri taşra yetkilileri tarafından şikayet ediliyordu (Akman, 2004, s. 104). Bu tür şikayetler, rüsüm-ı serbestiyeli dirliklerde bad-ı hevanın toplanmasının bölgenin güvenliği ve asayişini açısından oldukça önemli mahzurları olduğuna işaret etmektedir. Bu mahzurları Ergenç, (2006, s. 141, 142) 16. yüzyıl Bursa örneğinde dile getirmiştir. Buna göre bâd-ı hevâ adı altında toplanan cürm ü cinayet ve niyabet gibi vergiler, Bursa’da zeamet rüsumu adı altında padişaha tahsis edilmişti ve mukataa şeklinde iltizama yoluyla merkezden bir görevliye devredilmişti. Bu görevli şehrin muhafazası için kol gezmekle görevliydi. Bu görevliyle sancakbeyinin yetkileri çatışmaya sebep oluyordu. Bu da genel güvenliğin sağlanmasında büyük problemler yaratıyordu. Yetki çatışması ve toplanan vergilerin kime ait olacağı ile ilgili problemler yerel ve merkezi idarenin gündeminden hiç düşmemiştir. 17. yüzyılın sonlarında Divan’a bu konuyla ilgili gelen şikayetlerin sayısı hiç de az değildir. Yalnız bu şikayetler, vergi toplamak yüzünden yaşanan güvenlik sorunlarını çözmeye yönelik şikayetlerden ziyade bu vergileri toplamaya yetkili olmayanların müdahaleleri ile ilgili şikayetlerdi. Yani serbest konumdaki dirliklerin bad-ı heva türü vergilerine dışarıdan yapılan müdahaleler şikayet edilmişti.

Elimizdeki şikayet kayıtlarına göre rüsüm-ı serbestiyeye müdahale edenlerin kimliklerine bakıldığında çoğunlukla mirmiran, mirliva, mütesellim, subaşı, voyvoda,¹ tımar² ve zeamet³ sahipleri, ayan⁴ ve hattâ ahaliden bazı kimseler⁵ olduğu görülmektedir. Bu şikayetleri de dirlik sahipleri yahut onların kethüdaları yapıyordu. Bu şikayetlerin yansıdığı hükümler incelendiğinde; serbest konumdaki dirliklere yapılan müdahalelerin sadece bad-ı hevalarına yapılan müdahaleler olmadığı anlaşılmaktadır. Bu tür dirliklere iki türlü müdahale göze çarpmaktadır. Birincisi, dirlik sahibinin alması

¹ AŞD 29: 145/3.

² AŞD 29: 265/1.

³ AŞD 16: 22/2.

⁴ AŞD 21: 332/2.

⁵ AŞD 21: 241/4.

gereken bad-ı heva türü vergileri diğer ehl-i örf taifesinin almaya kalkması, ikincisi de dirliklerde bulunan reayaya ehl-i örfün zulmüdür. Dirlik sahibi, dirlik reayasının perakende ve perişan olmasıyla¹ dirlik mahsulüne zarar verildiğini vurguluyor ve bu müdahalelerin engellenmesini istiyordu. Nitekim bir hükümde bu iki konu da aynı anda şikayete yansımıştır. Halep Valisine, Rakka Beylerbeyine, Halep, Kilis ve A'zâz kadılarına gönderilen hüküm şu şekildedir: “Valide sultan dâme izzuhumânın bilfiil kethüdalığı tarafında olan Elhac Mehmed dâme mecdihû arz-ı hal idüb müşarunileyhin haslarından Kilis ve tevabi' hassı mefruzu'l-kalem ve maktu'ı'l-kadem min külli'l-vücûh serbest olub bervechiyle dahl olunmak îcâb itmez iken rûsum-ı serbestiyesine hâricden dahl olunduğundan ma'da vûzera-yı izâm ve mirmiran ve mirliva ve voyvoda ve subaşı ve ayan-ı Haleb vesayir ehl-i örf taifesi hilaf-ı şer' u kanun ve bilâ emr-i hümayun devr ve selamiye ve kaftan-baha ve zahire-baha vesayir tekalif-i şakka talebiyle hassının reayasını rencide eylediklerin bildirüb vech-i meşrûh üzere olan te'addileri men' u def olunmak babında hükm-i hümayunum reca itmeğin hilaf-ı şer' u kanun rencide olunmamak için hüküm yazılmışdır”²

Yetki çatışması dışında herhangi bir gerekçeye dayanmadan doğrudan timar mahsulünü gasbedenler de oluyordu.³ Hükümler bu kişileri tanımlarken “mütegallibe” tabirini kullanmaktadır. Bu tip kişilerin taşrada belli oranda güçleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu güçlerine dayanarak bir başkasına ait dirlik mahsulünü gasbetme cesaretini gösteriyorlardı. Deftere yansıyan bir şikayete göre “Ekırad beylerinden Abdurrahman ve İbrahim ve Mustafa ve Hüseyin Gazi Bey demekle maruf kimesneler mütegallibeden olmalarıyla binyüz senesinde beş seneden beru tımarları karyelerinin hidmetleri mukabelesinde vâkı' olan mahsullerin fuzuli ahz ve kabz itmeleriyle bundan akdem mübaşirleriyle iki defa emr-i şerif icra idüb davet-i şer' eylediklerinde itaat-i emr-i şerif itmemeleriyle icra-yı hakk olunmayub gadr olunduğun bildirüb fuzuli kabz eyledikleri mahsullerin alıvirilüb ta'allül ve muhalefet itdirilmeme”si için hüküm yazılmıştır.⁴

¹ AŞD 29: 41/3.

² AŞD 21: 332/2.

³ AŞD 29: 126/4.

⁴ AŞD 29: 169/1.

Savaştan kaynaklanan bazı durumlar nedeniyle mahsul veya verginin gasbına ilişkin şikayetler de Divan'a ulaşmıştır. Bunlar, ölen bir dirlik sahibinin varislerine intikal eden mahsulünün subaşı veya başkaları tarafından ele geçirilmesi,¹ seferde bulunan veya esir düşen² sipahinin mahsulünün bir başka sipahi,³ alaybeyi⁴ veya yeniçeri⁵ tarafından alınması şeklinde yaşanan sorunların şikayet edilmesi idi.

Yetki çatışması sonucu ortaya çıkan veya gerekçesiz bir şekilde gerçekleşen mahsul gasbı şikayetlerinde, gasbeden kişilerin bazen kadılarla işbirliğine gittiği de oluyordu.⁶ Ayrıca yalancı şahitlerin desteği ile mahkemeden hüccet çıkartarak haksız yere bir başkasının dirlik mahsulüne el konulmaya da çalışılıyordu. Şikayete konu olan kişiler, haksızlıkları mahkeme kanalıyla ortaya çıksa dahi yine de dirlik mahsulünü iade etmek istemiyorlardı. Muhtemel ki ellerindeki güçlerinden dolayı sipahilerin mahsulünü teslim etmemek için direnebiliyorlardı. Bu da yerel düzeyde hakkını elde edemeyen kişileri merkezi hükümetin kapısını çalmaya itmekteydi. Dirlik mahsulünü gasbeden mütegalibenin veya askerinin gücünden dolayı mahsulü teslim almak mümkün olmadığı zamanlarda merkez, yeniçeri serdarı, dergah-ı mualla çavuşu gibi merkeze bağlı resmi görevlileri konuyla ilgilenmesi için bölgeye gönderebiliyordu. Ancak bunu her zaman yapmıyordu. Öncelikle bu tip şikayetlerin çözümü için taşradaki yerel yetkililere hüküm gönderiliyordu. Merkez, birinci muhatap olarak hemen hemen her konuda olduğu gibi bu konuda da kadı ve naibi görmektedir. Bunların haricinde merkezden çeşitli sebeplerle taşraya gönderilmiş olan askeri yöneticilerden de bu tip ihtilafları çözmeleri beklenmekteydi. Bunları sıralamak gerekirse; bir bölgenin muhafazası için gönderilmiş seraskerler veya paşalar, eşkıya define memur edilmiş paşalar, yahut def-i mezalim için gönderilen paşalar, asker sürücüleri, yeniçeri zabitleri ve vezirler. Bunlardan başka diğer yerel yönetici konumundaki beylerbeyi ve vezir rütbeli valiler, mütesellimler, voyvodalar, sancak mutasarrıflarına da hükümler gitmiştir. Ayrıca bölgenin müftülerine de bu konunun çözülmesi için hüküm gönderildiği oluyordu.

¹ AŞD 21: 414/4.

² AŞD 13: 87/6.

³ AŞD 16: 207/3.

⁴ AŞD 16: 207/4.

⁵ AŞD 16: 205/5.

⁶ AŞD 21: 493/3.

Merkez, bu sorunun taşrada çözümü için hükümlerin çoğunda dayanak noktaları da sunmuştur. Öncelikle bakılması gereken belgeler, kişilerin ellerinde bulunan beratlardı. Bu belgelerde kimin nereden, ne zaman ve ne miktarda vergi toplayacağı belirtiliyordu. Hükümlerde bu beratlarla sıklıkla atıf yapılmıştı. Yerel yetkililerden bu beratlarla göre işlem yapılması isteniyordu. Bu konuda merkezin atıfta bulunduğu en önemli defter serisi, hiç kuşkusuz dirliklerle ilgili kayıtların tutulduğu ruznamçe-i hümayun, defter-i icmal ve mufassallardı. Bu defterlerdeki kayıtlara göre hazırlanmış olan defter emini arzları, yerel yetkilinin dikkate alması gereken belgelerdendi. Kişilerin mahkemelerden aldığı hüccetler de çözüm için başvurulacak belgelerdendi. Kişiler arasında daha önceden yapılmış olan murafaalar ve murafaa hüccetleri de yine atıfta bulunulan noktalardanındı. Kişilerin kendi aralarında yaptıkları işlemleri senetleştirmek üzere düzenledikleri temessükler de kullanılması için salık verilen belgelerdendi. Padişahlardan alınan fermanlar, defter-i evkaf suretleri, ehl-i vukûf mutemed kişilerin görüşlerinin de bu meselenin çözümünde kullanıldığını görmekteyiz. Bundan başka genel ifadelerle de şer', kanun ve kadime (kadimden olagelene) atıflar yapılmaktaydı.¹ Bunların yanında haksızlığa uğrayan kişilerin aldığı fetvaların da dikkate alınması özellikle vurgulanıyordu.

Çözümler de genellikle bu atıflara göre ortaya çıkmaktaydı. Kişinin elinde berat, temessük, fetva, hüccet gibi belgeler varsa işlerin bu belgeler doğrultusunda yapılması isteniyordu. Ayrıca şer', kanun ve defterin dışını çıkılmaması emrediliyordu. Haksızlık divan tarafından tespit edilmişse bunun men' edilmesi emrediliyordu. Divan, kendisi karar veremediyse taraflar arasında murafaa yapılarak hükme varılmasını istiyordu. Çıkan sonuca göre de hak sahiplerine hakkın tesliminin sağlanması tembihleniyordu. Yukarda bahsi geçen belgeler, meselelerin çözümünde görevli taşra yetkilisinin işini kolaylaştırıyordu. Çünkü bu belgeler, resmi nitelikte ve muhatap almak ve uygulamak zorunluluğu olan hukuki delillerdi. Tabi ki, eğer bu belgeler, kötü niyetli kişilerin

¹ Osmanlı toplumunda herhangi bir uygulamayı meşrulaştırmanın en güçlü aracı, onun emsale uygun olduğunun ispatıdır (Faroqhi, 2008c, s. 288). Bunun defterlerdeki tanımı ise kadimdi. Kanun-ı kadim: hatırlanmayan geçmişten o güne kadar uygulanan ve tecrübeyle yararları görülen kaide ve göreneklerdir (Öz, 1991, s. 50).

elinden çıkmış sahte veya sahte beyanlarla bir yolu bulunarak haksız yere elde edilmiş belgeler değilse.

Şikayetçiler, bütün dayanak noktalarıyla kendi haklılığını Divan’a ispat etmeye çalışıyordu. Daha sonra, şikayetini hükme bağlatarak elindeki belgelerle birlikte yerel yetkiliye başvuruyordu. Merkezin çözüm olarak gösterdiği formüllere bakıldığında taşra yetkilisinin inisiyatifine pek bir şey bırakılmış gibi gözükmemektedir. Belgelerin olmadığı durumlar içinse sorunun şer‘ile görülmesi istenmektedir. Eğer haksızlık durumu sabitse men‘ olunması veya sahibine teslim edilmesi istenmekteydi. Sorunun çözümü için kaba kuvvetin gerektiği durumlar için de bölgedeki bir askeri yetkili ya da merkezden bir çavuş görevlendiriliyordu. Bunların yanında bir keşif heyeti oluşturulup, iddiaların yerinde incelenmesi istenebiliyordu.

2.3.2.1.2. Taşeron Sorunları

Bu çalışmada taşrada vergi toplamak üzere devletten herhangi bir yolla yetki alan askerîlere asıl yüklenici (dirlik sahipleri veya mültezimler), bu yükleniciler adına taşrada vergi ve mahsul toplama işini bizzat yapanlara da taşeron (zabit, mütesellim, voyvoda, kethüda vb.) tabirini kullandığımız yukarıda ifade edilmişti. Taşeronlarla ilgili olarak defterlere yansıyan hükümlerin büyük bir kısmı şikayetle ilgili değildir. Bunlar asıl yükleniciler tarafından ikinci ve üçüncü şahıslara taşeronluk görevi verildiğine dair hükümlerdir. Bu hükümlerin verilme sebebi, çoğunlukla taşeronluk görevini alanların bu görevlerini yerine getirmek üzere bölgelerine gitmesi sırasında yollarda, iskelelerde ve köprülerde devlet yetkilileri tarafından kendilerine mani olunmaması talebiydi. Özellikle asker sürücüler ve kadılar tarafından taşeronlara nefir-i âmm ve sefer teklifi yapılmaması isteniyordu. Bu hükümlerde adı geçen kişilerin “sefer eşer dirliklerinin” olmadığı, ayrıca yanlarında bulunan hizmetkârlarının da aynı durumda oldukları bildiriliyordu. Bu yüzden görev yerine gidene kadar kimse tarafından rahatsız edilmemesi isteniyordu. Bu hükümleri çıkartmanın bir diğer sebebi de vergi veya mahsul toplama işini yerine getirirken dışarıdan başka kişilerin müdahalesini önlemektir. Divan’a bu şekilde hüküm talebiyle kimi zaman asıl yükleniciler kimi zaman da taşeronların kendisi başvuruyordu. Mesela Ali adlı mütesellim kendisi başvurmuştu. Bu başvuruya göre, Mehmed’e verilen Manisa mütesellimliği, aynı Mehmed tarafından kendisine deruhde edilmiş ve eline de mühürlü temessük verilmiştir. Mütesellim

taşeronu Ali, elindeki temessük gereğince işine kimsenin müdahale etmemesi için Divan'dan hüküm talep etmiştir.¹

Defterlerde taşeronlara iş verme usulleri iltizam, deruhde, tefviz ve sipariş etme, bervech-i maktu' tabirleri ile ifade edilmiştir. Tabirleri farklı olmakla birlikte süreç, önceden belirlenmiş miktar karşılığında asıl yükleniciler adına mahsulü veya vergiyi toplamaları şeklinde gerçekleşiyordu. Mesela zaim, bir kişiyi kendisine taşeron olarak seçmekte ve belirlenmiş bir miktar meblağ karşılığında (mal-ı muaccele) ona deruhde etmekteydi. Yahut bir beylerbeyi, hassına ait bir mukataanın gelirini toplaması işini belirli bir miktar meblağ karşılığında bir kişiye iltizama vermekteydi.

Taşeronlarla ilgili hükümlerin bir bölümü ise şikayet niteliğindedir. Bu şikayetler, asıl yüklenici ile taşeron arasında yaşanan sıkıntılardan kaynaklanmıştır. Şikayetlerin temelinde, taşeronların yüklenici adına topladıkları geliri, vermeme eğilimleri yatmaktadır. Taşeronlar ödemelerini ya eksik yapıyorlardı ya da hiç yapmıyorlardı. Taşeronlar, bunu yaparken kimi zaman bazı mütegalibeyle, kimi zaman da kadıyla işbirliği yapıyordu. Bu da doğal olarak yüklenicileri zor durumda bırakıyordu. Eğer mültezimse merkeze ödediği yahut ödeyeceği miktarı karşılamakta sıkıntı çekiyor, dirlik sahibi ise askeri ve mali yükümlülüklerini yerine getiremiyordu.

Konuya dair hükümlerin tamamına yakını has, zeamet, arpalık ve mukataa gibi yüksek gelirli birimlerle ilgilidir. Bu tablo, oldukça makul gözükmemektedir. Çünkü bu yükleniciler zaten işin başında hiçbir zaman kendileri bulunamıyordu. Taşeron kullanmadan bu gelirleri toplamaları mümkün değildi. Ayrıca bu işletmelerin gelir miktarları düşünüldüğünde, taşeronların bunları toplamayı taahhüt edebilecek derecede mali ve siyasi güçlerinin olması gerektiği tahmin edilebilir. İşte çoğu zaman bu güçlerine olan aşırı güvenle, aldıkları işten elde ettikleri gelirden asıl yüklenicilere ödemeleri gereken miktarı ya eksik ödüyorlar ya da hiç ödemiyorlardı. Bu tür taşeronların yanında yüklenicilerin kapı halkından olan kişilerin de efendileri adına mahsul ve vergi topladıkları bilinmektedir. Kethüda,² voyvoda,³ subaşı¹ ve zabıt² gibi

¹ AŞD 13: 64/3.

² AŞD 29: 81/4.; AŞD 16: 166/3.

³ AŞD 13: 70/3.

görevlilerin de efendilerine bu konuda “ihamet” ettikleri, şikayet defterlerinden anlaşılmaktadır.

Sorun, asıl yüklenici ile taşeron arasında önceden üzerinde anlaşılan meblağın pürüssüz ödenip ödenmemesiydi. Peki taşeronlar herhangi bir gerekçe göstermeden mi ödeme yapmıyorlardı? Hükümlere bakıldığında taşeronların genellikle bir bahanelerinin olduğu görülüyor. Bunların başında zarar ettikleri iddiası gelmektedir.³ Ancak her taşeron bir gerekçe gösterme nezaketinde bulunmuyordu.⁴ Kimisi mahsulü ve rüsumu toplayıp firar ediyordu.⁵ Taşeronlar yüklenicilere topladıkları mahsul ve rüsumu vermemek için bir takım hilelere de başvurabiliyorlardı. Hile, “makbuzatın” eksik gösterilmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Makbuzat, kabzolunan yani kasaya giren miktarın gösterilmesi anlamına gelmektedir. Taşeron, eksik ödeme yapmak için makbuzatın yarısını saklayıp defterde eksik gösteriyordu. Bundan şüpheye düşen yüklenici, durumu Divana bildiriyordu. Bu durumun çözümü biraz uğraştırmakla birlikte kesin gözükmektedir. Merkezden gönderilen mübaşir, makbuzatı reaya huzurunda teftiş ediyor, makbuzat her ne ise tam bir şekilde ortaya çıkartıyordu.⁶

Büyük yüklenicilerin sipariş veya iltizam usulüyle mahsul veya vergi toplama işlemini taşerona verdiği gibi tımar sahipleri de bazen aynı yöntemi benimsemiştir. Tımar sahipleri çoğunlukla dirliklerinin bulunduğu yerlerde ikamet etmekle yükümlüydü (Üçok, 1944, s. 542). Ancak bunlar da çeşitli sebeplerle dirliklerinin başında bulunamadıkları zaman bu şekilde iltizama veriyorlardı. Mesela sefere giden dirlik sahiplerinden bazıları, yerli ahaliden bazı kişileri mahsul ve vergi toplamak üzere vekil bırakabiliyorlardı. Bunlar da geri ödemeyi reddedebiliyorlardı. Bunun yanında köy zabıtları da sipahi adına topladığı mahsul ve vergiyi vermek istemiyordu.⁷ Bu ödemeleri reddedenlerin kimi zaman yerli mütegalibeye⁸ kimi zaman da kadiya¹ güvenerek hareket ettikleri anlaşıyor.

¹ AŞD 21: 287/2.

² AŞD 13: 5/4.

³ AŞD 21: 109/2.

⁴ AŞD 21: 285/3.

⁵ AŞD 13: 9/4.

⁶ AŞD 21: 21/1.

⁷ AŞD 13: 70/3.; AŞD 13: 42/2.; AŞD 16: 169/4.; AŞD 29: 90/1.

⁸ AŞD 16: 245/3.

Taşeronların da ödemeler konusunda haksızlığa uğradıkları oluyordu. Buna da yüklenicilerin kanaatsizliği sebep oluyordu. Anlaşmaları gereği belirlenen miktarı teslim alan yüklenici, daha fazlasını talep ederek taşeronu zor durumda bırakıyordu.² Taşeronların şikayet ettiği bir diğer mesele de yüklenicilerin taşeronların tasarruf süreleri dolmadan bir başka kişiye tasarruf hakkı vermeleriydi.³ Yüklenicilerin taşrada vergisini toplamak üzere ardı ardına taşeron görevlendirmesi eski taşeronla yeni taşeronun karşı karşıya gelmesine ve anlaşmazlık çıkmasına sebep oluyordu. Sorunun çözülmemesi Divan'a başvuruyu gerekli kılıyordu.⁴

Divan, taşeronlarla ilgili şikayetlerin birçoğunda sorunun mahallinde çözülmesini istiyordu. Eğer bir eksik ödeme söz konusuysa dirlik sahibine ait olan mahsulün eksik ödeme yapan taşerondan alınması isteniyordu. Taşeron ödeme yapmaktan kaçınırsa Divan'a gönderilmesi emrediliyordu. Bir diğer çözüm de eldeki belgeler kimi haklı gösteriyorsa ona göre hareket edilmesiydi. Bu konuyla ilgili yapılan atıfların hemen hemen hepsi taraflar tarafından işin başında yapılan ahitleşmeyi ispatlayan temessükler olmuştur. Yani taraflar arasındaki bu tür ihtilafların çözümünü, çoğunlukla kendi aralarındaki ahitte yer alan hükümler sağlamıştır. Temessük, diğer şikayet konularında da görülmekle birlikte bu konu üzerinde en çok atıfta bulunulan dayanak noktası olmuştur. Bundan başka defter, şer' ve kanun, emr-i şerif, makbuzat, fetva, hüccet, kazasker ve yeniçeri serdarı ilamı, karz defteri de atıfta bulunulan diğer dayanaklardı. Sorunun çözümünde bunların yeterli olamayacağı merkez tarafından kestirilmesi halinde çavuşlar gönderiliyordu. Bütün bunlara rağmen hâlâ ödemede isteksizlik görülüyorsa o takdirde haksız kişinin Divan'a gönderilmesi isteniyordu.

2.3.2.2. Vergi Toplayıcılarıyla Mükellefler Arasında Yaşanan Sorunlar

2.3.2.2.1. Vergiden Kaçma

Vergi mükellefleriyle toplayıcılar arasındaki ilişki, her zaman vergilerin uysal bir biçimde ödenmesi ve toplanması şeklinde gerçekleşmiyordu. Verginin toplayıcıya aktarımı sürecinde yaşanan erteleme, üstlenmeme, geç ödeme veya karşı çıkma olayları

¹ AŞD 21: 287/2.

² AŞD 16: 210/2.

³ AŞD 16: 10/1.

⁴ AŞD 29: 121/2.

sıkça görülen durumlardı (Singer, 1996, s. 116, 117). Vergi mükelleflerinin ödeme yapmaktan kaçınması, dirlik sahipleri, taşeronlar ve diğer vergi toplayıcılarının ortak sorunuydu. Vergi kalemlerinin hemen hepsi için bu isteksizlik görülüyordu. Vergi vermek istemeyen reaya, çeşitli bahaneler öne sürüyordu. Bu bahanelerin başta geleni, askerîlik iddiasıydı. Padişah'tan herhangi bir gerekçe ile berat almış kişiler Osmanlı Devlet'i nezdinde askerî statüye kavuşuyor ve vergi vermekten muaf oluyordu. Vergi verme veya vermeme durumu, gerçekten de kişinin statüsünü anlamının en açık yoluydu (İnalçık, 1990, s. 31). Bu sebeple çoğu kişi askeri statüde olduğunu iddia ederek vergiden kaçıyor. Bunlardan bazıları gerçekten askeri bir kısmı da mesnetsiz bir şekilde askeri olduklarını iddia ediyordu. Askerî olmayanlar, defterlerin tabiri ile “sefer eşer dirliğe müstahak olmayanlar”, askerî olduklarını söyleyerek vergi vermekle yükümlü olmadıklarını iddia ediyorlardı.

Bolu'dan bu konuyla ilgili bir şikayeti zaimler, dirlik sahipleri ve reaya birlikte yapmıştır. Dirlik sahipleri, reyadan rüsum-ı raiyyet talep etmiş; reyanın bazıları da, “bilfiil sahih dirliğe mutasarrıf sefere eşer asker değiller iken biz askeriyyüz diyü rüsum ve öşrlerin virmediklerinden ma'da karyeleri toprağından avarız ve sayir tekalif icab ider emlak ve arazi tasarruf iderler iken emr-i şerifimle vaki' tekaliflerin hisselerine edasını dahi kura reayasıyla virmekde ta'allül” etmiştir. Bunlar, öncelikle ödeme yapmayarak dirlik sahiplerinin gelirlerine zarar veriyorlardı. Ayrıca ortak ödenen avarız türü vergilerden muaf olduklarını iddia ediyorlardı. Böylelikle diğer reaya üzerine kendi hisselerini de yıkıyorlardı. Bu yüzden bölgenin hem sipahileri hem de reayası birlik olup şikayet yolunu tutmuştu.¹ Kendisi vergi vermediği gibi kardeş, akraba ve hizmetkarlarına da vergi ödettirmemeye çalışanlar da vardı.² Yahut kendileri askeri değilken “oğullarımız karındaşlarımız askeridir” diye vergiden kaçınanlar oluyordu. Merkez, askerilik iddiasında olup da sebepsiz yere sefere gitmeyenlerden de vergilerin tahsil edilmesini istiyordu.³ Devlet, bunların inatlarının devam etmesi durumunda cezalarının verilmek üzere başkente gönderilmelerini emrediyordu.⁴ Aslında askeriler vergiden sınırsız bir şekilde muaf da değildi. Üretimle ilgilendiklerinde vergiyle

¹ AŞD 21: 25/1.

² AŞD 21: 124/2.

³ AŞD 21: 28/6.

⁴ AŞD 21: 41/2.

yükümlü hale geliyorlar ve ürettiklerinden öşür ödemekle mükellef hale geliyorlardı (Canbakal, 2009, s. 88). Mesela yetiştirdikleri koyunların 150 kadar kısmının vergisinden muaf, sonrası için ise vergiyle yükümlüydüler. Bu kısmî muafiyet de askerilik iddiasında olanları dava konusu yapıyordu. Askeri olduklarını iddia ettikleri gibi ellerindeki 150 kadar koyunu için de “biz ağnam vermeziz” demekteydiler.¹ Vergi vermek istemeyenlerin öne sürdükleri bir diğer gerekçe de seyyidlikti.² Seyyidlere vergi konusunda verilen bazı imtiyazlar, onların da askeri sayılmalarına bir işaret olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla ellerindeki 150’ye kadar koyun için adet-i ağnam ve avarız vermekten muaftılar (Sarıcık, 2003, s. 47, 102, 105). Seyyidliğin bu getirisi, seyyid olmayanların da siyadet iddiasına sebep oluyordu. Kimi bölgelerde tımar ve zeamet sahipleri, artan seyyidlik iddiasından dolayı gelirleri düştüğü gerekçesiyle durumu şikayet ediyorlardı. Bu bölgelerin nakibülşeraf kaimmakamlarına gönderilen hükümlerde seyyidlik iddiası konusunda gösterilecek bir müsamahadan kendilerinin zarar göreceği ifade ediliyordu.³

Reayanın vergiden kaçma yollarından birisi de başka dirliğin reayası oldukları iddiasıydı. Mesela, Hanzadelerden Şahbaz Giray Sultan’ın Aydın ve Saruhan’da mutasarrıfı olduğu hassın zabiti, defterde kayıtlı reayadan edası lazım gelen rüsum-ı raiyyeti kanun ve defter gereğince talep ettiğinde, reayadan beklenmedik bir cevap almıştı. Reaya, kendilerinin başka zeamet ve tımar reayası olduklarını iddia etmiştir.⁴ Merkez, bu şekildeki iddiaların defterlerden kontrol edilerek gerçek dışı iddiada bulunanlardan vergi alınmasını bildiriyordu.⁵

Vergi vermek istemeyen reayanın kullandığı bir diğer yöntem de ortak dirlik sahiplerinden diğer dirlik sahibinin vergiyi aldığı iddiasıydı. Tahsilat için gelen sipahiye “vergiyi diğer ortağa verdik” yahut “hissene isabet eden yer bizim köyümüz değildir”

¹ “...hassı karyeleri toprağında kadimi reayaları ziraat ve hirasat idenlerden hâsıl eyledikleri terekeleri öşrlerin şer’ u kanun üzere taleb olundukda taallül eylediklerinden ma’da adet-i ağnam defter-i cedid-i hakanide hassa hasıl kayd olmuşken cem’i zamanında bazı koyunu olanlar dahi kanun ve defter mucibinde vermeyüb sahih dirliğe mutasarrıf sefer eşer askeri taifesinden değiller iken biz askeri taifesi olmağla yüzelli aded koyunlarından adet-i ağnam virmeziz diyü taallül ve gadr eylediklerin bildirüb...” AŞD 21: 372/2.

² AŞD 21: 295/5.

³ AŞD 21: 49/4.

⁴ AŞD 29: 243/1.

⁵ AŞD 21: 295/5.

diyerek karşı çıkıyorlardı. Mesela bir hükümde, Divan katiplerinden İbrahim Mehmed, Manisa'da bulunan ve müşterek tasarruf ettiği dirliğine mahsulü toplamak üzere subaşısını göndermişti. "Subaşısı varub beratının yazusuna göre tahvil tarihine düşen mahsulü reayadan talep eyledikde müştereklerine virdik ve müştereklerinden talep eyledikde reaya zimmetinde kaldı diyü" subaşısını savsaklamışlardı.¹

Reaya bazen de, vergi toplayıcılarının taşeron olmasını bahane ediyordu. Mesela Defterhane katiplerinden Katip Mustafa, Hüdavendigâr sancağı Kepsud nahiyesi Boğanç Ali köyünü zeamet olarak tasarruf etmektedir. Bunun yanında Karaman eyaletinde sefer sayımlarında "na-mevcut" olanların zeamet ve tımarlarının tahsili de buna verilmiştir. Beratı gereğince tahvil tarihine düşen mahsul ve rüsumun bir kısmını toplamış, bir kısmı reayanın zimmetinde kalmıştır. Bu kalan kısmı toplamak üzere vekilini bölgeye göndermiştir. Bazı reaya, "ashab-ı zeamet kendü gelmedikçe zimmetimizde kalan mahsulat ve rüsumatı vekiline virmeyüz diyü" karşı çıkmıştı.²

Vergi vermek istemeyen kimi reaya, bunun için herhangi bir bahane aramaksızın işi doğrudan zorbalığa dönüştürüyordu. Mesela Cısr-i Ergene'de vergi tahsili esnasında yaşananlar bu türdendi. Sultanın hemşiresi Ümmü Sultanın mutasarrıf olduğu hasların vergisini toplamaya memur olan Mustafa, reayadan vergileri kanun ve defter gereğince talep etmiş; Mehmed, Kara Ali, Binbaş, Mansuroğlu adlı kişiler, hevasına tabi bazı kişilerle işbirliğine giderek vergiyi ödememişti. Ayrıca diğer reayayı da vergi ödememesi konusunda tahrik etmişlerdi. Böyle olunca "ihtilâl vuku" bulmuş" ve vergi tahsil edilememişti.³ Kimi yerlerde vergiyi tahsil için gelen görevliye saldırıda dahi bulunulabiliyordu. Mesela böyle bir saldırı Of'ta gerçekleşmişti. Üstelik buradaki zorbalar beş senedir öşr vermemekteydi. Tımar sahibi Hüseyin, durumu yerel mahkemeye şikayet etmiş ve kadı huzurunda murafaa gerçekleşmişti. Murafaa esnasında zorbalar, "biz sana öşr vermeyiz" diyerek şer'î hükme karşı geldikleri gibi, silahla Hüseyin'e saldırmışlar ayrıca sövmüşlerdi. Bundan başka bu zorbalar, bölgede

¹ AŞD 21: 106/3.

² AŞD 16: 29/4.

³ "...rüsûm cem'ine memur olan kıdvetü'l-emâsîl Mustafa zîde kadrihû gelüb hass-ı mezbûrun defterde mukayyed raiyyet ve raiyyet oğullarından olub reayasının üzerlerine edası lazım gelen hukuk ve rüsûmların kanun ve defter mucebince talep eyledikde içlerinden Mehmed ve Kara Ali ve ... hevasına tabi kimesne ile yekdil ve reayayı tahrik ve ihtilal ve üzerlerine cem'iyet idüb tahsiline mâni' ve mahsul-i hassa külli gadr eylediklerin bildirüb ..." AŞD 29: 27/2.

resm-i tapu gibi çeşitli vergilerin alınmasına mani olmuşlar, mahkeme basmışlar, “il mesalihine karışmışlar” ve mahkemede dava görülmesini engellemişlerdi. Kadı, bütün bu olanlar hakkında Divan’a mektup yazmıştır. Divan, Trabzon valisiyle Of kadısına gönderdiği hükümde bu vergilerin alınmasını ve zorbaların zulümlerinin engellenmesini bildirmiştir.¹ Defterden sonrasını takip etmek mümkün değildir. Eğer valinin bunu gerçekleştirmeye gücü yettiyse hükmü yerine getirmiştir. Kadı bu sorunu tek başına çözemediği için zaten sorunu Divan’a aksettirmişti. Defterlerde bu tür kişilerin vergi vermeyi reddetme, mahkeme basma, kadı veya sipahiyi yaralama gibi zorbalıklarına ilişkin başka şikayetler de görmek mümkündür. Bu tür hadiselerin yaygınlaşması iç güvenlik zafiyetinin göstergesi olsa gerek. Cephelere asker sevkiyatından dolayı iç güvenliği sağlamakla görevli garnizonların boşalması, asayiş sağlamada zafiyete sebep olmuştur. Bu, aynı zamanda kadıların yaptırım olanaklarının da sınırlanmasına sebep olmuştur. Bu tür durumlar, savaşın etkisinin göstergesi olmalıdır. Aynı zamanda bu durum sipahinin taşrada genel olarak bir güç kaybı içerisinde olduğunu da gösteriyor olabilir. Nitekim 1648 tarihli bir fermanda “reayanın tımarlı sipahilere karşı saygılarını yitirdikleri ve artık onları efendileri olarak görmedikleri” belirtilmektedir (Faroqhi, 2008c, s. 301). Sipahilerin karşılaştığı bu tür sorunların çözümü için Of’ta yaşananlarda olduğu gibi yerel yetkililere hüküm yazılıyordu. Bunun yanında bazen merkezden görevlendirilen bir mübaşirle bu tür zorbalıkların önüne geçilmeye çalışılıyordu.²

Vergi vermekten kaçınan reaya ile ilgili hükümlerde sorunun çözümünde referans olarak merkezde tutulan defterler gösterilmiştir. Bunlar ruznamçe-i hümayun, defter-i icmal ve mufassallardır. Ayrıca berat, murafaa hücceti ve örfe de atıfta bulunulmuştur. Yapılacak işlerde her zaman öncelikle başvurulması gerekenin daima şer‘, kanun ve defter olduğu vurgulanmıştır. Eğer Divan, vergi toplamakla görevlilerce yapılan şikayeti haklı görüp tatmin olduysa, reayadan verginin tahsilini emreliyordu. Eğer merkez, bir hüküm verecek kanaate varmamışsa sorunun mahallinde şer‘ ile görülmesini, yahut merkezden gönderilen bir kişinin marifetiyle çözülmesini istiyordu.

¹ AŞD 21: 170/1.

² AŞD 21: 84/4.

2.3.2.2.2. Fazla Vergi ya da Zulüm

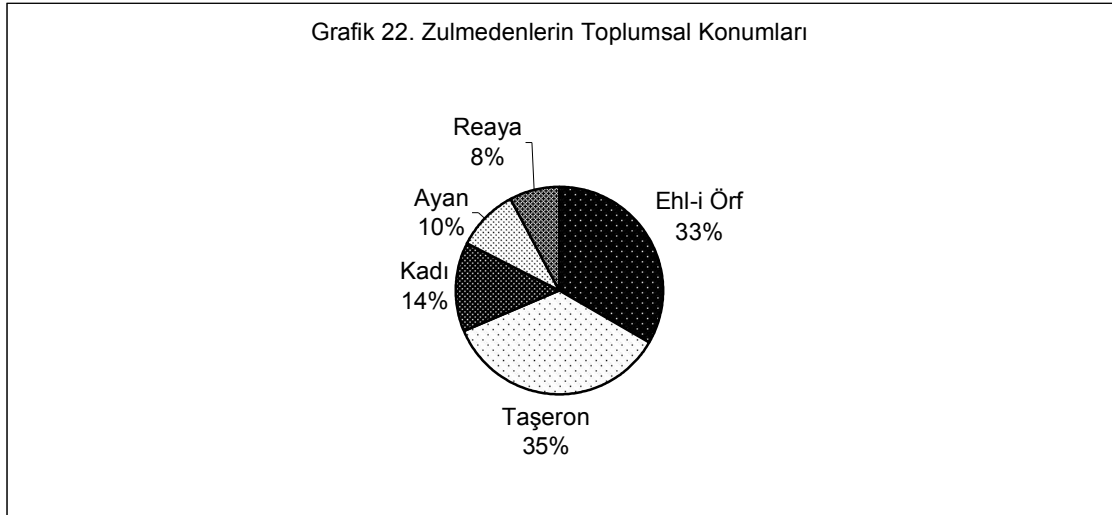
Yukarıda vergi vermekten kaçınan bazı reayanın vergi toplayıcıları tarafından şikayet edilmesi incelenmiştir. Bu konunun karşıt durumu ise reayadan yükümlü olduğu miktardan daha fazla vergi talep edilmesidir. Vergiyle ilgili reayanın şikayet ettiği en büyük sorun bu konudur. Fazla vergi talebi “zulüm” olarak ifade edilmektedir. Zulüm kavramı, Osmanlı Devleti’nde kamu hizmeti görenlerin işledikleri suçların büyük bölümü için niteliği oldukça belirsiz bir şekilde “suç” anlamında kullanılıyordu. Bu suçlar hiçbir zaman derecelendirilmiş, sınıflandırılmış hatta adlandırılmış değildi (Mumcu, 2007b, s. xvi). Osmanlı literatüründe önceden uygulana gelen vergi ve angarya türü işlerde kanunun sınırı dışına çıkılması zulüm şeklinde yorumlanmıştır. Literatürde zulüm kavramı ile ifade edilen davranışlar genelde iki yönde ele alınmıştır. Birincisi, her ne sebeple olursa olsun uygulana gelen vergi miktarlarını artırma, iki katına çıkartma yahut hiç olmayan bir vergi ihdas etmedir. Osmanlı kanun koyucusuna göre bu şekilde uygulamaya geçen bütün haksız yenilikler, yani “şer’a ve örfe ve emr-i padişâhîye ve kanûn-ı kadîme ve deftere” aykırı olan şeyler, bid’at olarak nitelendirilmiştir (İnalçık, 2005g, s. 80). İkincisi ise taşradaki askerilerin köylere yahut evlere konarak, onların yiyeceklerini almak, aile fertlerinin haklarına tecavüz etmek, rencide etmek ve bunların üstüne birtakım bahanelerle akçe salmak şeklinde tarif edilmiştir.¹ Bu tür davranışlar ise devletin örfi görevlisine tanıdığı bir hak olan tekalif-i şakkanın aşırıya kaçılarak uygulanmasından ibarettir.

Defterlerde zulme karşılık gelmek üzere “zulüm”, “tea’dı”, “rencide etmek” gibi ifadeler kullanılmıştır. Ancak bu ifadeler daha geniş anlamda da kullanılmıştır. Haksızlıkla karşılaşılan hemen bütün durumlar için bu ifadeler birbirinden anlamca farksız bir şekilde kullanılmıştır. Bu yüzden burada defterlerde yer alan zulüm, teaddi gibi ibarelerin hepsi zulüm konusu çerçevesinde değerlendirilmemiştir. Bunun yerine

¹ Katip Çelebi’ye (1982, s. 25) göre zulüm, vergilerin iki katına çıkartılması, Nahifi’ye göre reaya ve zayıflar üzerine konup ve göçüp zorla, yem ve yemeklerini yemekten başka, konakçı akçesi, nal, baha ve kurban akçesi, adıyla bunun gibi düzensiz ve zulmen akça alınması ve reayaya her sene vere geldikleri vergilerden başka vergi ihdas edilmesidir (İpşirli, 1997a, s. 22, 23). Hasan Kâfi’ye göre “asker kullarından çoğu, Müslümanların ırzlarını yıkmakla, dahi malların nehb itmekle dahi Müslümanların avratlarına, oğlanlarına taarruz itmekle, dahi reayanın rızkların garet ve yağma itmekle, dahi fukara ve zu’afayı rencide itmekle” zulüm gerçekleşir (İpşirli, 1982a, s. 275). Defterdar’a (2000, s. 92) göre ise bidat olarak adlandırılan vergilerdir. Koçi Bey, (1997, s. 33) yeni vergiler ihdas edilerek zulüm yapılmasında, devletin taşra ayağındaki usulsüz uygulamaları kastetmekten ziyade devletin merkezinden kaynaklanan vergi artışlarını; yani devletin kendi eliyle vergiyi artırmasını zulüm olarak kabul etmiştir.

yukarıdaki tanımlamalara uygun olarak devlet yetkilileri tarafından reayadan daha fazla vergi almaya yönelik haksız uygulamalar ve bu uygulamaları gerçekleştirirken reayaya zorbaca muamelede bulunulmasıyla ilgili şikayetler bu çerçevede ele alınmıştır.

Zulümle ilgili şikayetlerin tüm defterlerde zikredilme oranı % 12'dir. Bunun içinde vakıf reayasının karşı karşıya kaldığı zulüme dair şikayetler de vardır. Vakıf reayasına karşı işlenen zulümler hem bu oranın içerisinde hem de aşağıdaki pasta grafikte değerlendirmeye alınmıştır. Ancak konu bağlamında vakıflarda yaşanan zulüm hadiseleri vakıf ana başlığı altında aşağıda ayrıca irdelenmiştir. Aşağıdaki grafik, zulümle ilgili olarak hangi toplumsal zümrenin ne oranda şikayet edildiğini göstermektedir. Açıkça görüldüğü üzere askerîlerin toplam şikayet oranı % 82'dir. Grafik, askerîlerin kendi arasındaki ayrım göz önünde bulundurularak düzenlenmiştir. Buna göre ehl-i örf adına iş yapan taşeronlar % 35, ehl-i örf % 33 ve kadınlar % 14'tür. Askerîlerin ardından % 10'la ayan ve % 8'le reaya gelmektedir. Reayanın reayaya yaptığı zulümler bu başlık altında değil aşağıda mükelleflerin kendi aralarındaki ilişkileri çerçevesinde ele alınacaktır. Bu ilişkide yaşanan sorunlar, zulüm konusuna girdiği için grafiğe yansıtılmıştır. Zulümler, zulmeden kişilere göre bu oransal sıralamaya uygun biçimde aşağıda ele alınacaktır.

2.3.2.2.1. Askerî ve Taşeron

Grafikten görüldüğü üzere taşeronlar ve ehl-i örf zulümle itham edilenlerin başında yer almaktadır. Vergi toplamakla görevli bu kişilerin böyle bir sıralamada başta yer alması doğaldır. Yukarıda da belirtildiği üzere taşeronlar, kendileri de askerî olmalarının

yanında vergi toplama hakkı elde etmiş asıl yükleniciler adına şahsen vergi toplayan kişilerdi. Bu özel konumları gereği, defterlere yansıma oranları ayrıca grafikte gösterilmiştir. Bunlar, vergi veren reaya ile asıl yükleniciler arasında ara katman gibi gözükmetedir. Bunların zulümlerde askerlerden daha fazla olarak görülmeleri, taşrada sayılarının ve etkinliklerinin arttığını göstermesi açısından da manidardır. Özellikle incelediğimiz dönemde savaş nedeniyle birçok askeri görevli cephede bulunduğu için taşrada bunların işlerini taşeronlar yürütüyordu.

Askerî ve taşeronların yaptığı “zulümler”, nitelik olarak aynıydı. Taşradan vergi toplayan dirlik sahipleri, mültezimler, eminler, cizyedarlar ve taşeronlar, kanunla belirtilen miktardan daha fazla vergi talep ederek reayaya zulmediyorlardı. Hükümlerde çoğunlukla, reayanın kanunla belirlenen miktarı vermeye razı oldukları vurgulanıyordu. Çünkü Divan’a bu konuda şikayet için başvuran reaya, genelde başvurusu esnasında kanunda belirlenen miktarı ödemeye razı olduklarını ifade ediyordu.¹ Hal böyleyken vergi veya mahsul toplayıcıları devletin belirlediği miktara kanaat etmeyerek daha fazlasını reayadan talep ediyordu.² Reayadan daha fazla vergi alma eğiliminde olan asker ve taşeronlar, bunu hemen her türlü kalemde gerçekleştirmeye çalışıyordu. Zulmü gerçekleştirenler şiddeti bu iş için yol olarak kullanabiliyordu. Köy baskınları, köye adam göndermeler, hapis ettirme³ küfür ve kötü söz⁴ gibi hareketlerle haksız taleplerini elde etmeye çalışıyorlardı. Bütün bu durumlarla karşılaşan reaya şikayet için Divan’a başvuruyordu.

Vergi ödemekle yükümlü olmayanlardan vergi talebi de ayrı bir zulüm şekliydi. Bu zulümler, çiftbozan vergisini gerektirecek durumları olmayan reayadan çiftbozan resmi adı altında vergi alınması,⁵ rüsum-ı raiyyete tabi olmayan yani herhangi bir defterde kayıtlı reaya ve reaya oğlu olmayandan rüsum-ı raiyyet talep edilmesi,⁶ avarız hanesine

¹ Dilekçe sahiplerinin dilekçelerinde yer alan bu tür ifadelerinin bir değerlendirmesi için bkz. Faroqhi 2008c: 287-292.

² AŞD 16: 109/5.

³ AŞD 29: 185/1.

⁴ AŞD 21: 499/4.

⁵ AŞD 21: 290/3.

⁶ AŞD 16: 166/5.

bağlı vergi almayı gerektirecek emlak ve arazisi yokken avarız talep edilmesi¹ gibi biçimlerde gerçekleşiyordu.

Sipahilerin haksız gelir elde ettiği bir diğer yöntem de reayaya suç isnadıydı. Böylelikle işlenen suçların para cezası olan “cürm ü cinayet” vergisini haksız yere almak istiyorlardı.² Mesela Cîsr-i Ergene’de Kırçalı, Papabaki ve Altuntaş adlı köylerde yaşayan bazı papaz ve rahipler, mahkemeye metropolitlerini vergi konusunda şikayet etmişlerdir. Ahali, üzerlerine düşen vergiyi vermeye razılarken metropolitleri kanuna aykırı şekilde bunlardan cerime adıyla para almıştır. Ayrıca metropolit, yasakçı taifesiyle beraber zimmi reayanın evlerine konmuş, yem, yemek ve başka yiyeceklerini zorla almıştır.³ Zimmi reayaya karşı bir diğer haksız isnat da izinsiz kilise yapıldığı iddiasıydı. Bu iddiayla zimmilerden akçe talep edildiği gibi zimmilere fiili baskı da yapılabiliyordu.⁴ Sipahilerin bu şekilde haksız yolla gelir elde ettikleri bir diğer vergi de öşr-i diyetti. Sipahiler bu vergiyi de hak etmedikleri halde çeşitli iddialarla reayayı rahatsız ediyorlardı. Mesela kendi hatasıyla ölen şahıslar için öşr-i diyet verme zorunluluğu olmadığı halde, bazı mirmiran ve mütesellim, suda kendiliğinden boğulan, ateşte yanlışlıkla yanıp ölen veya eşkıya tarafından öldürülen kişiler için bölge sakinlerinden zorla öşr-i diyet adı altında vergi alıyor, eğer vermezlerse hapisle korkutuyorlardı.⁵

Devlet adına çeşitli hizmetleri yerine getirdiği için bazı vergilerden muaf olanlardan muafiyetleri göz ardı edilerek vergi alma çabası da reayanın karşı karşıya kaldığı zulümlerdendi. Derbendcilerin bazı vergilerden muaf olmak kaydıyla bu hizmeti yerine getirdikleri bilinmektedir (Orhonlu, 1990, s. 11, 12). Bu hizmetleri kanun gereği yerine getiren derbendciler, bazı vergilerden muaf olmalarına rağmen ehl-i örf ve taşeronlar tarafından vergi talebiyle rahatsız ediliyorlardı. Ayrıca bunlar, derbendcilerin evlerine konup yem, yemek, arpa, saman, koyun, kuzu, zahire ve tekalif-i şakka talebiyle zulmediyorlardı.⁶ Yahut muafiyet için yaptıkları görevlerini yerine getirenlerden değil

¹ AŞD 21: 435/1.

² AŞD 16: 209/5.

³ AŞD 21: 5/5.

⁴ AŞD 21: 334/2.

⁵ AŞD 13: 293/8.

⁶ AŞD 16: 101/5.

de onların “ehl ü iyallerinden” vergi talep edilerek de rencide ediliyorlardı. Mesela develeriyle sefer-i hümayunda görev alan Türkmen deveciler, kanun gereğince vermeleri gereken vergi miktarını vermeye razılardır. Devecilerin şikayeti kendilerinden değil de ailelerinden vergi talep edilmesiydi.¹ Muafiyetle ilgili şikayetlerin büyük bir bölümü avarızla ilgiliydi. Avarız türü vergiler, bilindiği üzere mal, hizmet veya para karşılığı gerçekleştirilebilirdi. Yani hizmet karşılığında da avarızdan muaf olunuyordu (İnalcık, 1996a, s. 52). Bazı ehl-i örf ve taşeronların bu durumdaki muaflardan da avarız vergisi talep etmesi, şikayete sebep oluyordu.

Diğer bir zulüm de vergi yükümlülüklerini yerine getirmiş reayadan çeşitli bahanelerle tekrar para veya çeşitli emtia alınmasıydı. Reaya, devletin belirlediği miktardaki vergiyi ödedikten sonra ayrıca devlet kanalıyla herhangi bir ek vergi talep edilmediği halde bölgenin mirlivası, voyvodası, subaşı ve mütesellimi vesayir ehl-i örf taifesi, reayadan konak baha, zahire baha gibi adlarla yiyecek veya para talep ediyordu. Hükümlerde genel olarak “tekalif-i şakka” şeklinde adlandırılan bu haksız vergiler şu şekilde sıralanabilir: konak baha, zahire baha, kaftan baha, subaşı akçesi, odun, arpa, saman, mal, yağ, koyun, kuzu, tavuk, kılarcı, devr, selamiye, kara arpa, kolcu vb.² Bunların yanında şikayetlerin bir bölümü vergiyle ilgisi olmayan ve gerekçesiz bir şekilde reayadan zorla para,³ eşya ve hayvanlarının alınmasıyla ilgiliydi.⁴ Bunun gibi tekalif-i şakkaya benzer şekilde reayadan çeşitli isimler altında vergi talepleri bitmiyordu. Defterde, bu tip haksız vergilerin bir kısmı, masraf,⁵ sefer kaziyesi,⁶ aylık,⁷ harc,⁸ hamr akçesi,⁹ peşkeş,¹⁰ müşahede akçesi,¹¹ karakolcu akçesi adıyla anılıyordu.¹² Bu şekildeki para taleplerinin yanında tavuk¹³ odun, saman,¹⁴ koyun, sığır, kereste,¹ zahire gibi emtia olarak da reayaya zulmediliyordu.

¹ AŞD 13: 102/4.

² AŞD 16: 209/5.

³ AŞD 13: 271/5.

⁴ AŞD 16: 44/2.

⁵ AŞD 13: 44/1.

⁶ AŞD 21: 6/3.

⁷ AŞD 21: 46/6.

⁸ AŞD 21: 124/3.

⁹ AŞD 21: 130/2.

¹⁰ AŞD 21: 499/1.

¹¹ AŞD 21: 225/1.

¹² AŞD 13: 50/3.

¹³ AŞD 16: 10/3.

¹⁴ AŞD 16: 81/2.

Reaya üzerindeki angaryaların artırılması da zulüm olarak yansıyor. Bunlardan birisi sipahinin terekesini uzak pazara götürme teklifiydi. Bilindiği üzere reayanın ürettiği zahireden sipahinin hissesine düşen kısmı reaya, “akreb” pazara götürmekle mükellefi (İnalcık, 1995, s. 111, 112). Ancak bazı sipahiler, bu ürünü daha fazla değerle satabileceği uzak pazara götürmesi için reayayı zorluyordu.² Ayrıca reayayı kendi işlerinde kullanarak, çiftini sürdüren, odun taşıtan,³ ekin biçtiren⁴ sipahiler de vardı. Bu türdeki angarya ile ilgili zulümler defterlere çok az sayıda yansımıştır.

Dirlik sahipleri arasında yaşanan dirlik arazisi üzerindeki tasarruf mücadelesi de reayanın zulme uğramasına sebep oluyordu. Bir dirlik sahibinin toprağında ziraat eden reaya kendi sipahisine vergisini vermişken dirlikte hak sahibi olduğunu iddia eden bir başka sipahi aynı reayadan ikinci kez vergi talep ediyor ve reayayı iki kez aynı vergiyi ödemek zorunda bırakıyordu. Mesela Keskin’de ziraatlarıyla elde ettikleri ürünün öşrünü voyvodalarına teslim eden reayadan, başka bir zaim gelerek “buralar benim zeametim toprağıdır öşr ve resmini bana verin” diye müdahale etmişti.⁵

Reayanın karşılaştığı diğer zulüm şekilleri; *devr*⁶ adıyla köylere teftişe gelinip, her köyden zorla para, zahire, yağ, saman alınması,⁷ *konak* adıyla reayanın evlerine yüzlerce atlıyla konulup yem, yemek, hayvanlar için yiyecek vb. şeyler de alınıp, üstüne de çeşitli adlarla vergi diye para alınması,⁸ *harc* ve *sarf* adıyla, vilayete yeni gelen valiler için para harcadık iddiasıyla reayadan zorla para alınmasıydı.⁹

Bir diğer zulüm türü de reayayı baskı altına almak için şiddet kullanılmasıydı. Gece ev veya köy basma, kapı pencere kırma, fiil-i şen‘ kastı, zincire vurma, katl, yaralama¹⁰

¹ AŞD 21: 330/3.

² AŞD 16: 224/5.

³ AŞD 21: 289/5.

⁴ AŞD 21: 10/4.

⁵ AŞD 16: 22/2.

⁶ Devr için bkz.: Feridun Emecen, “Devre Çıkma”, *DİA*, IX, İstanbul, 1994: 250-251.

⁷ AŞD 21: 28/3.

⁸ AŞD 21: 351/2.

⁹ AŞD 21: 49/1.

¹⁰ AŞD 21: 334/2.

mal ve eşya gasbı gibi türlü eziyet ve zulümler yapıyordu.¹ Bütün bunları yapmaktaki asıl sebep yine reayadan haksız yere para veya mal almaktı. Şiddet yoluyla reayayı sömürme çabası şeklinde ortaya çıkan bu uygulamayı bölgenin sipahisi yaptığı gibi, kimi zaman eşkıya ile işbirliğine giden “hevasına tabi mütegalibe” de yapıyordu.² Bazen zulmü gerçekleştirenler de zulme maruz kalanlar de askerilerden olabiliyordu. Mesela bir bostancı, yeniçeri veya sipahiyi rencide edebiliyordu.³

Reaya, kendisinden fazladan talep edilen her tür haksızlıktan dolayı Divan’a şikayet bildiriyordu.⁴ Divan ise, “reayanın bila emr-i hümayun rencide itdirilmemesi” için hüküm yazıyordu.⁵ Bu hükümlerin sonunda çözüm için atıfta bulunulan dayanaklar kanun ve şer‘di. Yapılan işlerin muhakkak suretle kanun ve şer‘ çerçevesinde gerçekleştirilmesi isteniyordu. Bundan başka merkezde bulunan defterlere de sıkça atıfta bulunuluyordu. Çözüm için emr-i şerif, hatt-ı hümayun, berat ve fermanların yanında defter emini arzı, kazasker ilamı ve şeyhülislam fetvası da atıfta bulunulan diğer dayanak noktaları idi.

Divan’a ulaşan zulüm şikayetlerin çok azının daha önce mahallindeki yerel mahkemeye götürüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak, mahalli yargılamaya rağmen yaptırımı sağlanamayan davalar da, Divan’a ulaşıyordu.⁶ Zaten yerel mahkemenin emrine itaat edilmiş olsa şikayetin Divan’a ulaşmasına gerek kalmayacaktı. Bu çeşit murafaalar bazen kazaskerin huzurunda da gerçekleşebiliyordu. Kazasker huzurunda veya genel mahkemelerde yapılan murafaa sonucunu Divan’a götüren şikayetçi, bu murafaa sonucunda aldıkları hüccet doğrultusunda işlem yapılması için Divan’dan hüküm çıkarttırıyor; aldığı hükümle memleketine gidecek olan davalı, kadıdan elindeki hükme göre işlem yapmasını istiyordu.⁷

Zulümle ilgili davaların büyük bölümü mahallinde çözümlenemiyordu. “Zalim”ler merkezden gönderilen çavuşların davetlerine dahi itaat etmeyerek mahkemeye gelmiyor

¹ AŞD 21: 65/1.

² AŞD 29: 82/2.

³ AŞD 13: 41/4.

⁴ AŞD 21: 290/3.

⁵ AŞD 21: 24/3.

⁶ AŞD 21: 7/5.

⁷ AŞD 29: 81/1.

ve “mazlum”un hakkı alınamıyordu.¹ Zaten mezalim türü şikayetlerin taşrada çözümü güç olacağı için bununla ilgili şikayetlerin büyük bölümü doğrudan Divan’a yapılmıştır. Divan, ehl-i örf ve taşeronların zulümleriyle ilgili gelen bu şikayetlerin geneli için yerel yetkililere zulmün önlenmesine yönelik hüküm gönderiyor, bazı şikayetleri ise inceleme gereği duyarak önce kendi birimlerinde inceletiyor, haklı bulursa ona göre hüküm gönderiyordu. Mesela Foça kalesindeki zimmi reayanın cizye ile ilgili bir şikayeti bu şekilde çözülmüştür: Foça-i Atik kalesi dizdarının mektubuna göre, Foça-i Atik kalesinde çeşitli askeri ve bedeni hizmetleri karşılığında ulufe ve tımarları olmayan ancak cizyeyi indirimli ödeyen 123 zimmi vardır. Bu zimmilerden eskiden belirlenen miktardan fazla cizye talep edilmezken yeni gelen cizyedarlar fazla cizye almışlardır. Dizdarın mektubuyla şikayetten haberdar olan Divan, durumu maliyeden tetkik ettirmiştir. Bakılan defter-i atikte, Foça kalesinde 123 zimmi reayanın çeşitli bedeni ve askeri hizmetlerinin karşılığında kendilerine tımar verilmeyeceği, ancak avarızdan muaf olacakları ve senede sadece 2900 akçe cizye verecekleri şeklinde kayıt düşülmüştür. Bunun üzerine bu zimmi reayanın üzerlerine düşen görevleri yerine getirip belirtilen miktardaki cizyeyi ödemeleri durumunda kendilerinin rencide edilmemesi bildirilmiştir.²

Reayanın gönderdiği arzuhallere yönelik hazırlanan hükümlerde rencide edilmemesi, teaddi olunmaması, haksızlığın men‘ olunması, ziyade talep olunmaması, haksız yere para veya mal alındıysa sahiplerine iade edilmesi, alınan haksız paranın geri alınması ifade ediliyordu. Eğer yerel idarecilerle zulüm engellenemiyorsa adaletin merkezden gönderilen çavuş marifetiyle sağlanması isteniyordu. Haksızlık isnatlarının teftiş edilmesi, gerçekse önlenmesi, önlenemiyorsa sorumlularının Divan’a gönderilmesi isteniyordu.³

2.3.2.2.2. Kadı ve Yardımcıları

Yukarıdaki grafikte görüldüğü gibi zulümlerle ilgili şikayetlerin % 14’ü kadılarla ilgilidir. Bu hükümlerin bir kısmı, kadılara yardımcı pozisyonunda görev alan naip, katip gibi mahkeme görevlileriyle ilgili şikayetleri de ihtiva etmektedir. Kadılarla ilgili

¹ AŞD 21: 187/4.

² AŞD 13: 122/1.

³ AŞD 21: 7/2.

şikayetlerin bir kısmı hüccet bedellerinin kanundan fazla talep edilmesiyle ilgiliydi.¹ Bilindiği üzere kadılar, yaptıkları hukuki işlemler için reayadan bir bedel alıyorlardı. Bu bedellerin miktarı ve oranları kanunla belirlenmişti. Kanunla belirlenen miktarlarla yetinmeyen kadılar, daha fazla işlem bedeli almak için reayayı zorluyordu. Aynı şekilde kadıların ölen kişilerin mirasını taksim ederken de terekeden belli bir oranda ücret almaya hakkı bulunmaktaydı. Ancak ölen kişilerin varislerinin taksim için kadı çağırma zorunluluğu yoktu. En azından çağırmayı gerektirecek bir durum söz konusu olmadığı zaman böyleydi (İnalcık, 1996b, s. 188). Bir zorunluluk olmamasına rağmen kadılar, resm-i kısmet alabilmek için kendileri çağırılmasalar bile ölüm hadiselerinde taksime gidiyorlar ve mirasçılardan zorla resm-i kısmet alıyorlardı.²

Bilindiği üzere bazı vergilerin toplanması esnasında kadılar fiilen görev alıyordu. Bunu yaparken bazı kadılar, kanunla belirlenen vergi miktarından fazla para toplamaya çalışıyordu. Mesela Zaçesne ahalisinin şikayeti bu yöndeydi. Ahalinin şikayetine göre, kadıları Manastırlı Mehmed, emr-i şerifle miktarı belirlenen cizye miktarının üstüne fazladan 320 kuruş, nüzulden 100 kuruş, avarızdan 1100 kuruş almıştır. Ahali, bu fazladan alınan paranın kendilerini iade edilmesini Divan'dan talep etmiştir. Divan, Rumeli muhassıl-ı emvali ve Siroz kadısına şikayetin tahkik edilmesini bildirmiştir. İddialar sübut bulunursa alınan paranın iade edilmesi emredilmiştir.³

Kadıların zulüm hadiseleriyle ilgili şikayetlerde adlarının geçmesi, çoğunlukla “zalim”lerin yanında yer alarak onlara yardımcı olmaları şeklinde gerçekleşiyordu.⁴ Ehl-i örf ve taşeronların vergiyle ilgili zulümlerinde kendilerine birinci derecede yardımcıları genelde kadılar oluyordu.⁵ Kadılar, ortak ödenen vergilerin reaya üzerine taksimi esnasında da, vergi miktarını defterde istenen orandan daha fazla göstererek reayanın vergi yükünü artırabiliyordu.⁶ Kadılar, verginin tevzi’inde adaletsiz davrandıkları için de şikayet edilmişlerdir. Bundan başka vergi oranlarının tevzi’i esnasında mahkeme harcı adıyla bir miktar para almadan dağıtım işlemini yapmayan

¹ AŞD 13: 260/1.

² AŞD 29: 4/4.

³ AŞD 13: 86/2.

⁴ AŞD 16: 201/2.

⁵ AŞD 13: 149/4.

⁶ AŞD 21: 30/3.

kadılar da vardı.¹ Yahut bu tevzi² işini birkaç defa yaparak fazladan harç toplayanlar da şikayet ediliyordu.² Kadıların şikayet edilmesini sağlayan bir diğer haksız uygulama da devre çıkma hadisesiydi. Üzerlerine vazife olmadığı halde kendilerine haksız yere para toplamak amacıyla devre çıkıp reayadan para taleplerinde bulunuyorlardı.³

Kadıların eskiden beri otura geldikleri mahkemede durmayıp ahalinin evlerine konmasıyla ilgili şikayetler de geliyordu. Sadece başkasının evine oturmakla kalmayan bu kadılar, yem, yemek ve zahire aldıkları gerekçesiyle de şikayet ediliyorlardı.⁴

Kadı yardımcılarının vergi toplama esnasındaki görevleriyle ilgili şikayetler de Divan'a ulaşıyordu. Mesela Prevadi ahalisinin arzuhaline göre, mahkemelerinin emini olan Hacı Mehmed, ahalinin birlikte ödemesi emr-i şerifle bildirilen verginin ahali üzerindeki dağıtımını esnasında kimini himaye ediyor, kimine ise tahammülünden fazla yükleyerek zulmediyordu. Ahalinin bu şikayeti doğrultusunda Prevadi naibine gönderilen hükümle, Hacı Mehmed'in emnlikten alınması emredilmişti.⁵

2.3.2.2.2.3. Ayan ve Mütégallibe

Vergiyle ilgili zulme sebep olan bir diğer kesim de ayan ve mütégallibeydi. Zulümlerle ilgili şikayetlerin % 10'u ayan ve mütégallibeye dairdir. Bilindiği üzere şehir ve kazalarda devletle halk arasındaki ilişkilerde kendine yer edinmeye çalışan ayanlar 17. yüzyılın sonlarında etkinliklerini artırmaya başlamıştır (İpşirli, 1999, s. 237).⁶ Ancak bu dönemde ayan olarak nitelendirilen kesim, henüz, taşrada büyük bir güç odağı haline gelen 18. yüzyıl ayanı değildi. Bunlar daha çok eşraf olarak ifade edilebilecek toplumun ileri gelen kişilerinden oluşuyordu (İnalçık, 2009, s. 333). Emekli olmuş kadılar ve ehl-i örf, zengin eşraf gibi kesimlerden oluşan ayan, bazı vergilerin toplanmasında etkin

¹ AŞD 16: 241/2.

² AŞD 21: 9/5.

³ AŞD 16: 183/3. 16. yüzyılın başında kadılarla ilgili şikayetlerin bir değerlendirmesi için bkz. Faroqi 2008c: 295-297.

⁴ AŞD 29: 322/2. Kadıların şikayete konu olan bir diğer uygulamaları da taşrada adaleti gerçekleştirmede yaşanan problemlerle ilgiliydi. Bununla ilgili değerlendirme Adli Yargı Konularında ele alındığı için burada üzerinde durulmayacaktır. Ayrıca kadılara yönelik haksız ithamlar da oluyordu. Kadılar da bu tip ithamlarla rahatsız edildikleri zaman Divan'a şikayete gidiyorlardı. Mesela eski Koçhisar kadısı Mehmed Koçhisar sakinleri tarafından "sen Koçhisar kadısı iken bizim bir miktar akçemizi almışdın" diye haksız yere rahatsız edildiğini şikayet etmiştir. AŞD 21: 142/3.

⁵ AŞD 13: 149/2.

⁶ 16. yüzyıldaki anlamıyla ayanlık için bkz. Ö. Ergenç. (1982). Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve A'yan' Üzerine Bazı Bilgiler. *OA*, 3, 105-118.

görevler alabiliyorlardı (Özkaya, 1994, s. 7, 8). Bu görevleri esnasında yaptıkları haksız uygulamalar, onların şikayetle Divan gündemine gelmelerine sebep oluyordu.¹ Mesela Tırnova ahalisinin şikayeti bu türdendi. Şikayete göre bunlar, “vergilerini vermeye razı iken” ayan-ı vilayetten bazıları, mütegalibeyle işbirliğine giderek bedel-i nüzul için hane başına 7, avarız için hane başına 15, nefir-i âmm bedeli için hane başına 17, Ruscuk kışlasında Hüseyin paşanın arabaları için hane başına 11.5, Niğbolu sancağı mutasarrıfı için hane başına 4.5, iştirası ferman olunan 700 koyun için hane başına 1.5, Şeyhoğlu Paşa nefir-i âmmı için hane başına 3 kuruş, Davud Paşaya hane kirası için hane başına 1 kuruş ve bunlardan fazlasını da kendileri için reayaya tevzi etmişlerdi.²

Bunun yanında halkın ev ve köyüne konup yem, saman ve çeşitli yiyecekler aldıkları gibi³ tekalif-i şakka, devr, selamiye, kaftan baha, imdad-ı seferiye gibi bahanelerle reayadan haksız yere vergi toplayabiliyorlardı.⁴ Bunlardan başka ayanın reaya üzerinde uyguladığı bir diğer haksız kazanç yöntemi de tahrir esnasında “reaya adına akçe sarf ettik” diyerek para almalarıydı. Mesela Aydıncık kazası ahalisinin şikayeti bununla ilgiliydi. Şikayete göre bunlar, kimseye kendileri adına para verin diye bir talepte bulunmamışlardı. Kazaları tahrir olunduğu sırada ayan-ı vilayetten bazıları kazanın tahririne akçe verdik diye 1070 kuruşu reaya üzerine taksim etmişler; bu paranın 1040 kuruşunu tahsil edip geri kalanını da verin diye ısrar etmekteydiler. Şikayet, Divan’a ulaştığı zaman Divan, reayadan tahrir bahanesiyle alınan akçelerin kendilerine geri verilmesi, verilen miktarın da hüccetlendirilip Divan’a bildirilmesini istemiştir.⁵

Ayanlarla ilgili Divan’a giden şikayetler, taşrada her zaman yukarıdaki gibi kolayca sonuçlandırılmıyordu. Kıbrıs’tan gelen bir şikayet bu duruma bir örnektir. Ahalinin şikayetine göre, Lefkoşe ayanından bazıları reayaya zulm ve te‘addi etmiştir. Bu yüzden adada bulunan 16 kazada teftiş yapıp olayın gerçek halini arz ve ilam etmek üzere dergah-ı mualla kapıcıbaşlarından Sukuti Mehmedzadeye emr-i şerif verilmiştir. Emir doğrultusunda adaya giden Sukuti Mehmedzade, adada bulunan eski mirmiran ve naibin işbirliği sonucu görevini yerine getirememiş, teftiş yapamamıştır. Ahali, adaletin yerini

¹ AŞD 16: 202/4.

² AŞD 13: 5/2.

³ AŞD 21: 312/1.

⁴ AŞD 29: 286/1.

⁵ AŞD 21: 204/3.

bulmadığı gerekçesiyle yeniden bir hükm-i hümayun talebiyle arzuhal gönderme ihtiyacı hissetmiştir.¹

Reayaya zulmeden bir diğer grup da hükümlerde mütegalibe olarak nitelendirilen kişilerdi.² Bunların zulümleri, vergi işlerine karışıp reaya üzerine düşen vergi miktarını artırmaları şeklinde gerçekleşiyordu.³ Bu dönemde mütegalibe, devletin vergi toplama işlerine müdahale edecek kadar güçlü konuma gelmişti. Bunların bu cüret ve güçleri kısmen kendilerinden menkul, kısmen de ehl-i örf ve kadılara müstenitti. Bu kişiler, ehl-i örfle işbirliğine girerek, ödenmesi gereken vergiden daha fazlasının reaya üzerine yükleyip, fazlasını kendileri için ayırıyorlardı. Üstelik kadıyla işbirliğine de gidip şikayetlerin dinlenmemesini sağlıyorlardı.⁴ Mesela yıllardır bu şekilde sıkıntı çeken Doyran kazası ahalisi, sıkıntılarını adam ve arzuhal göndererek Divan’a iletmişlerdir. Şikayete göre, kazalarında yaşayan Osmanefendi oğulları diye anılan Mustafa, Yahya ve Osman adlı kişiler, kaza ahalisinin vergi işlerine müdahale ediyor, her vergilendirme döneminde kendileri için fazladan akçe alıyorlardı. Ahali, bu sorunu mahkemeye götürmüş ve murafaa olunmuştu. Dava sonucunda bu kişilerin ahaliiden aldıklarını iade etmeleri hükme bağlanmış; ancak bu kişiler geri ödeme yapmaya yanaşmamıştı. Bunun üzerine ahali de, Divan’a gitmek zorunda kalmıştı.⁵

Bu kişiler sadece vergi hususunda değil başka konularda da reayanın işlerine müdahale ediyorlardı. Bunu, kazaya yeni gelen kadı, naip, voyvoda, subaşı vesayir ehl-i örf taifesinin yanına sokulup il mesalihine müdahale ederek,⁶ reayayı gammazlayıp haksız yere vergi veya farklı ödemeler yapmak zorunda bırakarak yapıyorlardı.⁷ Kendi hallerinde olmayan bu kişiler, “Ümmet-i Muhammedin şer‘î olan hakların ibtal ve bazı erbab-ı tımarın tımar karyelerini sahte temessük ile zabt ve reaya taifesinin emlak ve tarlalarını ahar kimesnelere zabt” ettiriyorlardı.⁸ Bu tür şikayetlerle karşılaşan Divan,

¹ AŞD 29: 124/1.

² Bu dönemdeki mütegalibe için bkz. Özkaya 1994: 60-73.

³ AŞD 13: 125/2.

⁴ AŞD 16: 47/5.

⁵ AŞD 16: 248/1.

⁶ AŞD 21: 181/1.

⁷ AŞD 21: 452/2.

⁸ AŞD 21: 101/4.

sorunun mahallinde şer‘ile çözülmesini ve bu tür kişilerin zulmünden reayanın korunmasını yerel yetkililerden istiyordu.

2.3.2.3. Mükelleflerin Kendi Arasında Yaşanan Sorunlar

Reayanın kendi arasında vergiyle ilgili yaşanan sorunlar da defterlere yansımıştır. Bu sorunlar genel itibariyle zulüm olarak nitelendirilebilecek vakalardır. Bu konuyla ilgili şikayet oranı % 8’dir. Peki reayanın reayaya zulmü nasıl gerçekleşiyordu? Zulüm denilince fazla vergi toplama, olmayan vergi ihdas etme gibi eylemler akla gelmektedir. Bunları reaya nasıl gerçekleştirebilirdi? Defterlere yansıyan şikayet hadiseleri bu noktada iki tür reaya zulmünü ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi avarız toplanması esnasında yaşanıyordu. Avarız gibi vergiler toplu ödenen vergilerdi. Bir yerleşim yerinde belirli koşulları taşıyan malı-mülkü olanlardan bu vergi alınıyordu. Belirli oranda malı-mülkü olmayanlar veya çeşitli hizmetler karşılığında muaf olanlar ise mükellef değildi. Zulüm, mükelleflerin mükellef olmayanları, kendileriyle birlikte vergi vermeleri konusunda zorlamalarıyla gerçekleşiyordu.¹ Mesela Divan-ı Hümayun tercüman vekili Dimitraki’nin şikayetine göre, kendi mahallesinde avarız vesayir emri-i şerifle tekalif gerektirir emlak ve arsası yoktu. Üstelik ordu-yı hümayunda hizmet etmişti ve bu yüzden de vergi talep edilmesi gerekmemekteydi. Hal böyleyken mahallenin ahalisi taciz için “üzerimize düşen vergiden sen de bizimle beraber ver” diye baskı yapmaktaydı.²

Aynı sorun, tüccarların da gündemindeydi. Tüccarlar işleri gereği ticaret için bulundukları kazaların reaya ve zabitleri, tüccarları ödenmesi gereken avarız türü vergilere ortak olmaları konusunda zorluyorlardı.³ Mesela Niğbolu’da ticaretle uğraşan üç zimmi tüccarın şikayetine göre, bunların Niğbolu kazası toprağında avarız vesayir tekalif gerektirir emlak ve arazileri yoktur. Üstelik kazanın zabitinin defterinde kayıtlı reaya da değillerdir. Kaza ahalisi, avarız, menzil akçesi, peksimet akçesi, zabıt ise resm-i ispence ödemeleri için bunlara baskı yapmıştır.⁴

¹ AŞD 13: 142/1.

² AŞD 13: 231/5.

³ AŞD 21: 161/2.

⁴ AŞD 16: 41/3.

Avarız türü vergilerden muafiyetin yolu çeşitli devlet hizmetlerini yerine getirmektir. Bu durum diğer avarız mükelleflerini rahatsız ediyordu. Mükellefler, muafların da kendileriyle beraber vergi ödemelerini istiyorlar; bu da muaf kişinin durumu şikayet etmesine sebep oluyordu.¹ Silistre'nin varoşlarında yaşayan zimmi reayanın şikayetine göre, bunlar daha önce Tuna üzerinde iki “şayka” için kürekçi vermişlerdir. Kürekçiler, kışlak ferman oluncaya dek hizmette bulunacaklardır. Karşılığında da avarız-ı divaniye ve tekalif-i şakkadan muaf olacaklar, ama cizye ödeyeceklerdir. Hal böyleyken vergiyle yükümlü ahalinin bir bölümü, kadıyla işbirliğine giderek bu zimmi varoş reayasından haksız yere vergi almışlardır.² Vergi vermeyi reddeden muaflarla, vergi konusunda ısrar eden reaya, bu sorun için mahkemeye gitmiştir. Mahkemelerse her zaman sükunet içerisinde çalışmıyordu. Bazen bir konu için bir araya gelen taraflar arasında kavga ve yaralama hadiseleri oluyordu.³

Ahalinin ihtilafına sebep olan bir diğer mesele de avarız türü vergilerde hisselerinin belirlenmesiydi. Bilindiği üzere bunun için reayanın ödeme gücüne göre âlâ, evsat ve edna itibarıyla bir taksim gerçekleşiyordu. Bu esnada ahalinin bir kısmı, diğerlerinin üzerine tahammülünden fazla avarız bedeli yükleyerek zulme sebep oluyordu.⁴ Yahut ortak vergi ödemek durumunda olanlardan bazısı, üzerine düşen hisseyi ödemeyip diğer ödeyenlerin üzerine yüklüyordu.⁵ Mesela Aydıncık kazasında yaşayan Elhac Ömer ve Deli Mustafa adlı kişiler bu şekilde davranmışlardı. Naibin mektubuna göre, bu kişiler avarız ve tekalif gerektirir emlak ve arazi tasarruf ediyorlardı. Bu sebeple kendilerinden avarızdan hisselerine düşeni talep edilmiş; bunlar “biz yeniçeri tekaüdüyüz” diye vermemişlerdi. Böylelikle bunların hisseleri diğer reaya üzerine yüklenmiştir.⁶ Hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla yeniçeri tekaüdü olmak avarız türü vergileri ödememek için her zaman bir muafiyet sebebi olmuyordu.⁷ Nitekim 16. yüzyılın sonundan itibaren reaya emlak ve arazisini ele geçiren askerî konumdaki muafların

¹ AŞD 13: 41/5.

² AŞD 16: 127/3.

³ AŞD 21: 89/3.

⁴ AŞD 21: 126/1.

⁵ Avarızla ilgili şikayetler için bkz. Demirci. 2002.

⁶ AŞD 16: 47/2.

⁷ “Dergah-ı muallam yeniçeri tekaüdlarından Ömer nam tekaüd gelüb bunun kaza-i mezbura tabi ... nam karye toprağından bilfiil tasarrufunda avarız ve tekalif için ebniye emlak ve arazisi yoğıken karye-i merkurum ahalisinden ... bazıları bundan avarız ve tekalif-i şakka talebiyle rencide eylediklerin bildirüb men' olunmak ...”AŞD 16: 166/4.

vergi ödemeye yanaşmaması, 17. yüzyılın ortalarında yeni bir düzenlemeyi gerektirmiştir. Vergi konusundaki hassasiyetten dolayı Osmanlı yönetimi, askerîlerin ellerindeki arazi ve mülkler dolayısıyla “avarız hanesine” dahil edilmelerini karar vermiştir (Özel, 1999, s. 740). Bu karara rağmen askerî konumdaki bazı kişiler, avarız konusunda hâlâ muafiyet iddiasıyla hem vergi toplayıcılarını hem de ortağı oldukları diğer avarız hanelerinin reayasını zor durumda bırakıyorlardı.

2.3.3. Ara Değerlendirme

Vergiyle ilgili şikayetler temelde iki ana konu etrafında yoğunlaşmaktadır. İlki, ehl-i örfün dirlik tasarruf hakkıyla reayanın zirai tasarruf hakkı etrafında yaşanan mücadeledir. Bu mücadelede taraflar, diğerini saf dışı bırakarak tasarruf hakkını gasbetmeye çalışıyordu. Hakkı gasb edilenler, taşrada yasal yollarla bu haklarını geri alamadıkları için Divan’a şikayette bulunuyordu. Diğer konu ise vergilerin tahsilatıyla ilgili yaşanan sorunlardı. Tahsilatla ilgili şikayetler, a) tahsilata yetkili olanların kendi aralarında, b) bu yetkililerin vergi mükellefleriyle ve c) mükelleflerin kendi aralarındaki çekişmesinden ibarettir. Tahsilata memur olanların arasında yaşanan mücadelenin temelinde yetki sorunu yatmaktadır. Toplayıcılar ellerindeki berat ve diğer belgelerde belirtilen yetki sınırlarını aşarak diğer kişilerin tasarruf alanlarında vergi topluyordu. Bundan başka vergi toplama yetkisini devletten birebir alan asıl yüklenici ile onların adına fiilen taşrada vergi toplayan taşeron arasında paylaşımdan kaynaklanan sorunlar da Divan’ın gündemine gelmiştir. Vergi tahsilatçılarıyla reaya arasında yaşanan şikayetlerin temelinde, tahsildarların reayadan daha fazla vergi alma çabası ile reayanın daha az vergi verme gayreti yatmaktadır. Tahsildarların yaptığı bu işin Osmanlı hukukundaki tanımı zulümdür. Reayadan fazla vergi almaya yönelik bu zulmü gerçekleştirenlerin başında taşeron ve yükleniciler gelmektedir. Bunlardan başka kadı, ayan ve reayanın kendisi de halkın vergi konusunda zulme uğramasına sebep olmuştur.

İncelenen defterlerde görüldüğü üzere vergiyle ilgili şikayetlerin odağında büyük ölçüde taşeronlar vardır. Buna göre, taşeron grup, devletin devamı için en önemli kaynak olan vergi toplama işinde gittikçe daha aktif hale geliyordu. 16. yüzyıldan itibaren vergi toplama işinde iltizam usulü daha yaygın hale gelmeye başlamış; bu süreçte ortaya çıkmaya başlayan bu grubun, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde taşradaki etkinliği daha da artmıştır. Bunlar, kendilerine vergi toplama yetkisi veren asıl yüklenicilerinin

haklarını gasp ederek gelirlerini artırmaya çalışıyorlardı. Aynı amaçla reayadan da fazla vergi toplamaya çalışıyorlardı. Bu sebeple reayaya zulümle ilgili şikayetlerde ilk sırada bu taşeronlar yer almaktadır. Bu süreçte rol oynayanlardan kimisinin mücadelesi meyve vermiş ve soylarından gelenler, diğerleri arasından sivrilerek 18. yüzyılda güçlü bir ayan sülalesi olma imkanına sahip olmuştur. Bu sivrilişin ilk adımı olarak taşrada vergi tahsildarlığını üstlenmeyi görmek herhalde yanlış olmaz. Böyle bir örneği Khoury'den verebiliriz. Khoury, (2008, s. 73 vd.) Musul'da 17. yüzyılın sonunda kökenleri tüccar olan Celilzadelerin zahire taşıma, erzak ikmalı, vergi tahsildarlığıyla başlayan serüvenlerinin sonunda Musul'un en güçlü ayan sülalesi haline gelişini, hem resmi hem de ekonomik yerel güç odaklarıyla olan münasebetleri çerçevesinde incelemiştir.¹ Sonuç olarak taşeron grupların vergi konusunda defterlerde bir hayli yer alması, taşrada filizlenmeye başlayan yeni bir zümrenin ilk nüvelerine işaret etmektedir. Osmanlı'da 17. yüzyılda yaşanan değişim çerçevesinde taşrada ortaya çıkmaya başlayan bu yeni grubun toplumsal ve idari hiyerarşide kendine yer bulma çabası, onun 18. yüzyılda daha kapsamlı yetkilerle devlet nezdinde önemli bir statüye erişmesini sağlayacaktır.

Osmanlıda uygulanan temel iki vergi toplama biçimi olan tımar ve iltizam uygulamasında iltizamın 17. yüzyılda tımar aleyhine doğru bir genişleme eğilimi göstermesi de bu bağlamda ele alınabilir. Savaşların sebep olduğu bütçe açıkları ve bunları kapatmaya yönelik çabalar ile klasik iltizam sisteminde görülen aksaklıklar ve suiistimaller, 1695 yılında iltizamın hayat boyu verilmesi şeklinde gerçekleşen malikane sistemine geçişle sonuçlanmıştı (Özvar, 2003, s. 19). İncelediğimiz dönemde vergi toplayıcılarının haksız uygulamalardan dolayı ortaya çıkan şikayetler sadece iltizama yönelik değildir. Vergi tahsili konusunda gelen şikayetler dirlik sistemi içerisinde çok daha fazladır. Bu üç sistemin de uygulandığı dönemi kapsayan 29 numaralı defterde, vergiyle ilgili şikayetlerin işletme biçimlerine göre defterlere yansıma oranları şu şekildedir: Dirlik % 88, iltizam % 7, malikâne % 5. Dirlik ünitelerinin imparatorluk sathında sayıca çok fazla oluşunu göz önünde bulundurmak kaydıyla bu gösterge, malikâne sistemine geçişte, sistemin aksamasından ziyade, savaştan kaynaklanan bütçe açıklarının daha etkili olduğu fikrini güçlendirmektedir.

¹ Nagata'nın (1997, s. 26 vd.) incelediği Karaosmanoğullarında da aynı süreci görmek mümkündür. Bu ayan sülalesi de 17. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli vergi işlerinde görev aldıktan sonra 18. ve 19. yüzyılda Ege kıyılarının büyük bir bölümünü hakimiyetleri altına almışlardır.

2.4. VAKIF İLE İLGİLİ ŞİKAYETLER

Vakıf kurumunun çok yönlü oluşu ve Osmanlı toplumundaki istisnaî yeri sebebiyle bu konudaki literatür hayli zengindir. Bu literatür, daha çok vakıf kurumunun tarihî, sosyal ve iktisadî yönlerine ilişkindir.¹ Vakıf çalışmalarında öncelikle eski İslam hukukçularının kurduğu teorik sistemler incelenmiştir. Bu tür kaynakların vakfı anlama konusundaki yetersizliğini ifade eden F. Köprülü, (1938, s. 2) vakıf vesikalarının ve vakfiyelerin incelenmesinin önemine dikkat çekmiştir. Vakfiyelerin ve vakıf vesikalarının incelenmesiyle vakıf konusunda eksik kalan “teorik sistemin uygulamada nasıl vücut bulduğu” konusu daha canlı bir şekilde ortaya konmuştur. Böylelikle vakıfların sadece hukukî boyutu değil, sosyal, ekonomik ve zihniyet boyutu da ele alınmıştır.² Vakıf araştırmalarında vakfiyelerle birlikte son zamanlarda özellikle şer‘iye sicillerine yer verilmesi, uygulamaya yönelik sorunların tespiti açısından önemli sonuçlar ortaya koymuştur.³ Ancak vakıf uygulamalarıyla ilgili yaşanan sorunların tespiti için önemli kaynak türlerinden olan şikayet defterleri veya türevleri merkeze alınarak yapılmış çalışma hemen hemen yok mesabesindedir.⁴ Şikayet defterleri de vakıflarla ilgili yaşanan sorunların yer aldığı önemli kaynak serilerinden birisidir. Ancak bu çalışmanın esas konusu vakıf değildir. Burada sadece vakıfların yaşadığı sorunlar ve bu sorunlara merkezin çözüm üretme şekli, şikayet defterlerine yansıdığı kadarıyla ele alınmıştır. Diğer bir ifadeyle vakıf kurumunun teşkilat yapısı, geçirdiği evrim, vakıfların çeşitleri yahut vakıfla ilgili kuramsal tartışmalar incelenmeyecektir.⁵

¹ Vakıf çalışmalarıyla ilgili bir değerlendirme ve bibliyografya çalışması için bkz. T. Özcan. (2005). Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları. *TALİD*, 3(5), 513-552. Özcan’ın hazırladığı bibliyografya sadece vakıfların hukuki boyutunu inceleyen çalışmalardan oluşmamıştır. Bibliyografya, vakıf alanındaki bütün çalışmaları kapsayacak şekilde çeşitli örnekler seçilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

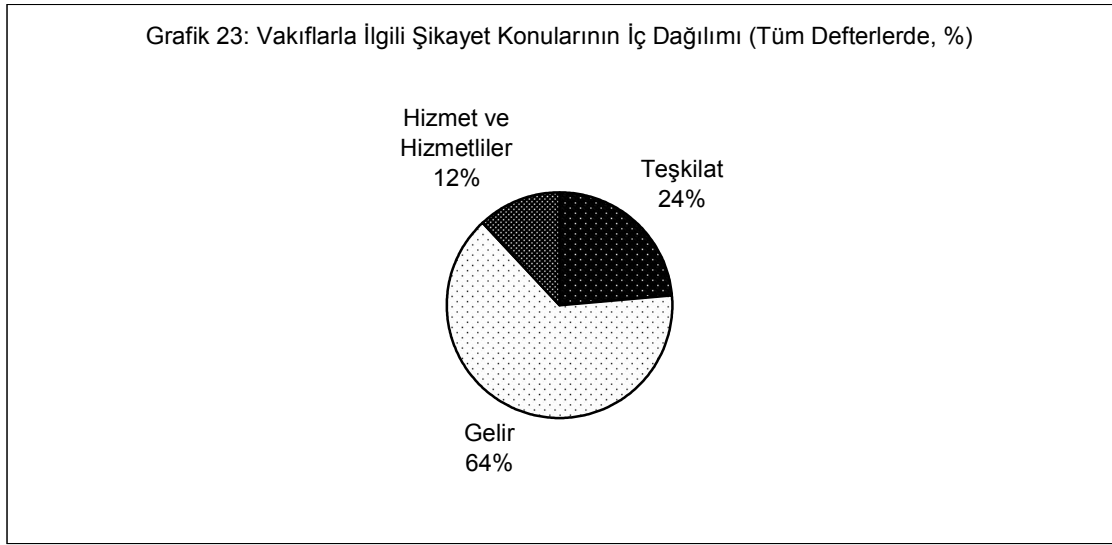
² Bu tür çalışmalara örnek olarak şu çalışmalar gösterilebilir: B. Yediyıldız. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu; H. Yüksel. (1998). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*. Sivas.

³ Bu tür çalışmalara şu eserler örnek verilebilir: Ö. Demirel. (2000). *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu; İ. Kurt. (1996). İstanbul Para Vakıfları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 101, 65-96; İ. Sak, 2008.

⁴ Şikayet defterlerinin devamı niteliğindeki ahkâm defterlerine göre yapılmış vakıf konulu çalışmaya örnek olarak bkz. A. Tabakoğlu, A. Kal’a ve diğerleri, (1998). *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi I (1742-1764)*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi. Bu çalışma transkripsiyon çalışması olup giriş bölümünde hükümlerin konularına göre tasnifinden oluşmuş bir tablo verilmiştir. Ayrıca bir diğer çalışma olarak da R. Ertuğrul. (2002). *Ahkâm Defterlerine Göre XVIII. Yüzyıl İstanbul Vakıfları ve Coğrafi Dağılımları*. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul. Ancak bu çalışmada konunun esasını vakıfların mekansal çerçevesinin çizimi olmuştur. Bunun yanında şikayete konu olma sebepleri üzerinde yüzeysel olarak durulmuştur. Buna göre, şikayetlerin % 17’si yönetimle ilgili, % 40’ı tarım gelirleriyle ilgili, % 43’si ise bina gelirleriyle ilgilidir.

⁵ Bu konularla ilgili şu eserlere bakılabilir: F. Köprülü. (1942) Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü. *VD*, 2, 1-34; Ö. L. Barkan. (1944a). Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının

Bunlardan ziyade Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakıf kurumunun hangi alanlarda şikayete konu olduğu üzerinde durulacaktır. Bu şikayetlerin doğmasına sebep olan unsurlar ve şikayetlerin imparatorluk merkezi tarafından nasıl çözüme kavuşturulduğu, bu bölümün esasını teşkil etmektedir. Vakıflarla ilgili konuların şikayet defterlerine yansıma oranı % 22'dir.¹ Şikayetler, temelde üç konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlar, vakfın yönetimi, gelirleri, sosyal hizmetleri ve bu hizmetleri yerine getirenler şeklinde sıralanabilir. Bu üç başlığın defterlere yansıma oranı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

2.4.1. Teşkilat

2.4.1.1. Yönetim

Vakıflar, 1826 yılında Evkaf Nezareti'nin kuruluşuna kadar merkezî bir teşkilatla yönetilmiyordu. Bu döneme kadar her vakıf, idari açıdan bağımsızdı ve idaresinin şekli, vakfın kurucusunun şartlarına göre belirleniyordu. Vakıf kurucusu, kurmuş olduğu vakfı, istediği gibi düzenlemekte tam yetkiliydi. Öyle ki bu düzenlemeleriyle o, ilk idareciyi ve ona halef olacak kişileri bile tayin edebiliyordu (Yediyıldız, 2003, s. 176, 177). Bilindiği üzere vakıfların yönetme işine tevliyet, yönetene de müteveli

İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* 1, 11-25; (1940). İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I: Şer'î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar. *İÜHFD*, 6(1), 156-181; B. Yediyıldız. (1974). Vakıf. *İA* (c. 12, s. 153-172). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı; Yediyıldız, 2003; A. Akgündüz. (1988). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; Ş. Berki. (1971). Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri. *VD*, 9, 1-12; Z. Kazıcı. (2003). *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yayınları; B. Köprülü. (1951). Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar. *İÜHFD*, 17(1-2), 685-716.

¹ Bkz. Grafik 16. Ana Şikayet Konuları

denmektedir.¹ Tevliyetle ilgili konular, incelediğimiz defterlerin hepsine yansımıştır. Bunların bir kısmı şikayet niteliğinde değildir. Bu hükümler, mütevellinin beratı gereğince tasarrufun sağlanmasıyla ilgilidir.² Vakıfların yönetimini ele alan kişiler, taşrada sıkıntı çekmemek ve başkalarının müdahalesini önlemek için Divan'dan bu şekilde hüküm alıyordu. Bu hükümlerde taşra yetkililerinden bu konuda gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu. Kaldı ki defterlere yönetim ile ilgili yansıyan şikayetlerin büyük bir bölümünün, tevliyeti elinde bulunduran kişilere dışarıdan yapılan müdahalelerle ilgili olması, bu tür hüküm alma ihtiyacını açıklar niteliktedir.

Vakıf kurumuyla ilgili şikayetlerin yönetimle ilgili olanlarının büyük bir bölümü, vakıf yönetimini ele geçirme mücadelesini yansıtmaktadır. Vakfiyelerin büyük bölümünde tevliyet, vakıf kurucularının kendisi, çocukları, çocuklarının çocukları, nesil devam ettiği sürece devamı, yakın akrabaları, azatlı köleler şeklinde belirleniyordu. Bir kısmında ise müteveli belirlleme işi kadınlara ve vakfın nazırlarına bırakılmıştı.³ Ancak bu tayin işi her zaman kolaylıkla uygulanabilir bir nitelik arz etmiyor ve bir takım anlaşmazlıklarla karşılaşılıyordu. Bu şartların yerine getirilmesinde yaşanan sıkıntılar, şikayet defterlerine yansımıştır.

Vakıf kurucusunun, vakfın idarecisini ve ona halef olacak kişileri doğrudan tayin ettiği vakıfların büyük bölümü evlatlık vakıflardı. Evlatlık vakıflarda, yönetici olarak kendi neslinden birini tayin etmedeki amaç, aile mülkünün mirasçılar arasında parçalanmasına engel olmak ve devlet müdahalesinden korumaktı. Böylece, vâkıfın şartları çerçevesinde ailenin bazı temsilcilerinin istifade edebileceği bir şekilde mülkün nesiller elinde bütün halinde kalması sağlanıyordu. Böylelikle İslam miras hukukunun tasvip etmediği bir şekilde, aile mülklerini evlattan yalnız birine devretmek ve onun nezareti altında diğer aile üyelerinin de istifadesini sağlamak mümkün oluyordu (Barkan, 1940, s. 160). Bu tip vakıflarda tevliyet ile ilgili karşılaşılabilecek en temel sorun, hak sahibi diğer

¹ Müteveliye, nadir olmakla birlikte kayyım, mütekellim ale'l-vakf ve nazır da denmektedir. Tevliyet hakkı, mütevellinin hakları, sorumlulukları ve mütevelliliğin sona ermesi ile ilgili bilgi için bkz. Akgündüz, 1988: 224-262.

² AŞD 21: 81/3.

³ Yediyıldız'ın (2003, s. 177, 178) tespitine göre 18. yüzyılda vakıf kurucuları tarafından mütevellileri belirlenen vakıfların oranı % 66 iken, % 33'lük bölümü kadı veya vakfın nazırı tarafından belirleniyordu. Hasan Yüksel'e (1998, s. 57) göre 17. yüzyılda kurdukları vakıflara müteveli tayin etmeyenlerin oranı % 18,84'tür.

kişilerin varlığıydı. Bununla ilgili bir örneği, Halep Valisine gönderilen bir hükümde görebiliriz: Kerime adlı kadının mütevellisi olduğu vakıf, “tevliyeti evlad-ı evladına vakf ve şart edilmiş” bir vakıftır. Vakfı yöneten ve gelirini toplayan bu kadına itiraz, “evlad-ı atikadan” olan Muharrem adlı kişiden gelmiştir. Muharrem “ben dahi evlad-ı vâkıfdanım” diyerek vakfın yönetimini üzerine almış ve gelirini toplamıştır.¹ Aileden olan herkes bu hakkı elde etmek için mücadele edebilirdi. Çünkü geliri iyi bir vakıf, hem kendi geleceği hem de evladının geleceği için sağlam bir gelir kapısı olarak görülüyordu. Bu tip sorunlar öncelikle mahallinde çözümlenmeye çalışılıyordu. Taraflar yüzleştiriliyor, murafaa yapılıyor ve varsa şahitler dinleniyordu. Çıkan sonuca göre hak sahibi, hakkını alıyordu. Ancak bazen yalancı şahitlik uygulamasıyla haksız talepler uygun görülüyor ve hak sahiplerine İstanbul’un yolu gözüküyordu.² Yahut murafaa ile haksızlığı tespit edilenlerden bazılarının iddialarından vazgeçmemesi, İstanbul’a başvurmayı kaçınılmaz kılıyordu.³

Tevliyeti “evlad-ı evladının zükur ve inasına şart eylediği” vakfiyede yazılmışken yani tevliyete geçecek kişinin aile içerisinde olacağı belliyken bile dışarıdan bazı kimseler, müdahale etmekten geri durmuyordu.⁴ Diğer bir deyişle vâkıf şartıyla mütevellî olanların elinden bir şekilde haksız yolla tevliyet alınabiliyordu.⁵ Bu durumdaki evlattan olup haksız yere tevliyeti elinden alınanların müracaatını merkez değerlendiriyordu. Bunun için hazinede bulunan evkaf defterlerine ve küçük evkaf muhasebe defterlerine bakıyordu. Konunun gerçekliği araştırılıyor, çıkan sonuca göre hakkın hak sahibine verilmesi için taşraya hüküm gönderiliyordu.⁶ Yani yapılan bir haksızlık, şikayet sonucu ortaya çıkıyor ve Divan’dan gereğinin yapılması emrediliyordu.⁷ Divan, kimi zaman tarafların ellerinde bulunan senetlere, hüccetlere, fetvalara ve vakfiyelere göre şikayetlerin mahallinde çözülmesini bildiriyordu.

Tevliyeti kadı veya nazır tarafından belirlenen vakıfların yönetimine dışarıdan göz dikme, daha kolay uygulanabilir bir müdahale türüydü. Bu durum, mütevellinin

¹ AŞD 21: 373/3.

² AŞD 21: 373/3.

³ AŞD 29: 41/2.

⁴ AŞD 29: 4/6.

⁵ AŞD 16: 21/4.

⁶ AŞD 29: 1/3.

⁷ AŞD 13: 233/4.

görevden alınmasını gerektirecek bir durum söz konusu değilken gerekçesiz bir şekilde görevinden alınıp yerine başkasının geçmesiyle gerçekleşiyordu. Gerekçesiz şekilde tevliyetin değişmesi, devlet yönetimince de doğru bulunmuyordu. Bu yüzden bu tür durumlar şikayet ediliyor ve hak sahibi hakkını alıyordu.¹ Mesela ulemadan Recep adlı mütevellinin şikayeti bununla ilgiliydi. Recep, Evliya Mehmed Efendi'nin Hz. Eyyübelensari'nin türbesindeki vakıfta, on dokuz seneden beri tevliyet görevini yürütmektedir. İstanbul kadısı, tevliyet görevini Süleyman adlı kişiye gerekçesiz bir şekilde vermiştir.² Mütevellilerden bazıları tevliyeti doğrudan kendileri yürütmüyordu. Bunlar, bir takım sebeplerden dolayı tevliyeti bir başkasına vekaletle veriyordu.³ Bu şekilde vekaleten tevliyet görevini yürütenlere müdahale edip vekaleti elde etmeye çalışanlar da oluyordu.⁴ Anlaşıldığına göre, tevliyeti kadılar veya nazırlarca belirlenen vakıflarda, yolunu bulan kişiler, mütevelliliği ele geçirmek için elinden geleni yapıyordu; ancak şurası gerçektir ki şikayet mekanizması her zaman açıktı. Haksızlıkla elde edilen bir görevin hak sahibi tarafından takip edildiğinde geri alınmaması için bir sebep yoktu.

2.4.1.2. Denetim

Vakıfların yönetimi her ne kadar özerk olsa da denetim konusunda devletin tam yetkisi vardı. Devlet bu yetkiyi genişletmek için çeşitli hukuki düzenlemeler yapmıştır.⁵ Vakıfların denetiminde görevli kişilerin başında, taşrada birçok adli ve idari işleri yürütmekle görevli olan kadılar geliyordu. Bazı vakıf kurucuları ise vakıfların denetimiyle ilgili özel şartlar koyabiliyordu. Böylelikle denetim görevini kendi meslek gruplarından birine veya idari hiyerarşiye göre kendi otoriteleri altında bulunan kişilere vererek vakfın yönetiminde daha rahat hareket etme imkanı bulmayı umuyorlardı. Bu şekilde vakıfların denetimini üstlenen kişilere “nazır” unvanı veriliyor ve bu kişi kadının denetim ile ilgili bütün yetkilerine sahip oluyordu (Yediyıldız, 2003, s. 186, 187). Nazırlar, yaptığı işin karşılığında vakıftan ücret alıyordu.⁶ Nazırların görevi, esasında vakıf şartı gereği mütevellilerin yapması gereken işlerin denetimini yapmaktı

¹ AŞD 16: 70/3.

² AŞD 29: 169/4.

³ AŞD 21: 396/2.

⁴ AŞD 29: 102/4.

⁵ Vakıflar üzerindeki padişah denetimini genişletmek ve kısmen de yolsuzlukların önlenmesi amacıyla Ebussuud birçok fetva yayınlamıştır (Imber, 2004, s. 171)

⁶ AŞD 16: 109/4.

(A. Akgündüz, 1988, s. 276). Mesela, vakfiyesinde gelirden bir kısmını Halep’te bulunan seyyidlere verilmesi şart koşulmuş bir vakıfta, mütevellisinin bu şartı yerine getirmeyip geliri yediğini, vakıf nazırı olan Seyyid Mehmed şikayet etmiştir.¹ Nazırlar ayrıca vakıf reayasına yapılan zulümlerin de takipçisi olmuştur. Bunlar vakıf reayasına yapılan zulümleri şikayet formunda Divan’a ulaştırıyorlardır.² Bazı büyük vakıfların “müfettiş-i evkaf” denilen görevlileri vardı. “Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Müfettişi” veya “Şeyhülislam Evkafı Müfettişi” gibi. Bu müfettişler de vakıfların denetlenmesinde görev alabiliyorlardı. Ayrıca bu müfettişlerin vakıfla ilgili şikayetlerin çözümünde görev aldıkları da oluyordu.³ Mesela vakıflarla ilgili yaşanan niza’ların müfettiş-i evkaf huzurunda murafaa ile çözümlenmesi merkezce isteniyordu.⁴ Son bir iş olarak da Divan’dan çıkan hükmün yerinde yürütülmesini sağlıyorlardı.⁵

Vakıflar, her sene muhasebelerinin görülmesiyle bir nevi mali denetimden geçiyordu. Vakıf hesapları, yerel kadının gözetimi altında muhasebe ve kontrol ediliyordu (İnalçık, 2005a, s. 58). Hesaplarında ihtilaf olan vakıfların muhasebeleri, müfettişler nezaretinde gerçekleştirilebiliyordu.⁶ Bu mali denetimi yapan kişiler kimi zaman bunu bir baskı aracı olarak kullanmıştır. Denetimlerde kimi zaman muhasebelerde yapılan usulsüzlükler ortaya çıkartılarak şikayete konu olurken⁷ kimi zaman da yetkili kişiler, muhasebelerde usulsüzlük olmamasına rağmen haksız isnatlarla mağdur duruma düşmüştür. Mütevelliler ödemelerini yapmalarına rağmen zimmetlerinde vakıf malı var diye iddia ediliyordu. Bu şekilde mütevellilerden ikinci kez tahsilat yapılmaya çalışıldığına dair şikayetler Divan’a ulaşıyordu. Mesela Nurullah adlı bir müteveli vekilinin şikayetine göre, vekili olduğu Kapı Ağası Ahmed Ağa ve Validesi Kerime Hatun evkafının mütevellisi, bunu müfettiş-i evkaf vekiline hapsedtirmişti. Halbuki Nurullah’ın iddiasına göre vekaleti süresince mürtezikaların maaşlarını vermiş, vakfın lazım gelen masraflarını şer’i çerçevede sarf etmiş ve her sene muhasebesini görüp defterleri mühürlemişti. Yani müdahale edilmeyi gerektirecek bir durumu yoktu.⁸

¹ AŞD 16: 109/4.

² AŞD 29: 162/4.

³ AŞD 29: 48/1.

⁴ AŞD 29: 206/1.

⁵ AŞD 29: 41/2.; AŞD 29: 44/5.

⁶ AŞD 16: 63/6.

⁷ AŞD 16: 82/3.

⁸ AŞD 29: 170/2.

Vakıfların yönetiminde ve denetiminde yaşanan zafiyetler, kurumun işleyişini olumsuz etkiliyordu. Böylelikle, vakıf hizmetlerinin sağlıklı yürütülmesi imkanı daralıyordu. Vakıflarda yaşanan bu yolsuzluklardan kaynaklanan şikayetler defterlere yansımıştır. Bu şikayetler genellikle mütevelliler hakkındaydı. Yolsuzluk, mütevellilerin vakıf adına yapmaları gereken işleri yapmayıp, vakıf malını zimmetlerine geçirme şeklinde gerçekleşiyordu. Mesela bir mütevellinin, bir köprünün yıkılmaya yüz tuttuğu halde tamir ettirmeyip vakfın parasını yemesi¹ yahut vakıflarda görevli mürtezikanın hizmetlerinin karşılığını vermeyip vakıf malını yemesi gibi.²

Vakıf hizmeti olarak yapılması icap eden bir tamir işi yapılmayarak işlenen yolsuzlukların yanında, bir tamir işi yapılarak da yolsuzluk yapılabiliyordu. Bu son durum tamir gerektiren işlerin maliyetinin belirlenmesi esnasında yapılan keşif bedellerinin hesaplanması sürecinde gerçekleşiyordu. Vakıf görevlisi (müteveli veya vakıf katibi olabilir) keşif işinde görevli kişilerin desteğini alarak fazla keşif bedeli çıkarttırıyordu.³ Çıkartılan fazla bedel tabii ki tamirle sorumlu vakıf yöneticisinin cebine giriyordu. Mesela Seddülbahir ve Sultanhisar kalelerindeki mescit ve cami vakıflarının eski mütevellisi Mehmed'in, vakfın hamam ve camilerinde tamir gereken yerler için fazla keşif bedeli gösterip vakıf malına zarar verdiği iddia edilmiştir. Bu iddiayı vakfın yeni mütevellisi Elhac Mehmed yapmıştır. Divan, durumun açığa çıkması için vakfın baş katibini görevlendirmiştir. Baş katibin görevi, tamir edilen binaların mimarlarla birlikte yeniden keşfini yapıp merkeze bildirmektir.⁴ Bu tür yolsuzluklar, gelirini binalardan elde eden vakıflarda gerçekleşiyordu. Tarım işletmelerinden gelir elde eden vakıfların yolsuzlukları ise toplanan mahsul miktarının kayıtlara geçirilirken kayıtlar üzerinde oynama yapılmasıyla gerçekleşiyordu. Yani mütevelliler mahsulü noksan, masrafı çok gösteriyordu.⁵ Bu yöntemi, yani gelir ve gideri farklı gösterme yöntemini vakıf katipleri de yapıyordu.

¹ AŞD 13: 41/6.

² AŞD 13: 252/6.

³ AŞD 13: 47/3.

⁴ AŞD 21: 437/1.

⁵ AŞD 21: 476/4.

Bir diğerk vakıf yolsuzluğu da vakıf adına iş yapan görevlilerin zimmetlerinde olan vakıf malını veya parasını vakfa teslim etmemeleri şeklinde oluyordu. Bu tür yolsuzluklarda kadıların da adı geçiyordu. Vakıflarda denetim görevini yürüten kadıların aynı zamanda vakfın diğerk hizmetlerinde de görev aldığı bilinmektedir. Bu görevleri esnasında vakıf gelirlerinden bir kısmının zimmetlerinde kaldığına dair şikayetler geliyordu.¹ Bu tür yolsuzluklarda özellikle vakıfların gelir ve gider hesabını yapmakla görevli katiplerin daha etkin oldukları anlaşılmaktadır.² İstanbul'da müteveffa Ahmed Ağa ve validesi Kerime Hatun vakıflarıyla ilgili bir şikayet, çözülmesi için vakıf müfettiş vekiline gönderilmiştir. Şikayete göre, önceden müteveli vekiliyken hâlen vakfın katibi olan Nurullah adlı kişi, vekâleti süresince yani on yıl boyunca vakfa gelen mahsulün gelir ve gider işlemlerini yaparken bazısını az göstermiştir. Vakfın nazırı olan Babüssaade Ağası Cafer durumu tespit edince şikayet etmiştir. Nazırın talebi, “katibin ibraz ve masrafının geriye dönük on yılının yoklanması, zimmetinde zuhur eden vakıf malının ve ihanetinin arz ve ilam” olunmasıdır.³ Görüldüğü üzere zimmette kalan para veya mal ortaya çıktığı zaman tahsil edilmesi istenmektedir.⁴ Yani sadece zimmette kalan malın kendisi talep edilmektedir. Böyle olunca zimmette kalan para veya maldan zimmette kaldığı sürece elde edilen fayda, zimmeti gerçekleştirenin elinde kâr olarak kalmaktadır. Bu durum, vakıflara karşı yapılan gasp hadiselerinin hiç cezasız ve hatta kârla sonuçlanması anlamına geldiği için bu gibi yolsuzlukların engellenmesi mümkün gözükmemektedir. Bu sıkıntılı durumun kaynağı, Hanefî mezhebinin menfaati mal saymaması ve buna bağlı olarak gasp durumunda elde edilen menfaatin tazmin edilmemesi anlayışıdır. Bu durumu Aydın (1996c, s. 255) şu şekilde izah etmiştir:

“Mütevellilerinin vazifelerini gerektiği gibi yapmamaları veya yapamamaları sonucu vakıf mallar İslam hukuk tarihinde şahıslara ait mallardan çok daha sıkça gasba konu olmuşlardır. Böyle bir gasp halinde de gâsıblar vakfa ait malları ya bizzat kullandıkları veya hukuki semerelerinden yararlandıkları halde, menfaatin mal sayılmaması ve gasp durumunda tazmin edilmemesi sebebiyle, çoğu kez seneler sonra asıl malı iade ve meydana gelen hasarı tazminle bütün yükümlülüklerden kurtulmuşlardır. Neticede haksız zilyetler bu durumda büyük faydalar elde ettikleri halde, vakıflar çok zarara uğramışlardır. Üstelik bu durum, bazı kimselerin kötü niyetlerini korumasız durumdaki vakıfların üzerine çekmiştir”.

¹ AŞD 13:161/3.; AŞD 21: 205/6.

² AŞD 13: 110/4.

³ AŞD 29: 48/1.

⁴ AŞD 21: 410/1.

Şikayet defterlerinden anlaşıldığına göre yolsuzlukların açığa çıkması şu durumlarda gerçekleşmiştir: Muhasebelerin görülmesi, vakıf nazırlarının ve kadıların denetimleri, vakıf müfettişlerinin teftişleri, maaşlarını yolsuzluktan dolayı alamadıkları için hak sahibi mürtezikaların yaptıkları şikayetler ve yeni gelen mütevellilerin eski mütevellilerin yaptığı yolsuzlukları açığa çıkartmaları. Yolsuzluk, Divan'a şikayetle bildiriliyordu. Divan da müfettiş, kadı veya diğer yerel yetkililerden birisini yahut bir vakıf yetkilisini bu yolsuzluğu incelemesi için görevlendiriyordu. Yapılan tahkikatla vakıf malının yolsuzlukla zimmete geçtiği tespit edilirse, tahsil edilmesi emrediliyordu.

2.4.2. Gelir

Vakıflarla ilgili şikayetlerin büyük bir bölümü vakıfların gelirleriyle ilgiliydi. Vakıfların yapacakları hayır işleri ve giderleri için gerekli olan kaynağın sağlandığı gelirleri temelde üç kategoriye ayırabiliriz. Bunlar, tarım işletmeleri, bina gelirleri ve nakit paradır.¹ Şimdi sırasıyla bunlarla ilgili şikayetler üzerinde duralım.

2.4.2.1. Tarım İşletmeleri

Tarım işletmeleri olarak ifade edilen bu işletmeler “toprak vakıfları”dır. Bunların büyük bir bölümü miri arazilerin padişah temlikiyle mülkleştirilmesi sonucu vakfedilmiştir (Barkan, 1944a, s. 19). Vakıf gelirleri içerisinde toprağa dayalı tarım işletmeleri önemli bir yer tutmaktadır.² Ayrıca hayvancılık da bu kapsamda ele alınmıştır. Mesela arı veya balık yetiştiriciliğinden elde edilen gelir de tarım işletmeleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu gelir, çoğunlukla üründen alınan öşürdür ve aynî olarak toplanmıştır. Ancak sadece öşür ve aynî gelirler bu gelirlerin tamamına işaret etmemektedir. Bu çalışmada tarım işletmeleri olarak ifade edilen gelirlerden kasıt sadece tarımsal faaliyet yapılan yerlerden alınan öşr ve aynî vergiler değildir. Bunlardan başka bu işletmelerde ikamet eden reayanın ödemekle yükümlü olduğu diğer vergiler de tarım işletmelerinden elde edilen gelirler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Mesela üretimle ilgisi olmayan cizye de bu gelirler içerisinde düşünülmüştür. Çoğunlukla toprağa bağlılıktan kaynaklanan bu vergileri de, vakıf gelirleriyle ilgili hükümler tasnif edilirken tarım işletmeleri çerçevesinde ele almak, konuyu daha sade kılmıştır. Bu yüzden çalışmada dağınıklığı önlemek amacıyla tarıma dayalı diğer vergi türleri de bu

¹ Bu gelir tasnifi Yediyıldız'dan (2003, s. 95 vd.) alınmıştır.

² 18. yüzyılda vakıf gelirlerinin % 30,39'u tarım işletmelerinden gelmekteydi (Yediyıldız, 2003, s. 96). Ayrıca Barkan'ın (1944a, s. 15) hesaplamalarına göre 16. yüzyılın başında Osmanlı'daki toprak gelirlerinin 1/5'ini toprak vakıfları teşkil etmektedir.

bağlamda değerlendirilmiştir. Defterlerde bu kapsamda ele alınan vergilerin bir kısmı şu şekilde sıralanabilir: Resm-i dönüm, adet-i ağnam, arusane, bac, bazar, resm-i çift, resm-i bennak, cürm-i cinayet, öşr, cizye, işpençe, resm-i kışlak ve yaylak, öşr-i mahi, resm-i raiyyet, resm-i mücerred vb. Yani devlet tarafından şer‘ ve kanun çerçevesinde yasal olarak toplanan tüm vergi türleri vakıfların da gelirini oluşturmaktaydı. Hattâ varissiz ölenlerin mirası “beytülmal”e kalması gerekirken kimi yerlerde mukataa olan bu gelirler de vakfa âkar olarak yazılmıştır.¹

Bilindiği üzere, bir arazinin vakfedilme şartlarının başında bu mülke tartışmasız bir şekilde sahip olma zorunluluğu bulunmaktadır (Ş. Berki, 1971, s. 4). Bu durum, Osmanlı vakıf geleneğinde delinmiş, miri konumdaki bir çok arazi de vakıflaştırılmıştır. Bunu yapabilmenin tek yolu, devlet tarafından işletilmek üzere dirlik usulüyle alınan miri arazilerin temlikname yoluyla sultan tarafından şahsa verilmesidir.² Sultandan vakıf yapmak koşuluyla temlikle alınan dirlik arazisi vakfedilebiliyordu (Selçuk, 1965, s. 22). Ancak bu işlem vakıflaştırılan toprakların hukuki konumunu değiştirmiyordu. Çünkü onların çıplak mülkiyeti önceden olduğu gibi yine devlette kalıyordu. Yani vakfedilen şey, toprağın ne rakabesi ne de tasarruf hakkıdır, topraktan ve toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınagelen vergilerin hepsidir (Barkan, 1944a, s. 19). Bu vakıflara “vakf-ı irsadi” adı veriliyordu. Vakf-ı irsadi ile vakfetme 14. ve 15. yüzyıldan itibaren sıkça uygulanan bir yöntem oldu (Yediyıldız, 2003, s. 131, 132). Bu sayede vakıflar gelir kaynaklarının büyük bir bölümünü toprak işletmeleri ile sağlayabildi. Burada vurgulanması gereken nokta, vakfedilen herhangi bir temlikli dirlik arazisinin önceki statüsünün korunmuş olmasıdır (Barkan, 1944a, s. 19). Toprak ve üzerindeki emeğin statüsündeki değişiklik, genelde üretim organizasyonunda bir değişikliği beraberinde getirmiyordu. Yani “çift-hane sistemi” varlığını koruyordu. Reaya ile vakıflar arasındaki ilişki de tımar sisteminde olduğu gibiydi. Eskiden olduğu gibi yeni gelenler de “rüsum” adı altında kira toplayan kişilerdi. Bunlar, bu topraklardaki emeği

¹ AŞD 21: 374/1.

² Koçi Bey, (1997, s. 42) bu şekilde temlikle verilerek vakıflaşan dirlik arazileri hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Evvela o çeşit kimselere hazine hakkını temlik şer‘an caiz olmak gerektir ki, vakıf olunması sahih ola... Bir işin aslı batıl olursa, fer‘i nasıl sahih olur? Bu çeşit temlikleri hazine hakkıdır. Gazilerin ve döğüşenlerin hakkıdır. Din ve devlete layık olan budur ki ikiyüz yıldan beri temlik ve vakıf olan köyler, hak ve adalet üzere yoklanıp, meşru olan temlik ve vakıf köyleri olduğu gibi bırakılırsa meşru olmayıp, hazine hakkı olanlar, ulufeli asker taifesine dağıtılarak, nice bin kılıç meydana gelmesine sebep olur... böyle olunca kılıç çokluğuna ve hazinenin bolluğuna ve fazlalaşmasına sebep olur.”

ya da üretimi yeniden düzenlemeye kalkışmıyorlardı (İnalcık, 1998, s. 19). Dirlik, vakıflaşırken önceki statüsünü koruyarak vakıflaşıyordu. Mesela vakıf olmadan önce serbest konumdaki bir dirlik, vakıf olduktan sonra da “mefruzü’l-kalem ve maktu’u’l-kadem minküllü’l- vücuḥ serbest” olup aynı statüsünü korumaktaydı.¹ Bu tür topraklar bir dirlik gibi işletilmeye devam edilmiş, sadece gelirleri vakfa toplanmıştır. Kısacası, sultandan dirlik toprağını temlikle alan vakıf kurucusu, buranın eski işletme usulüyle işletmesini sürdürecektir, vakıf olmadan önce hangi kalemlerle (örfî-şeri) vergi alınmaktaydıysa aynı şekilde o vergi kalemlerinden vergi almaya devam edecekti. Ancak bu gelirler, dirlik sahibine yahut devlet hazinesine değil vakfın kasasına akacaktı.

Köyler, tarım işletmeleri içerisinde şikayet defterinde en fazla yer alan üniteler olmuştur. Köylerden sonra mukataalar gelmektedir. Bilindiği gibi birkaç köyün dirliklerinin birleşmesinden oluşan mukataalar da aslında köy tarım işletmeleridir. Bunlardan başka şikayet defterlerine yansıyan diğer tarım işletmeleri ise mezra, bahçe, çiftlik, bostan, kışlak, dalyan şeklinde sıralanabilir. Şimdi sırasıyla bu işletmelere ve bunlarla ilgili yaşanan sıkıntılara kısaca göz atalım.

Dirlik köylerini vakıf haline getirenler umumiyetle padişahlar, hanedana mensup olanlar ve onların gözdeleleri olmuştur. Bu köyler, mesken, tarla, çayır, kuyu, memba, nehir, vadi, tepe ve kırlarıyla, bütün hak ve hukukuyla vakfediliyordu (Yediyıldız, 2003, s. 101). Sultanların temlikiyle defterlere vakıf olarak kaydedilen köylerde daha önceden toplanmakta olan öşr ve resm, şimdi vakıf yetkilileri tarafından toplanıyordu.² Mesela bir tımar karyesinin “adet-i ağnam, resm-i arusane, bac, pazar, resm-i çift, resm-i bennak, cürm ü cinayet” gibi vergileri bir vakfa gelir olarak deftere kaydediliyordu.³

Vakıf gelirlerinin önemli bir bölümü de mukataalar aracılığıyla elde edilmekteydi. Mukataa, genel anlamı ile düşünüldüğünde devlete ait herhangi bir gelirin veya gelir getirici işletmenin bir bedel karşılığında kiralanmasıdır. Vakıf kurumunun bazı gelirleri iltizam usulü ile mukataaya verilmiş ve bu şekilde işletilmiştir. Mesela Şumnu ve Prevaḍin kazalarındaki şemhane (mumhane) mukataaları İstanbul Ayaslu camiinde

¹ AŞD 13: 21/6.

² AŞD 16: 4/2.

³ AŞD 13: 28/4.

defnedilmiş Sultan Selim Hanın türbesinin vakfı haline getirilmiştir.¹ Yahut Müteveffa Öküz Mehmed Paşa vakfının mukataa olarak işletilen Kuşadası Gümrüğü örnek gösterilebilir.² Bina işletmesi şeklindeki mukataalar aşağıda bina gelirleri başlığı altında işleneceği için burada üzerinde durulmayacaktır. Tarım işletmeleri olarak işlem gören mukataa, genellikle birkaç köyün birleşiminden oluşan üniteyi ifade etmektedir.³ Bunlar da köyler gibi bütün unsurlarıyla vakfedilmekteydi. Tüm örfi ve şer‘i rüsumuyla vakfedilen bu mukataaların serbest olanları, statülerini vakıf olduktan sonra da korumuşlardır.⁴ Mukataa ile işletilen vakıf akarlarıyla ilgili de hayli miktarda şikayete rastlanmıştır.

Vakfın bir diğer gelir getirici tarımsal alanı mezraydı. Meskun yerlerin uzağındaki açık yerler mezra adıyla anılan tarlalardan ibarettir (Yediyıldız, 2003, s. 99, 100). Genellikle köylerin dışında işlenebilir nitelikteki bu arazilerin de vakıflar için bir gelir kaynağı olduğu hükümlerden anlaşılmaktadır. Burayı işleten kimseye de mevrâdar denilmiştir. Bu işletmelerden vergi toplayan mezraadarlara, başkalarının müdahalesi şikayet konusu olarak defterlere kaydedilmiştir.⁵

Vakıfların bir diğer gelir kaynağı da çiftliklerdi. Bunlar, saraya yakın nüfuzlu kimselerin veya saraylıların mirî toprakların kendilerine mülk olarak bağışlanması ve sonra bu büyük araziye vakıf haline sokmaları suretiyle ortaya çıkmıştır (İnalcık, 2009, s. 331). Kethüdalar marifetiyle işletilebilen bu çiftliklerde büyük çapta hayvancılığın da yapıldığı, içerisinde birden fazla çoban çalıştırılmasından anlaşılabılır.⁶ Bu çiftliklerin bazısını askerîler, tasarruf etmekteydi. Bu işletmeciler askeri olsa da ziraatle elde edilen öşrü vakfa vermeye devam etmek zorundaydılar. Biz askeriyiz diye itiraz eden çiftlik mutasarrıfı askerîler, öşrü kanun çerçevesinde vakfa vermek zorunda kalmışlardır.⁷

¹ AŞD 16: 242/2.

² AŞD 21: 228/2.

³ AŞD 29: 81/2.; AŞD 21: 45/1.

⁴ AŞD 21: 374/1.; AŞD 21: 44/3.

⁵ AŞD 13: 69/2.; AŞD 16: 6/4.

⁶ AŞD 21: 43/1.

⁷ “Mahruse-i Şamm-ı şerifde vaki‘ merhum sultan Süleyman han evkafı mütevellisi Ali gelüb vakf-ı merkumun imaret-i amiresi evkafından kaza-i mezbura tabi ... nam karyelerde vaki‘ askeri taifesinin tasarruf eyledikleri çiftlikleri yerlerinden hasıl eyledikleri terekelerinden vakfın zabitleri şer‘ u kanun ve defter mucebince müstehak itibar olunur müteveccih olan öşrlerin taleb eyledikde bazıları biz askeriyiz diyü noksan teklif itmeleriyle mahsul-i vakfa gadr olunduğun bildirüb alıvirilmek babında şer‘ u kanun üzere amel olunmak için yazılmışdır”, AŞD 21: 128/5.

Bağ, bahçe ve bostanların da ayrı bir işletme olarak kullanıldığı görülmektedir. Bağlar üzüm yetiştirilen ve genellikle köyler veya köylere yakın yerlerde olan arazilerdir.¹ Sınırları çevrilmiş, meyve ve süs bitkilerinin yetiştirildiği bahçe ve bostanlar ise daha çok şehirlerde bulunmaktaydı (Yediyıldız, 2003, s. 98). Bu işletmelerle ilgili şikayetler, işletmelerin tasarrufu,² kiraya verilmesi,³ bakımsızlıktan harap olması⁴ ve kiracılara dışardan bazı yetkililerin müdahaleleri⁵ gibi konular çerçevesinde olmuştur. Mesela bağların bakımı ile ilgili bir şikayete göre Bursa Mudanya’da Hüdavendigâr vakfının köylerinde yer alan bağların “resm-i dönümü” vakfa gelir olarak yazılmıştır. Ancak yedi sene boyunca “muhtell ve müşevveş” kalmıştır. Çünkü bakımı yapılmadığı için bağlar bozulmuş ve üretimde zarar meydana gelmiştir.⁶

Defterlere yansıyan bir diğer husus da tarım ünitelerinden gelir toplama usulleriyle ilgili şikayetlerdir. İşletmenin türüne göre gelirler aynî veya nakdî toplanabiliyordu. Tarım işletmelerinden dört yöntemle gelir toplandığı göze çarpar. Birincisi vakıf gelirini doğrudan yöneticilerin toplamasıdır. Gelir toplamak mütevellinin aslî görevlerindendi. Ancak bu işi çoğunlukla mütevelliler bizzat yapmıyor, vakıf câbisi veya mütevellî kaymakamı vasıtasıyla yapıyorlardı (Demirel, 2000, s. 108, 109). Yöneticiler genellikle kiralama usulüyle işletilen ünitelerden gelir topluyorlardı. Bu üniteler bağçe,⁷ çiftlik,⁸ bostan⁹ ve dalyan¹⁰ gibi işletmelerdi. Bu tip tarım işletmelerindeki şikayetlerse genellikle kira işlemleriyle ilgili olmuştur. Mütevellî ile kiracı arasındaki sorunun başında, kiracıların kira bedelini vermek istememesi gelmektedir.¹¹ Kirasını anlaşıma gereği gibi ödeyenlere mütevellîlerin gereksiz yere zam yaptığı da oluyordu. İstanbul Sultan Bayezid evkafının tophanedeki bostanı, böyle bir zam talebinden sonra kiracı bulamamış ve “harabe” olmuştur. Divandan gelen hükme göre yeniden keşif yapılarak

¹ AŞD 13: 10/5.

² AŞD 13: 128/2.; AŞD 16: 27/4.

³ AŞD 21: 316/1.; AŞD 21: 496/1.

⁴ AŞD 16: 266/4.

⁵ AŞD 21: 391/2.

⁶ AŞD 13: 10/5.

⁷ AŞD 21: 316/1.; AŞD 13: 128/2.

⁸ AŞD 16: 190/1.

⁹ AŞD 12: 266/4.

¹⁰ AŞD 29: 202/2.

¹¹ AŞD 21: 316/1.

“ecr-i mislinden ziyade” talep olunmamasına dair emir gelmiştir.¹ Vakıf mütevellisinden usulüne uygun kiralamış ve eline mühür temessükünü almış kişinin işletmesini işletirken dışardan bazılarının aynı yeri kiralamak üzere uğraşmaları da kiracıların diğer önemli sorunlarındandı.²

İkinci gelir toplama yöntemi ise iltizamdır. Devletin sıcak para elde etmek için tarım vergilerini iltizama vermesi gibi vakıf yöneticileri de aynı yönteme başvurmuşlardır (Faroqhi, 2006, s. 180). Çoğunlukla tarımsal ve ticari işletmelerde bu yöntem uygulanmıştır. Vakfın mütevellisinden işletme gelirlerini iltizam ile alan kişi önce peşin ödemesini yapıyor ve eline mühür temessükünü alıp vakfın köy ve mezarlarını zapt etmek üzere yola koyuluyordu.³ Yolda bazı askeri görevliler tarafından geçitlerde, köprülerde, gümrüklerde rahatsız edilmemek için de merkezden bir hüküm alıyordu. Ayrıca Divan’dan vakfı “deruhde ettiği” ve elinde mühür temessükü olduğuna dair bir hüküm çıkarttıran da oluyordu. Kadiya hitaben yazılan bu hükümde, kimsenin tasarrufuna mani olmaması tembihleniyordu.⁴ Çünkü vakıf gelirlerini toplamak üzere gelen mültezimlere dışardan müdahale edenler oluyordu.⁵ Vakıf işletmelerini uhdelere alan kişiler, gelirleri kendileri gidip toplamak yerine bazen vekillerini gönderiyor, bazen de bölgeden birilerine geliri toplaması için temessük veriyordu. Aslında bu gibi durumlarda geri ödeme bazen riskli oluyordu. Çünkü ikinci taşeron konumundaki kişiler, birinci taşerona eksik ödeme yapmak yahut hiç ödeme yapmamak için ellerinden geleni yapabiliyordu.⁶ Bazı vakıf mukataaları, kimilerinin şefaatiyle düşük bedellere iltizama alınıp, istenen kişilere ziyadesiyle ihale ettirilmesi sebebiyle harap oluyordu. Divan tarafından bu şekilde “şefaitle” mukataa verilmemesi isteniyordu; ancak bunu sağlamak pek mümkün olmuyordu. Bu yüzden şefaitle iltizama verilmesi durumunda doğacak eksğin mütevelliden tazmin edilmesi, hükme bağlanmıştır.⁷

¹ AŞD 16: 266/4. Ecr-i misl ve İslam hukukuyla günümüz hukukunun karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bkz. A. Akgündüz. (1984). İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Tesirleri. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 339-375.

² AŞD 21: 496/1.

³ AŞD 13: 43/4.

⁴ AŞD 13: 220/2.

⁵ AŞD 13: 163/1.

⁶ AŞD 21: 413/1.

⁷ AŞD 10: 21/2.

Vakıf gelirlerinin bir diğer tahsil yöntemi de zabıt marifetiyle toplanmasıdır. Bu usûl, dirlik sisteminde olduğu gibi işliyordu. Zabıtlar, özellikle köy¹ ve mukataa² işletmelerinin gelirlerinin zaptı için görevlendiriliyor; vakfa ait mukataa ve köylerin vergi gelirlerini kanunlar ve defterler mucebince toplamaya koyuluyorlardı.³ Bu kişilerin vergi toplamak dışında vakıf topraklarından kaçarak başka köy, kasaba veya askeri çiftliklere giden reayayı tekrar vakıf topraklarına getirip iskan ettirmek gibi görevleri de üstleniyorlardı.⁴

Vakıf işletmelerinde gelir toplama yöntemlerinden birisi de özellikle taşrada fiilen vakfın hizmetinde bulunan mürtezikalının, yaptıkları hizmetlerin karşılığı olarak almaları gereken maaşın yerine tarım ünitelerinden hisse toplamalarıdır. Diğer bir deyişle bu mürtezikalılar, tahsilat işini, maaşlarının karşılığı olarak kendi adlarına yapıyorlardı.⁵

Tarım işletmelerinden vakıf adına tahsilat yapan mültezim, câbi, zabıt ve mürtezikalının toplama işlemini yaparken karşılaştığı problemlerin ortak yönleri vardı. Öncelikle, hepsinin ortak kaygısı, vakıftan bir yolla aldıkları vergi ve mahsul toplama hakkının bir başkası tarafından gasbedilmesi korkusuydu.⁶ Nitekim şikayet defterlerine yansıyan olayların çokluğu bu korkunun yersiz olmadığını göstermektedir. Vakfın tarım işletmesine mutasarrıf olan görevli, görevini yürütmekte iken elinde beratla veya temessükle gelen bir başka görevliyle karşı karşıya kalabiliyordu. Sonradan gelen kişiler, bir yolunu bulup mütevelliden bir temessük ya da merkezden bir berat alıp hak iddia ediyordu. Bu durumla karşı karşıya kalan mutasarrıf, soluğu Divan'da alıyor; sonradan gelen kişinin haksız yere tasarruf isteğini şikayet ediyordu. Şikayet yapanın haklılığı ortaya çıkınca eline bir hüküm veriliyordu. Hükümde, mahsulü ve rüsumu toplaması için yerel yetkililerin yardımcı olması isteniyordu.

¹ AŞD 13: 28/4.

² AŞD 16: 107/1.

³ AŞD 16: 201/1.

⁴ AŞD 21: 330/4.

⁵ AŞD 21: 379/2.

⁶ AŞD 13: 27/2.

Vergi veya mahsul toplayıcılarının bir diğer korkuları da toplama alanlarında başkaları tarafından mahsulün toplanmasına mani olunması veya mahsulün gasbedilmesiydi.¹ Bu gasblar daha çok diğer taşra yetkililerince yapılıyordu. Mesela Ruskasrı'nda bir camiin hatibi ve aynı zamanda vakfın mezraadarı olan Seyyid Mustafa'nın şikayetini, kazanın naibi Divan-ı Hümayuna ulaştırmıştır. Seyyid Mustafa, beratıyla mutasarrıf olduğu mezranın mahsulünü toplamış ve derambar etmiştir. Bu esnada köyün sipahileri niza' çıkarmışlar; bir çavuş yardımıyla da kendi lehlerinde emr-i şerif almışlardır. Bu sipahiler, kazada yapılan murafaa sonucu yaptıkları işten men' edilmişlerdir. Ancak sipahilerin subaşları bazı kişilerle işbirliği yaparak vakfın mahsulüne müdahaleye devam etmişlerdir.²

Bunlardan başka, serbest konumdaki vakıf köylerine ehl-i örfün müdahalesi de tahsildarları uğraştırıyordu. Mesela Vize Naibine gönderilen bir hükümde, Sultan Mehmed Evkafının Vize'deki köylerinin zabiti Mustafa'nın şikayeti yer almıştır. Buna göre köylerin bive, kaçgun, ihtisap ve beytülmal gelirleri defterde vakfa gelir yazılmıştır. Ayrıca köy "serbest" olup dışardan müdahale edilmemesi gerekmektedir. Hâl böyleyken vakıf köylerinin rüsum-ı serbestiyesine sancakbeyi, mütesellim vesayir ehl-i örf tarafından müdahale olunmuştur. Konu şikayetle Divan'a ulaşmış; durumu defterhanede bulunan defter-i evkaftan kontrol edilmiştir. Sonuç olarak bu köylerin "bad-ı heva, bac, resm-i arus, bive, kaçgun, ihtisap, resm-i tapu-yı zemin ve gayrisinin" vakfa gelir olarak yazıldığı tespit edilmiştir. Divan, çıkan sonuca göre hareket edilmesini hükme bağlamıştır.³

Komşu vakıflar da birbirlerinin mahsulüne göz dikebiliyordu. Cemaleddin medresesi mütevellisinin şikayeti bununla ilgiliydi. Mütevellinin iddiasına göre, vakfa ait köyün üç yıllık mahsulünü bir başka mescidin imamı gasbetmiştir. İmamın gerekçesi ise bu köyün kendi mescidine ait olduğu iddiasıdır. Yapılan murafaa sonucu mütevellinin haklılığı ortaya çıkmış ve eline hüccet verilmiştir. İmam buna kanaat etmeyerek haksız talebine ve müdahalesine devam etmiştir. Kısacası sorun taşrada çözülmeye çalışılmış hukuken sonuçlandırılmıştır; ancak anlaşmazlığı çıkartan kimsenin olumsuz tutumuna

¹ AŞD 22: 397/4.

² AŞD 13: 69/2.

³ AŞD 16: 201/1.

devam etmesi, olayın Divan'a taşınmasına sebep olmuştur. Sorun, Divan'a ulaşınca defterhane-i amirede bulunan defter-i evkaf ve mufassaldan durum incelenmiş ve mütevellinin haklılığı bir kez daha ortaya çıkmıştır. Defter emini bunun üzerine bir arz yazmış ve bu arz gereğince amel olunması taşradan istenmiştir.¹ Mahsulü gasp ile ilgili şikayetlerin hemen hemen hepsinde, sorunun mahallinde murafla yoluyla çözümlenmiş olmasına rağmen bu kişilerin iddialarından vazgeçemedikleri görülmüştür. Sorunun taşrada hukuken çözülmüş olması bazen olayların merkeze gitmesini engellemeye yetmemiştir.

Vakıfların taşeronları hakkında da bir takım şikayetler bulunmaktadır. Çoğunlukla vakfa ait bir geliri iltizam yoluyla tasarruf eden kişiler, topladıkları mahsul veya rüsumu vakıf yetkililerine vermek istemiyorlardı. Bazen de topladıkları verginin bir kısmını vakfa verdikten sonra geri kalanını vermiyorlardı. Böylelikle vakıf mütevellisinin durumu Divan'a şikayet etmesine sebep oluyorlardı.²

Tarım işletmelerinde üretici konumundaki reayayla ilgili şikayetlerle de karşılaşmıştır. Bunlar vermekle yükümlü oldukları bazı vergileri vermek istemiyorlardı. Bu tipik davranış, dirlik arazilerinde de sıklıkla karşılaşılan bir olguydu. Reaya toplayıcılarda bir zafiyet hissetmesi veya bir yolla fırsat bulması halinde vergi vermemek için elinden geleni yapıyordu. Reaya, bu durumda çeşitli bahaneler öne sürüyordu. Mesela diğer mahsulü vergi toplayıcılarına verdiklerini iddia ediyorlardı.³ Bazen de reaya, mütegalibeden destek bularak vergi vermekten kaçınıyordu.⁴ Vakfa vergi vermeme gerekçelerinden diğeri de askerîlik iddiasıydı. Bazı askerîler, tasarruflarında bulunan vakıflara ait çiftliklerden öşür talep edildiğinde askerî olduklarını öne sürerek eksik ödemeyi teklif ediyorlardı.⁵

Vakıf arazilerindeki reayanın uğradığı zulümlerle ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Reayaya zulüm konusu, vergi bahsinde de işlendiği için burada tekrara düşmemek için konuya kısaca değinilecektir. Aslında temelde dirlik reayası ile vakıf

¹ AŞD 16: 266/3.

² AŞD 13: 87/1.

³ AŞD 16: 44/4.

⁴ AŞD 21: 359/1.

⁵ AŞD 21: 128/5.

reayasının zulüm konusundaki kaderleri pek de farklı değildi. Çünkü vakıflar, aynı üretim tarzının bir başka işletmecisi ya da vergi tahsildarı konumundaydı. Hatta çoğu vakıf arazisi zaten dirliklerin mülkleştirilerek vakıf hale gelmesiyle oluşmuştu. Bu sebeple üretim ilişkilerinde anlamlı bir farklılık yoktu. Şimdi kısaca vakıf arazilerinde bulunan reayaya yönelik zulüm hadiselerini ele alalım.

Zulümler genellikle kanunun öngördüğü vergi oranından fazlasını alma, defterde olmayan vergiyi talep etme veya verilmiş bir verginin tekrar alınması şeklinde gerçekleşiyordu. 17. yüzyılın en meşhur haksız vergi türü olan tekalif-i şakka, vakıf reayasının da sık sık karşılamak zorunda kaldığı vergilerdendi.¹ Bu vergiler daha önce defalarca yasaklanmış olunmasına rağmen yerel yetkililerin bu yöndeki talepleri hiçbir zaman önlenememiştir. Kaldı ki on altı yıllık bir savaş döneminde bunun engellenmesi pek de mümkün değildi. Ancak bu vergiyle karşı karşıya kalan reaya, hakkını aramak üzere Divan'a başvurmuş ve divandan, bu haksız verginin iade edilmesi kararını çıkarttırabilmiştir. Defalarca yasaklanmış olmasına rağmen, toplayıcılar toplamaktan, üreticiler şikayet etmekten, devlet de hak sahiplerine haklarının verilmesini emretmekten bıkmamıştır. Yine sık sık yasaklanmasına rağmen bir türlü engellenememiş olan diğer zulüm şekli de “devre çıkma” hadisesidir. Bu konu ile ilgili şikayete gelen vakıf reayasının çoğu serbest konumdaki vakıf işletmelerindendir. Ehl-i örfün “serbest topraklara girip, devre çıkıp, karye be karye gezip, yem-yemek alıp, kaftan baha” gibi isimlerle çeşitli vergiler talep etmesi bir türlü engellenememiştir.²

Devrden başka yasaklanan bir diğer konu da “konak akçesi” meselesidir. Taşrada çeşitli sebeplerle göreve çıkan devlet yetkilileri, bir köyden geçerken köylünün evine konarak onlardan haksız taleplerde bulunuyordu. Yem, yemek ve hayvanlarına yiyecek teminini reayadan zorla karşılamak istiyorlardı.³ Bu konu ile ilgili bir şikayeti Köprülü Mehmed Paşa Evkafının mütevellisi bir kadın yapmıştır. Şikayete göre “evkaf-ı mezbur karyelerinden kaza-i mezbura tabi Hacıköy nam karyede müsafir konacık han var iken mürûr ve ubûrunda mirmiran ve mirliva ve voyvoda vesayir ehl-i örf taifesi han-ı

¹ AŞD 13: 257/3.

² AŞD 13: 21/6.

³ AŞD 21: 298/2.

mezbure konmayub karye ahalisinin ehl ü iyalleriyle evleri üzerine konub te‘addi itmeleriyle emr-i şerif virilmişken memnu‘ olmayub te‘addi” etmekteydiler.¹

Bir diğer şikayet konusu reayanın vermesi gereken vergiyi verdikten sonra tekrar aynı vergi ile rencide edilmeleri idi. Bu sıkıntı, vakıf reayasının vergilerini vakıf toplayıcılarına verdikten sonra bölgenin ehl-i örf taifesinin gelip aynı vergileri tekrar talep etmelerinden kaynaklanıyordu.² Neyse ki vakıf yöneticilerine yapılan ödemelerin dayanak noktası olan serbestnamelerin ellerinde olması, onları ikinci defa bir ödeme yapmaktan kurtarıyordu. Ancak kimi ehl-i örf taifesi, reayanın elindeki belgeye rağmen vergi talebinde bulunuyor ve divanla muhatap olmak zorunda kalıyordu.³

Bir diğer sorun da reayanın vermesi gereken vergiden fazla vergi talep edilmesi idi.⁴ Bu dirlik sistemi içerisinde de çok sık rastlanan bir sorundu. Reaya vermesi gerekeni vermişken⁵ veya vermesi gereken vergiyi vermeye razı iken⁶ vergi toplamakla görevli kişilerin genellikle kendi hesapları adına ve fazladan vergi topladıkları olmuştur. Yahut toplaması gerekenlere vergilerini vermeye razı iken hariçten birileri çıkıp vergi işlerine müdahale edip halkın daha fazla vergi ödemesine sebep olmuştur.⁷ Bunlardan başka, reayanın emlak ve arazilerinin gasbedildiği de oluyordu.⁸

Ziyade vergi talebi hemen hemen bütün vergi kalemlerinde görülmüştür. İşpençe, cizye ve öşr gibi vergi kalemlerinde olduğu gibi hataen kendi kendine ölen kişi için reayadan “öşr-i diyet” talep edilmesi şeklinde de vuku buluyordu.⁹ Bazen ziyade vergi alma işi on beş sene boyunca sürebiliyordu.¹⁰ Fazladan vergi talebinde yerli işbirlikçilerin katkısı, toplayıcıların gücünü ve cüretini artırmıştır. Bu destekçilerden önemli bir karakter de kadılar olmuştur.¹¹ Reayanın, fazla vergiden dolayı şikayeti doğrultusunda taşrada yapılan murafaalardan haklılığı defalarca kanıtlanmış olmasına rağmen, vergi

¹ AŞD 21: 477/2.

² AŞD 16: 85/3.

³ AŞD 16: 69/3.

⁴ AŞD 13: 291/3.; AŞD 16: 248/3.

⁵ AŞD 21: 208/2.

⁶ AŞD 29: 262/3.

⁷ AŞD 21-268/3.

⁸ AŞD 13: 257/4.

⁹ AŞD 21: 477/1.

¹⁰ AŞD 21: 497/1.

¹¹ AŞD 21: 182/4.

toplayıcıları bu taleplerinden vazgeçmemiştir. Bu durumla karşılaşan reaya, sonunda hakkını Divan'da aramıştır.¹

Bilindiği gibi vakıf arazilerinin bir bölümü, daha önce dirlik konumundaki toprakların sultan tarafından temlikname verilerek vakıflaştırılmasından oluşuyordu. Bu araziler, vakıf olmadan önceki serbest konumlarını devam ettirmişlerdir. Dirliklerin serbestiyetliklerine müdahale edilmesi gibi bunların da serbestiyetine yani bad-ı hevasına müdahale edilmiştir. Bu müdahale iki türlü düşünülebilir: birincisi, bad-ı heva türü vergileri toplamaya hakkı olmayan askeri görevlilerce istenmesi, ki bu şekilde yapılan müdahale, doğrudan vakfın işletmeye gelir yazılan miktardan bad-ı hevanın eksik kalmasına sebep olmuştur. İkincisi de reayaya yapılan haksız isnatlarla onların bad-ı heva vermeye zorlanmasıdır.²

Vakıf reayasını zulüm konusunda rahatsız eden bir diğer kesim de vakıf arazilerinin komşu dirlik sahipleri idi. Bunlar bazen kendi topraklarının sınırlarını aşarak vakıf arazilerindeki reayaya müdahale etmekten geri durmuyorlardı. Bunu yaparken de bu köylülerin kendi dirliklerinin reayasını olduğunu iddia ederek bir kılıf bulma yolunu tutuyorlardı.³ Sınır ile ilgili bir diğer husus da vakıf köyü dışındaki komşu köylerin reayasının vakıf reayasının tasarrufundaki toprağa yerleşerek asıl vakıf reayasına zarar vermeleri idi.⁴ Avarızı gerektirecek emlak ve arazisi olmayan reayadan, mütegalibenin kendi üzerlerine düşeni paylaşmayı talep etmesi de ayrı bir sorundu.⁵ Ayrıca bir kısım reaya bir başka reayayı haksız yere ehl-i örf'e gammazlayarak berikinin “perakende ve perişan” olmasına ve böylece de vakfın gelirlerine zarar gelmesine sebep oluyordu.⁶ Bir diğer reayayı rencide eden kesim de Türkmen ve Ekrad taifesiydi. Bu konar-göçerlerden bazıları, vakıf köylerine gelip deve vesayir hayvanlarını tarlalardan geçirip mahsule zarar veriyordu.⁷ Yahut kassabbaşıları miri koyunları getirip kışlayıp vakıf reayasının ürününe veya otlağına zarar veriyordu.⁸ Vakıf reayasının taşradaki tek zulüm konusu

¹ AŞD 29: 105/3.

² AŞD 21: 110/2.

³ AŞD 13: 273/3.

⁴ AŞD 16: 184/4.

⁵ AŞD 21: 359/4.

⁶ AŞD 21: 414/3.

⁷ AŞD 21: 298/1.

⁸ AŞD 21: 46/2.

elbette vergi değildi. Bunun yanında çeşitli vakıf dışı ve vakıf içi unsurlar tarafından kötü muamele ile karşı karşıya kalıyorlardı. Bunlar, darp, gasp, teaddi, zulüm,¹ kavga, derzincir² ve tecavüz³ gibi haksız fiillerdi.

İncelenen dönemde, bazı vakıf reayasının bulundukları toprakları terk etme eğiliminde oldukları, kiminin de bunu gerçekleştirdiği görülmüştür. Reayanın toprağı terk edip kazalara yerleşmesi, 16. yüzyılın sonlarından itibaren sıklıkla rastalanan bir olgudur. Vakıf köylülerinin de bu şekilde davrandığını hükümlerden görüyoruz. Vakıf mütevellileri, bu tür durumlarla karşılaştıklarında reayayı tekrar kendi köylerine getirebilmek için Divan’a şikayette bulunuyorlardı.⁴ Vakıf reayasının göç ettiği bir diğer yer de “askerî çiftlikleri”ydi. Bu çiftlikler, 16. yüzyılın sonlarında Celali İsyanları sırasında, miri arazinin bazı askerîlerin ellerinde toplanmasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Aralarında taşradaki kapıkullarının da bulunduğu askeriler, köylülerin Celali İsyanları nedeniyle terk ettikleri toprakları sahiplenmişlerdi (Akdağ, 1995, s. 490, 491). Bu çiftliklerde işçi olarak çalışmak, çoğu zaman raiyyet bağıyla bir toprağı bağımlı olup ağır yükümlülükler altında ezilen reaya için “kurtuluş” olarak görülmüştür. Nitekim kimi vakıf reayasının “kadimi karyelerinden kalkub varub ahar karyelerde ve askerî çiftliklerinde sakin” oldukları görülmüştür.⁵ Bu tip kaçak reayadan dolayı vakıf gelirlerine zarar geldiği için eski köylerine iskan ettirilmeleri istenmiştir.⁶ Reaya, bu çiftliklerde çeşitli vergilerin üzerlerine yüklenmiyor olmasından dolayı daha rahat yaşıyordu. Bu yüzden bu çiftlikler, diğer reaya gibi vakıf reayasının da gitmek için uygun gördüğü çiftlikler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷

Bu göç hadisesinin sadece kasabalara ve askeri çiftliklere değil normal köylere yönelik olduğu da şikayetlerden anlaşılmaktadır. Vakıf köylerinin zabitleri bunları fark ettiği zaman sipahiler gibi gidip defterlerinde kayıtlı reayayı kaldırıp eski köylerine iskan etmeye çalışmışlardır. Ancak bu her zaman kolay olmamıştır. Çünkü toprağını terk eden reaya her şeyi göze alarak terk etmiştir. Ve geri dönmeye de pek rıza göstermeyecektir.

¹ AŞD 21: 311/4.

² AŞD 21: 419/2.

³ AŞD 13: 257/4.

⁴ AŞD 13: 5/1.

⁵ AŞD 21: 310/5.

⁶ AŞD 21: 398/4.

⁷ AŞD 21: 310/5.

Geri döndürmeye gücü yetmeyen zabıt, durumu vakıf mütevellisine bildiriyor, vakıf mütevellisi de Divan'a müracaat ederek yeni yerleştikleri yerden kalkıp geri dönmeye inat edenlerin, gittikleri yerlerin kadıları marifetiyle dönüşlerin zorlanmasını istiyordu. Dahası eğer bu tip reaya gittikleri yerlerde tahrire dahil oldularsa bile tekrar eski yerlerine iskan ettirilmesi isteniyordu.¹ Bundan sonraki durumu defterlerden takip etmek mümkün değildir. Ancak bu hükme de karşı gelip mücadele edecek konumda olmadıklarını bildiğimiz reaya, mecbur eski vakıf toprağının yolunu tutmuş olmalıdır. Geri dönüşteki bu isteksizlik sadece reayada var değildi; çünkü topraklarını terk eden reaya, askerî çiftlikler için iş gücü kaynağıydı. Bu askerî çiftliklerin sahipleri, her zaman ihtiyacı olduğu işçiyi sahiplenmenin bir yolunu bulmaya çalışmıştır. Bundan dolayı reayasını kaybetmiş vakıf mütevellileri ve zabıtlarının, gidenleri geri getirme sürecinde reaya dışında uğraştığı bir diğer grup da bu çiftlik sahipleri idi. Bunların yanında dirlik sahibi sipahilerin de aynı gerekçe ile kendilerine gelmiş reayayı sahiplenmeye çalışacağı aşıkardır. İşte bu gibi durumlar için de mütevelliler, kendi reayalarını geri getirirken yerel güçler tarafından muhalefet edilmemesi için özellikle hüküm çıkartma ihtiyacı hissetmişlerdir.² Bu, bir nevi arz talep meselesi gibi gözükmektedir. İşveren konumundaki askerî çiftlik sahipleri, ihtiyacı olan işçiyi aramış, devletin ağır vergi koşullarından bunalan reaya da daha az yükümlülüğü olan askerî çiftliklerinde çalışmak için fırsat kollamıştır. Vakıf reayasının başka yere göç etmesi, vakıfların gelirine zarar veriyordu. Bu durum vakıf yöneticilerinin bu işi takip etmesindeki esas gerekçeydi.³

2.4.2.2. Bina Gelirleri

Vakıfların idaresi için gerekli olan gelirin sağlanması amacıyla vakfedilmiş binalar yani "musakkafat-ı mevkufe" ile ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Bu binaların türlerine baktığımızda iktisadi kuruluşların büyük bir yekun tuttuğu görülmektedir.⁴ Bunlar boyahane, değirmen, dükkan, ekmekçi, fırın, han, hamam şeklinde sıralanabilir. Bunlardan başka meskenler hakkında da şikayet gelmiştir. Vakıfların bir bölgenin ekonomisine katkısı yadsınamaz. Bu kuruluşlar hem bölge ekonomisinin yönlendirilmesinde hem de herhangi bir sektörün o bölgede ortaya çıkışı veya

¹ AŞD 21: 330/4.

² AŞD 21: 499/3.

³ AŞD 21: 398/4.

⁴ 18. yüzyılda vakıflar toplam gelirlerinin % 30'unu iktisadi kuruluşlardan sağlıyordu (Yediyıldız, 1984, s. 11).

gelişmesinde katkısı olduğu bilinmektedir. Vakıflar, iktisadi girişimlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde rol almasının yanında bazen iktisadi büyümenin önünde bir engel de teşkil edebiliyordu. Mesela Eğin kazasında kurulmuş beş vakfın mürtezika giderleri, boyahanelerden elde edilen gelirle sağlanıyordu. Ancak aynı kazada sonradan boyahaneler ihdas edilmeye başlayınca vakıflara ait olan boyahanelerin gelirleri düşmeye başlamıştır. Mürtezika bundan rahatsız olmuş ve kadıya başvurarak artık fazladan boyahane ihdas edilmemesini talep etmiştir. Israrlı talepleri, Divan'a ulaşmış ve mürtezikalar haklı görülerek bölgede sonradan boyahane ihdas edilmemesi için hüküm yazılmıştır.¹

Değirmen, endüstri öncesi tarım toplumlarının en önemli işletmelerinden birisiydi. Osmanlı İmparatorluğu yönetimi, değirmen konusu üzerinde özenle durmuştur. Çünkü tarım toplumu, hemen hemen her köyde bir değirmenin olmasını gerektiriyordu. Böyle düşünüldüğünde hangi yoğunlukta bir değirmen işletmesinin imparatorluk sathına yayıldığı tahayyül edilebilir. Hiç kuşkusuz vakıflar, bu işletmeleri gelir kaynağı olarak yaygın bir şekilde kullanmıştır. Vakfedilmiş değirmenlerle ilgili şikayetler de şikayet mekanizması içinde gözlenmiştir. Değirmenler ile ilgili gelen şikayetlerin temelinde yatan sorun, suyun kullanım hakkı meselesidir. Bir değirmenin suyunun bir başka değirmen tarafından kullanılması önemli bir sorundu.² Ayrıca köylü yetiştirdiği ürünü sulamak için suyun mecrasını değiştirebiliyordu. Bu durumda vakıf değirmenleri harap oluyordu.³ Su ile ilgili bir şikayet konusu da reayadan geliyordu. Değirmenin bakım ve onarımına dikkat edilmediği zaman değirmenin suyu, reayanın tarlalarını basıp ürüne zarar verebiliyordu.⁴

Vakıfların bir diğer gelir getiren binaları da dükkanlardı. Şehirlerin gündelik yaşamı için vazgeçilmez olan bakkal, fırın, kasap, ayakkabıcı gibi esnaf dükkanlarının önemli bir kaçı vakıfların mülkiyetindeydi. Dükkanların inşasının kolay olması, yaygın olmasını sağlamış olmalıdır. Yaygınlığından dolayı binalar ile ilgili hayli şikayete rastlanmıştır.

¹ AŞD 13: 26/1.

² AŞD 13: 82/2.

³ AŞD 16: 123/2.

⁴ AŞD 29: 168/4.

Bu şikayetler, tasarruf hakkının intikali ve bu hakkın gasbı, binaların tamir, bakımı ve kira ödemeleri konularındadır.

Türk toplumu için hamamın önemi bilinmektedir. Vakıfların gelir getiren binaları içerisinde hiç kuşkusuz bu işletmeler de vardır. Bununla ilgili şikayete konu olan durumların başında tamir ve bakımı ile ilgili meseleler gelmektedir.¹ Tasarruf süresi dolmadan bir başkasına kiraya verme ve bir kişinin tasarrufundayken dışarıdan bir başkasının bu tasarrufa müdahalesi de diğer şikayet konularındandı. Hanlar da vakıfların gelirlerindendi. Hanlarla ilgili şikayetlere bakıldığında kira bedelinin belirlenmesi ve ödeme sorunları, tamir işleri, haksız yere zapt etme gibi konular ön plana çıkmaktadır. Fırınlara da tamir, bakım ve intikalleriyle ilgili şikayetler gelmiştir.

Vakıflara ait mesken işletmeleriyle ilgili şikayetler de görülmektedir. Bunların başında menzil gelmektedir. İmar görmüş, belli bir lükse sahip ikamete mahsus yer anlamında kullanılan menzillerden başka, küçük boyutlu ve tek katlı olan oda veya hane diye adlandırılan evler de vakıflara ait bir diğer mesken tipi olarak karşımıza çıkmaktadır (Yediyıldız, 2003, s. 104). Menziller ile ilgili şikayet konuları, genelde menzillerin tasarruf hakkı, bu hakkın gasbı veya tasarrufa bir başkasının müdahalesi ile ilgiliydi. Odalar ve haneler ile ilgili şikayet konuları ise kira bedeli, kira ödeme sorunu, tasarruf hakkını gasp ve tamir işleri olmuştur.

Vakıf binalarının tasarruf şekillerinin başında hiç kuşkusuz kiralama yöntemi gelmektedir. Kiralamayla ilgili hükümlerin geneli içerisinde en fazla “icare” terimi kullanılmıştır. Ancak icarenin farklı şekilleri bulunmaktadır. Hükümlerde farklı biçimlerden bahsedilmeden, sadece icare tabirinin kullanılması binaların mutaat olarak kullanılan “icare-i sahiha” (Yüksel, 1998, s. 81) ile kiralandığına işaret ediyor olmalıdır. Çünkü diğer kiralama yöntemleri açıkça belirtilmiştir. Şikayete sebep olan hususların başında kiracı ile vakıf yönetimi arasındaki kira sözleşmesi, vakıf şartnameleri veya şer‘ ve kanuna aykırı davranışlardan doğan hak kayıplarının olduğu anlaşılmaktadır. Şikayet konuları şöyle sıralanabilir: düşük kiraya vererek vakıf gelirine zarar verme,² kira

¹ AŞD 13: 30/3.

² AŞD 16: 28/4.

süresinin dolmasını beklemeden bir başkasına kiraya verme,¹ kiranın ödenmesine rağmen vakıf yönetimi tarafından müdahaleye maruz kalma,² kiracının kira bedelini eksik vermesi³ yahut hiç vermemesi⁴ gibi konulardır.

Fıkhen vakıfların tek kiralama yöntemi olan icare-i sahiha, çağın değişen şartları gereği yerini yeni kiralama yöntemlerine bırakmak zorunda kalmıştır. İcare-i sahihaya göre topraklarda en fazla üç, diğer gayrimenkullerde ise bir yıllığına kiralama sınırı varken mukataa ve icareteyn şeklindeki kiralama yöntemleri daha uzun süre kiralamaya imkan tanıyordu (Yediyıldız, 2003, s. 134, 140). Bu iki yöntem, fıkhen “zaruretler memnu” olan şeyleri mübah kılar ve hacet umumi olsun hususi olsun zaruret menzilesine tenzil olunur” kaidelerine dayanılarak ihdas olunmuştur (B. Köprülü, 1951, s. 710, 711).

Mukataa usulüne göre kiralama, vakıf toprağının idaresinin toprağın üzerine bina inşa etme ve ağaçlandırma gibi haklarla birlikte devredilen kiralamadır. Sözleşme ancak kiranın ödenmemesi durumunda fesh edilebiliyordu. Kiracının toprağı varislerine bırakma imkanı da bulunuyordu, kiraladığı toprak üzerinde inşa ettiği bütün binalar da sınırsız mülkiyet hakkına sahipti (Yediyıldız, 2003, s. 134, 135). Defterlerde mukataa usulüyle kiralanan binalar olarak değirmenler,⁵ hamamlar ve dükkanlar⁶ görülmektedir. Şikayete konu olan mevzu ise kira ödemeleriyle ilgili yaşanan sıkıntılardır.⁷

Bir diğer kiralama yöntemi de icareteyn denilen ve çift kira anlamına gelen kiralama biçimiydi. Bu kiralama biçimi, işletilemeyecek duruma düşmüş bir vakıf gayrimenkulünün kiralınmasıydı. Bu kiralama yöntemi, vakıf imkanları ile yeniden inşası veya tamiri mümkün gözükmeyen vakıf binalarının ihyası için geliştirilmişti.⁸

¹ AŞD 16: 82/9.

² AŞD 16: 265/2.

³ AŞD 21: 50/1.

⁴ AŞD 21: 292/5.

⁵ AŞD 13: 82/2.

⁶ AŞD 13: 106/5.

⁷ AŞD 21: 391/4.

⁸ Vakıfların kendi malıyla tamiri gerçekleştiremeyeceği belli olan eserlerin tamiri için uygulanan bir diğer yöntem de rakabe idi. Buna göre rakabe, vakıf eserlerinin tamire ihtiyaç duydukları ve vakfin onarım gücünün yetmediği dönemlerde, vakıf çalışanlarının maaşlarının ödenmeyerek biriken paranın öncelikli onarıma harcanması şeklinde gerçekleşiyordu. Rakabe için bkz. M. Hızlı. (1994). Osmanlı Vakıf Sisteminde ‘Rakabe’. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(6), 53-70. Vakıf çalışanlarının maaşlarının ödenmemesiyle ilgili şikayetleri olmakla birlikte bunlar, rakabeden kaynaklanan ödememeyeyle

Buna göre kiracı, mütevelliyeye bir defaya mahsus olmak üzere icare-i muaccele (peşin kira) ödemekteydi. Bu miktar, vakıf emlakının gerçek değerinin yarısına eşitti ve genellikle binanın tamirine harcanmaktaydı. Daha sonra icare-i müeccele (ertelenmiş kira) denilen ve normal kiradan oldukça düşük ve değiştirilmesi mümkün olmayan yıllık bir ücret daha ödüyordu (Yediyıldız, 2003, s. 136). Bazı vakıf binalarının tamiri veya savaştan kaynaklanan yıkımdan dolayı yeniden yapımı, vakıf imkanları çerçevesinde mümkün gözüküyordu.¹ Bu durumdaki gayrimenkulü icareteyn usulü ile kiraya vererek, vakıf gelirini canlandırma yolu tutuluyordu. Bunun için önce keşfinin yapılması, masrafın ne kadar tutacağını hüccet ile belirlenmesi gerekiyordu. Tamir masrafı, kiralamada alınan icare-i muaccele ile gerçekleştiriliyordu. Böylelikle hem vakıf, hem de tamir ettiren, faydalanarak vakıf geliri kurtarılmış oluyordu.²

Bu tip kiralama yönteminden kaynaklanan şikayetler, defterlere diğerlerine nazaran daha fazla yansımıştır. Bunda harap konuma gelmiş vakıf binalarının çoğalmasının etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca hükümlerden tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, vakıf yöneticileri tarafından vakıf gelirlerine fazladan bir katkı sağlamak amacıyla sağlam durumdaki binaların da icareteyn yöntemi ile kiralandığı bilinmektedir (Yediyıldız, 2003, s. 137). İcareteynle kiralamalarla ilgili şikayetler, çoğunlukla kiracının varis bırakmadan ölmesiyle ortaya çıkıyordu. Çünkü bu durumda kira hakkının vakfa intikalinde niza'lar yaşanıyordu.³ Varisli ölümlerde ise varisler arasında yaşanan anlaşmazlık şikayet defterlerine yansıyor.⁴ Bunlardan başka kiracının icare-i muaccele ve müecceleyle ödeyip inşa etmesi gereken binayı inşa etmesine rağmen mütevellinin sözleşmeye aykırı hareket etmesi,⁵ kiracının malıyla inşa edilen binaların mahlül ve icaresinin toplanması hususu,⁶ daha fazla muaccele verecek varken daha az ödeme yapana kiralanması,⁷ icarenin hiç ödenmemesi⁸ şikayete sebep olan diğer konulardır.

ilgili şikayetler değildi. Bu şikayetler, çoğunlukla vakfın tamir ve mürtezika giderlerine yeterince imkanı varken maaşlarını alamayan mürtezika şikayetleriydi.

¹ AŞD 21: 282/2.

² AŞD 16: 244/4.

³ AŞD 13: 182/3.

⁴ AŞD 13: 23/2.

⁵ AŞD 13: 213/2.

⁶ AŞD 16: 43/1.

⁷ AŞD 16: 43/4.

⁸ AŞD 16: 181/3.

Vakıf binaları ile ilgili şikayetlerin geneline bakıldığında çoğunlukla kira ile ilgili meselelerin ön plana çıktığı görülür. Ecr-i misli, olması gerekenden daha az bir tutara vererek vakıf gelirlerine zarar veriliyordu. Yahut ecr-i misline göre kiraya verilen kiracılar genellikle eksik kira verme veya hiç vermeme eğilimindeydiler. Diğer taraftan kirasını tam veren kiracı da vakıf idarecileri tarafından rahatsız edilebiliyordu. Bundan başka bir diğer şikayete konu olan mevzu da intikal meselesidir. Genelde bu sorunlara, kiracıların babalarından kalma haklarına, mütevellilerin sadık kalmama eğilimleri sebep oluyordu. Mesela bir zimmi, babasının icareteyn usulü ile kiraladığı dükkânı babasının ölümünden sonra işletmek istemiştir. Zimmi, kirasını “cabi-i vakfa” vermekteyken vakfın mütevellisi, dükkânı başkasına kiraya verme tehdidiyle bunun 24000 akçesini almıştır. 24000 akçeyi mütevellie kaptıran zimmi kiracı, elindeki temessükleriyle Divan’a başvurmuş ve mütevellinin bu haksız uygulamasını şikayet ederek hakkını savunmuştur.¹ Bu tür sorunların çözümü için şeyhülislam fetvası yol gösterici olmuştur. Eğer buna kanaat getirilmezse kişilerin Divan’a gönderilmesi istenmiştir.²

Diğer bir sorun da işletme hakkını yasal süreçle elde eden kişilere dışarıdan müdahale edilmesi idi. Müdahaleyle kiracının tasarrufuna zarar veriliyordu. Genelde bu müdahale, tasarruf hakkını elde eden kişinin yasal süresinin dolması beklenmeden mülkün bir başkasına daha kiraya verilmesiyle yaşanıyor. Vakıf mütevellilerinin bu eğilimindeki esas sebep, sonradan kiraya verilen kişiye zamlı bir şekilde kiraya vererek vakıf gelirini artırma isteğidir.³ Vakıfla veya işletmeyle hiç alakası olmayan dışarıdan kişilerin de işletmeye müdahale ettikleri oluyordu.⁴ Mesela bazı mütegalibe işletmelerdeki yasal kiracıyı çıkartarak işletmeyi gasbetmeye çalışıyordu.⁵ Müdahaleyle ilgili sorunlar, murafaa yapılarak ve tarafların elindeki temessüklerle çözülmeye çalışılıyordu.⁶

Vakıf binalarının inşaa ve onarımları ile ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Bunlar genelde tamir ve keşif ile ilgili şikayetler olmuştur. Kullanmaktan veya kullanmamaktan

¹ AŞD 16: 90/3.

² AŞD 13: 23/2.

³ AŞD 29: 84/1.

⁴ AŞD 29: 69/1.

⁵ AŞD 13: 251/6.

⁶ AŞD 16: 23/4.

yıkılmaya yüz tutmuş binaların tamirleri için masrafın tespiti gerekiyordu. Masrafın tespiti keşifle gerçekleşiyordu.¹ Ayrıca ilk defa yapılacak binalar için de keşif yapılıyordu. Bu keşiflerin bölgeden mutemet kişiler marifetiyle yapılması tercih ediliyordu.² Ancak bu her zaman mümkün olmuyordu ve birtakım usulsüzlüklerle karşılaşılıyordu. Keşif, kiracı ve vakıf yönetimi için önemliydi. Çünkü çoğunlukla kiracılar kendi imkanlarıyla tamir işini yürütüyordu.³ Kiracı, iş bittikten sonra keşfe göre yaptığı harcamanın bedelini vakıftan alıyordu. Deftere yansıyan bir şikayet, keşif, hüccet ve muhasebe defterlerinin vakıf işletmecisi için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir: Fatma Hatun adlı kadının şikayetine göre, babası İsmail, Bursa’da Gazi Hüdavendigâr Vakfı mütevellisi iken vakfın imaretinin tamiri için keşif yaptırmıştır. Daha sonra bu keşfe göre kendi malıyla imareti tamir ettirmiştir. Muhasebe sonrasında 50212 akçe masraf olduğu açığa çıkmıştır. Muhasebesi ve keşfini de hüccetle delillendirmiştir. Fatma Hatun’un babası hüccette kayıtlı meblağı vakıftan almadan ölmüştür. Bu meblağ hukuken Fatma Hatuna kalmıştır. Fatma, vakfın yeni mütevellisinden bu meblağı talep etmiştir. Müteveli vermek istemeyince de Fatma Hatun Divan’a başvurmuştur. Divan da olayın mahallinde şer’ile görülmesi için hüküm yazmıştır.⁴ Tamir işlerinde yaşanan bu tip olaylar tasarruf eden kişi ile vakıf yöneticileri arasında problem çıkarmıştır. Bu konu, çeşitli veçheleriyle şikayete konu olmuştur.

Tamir gerekip de yapılmayan ve çevreye zarar vermeye başlayan kimi binalar için de ahali, şikayette bulunmuştur. Mesela Medine’de Sultan Murad imareti ve Davudiye hamamının karizleri (yer altı pis su gideri) zamanla yıkılmaya yüz tutmuş ve tamir olmadığından çirkapları (pis suyu) umumi yollara akmış ve Müslümanlar rahatsız olmuştur. Vakfın nazırı olan Babüssaade ağası Elhac Mustafa, arzuhal ile Divan’a halkın şikayetlerini taşımış ve gerekli tamirin yapılması için hüküm çıkarttırmıştır.⁵

¹ AŞD 13: 10/3.

² AŞD 10: 6/5.

³ AŞD 21: 84/5.

⁴ AŞD 21: 476/2.

⁵ AŞD 13: 148/1.

2.4.2.3. Nakit Para

Nakit para vakıfları, vakıfların önemli gelir kaynaklarından¹. Bu tür vakıflar, vakfın mal varlığının tamamının veya bir kısmının nakit para olarak vakfedilmesi şeklinde gerçekleşiyordu (T. Özcan, 2003, s. 10). Nakit para vakıflarının caiz olup olmadığıyla ilgili, dönemindeki² ve günümüzdeki³ tartışmalara girmeden şikayet defterlerine bu konu ile ilgili yansımış şikayetler üzerinde durulacaktır. Faiz gelirleri vakıf gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmakla birlikte vakıf gelirleri arasında şikayet defterlerine en az yansıyan konu olmuştur. Bu hükümler incelendiğinde iki sorunun şikayet defterlerine yansıdığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi vakıf yöneticilerinin yasal faiz oranı olan % 10-15 (Çağatay, 1971, s. 51) oranından riba namıyla daha fazla faiz talep etmeleridir.⁴ Bu tip sorunların mahallinde şer‘ ile çözülüp⁵ fetva ile de mütevellinin tekrar müdahale etmemesi tembihlenmişken dahi asıl borçtan daha fazla talep etmeye devam eden mütevelliler şikayet ediliyordu.⁶ Taşrada tefecilerin eline düşmemek için vakıflardan alınabilen uygun faizli kredilerin istismar meselesi olması yüzünden vakfın işlerinin tefecilerin yaptığı muameleden pek farkı kalmıyordu.⁷ İkinci sorun ise vakıftan borç alan kişilerin borçlarını ödemekten kaçınmalarıdır.⁸ Bu ödememe durumundan muzdarip olanlardan birisi de kefillerdi.⁹ Vakıflar kefile borç veriyordu. Toplu istikrazlarda ise toplu bir şekilde kefil olunuyordu.¹⁰ Asıl borçlunun borcunu ödememesi alacaklıların ve kefillerin şikayetlerine sebep oluyordu.

¹ Yüksel’e (1992, s. 530) göre 17. yüzyılda vakıf gelirlerinin % 49, 47’si para vakıflarından geliyordu. Yediyıldız’a (1984, s. 13) göre 18. yüzyılda vakıf gelirlerinin % 32’si bu tip vakıflardan sağlanmaktaydı.

² İmam-ı Birgivi. (1996). *Tarikat-ı Muhammediye* (C. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Demir Kitabevi. s. 548; Katip Çelebi, (1993, s. 105, 106) Birgivi ve Ebussuud’un konu hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca, 16. yüzyılda bu konuyla ilgili yapılan tartışmalar için genel bir değerlendirme için bkz. M. Şimşek. “(1985). Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar. *AÜİFD*, 27, 207-220; T. Özcan 2003, s. 28-50.

³ N. Çağatay. (1971). Osmanlı İmparatorluğu’nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık. *İD*, 9, 39-56; Akgündüz, 1988, s. 151-167; Yediyıldız, 1984, s. 13-15; Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi. (1970) *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 Tarihli*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü. s. xxx-xxxviii.

⁴ AŞD 16: 6/3.

⁵ Bir başka çalışmada da 17. yüzyılda Trabzon Şer‘iye Sicillerine yansıyan vakıflardan kredi alışverişinde olan kişilerle yaşanan sıkıntılar ve özellikle bu alışverişten kaynaklanan ihtilafların mahalli kadılar vasıtasıyla çözülmeye çalışıldığı gibi İstanbul’a da götürüldüğü tespit edilmiştir (İnan, 1999, s. 101).

⁶ AŞD 16: 86/2.

⁷ AŞD 29: 285/1.

⁸ AŞD 21: 206/2.

⁹ AŞD 21: 390/2.

¹⁰ AŞD 21: 206/2.

2.4.3. Hizmetler ve Hizmetliler

2.4.3.1. Sosyal Hizmetler

Klasik Osmanlı sisteminin temel kaygısı, toplumda dengeyi korumak ve savaş giderlerini karşılamak olduğundan kamu, bayındırlık işleri, eğitim-öğretim ve benzeri sosyal faaliyetler, genellikle vakıflar aracılığıyla yerine getiriliyordu (Cihan ve Doğan, 2002, s. 293). Bu yüzden vakıfların sosyal hizmetleri çok çeşitli olabilmektedir. Vakıfların dini ve kültürel, sosyal güvenlik ve dayanışma, eğitim, sağlık ve hayır hizmetleri başlığı altında birçok hizmet verdiği bilinmektedir (T. Özcan, 2003, s. 8, 9). Burada vakıfların hangi sosyal hizmetleri yerine getirdiği değil, hangi hizmetleri yerine getirmede sorun yaşandığı ve şikayet defterlerine yansıdığı üzerinde durulacaktır. Vakıfların hizmet alanları çok çeşitli olmasına rağmen hizmet alanlarıyla ilgili çok kısıtlı şikayet konusu görülmüştür. Vakıfların hizmetleriyle ilgili defterlerde iki sorun görülmektedir. Birincisi yemek dağıtımı, ikincisi de fakir öğrencilere para yardımısıdır.¹ Mesela bir hükümde, bir cami ve zaviyenin fukaraya dağıtılmak üzere hazırlanan yemekleri yemek için bir mekanlarının olmaması şikayet konusu olmuş, bunun için çalışma yapılması istenmiştir.² Hiç kuşkusuz bunların dışında da vakıfların birçok sosyal hizmeti bulunmaktaydı³ ve bunlarla ilgili muhtemelen şikayete konu olabilecek sorunları da vardı. Ancak varsa bile incelenen şikayet defterlerine başka sorunlar yansımamıştır. Şikayet edilen kişiler, bu hizmetleri yerine getirmekle sorumlu vakıf görevlileridir. Bir hükme göre, Saray Vize’de bulunan Müteveffa Abbas Paşanın yaptırdığı caminin imamı ve hatibi, vakfın mütevellisini kadıya şikayet etmiştir. Şikayetin konusu fakirlere yemek dağıtımıdır. Bu vakfın vakfiyesinde darüzziyafede fukaraya yemek dağıtılmak üzere tahsisatlar şart koşulmuştur. İmam ve hatibin iddiasına göre vakfın bunu yapmaya maddi imkanı da bulunmaktadır. Oysa müteveli Seyyid İbrahim, bu şartı yerine getirmeyip vakıf gelirinin tamamını kendisi “yemiştir”. Kadı ve ahali huzurunda vakfiyeye bakıldığında şikayetçilerin haklılığı ortaya çıkmış ve şart gereğince işlem yapılması için hüküm yazılmıştır.⁴ Bir diğer şikayet de mütevellinin fukaraya vakıf tarafından verilmesi mutata olan fodulayı (ekmek)

¹ AŞD 16: 65/6.

² AŞD 13: 44/2.

³ Vakıfların yerine getirdiği hizmetleri için bkz. Ş. Berki. (1965). Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler. *VD*, 6, 85-91.

⁴ AŞD 21: 8/3.

vermemesiyle ilgilidir.¹ Fodula talebinin doğru olup olmadığı ahkam kayıtlarından kontrol edilmiştir. Kontrol neticesinde vakıf yöneticisi tarafından ödemenin sağlanması hükme bağlanmıştır² Yemekle ilgili bir diğer şikayette vâkıfın yemek dağıtımı için şart koşmadığı bir başka medresenin softa takımı şikayet edilmiştir. Bu softa takımı vakfiyede yer almadığı halde bu vakfın yemeğinden faydalanmak için teşebbüste bulunmuşlardır. Bunların haksızlığı yerel düzeyde ispatlanmasına rağmen, softalar taşkınlıklarından geri durmamışlardır. Bu yüzden Divan'dan gelen hükümle muhatap olmak zorunda kalmışlardır.³

2.4.3.2. Hizmetliler

Vakıfların hizmetlerini yerine getirmekle görevli personel sayısı, vakıfların boyutuna, gelirine ve işlevine göre değişmekteydi. Bu sayı, vakfiyede belirtiliyordu. Bu bölümde vakıfların yönetiminden birinci dereceden sorumlu mütevellî, nazır ile onlara yardımcı konumunda olan diğer idari kademedede yer alan katip, cabi ve muhasipler üzerinde durulmayacaktır. Burada vakfın gallesinden maaş alanlar, yani vakıf menfaatlerinin kendilerine şart koşulduğu imam, müezzin, kayyum gibi mürtezika ile ilgili şikayet konuları üzerinde durulacaktır. Mürtezika ların yaptığı iş sürecinde, kimi zaman kendilerinden şikayetçi olunan, kimi zaman da kendilerinin şikayetçi olduğu mevzular defterlere yansımıştır.

Mürtezika lar vakıfların çeşitli işlerini yapmaları karşılığında kurumdan ücret alan kişilerdi. Vâkıf, vakfiyede genellikle vakfı hangi amaç için kurduğunu belirttikten sonra burada bu amaçları gerçekleştirecek kişileri belirlemekteydi. Bunların bu işleri ne kadar ücretle yapacakları da vakfiyelerle belirtiliyordu. Bunun miktarı vakfa ve göreve göre çok çeşitlilik arz etmekteydi. Mesela Foça-i Atik'te hasıl olan kira gelirlerinin üç akçesi camide görevli ders-i amma üç akçesi hatibe geri kalanı da tamir işlerine ayrılmak üzere vakfedilmiştir. Alınan bu maaşa bazen tamah etmeyen vakıf görevlileri vakıftan aldıkları gelirleri artırma yolunu aramaktaydılar. Ancak bu arayış pek de şer' ve kanun üzere olmamaktaydı. Çünkü vakfiyede belirtilen miktar veya oran ne ise ona uyulması şer'î bir zorunluluktur. Foça'daki bu vakıfta gelirini az bulan bir mürtezika, vakfın imam, hatiplik ve mütevelliliğini kendi uhdesine almanın bir yolunu bularak gelirini

¹ AŞD 21: 63/5.

² AŞD 29: 25/2.

³ AŞD 21: 337/2.

artırmıştır. Bununla da yetinmeyen bu mürtezika, mahallindeki yerel idari yetkilileri de arkasına alarak reayaya zulmetmeye kalkışmıştır. Ancak bu faaliyetlerinde hesaba katmadığı, bölgenin âkil adamları olan “ulema, suleha, eimme ve hutebanın” Divan’a mahzar göndermesidir. Böylelikle Divan duruma el koymuştur.¹

Bir vakıfta görev alabilmenin en kolay yolu, vakfiye şartlarında adının yahut ailesinin adının belirtilmesidir. Mesela aile vakıflarında vakfiyede “evlad ve evlad-ı evlada şart” koşularak kadro ihdas edilmekteydi. Bu kadroya sadece vakfiyede belirtilen şartları yerine getirebilen bir aile üyesi geçebiliyordu. Bazı vakfiyelerde mürtezikanın kim olacağına mütevellî ya da nazırın karar vermesi istenmiştir. Bir şekilde vakıftan kadro alanların, aldıkları görevlerin karşılığı olan maaşlar ile ilgili şikayetler defterlere yansımıştır. Bu şikayetler, maaş hak eden mürtezikanın maaşını alamaması² yahut alması gerekenden daha az alması gibi şikayetlerdi. Bu konuda şikayet dilekçesi verenler geçimlerini sağlamakta sıkıntı çektiklerini ifade ediyorlardı.³ Mürtezikalar maaşlarıyla ilgili şikayetlerini dile getirirken ellerinde bulundurdukları hüccet ve beratları delil gösteriyordu. Divan, gelen şikayetin kontrolünü küçük evkaf defterinden yaptırıyor, talep haklı görülürse maaşın verilmesini emrediyordu.⁴ Bazı kurumlar bu tür sorunlardan dolayı kapanma durumuna düşmüştür. Çünkü mürtezikaya müstahak olduğu maaş verilmediği için kurumlar çalışmıyordu. Mesela mürtezikalarının şikayetine göre Bursa’da Müteveffa Hamza’nın vakfının camii, üç yıldır maaşını vermeyen mütevellî yüzünden harap olmuştu.⁵

Hak ettikleri ücreti mütevelliden alamayan mürtezikanın yanında hak ettiklerinden daha fazla ücret talep eden mürtezikalar da vardı.⁶ Görevinin gereğini yerine getirmeden yani maaşı hak etmeden maaş talep edenler de oluyordu. Mesela Maraş Mektubiye medresesinin mütevellisinin şikayetine göre medresenin müderrisi “eda-yı hidmet” etmediği ve “vazifeye (maaşa) müstehak” olmadığı halde kendisinden maaş talep

¹ AŞD 13: 124/1.

² AŞD 21: 334/4.

³ AŞD 13: 104/5.

⁴ AŞD 29: 188/3.

⁵ AŞD 21: 202/2.

⁶ AŞD 13: 2/5.

etmiştir.¹ Görevini yerine getirmeyen ve üstelik maaş talebinde bulunan mürtezika için Divan, ancak maaşa müstahak bir şekilde görevlerin yerine getirilmesi durumunda maaşların verilmesini emretmiştir.² Bir diğer şikayet konusu da bazı mürtezikanın vakfın imkanı yokken bu imkanın ötesinde maaş talep etmesiydi. Bir yolunu bulup maaş hakkı elde ederek bunu beratlandırın mürtezika, vakıf gelirlerinin zarara uğramasına sebep oluyordu.³

Mürtezikaları mağdur duruma düşüren diğer hususlar da şikayet edilmiştir. Bu şikayetler mürtezikanın görevinin başkaları tarafından gasbedilmesiyle ilgilidir. Divan, bu konuda kararın, tarafların elinde bulunan deliller çerçevesinde verilmesini istemiştir.⁴ Elde gerçeği ortaya çıkartacak bir delil yoksa tarafların kadı huzurunda murafaa ve imtihan edilmesi, hangisi müstahaksa ona görev verilmesi isteniyordu.⁵ Bir diğer gasp şekli de ölen bir mürtezikanın hizmete müstahak oğlu varken evladı yoktur diye başkasına görev verilmesi şeklinde gerçekleşiyordu.⁶

2.4.4. Ara Değerlendirme

Şimdiye kadar yapılan vakıf araştırmaları, fıkıhçıların kurduğu hukukî düzenlemeler, vakfiyeler, merkezde tutulan defterler ve şer'îye sicilleri çerçevesinde yapılmıştır. Şikayet defterleri üzerine yapılan bu inceleme göstermiştir ki şikayet defterleri de vakıf çalışmalarında kullanılması gereken önemli defter serilerindendir. Bu çalışmada, vakıf sisteminin işleyişiyle ilgili bu defterlere hangi alanlarda şikayetlerin yansıdığı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda vakıflarla ilgili şikayetler yönetim, gelirler, vakıfların yerine getirdiği hizmetler ve bu hizmetleri yerine getirenlerle ilgili problemler üzerinde yoğunlaşmıştır. Yönetimle ilgili şikayetlerden görüldüğü üzere vakıfların tevliyetini ele geçirme, dönemin insanı için önemli bir amaç olarak görülmüştür. Bunu gerçekleştirmek için de haklı veya haksız gerekçelerle mücadele edilmiştir. Yönetimle ilgili bir diğer konu da vakıfların denetlenmesiydi. Denetlemelerle vakıfların içinde bulunduğu yolsuzluk, zimmete para geçirme, vakıf nazırları ve diğer denetleyiciler tarafından açığa çıkartılıyordu. Ancak vakıf mallarının gasbında faydanın tazmine konu

¹ AŞD 16: 130/3.

² AŞD 13: 150/3.

³ AŞD 21: 417/2.

⁴ AŞD 16: 102/5.

⁵ AŞD 16: 223/2.

⁶ AŞD 21: 371/1.

olmaması her hâlükârda vakıf mallarının bu şekilde suiistimal edilmesine açık kapı bırakmıştır. Çünkü vakıf malını gasbedenler, herhangi bir cezayla karşı karşıya kalmadıkları gibi gaspları süresince elde ettikleri fayda, kendilerine kâr olarak kalmıştır.

Vakıflarla ilgili şikayetler en fazla gelirlerle ilgili konularda yoğunlaşmıştır. Vakıflar, tarım işletmeleri, bina gelirleri ve nakit parayla gelir elde ediyordu. Bunlardan nakit parayla ilgili çok az sayıda şikayete rastlanırken bina ve tarım gelirleriyle ilgili şikayet oldukça fazla yekûn tutmaktadır. Vakıfların kuruluş amacı çeşitli sosyal ve dini hizmetleri yerine getirmektir. Bu hizmetlerin eksik yerine getirilmesiyle ilgili kimi şikayetler, az olmakla birlikte, defterlerde yer almıştır. Bu konuda şikayetin odağı, bu hizmetlerin yerine getirilmesinden birinci derecede sorumlu olan mütevelliler olmuştur.

2.5. DİĞER KONULAR

Bu başlık altında incelenen konular, şikayet defterlerinde fazlaca bir yer tutmayan konulardır. Bu yüzden bunlar, detaylı bir şekilde değil, defterlerde yer aldığı kadarıyla ele alınacaktır. Bu konular ve defterlere yansıma oranları şu şekilde sıralanabilir: tüccar, esnaf ve zanaatkârlarla ilgili şikayetler % 2, seyyidlerle ilgili şikayetler % 0,5, gayrimüslimlerle ilgili şikayetler % 0,5 ve mahalli görevlilerle ilgili şikayetler ise % 2.

2.5.1. Tüccar Esnaf ve Zanaatkârlarla İlgili Şikayetler

Şikayet defterlerine tüccar, esnaf ve zanaatkârlarla ilgili olarak yansıyan şikayetler, genelde bu grupların kendi aralarında yaşanan problemlere dairdir. Bu grubun ehl-i örf taifesiyle yaşadığı sıkıntılar da mevzubahis olmuştur. Esnaf ve sanatkârın karşılaştığı problemlerin başında, yaptıkları işe dışarıdan bazı kişilerin müdahale etmesi geliyordu. Halep'te dellallık mesleğini icra etmesine mani olunan ve ücretine müdahale edilen Hacı Murad bin Halil'in şikayeti bununla ilgiliydi. Müslüman, zimmi ve Yahudi delallar, Hacı Murad Bin Halil'e müdahale ederek işini yapmasını engelliyorlardı.¹ Bu tür şikayetler, esnaf ve zanaatkârların bu konudaki ortak sıkıntılarına işaret etmektedir. Yapılan dışarıdan müdahalelerle bunların zarar etmelerine neden olunuyor,² ilgililerin elindeki malları sattırılmıyor,³ satılan mala karışarak "ihtilâl" sebebiyet veriliyordu.⁴ Kanun dışı müdahalelerden muzdarip olan esnaf veya zanaatkârın bir diğer şikayeti de

¹ AŞD 16: 161/2.

² AŞD 21: 162/2.

³ AŞD 21: 228/1.

⁴ AŞD 21: 317/1.

müdahaleler neticesinde kazançlarının zarara uğramasıydı.¹ Şikayet edilen kimseler, bazen kendi zanaatkâr grubuna mensup olanlar, bazen de başka zanaatkâr grubunun üyeleri olabiliyordu.² Bu tip müdahalelerin sebebi, müdahale edilen kişinin yaptığı işten dolayı kendi işlerine “kesat” yani durgunluk geldiği iddiasıydı.³ Kahveci, çarıkçı, dökümcü, dikimci, boyacı, saraç gibi üreticiler, kendileri gibi diğer zanaatkârları, işlerini “kesada” uğrattıkları gerekçesiyle rahatsız ediyorlardı. Şikayetçiler bu şikayetlerini genellikle şeyhülislam fetvası ile de destekliyorlardı.⁴ Ancak bunun tam tersi bir iddia ile şikayete gidenler de vardı. Bir örnekte, faal bir han varken yanına başkası tarafından bir han yapılması ve müşterilerin yeni hana rağbet etmesinden rahatsız olan bir han sahibinin “haklı başvurusu” Divan’a ulaşmıştır. Divan da bu başvuruyu haklı bulmuş ve “kadime muhalif” hareket edilmemesini istemiştir.⁵

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere “kadime muhalif” gerçekleştirilen üretim faaliyetleri de hoş karşılanmıyordu. Herhangi bir mamul madde eskiden hangi lonca tarafından üretiliyorduysa şimdi de aynı lonca tarafından üretilmesi isteniyordu. Bununla ilgili bir şikayet, konuyu açıklar niteliktedir. İstanbul’da bohça boyacıları kethüdası Hacı Hasan, Yiğitbaşı Ahmed, ihtiyarlarından Hacı Hüseyin ve ismi geçmeyen bazı kişilerin şikayetlerine göre, bohça boyama işi bunlara mahsusken perakende boyacılar, “kadime muhalif” bir şekilde bohça boyamaya başlamışlardır. Bu faaliyetlerine son verdirilemediği için bohça boyacıları adına bu loncanın yetkilileri şikayete gitmişlerdir.⁶ Divan, gelen bu tip şikayetlere çözüm olarak “kadime muhalefet” edilmemesini istemiştir.⁷

Divan’a şikayet edilenlerin bir bölümü de yaptıkları işlerde ehil olmayanlardı. Bunları şikayet eden kişilerin ifadelerine göre, bu kişiler “na-ehil ve sanatlarında mahir olmayan kişiler”dir.⁸ Şikayetler bu sanatın ustaları tarafından dile getiriliyordu.⁹ Bu şikayetlerin gelmesinde, ustaların sanatlarının itibarını koruma kaygıları kadar kazançlarının zarara

¹ AŞD 13: 26/2.

² AŞD 21: 63/4.

³ AŞD 21: 372/1.

⁴ AŞD 21: 310/3.

⁵ AŞD 21: 414/2.

⁶ AŞD 21: 262/2.

⁷ AŞD 29: 85/5.

⁸ AŞD 21: 319/2.

⁹ AŞD 21: 109/3.

uğramasının da etkisi olmalıdır. Çünkü sanatında mahir olmayan kişiler, yaptıkları işin karşılığında daha düşük ücret aldıkları için gerçek ustaların işleri “kesada” uğramaktadır. Sanatlarında ehil olmayanların şikayet edilmesinin yanında ayıplı mal üretenler de şikayet edilmiştir.¹ Osmanlı esnaf cemiyetlerinin kendi içlerinde müdafaa etmek istedikleri ahlak, din ve halkın menfaati gibi yüksek prensipler yanında kendi zümrelerinin menfaatlerini korudukları da bilinmektedir (Barkan, 1985, s. 46). Nitekim şikayetlerin bir bölümünde bu gibilerin kendi kâr ve kazançlarına “kesat” verdikleri ifade ediliyordu. Loncalar, dükkan sayısını, üretim miktarını ve diğer standartları belirleyebilir ve denetleyebilirdi (Pamuk, 1993, s. 58). Bu yüzden yukarıda şikayete konu olan sorunların çözümü, normal şartlarda loncalar tarafından yapılırdı.² Ancak loncaların güç kaybı veya bazı yerlerde hiçbir etkinliklerinin kalmaması bu tür problemlerin Divan’a yansımaya sebep olmuştur.

Taşradaki loncaların yönetimiyle ilgili yaşanan ihtilaflar da şikayet defterlerine yansımıştır. Bu tip şikayetlerin çoğu mimarbaşılıkla ilgiliydi. Taşrada yaşanan yönetim sıkıntısı, merkeze ulaşıyordu.³ Taşrada mimarbaşılık görevini hakkıyla yerine getirenlerin, kendisini istemeyenler tarafından rahatsız edildiğine ve mimarbaşılık işlerine karıştıklarına dair şikayetler Divan’a ulaşmıştır.⁴ Bu konulardaki şikayetlerin çoğu mimarbaşılıkla ilgili olmakla beraber diğer lonca teşkilatlarıyla ilgili olanlar da vardı. Mesela Bursa berberler şeyhi Şeyh Hasan, işlerine dışarıdan müdahale edilmesinden dolayı Divan’a şikayette bulunmuştur.⁵

Ehl-i örf ve muhtesiplerin bu kesimler üzerinde yaptıkları haksız uygulamalar da şikayet ediliyordu. Köy zabıtları, voyvodalar, subaşılar,⁶ valiler ve mütesellimler haksız taleplerle esnaf ve zanaatkârı rahatsız ediyorlardı.⁷ Mesela muhtesipler, bayramlık ve selamlık gibi isimlerle haksız yere akçe alıyorlardı.⁸ Bu taifeden haksız para alabilmek

¹ AŞD 21: 148/3.

² Loncaların oto-kontrolle yönetilmeleriyle ilgili bkz. M. S. Kütükoğlu. (1986). Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi. *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminerler Metinler Tartışmalar* (s. 55-85). İstanbul: Yaylacık Matbaası.

³ AŞD 16: 222/2.

⁴ AŞD 21: 338/3.

⁵ AŞD 29: 167/2.

⁶ AŞD 29: 284/3.

⁷ AŞD 21: 29/6.

⁸ AŞD 21: 29/5.

için dışarıdan müdahale edenlerin bir kısmı, loncaların kethüdalarıyla işbirliğine gidiyordu. Mesela birkaç yeniçeri ve kalaycılar kethüdası bir araya gelip, örgütün üyelerinden “gedik” adıyla para topluyordu.¹ Örgüt üyelerinden haksız yere para almanın bir diğer yolu da olmayan görev ihdasıydı. İzmir’de bulunan dellal ve hamalların şikayetine göre, Mehmed adlı bir kişi “miriye senede 15000 akçe vermek üzere hamal ve dellalbaşılığı aldım” diye ortaya çıkmıştır. Halbuki defterhanede resm-i hamaliye ve dellaliye adıyla kimseye bir gelir kalemi yazılmamıştır. Mehmed, görev aldığı iddiasıyla bu esnaftan haksız gelir elde etmeye çalışmıştır.²

Bu türden genel problemlerin yanında tüccar, esnaf ve zanaatkârın işleriyle ilgili bazı kişisel problemler de defterlere yansımıştır. Alışverişte yaşanan problemler,³ ticaret yaparken, yaşadığı bölgenin dışında ölen tüccarın mallarının durumu ile ilgili sorunlar,⁴ kaybolan tüccar malıyla ilgili ihtilaflar,⁵ sipariş edilen bir işin bedelinin alınmasına rağmen yapılmaması,⁶ aralarında yapılan alışverişten kaynaklanan alacak verecek davaları,⁷ ortaklıktan kaynaklanan zimmet suçlamaları,⁸ köylülerin getirdikleri odun, kömür ve yoğurt gibi malları narh üzere satmayı istemelerine rağmen kendilerinden zorla ucuz yolla alıp satmak isteyenlerle ilgili şikayetler⁹ dükkan mülkiyeti ile ilgili anlaşmazlıklar,¹⁰ mirasla kalan dükkan, emval ve erzaklar ilgili yaşanan anlaşmazlıklar,¹¹ Divan’a yansıyan diğer konular olmuştur.

2.5.2. Seyyidlerle İlgili Şikayetler

Şikayet defterlerine çok az da olsa seyyidlik ile ilgili şikayetler yansımıştır. Seyyid, Hz. Peygamber soyundan gelenlere veya geldiğine inanılan kimselere verilen genel bir unvan olmuştur. Osmanlı’da seyyid ve şeriflere büyük hürmet gösterilmiş, onlar bazı vergilerden muaf tutularak ellerine berat verilmiştir. Memluk ve İlhanlıları takliden (Uzunçarşılı, 1988a, s. 163-165) Osmanlı Devleti’nde de seyyid ve şeriflerin işleriyle

¹ AŞD 29: 181/3.

² AŞD 21: 207/4.

³ AŞD 16: 99/4.

⁴ AŞD 29: 244/3.

⁵ AŞD 29: 26/1.

⁶ AŞD 29: 121/5.

⁷ AŞD 29: 129/2.

⁸ AŞD 29: 25/5.

⁹ AŞD 21: 263/2.

¹⁰ AŞD 16: 227/2.

¹¹ AŞD 21: 457/3.

meşgul olmak için Yıldırım Bayezid zamanında bir nikabet nezareti kurulmuş, II. Mehmed devrinde görülmeyen bu nezaret, II. Bayezid zamanında nakibüleşraflık olarak yeniden ihdas edilmiştir. Bu kurumun taşra teşkilatlanması da nakibüleşraf kaimmakamlığı şeklinde II. Süleyman zamanında tesis edilmiştir (Sarıcık, 2003, s. 51, 55, 63, 156). Bu kaimmakamlar, elinde siyadet hücceti olmayanlardan alâmet kullananların tâkibâtı ve merkeze gönderilmesi, herhangi bir konuda davası görülmesi gereken seyyidlerin davalarına nezaret edilmesi¹ ve hukuk-ı şer'îye namına tahsil edilmesi gereken miktarın tahsilinin yapılması için taşrada görevlendiriliyorlardı.²

Seyyidlikle ilgili şikayetlerin bir bölümü seyyid olmayanların siyadet iddiasıyla ilgiliydi. Bunlar, seyyid olduklarına dair ellerinde herhangi bir delil olmayan kişilerdi. Bunlar, çeşitli vergilerden muaf olabilmek için seyyidlik iddiasıyla ortaya çıkıyorlardı. Bazısı ise kendilerinin seyyid olduğunu iddia etmiyor, ama akrabalarının seyyidlik imtiyazlarından faydalanmak istiyordu. Bunlar akrabalarının (mesela enişterinin) seyyid olduğunu iddia ederek yeşil alâmet takıyorlardı. Gerçek dışı siyadet iddiasıyla ilgili Hüdavendigâr, Sultanönü, Saruhan, Ankara ve Kastamonu Sancaklarında bulunan kazaların nakibüleşraf kaymakamlarına hüküm gönderilmesinden bu tür davranışların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bunların şikayet edilme sebepleri, sipahilere vergi vermek istememeleriydi. Divan, bu durumlarda nakibüleşraf kaymakamlarının müsamaha etmemesi için uyarıda bulunuyordu. Çünkü bazı kaymakamlar gereksiz yere seyyid olmayan kişileri koruma eğilimi gösteriyordu. Kaimmakamlar, bu durumdakilerin tespit edilmesi durumunda zarar görecektik kişilerin kendilerinin olacağını ifade eden, nakibüleşraf tarafından mühürlenmiş mektupla uyarılıyorlardı.³

Seyyidler, seyyid olduğunu şeklen ifade eden “alâmet” denilen yeşil bir başlık takıyorlardı. Bu başlık onların Hz. Peygamber soyundan geldiğini gösteriyordu. Bu başlığı takan seyyidler, hem devlet nezdinde bazı imtiyazlara sahip oluyor hem de toplumsal ortamda saygıyla karşılanıyordu. Hiçbir geliri olmayan seyyidlerin Divan’a müracaatları neticesinde vakıflardan kendilerine yiyecek tahsis ediliyordu.⁴ Bu yüzden

¹ AŞD 21: 43/2.

² AŞD 21: 43/3.

³ AŞD 21: 49/4.

⁴ AŞD 16: 85/5.

bazı kişiler, seyyid olmadıkları halde bu yeşil alameti takmaya yelteniyordu. Şikayetlerin bir kısmı bu yeşil alâmeti takmakla ilgiliydi. Çorum ahalisinin mahzarıyla ve kadısının arzıyla gelen bir şikayete göre, ahaliden bazıları başlarına yeşil alamet takmışlardır. Etraflarındaki birçok kişi de bunlar gibi davranmaya başlamıştır. Bunlarla ilgili gelen şikayetlere göre, Divan, kazanın nakibüleşrafına gönderdiği hükümde başlarından alametlerinin alınmasını ve muhalefet ederlerse İstanbul’a gönderilmesini emretmiştir.¹ Bu tedbirlere rağmen seyyidliğin getirdiği maddi ve manevi kazançlar, bu tür şikayetlere sebep olacak asılsız siyadet iddialarının sürekli gündemde kalmasına neden olmuştur. Öyle ki usulüne uygun şekilde seyyidliğini tasdik ettiremeyenlerin bazıları, rüşvetle bu işi yaptırabiliyordu (Kılıç, 2005, s. 64).

Bütün bu seyyidlik iddialarının temelinde yatan asıl sebep, seyyidlerin askeri statüde kabul edilmeleri² ve buna bağlı olarak bazı vergilerden muaf tutulmaları ve toplumsal imtiyazlarıydı. Ancak bilindiği üzere seyyidler bütün vergilerden de muaf değillerdi (Kılıç, 2005, s. 98). Bütün vergilerden muaf olmamalarına rağmen, vermekle yükümlü oldukları vergilerin kendilerinden istenmesi durumunda da seyyidliklerini öne sürüyorlardı. Mesela bağlarından elde ettikleri ürünün öşrünün kendilerinden istenmesi durumunda “biz seyyid olmamızla muafız, mutasarrıf olduğumuz bağlardan öşr ve resm vermeyiz” diye cevap veriyorlardı.³ Bir diğer şikayet de seyyidlerden haksız yere alınmaya çalışılan vergilerle ilgiliydi. Bazı seyyidlerin şikayetine göre, ellerinde siyadet hüccetleri varken ehl-i örf tarafından tekalif-i şakka talebiyle rencide ediliyorlardı.⁴ Bunun yanında seyyidlerin diğer seyyidler şikayet ettikleri de oluyordu. Uluborlu’da yaşayan bazı seyyidlerin şikayetine göre, Deli Mizan adlı seyyid, kendi halinde olmayıp, kadı, naip, nakibüleşraf kaimmakamları ve voyvodaların yanına giderek seyyidlerin işlerine müdahale ediyordu.⁵

2.5.3. Gayrimüslimlerle İlgili Şikayetler

Hz. Peygamber’den itibaren İslam toplumlarında yaşayan gayrimüslim tebaa için bir zimmet hukuku gelişmiştir (Ercan, 1983, s. 1125). Bu zimmi toplulukların İslam

¹ AŞD 16: 100/6.

² Yücel’in (1977, s. 495) bir şer‘iye sicilinden yaptığı alıntıya göre, seyyidlerin askerî statüde olduğu şöyle ifade edilmiştir: “...evlad-ı askerî ve sâdât dahi külliye askeridir...”

³ AŞD 21: 107/4.

⁴ AŞD 29: 145/5.

⁵ AŞD 16: 42/4.

hukuku gereği sosyal, ekonomik, hukuki ve dini hak ve hürriyetleri bulunuyordu (Aydın, 1996b, s. 231-236).¹ Gayrimüslimler bu hak ve hürriyetlere, cizye, haraç gibi vergiler vererek ve devlete itaat ederek sahip olabiliyorlardı (Eryılmaz, 1990, s. 19-23). İslam toplumunda yaşayan bu zimmiler ile ilgili bazı şikayetler vuku'a geliyordu. Bu şikayetler genellikle onların dini ve toplumsal yaşamlarıyla ilgiliydi. Bilindiği üzere İslam hukukunda gayrimüslimlerin yeni ibadet yeri açmalarına müsaade edilmez ve hal-i hazırdaki ibadethanelerin tamiri de devlet iznine bağlıdır (Bozkurt, 1989, s. 8). Defterlerde bu konuyla ilgili iki hükme rastlanmıştır. İki hüküm de şikayetten değil talepten dolayı kaleme alınmıştır. İkisi de Edirne'de bulunan Rum reayanın talebiyle ilgiliydi. Zimmi reayanın arzuhaline göre, kiliseleri zamanla yıkılmaya yüz tutmuştur. Kiliselerin tamire muhtaç olduğu yerel mahkeme marifetiyle yapılan keşifle de ortaya çıkmıştır. Mahkemeden verilen hüccet doğrultusunda emr-i şerifle tamir için müsaade alınmıştır. Gayrimüslimlerin arzuhaline istedikleri, kimsenin müdahalesine uğramadan tamir işlerinin yürütülmesinin sağlanmasıdır.² Yaklaşık 15 gün arayla alınan hükümlerden tahmin edileceği üzere kilisenin tamiri için başvuruda bulunan zimmi reaya, elindeki emr-i şerife rağmen muhtemel bir ehl-i örf müdahalesinden tedirginlik duyuyordu. Zimmilerin ehl-i örf tarafından rahatsız edildikleri bir diğer mesele de Tevrat³ ve İncil⁴ okunması bahanesiyle cerime adıyla akçe talep edilmesi idi. Bu iki kutsal kitabı okuyan iki dinin mensupları da Divan'a şikayete gitmeden önce şeyhülislamdan fetva almışlardır. Divan, gelen şikayet ve eldeki fetva mucebince amel edilmesini istemiştir.

İslam toplumlarında yaşayan zimmi reayanın kıyafet giyiminde birtakım kısıtlamaların olduğu bilinmektedir (Cin ve Akyılmaz, 2003, s. 189). Zimmilerin kıyafetleriyle ilgili sorunlar yaşandığı, hükümlerden de anlaşılmaktadır. Bir hükme göre, sarraf olan bir zimmi, memleketi olan Eğin kazasına gitmek istemektedir. Üzerinde zimmilere mahsus kıyafetler bulunmaktadır. Ancak korkusu, yolda ehl-i örf tarafından kıyafeti yüzünden kendisinden para talep edilmesi idi. Buna maruz kalmamak için de Divan'dan zimmilere

¹ Osmanlı'da zimmi hukukuyla ilgili bir literatür çalışması için bkz. M. M. Kenanoğlu. (2005). İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler. *TALİD*, 3(5), 553-574.

² AŞD 29: 26/5.

³ AŞD 21: 393/2.

⁴ AŞD 29: 329/4.

mahsus kıyafetiyle yolda kimse tarafından rahatsız edilmemesine ilişkin bir hüküm almıştır.¹

Zimmilerle ilgili en fazla şikayet konusu, uygun olmayan yerlerde içki içmeleridir. Bu yerlerin başında hiç kuşkusuz camilerin yakınında kurulan meyhaneler geliyordu. Müslüman ahali, köylerinde veya kasabalarında camilerin yakınında meyhaneler kurulmasından, buraya uygunsuz kişilerin gelmesiyle de fesat ve zulmün ortaya çıkmasından şikayetçiydiler.² Müslüman reayanın zimmilerle ilgili şikayetçi olduğu bir diğer husus da Müslüman kadınların hamama girerken zimmi kadınların alametleri olmadan onlarla beraber hamama girmeleriydi.³

2.5.4. Mahalli Görevlilerle İlgili Şikayetler

Taşrada menzilcilik, panayır zabıtlığı, mezarcılık, kale kethüdalığı, mustahfızlık, su nazırlığı, top arabacılığı, yeniçerilerin taşra işlerini takiple görevlendirilme, ahalinin iş takibini yapma gibi çeşitli görevler üstlenenlerle ilgili hükümler de defterlere yansımıştır. Bu tip görevlilerin kimisi merkezden atanan kişiler, kimisi de taşradan görevlendirilen kişilerdi. Bunlarla ilgili hükümlerin bir kısmı şikayet niteliği taşımamaktadır. Bu tür hükümler, görevlendirilen kişilere dışarıdan herhangi bir müdahalede bulunulmamasını tembihleyen hükümlerdi.⁴ Bu şekilde istihdam olanların bu hükümleri görevlerini daha rahat yerine getirebilmek ve başkaları tarafından rahatsız edilmemek üzere kendilerinin talep ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Karyecik'te eskiden beri kurulagelen panayırın zabıtlığında istihdam edilen adı hükümde yazılmamış yeniçeri, bu görevinde rahatsız edilmemek için Yeniçeri ağası vekilinden mühürlü mektup almıştır. Daha sonra bu mühürlü mektup gereğince taşrada rahatsız edilmemesine dair Divan'dan hüküm talep etmiştir.⁵

Taşrada bu tür görev üstlenenlerin başkaları tarafından rahatsız edilmelerinin temel sebebi, rahatsız edenlerin de bu görevlere aday olmalarıydı. Mesela Evreşe naibinin mektubuyla bildirilen şikayete göre ahali, Mustafa'yı 700 kuruşla menzilci olarak tayin

¹ AŞD 21: 497/4.

² AŞD 21: 245/2.

³ AŞD 29: 182/5.

⁴ AŞD 13: 63/1.

⁵ AŞD 29: 27/6.

etmiştir. Mustafa hizmetini yerine getirmekte ve herkes de kendisinden razı durumdadır. Bu arada bu hizmete göz diken Salih adlı yeniçeri, 150 kuruş zamlı “850 kuruşa beni daha önce tayin etmişsiniz” diye ortaya çıkmış ve kendini destekleyen bir naiple bu görevi zaptetmeye çalışmıştır. Naibin şikayetiyle sorun Divan’a taşınmıştır.¹ Ancak nedendir bilinmez, kaza ahalisi de aynı husus için yaklaşık 10-15 gün sonra şikayette bulunup yeniden bir hüküm alma ihtiyacı hissetmiştir.² Bunun gibi taşrada uhdelinde olan görevleri yürüten bazı kişiler, bu göreve göz dikenler tarafından rahatsız ediliyorlardı. Bir mezarının mezar kazma işine müdahale edilmesi,³ bir kale kethüdalığını yürüten kişinin işine göz dikilmesi,⁴ mahlul kale mustahfızlığına kadime muhalif bir şekilde atama yapılmaya çalışılması,⁵ topçuların umur-ı şeriyelerini görme işi topçubaşı marifetiyle yürütülürken mütesellim dizdarının haksız kazanç amacıyla “bu işi ben görürüm” diye ortaya çıkması,⁶ bir kaza ahalisinin çeşitli işlerini görmek üzere ahali tarafından vekil tayin edilen kişinin işini düzgünce yaparken dışarıdan bazı kişilerin müdahalesi dile getirilen şikayetlerdir.⁷ Bu tür görev kapma şikayetlerinin yanında görevlerin yerine getirilmesiyle hak edilen ücretlerle ilgili şikayetler de defterlere yansımıştır. Görevlendirilen kişilerin görevlerini yerine getirmesine rağmen ödeme zamanında ödemelerin yapılmaması yahut eksik yapılması,⁸ taşrada bulunan merkezi görevlilerin maaşlarıyla ilgili sorunlar,⁹ ayrıca emekli maaşı olarak bazı gümrüklerden kendilerine maaş tahsis edilenlerin bu maaşları alamamalarıyla ilgili şikayetler¹⁰ defterlere yansıyan ve görevlerle ilgili diğer şikayetlerdir.

¹ AŞD 16: 203/1.

² AŞD 16: 270/3.

³ AŞD 21: 169/3.

⁴ AŞD 29: 44/1.

⁵ AŞD 29: 50/1.

⁶ AŞD 21: 431/5.

⁷ AŞD 21: 68/4.

⁸ AŞD 29: 162/3.

⁹ AŞD 13: 101/1.

¹⁰ AŞD 16: 241/3.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılın sonunda şikayet mekanizmasını incelemeye yönelik bu çalışmada konu, iki bağlamda ele alınmıştır. Bir taraftan şikayet mekanizması ve mekanizmanın işleyişi bir bütün olarak ortaya konulmaya çalışılırken diğer taraftan da şikayet mekanizmasının bir ürünü olan şikayet defterlerinde yer alan konular ele alınmıştır.

Şikayet mekanizmasının kuruluş amacı hiç kuşkusuz adaleti en geniş planda sağlamaktır. Klasik İslam devlet teorilerinin temelinde yer alan “daire-i adliye” ve buna bağlı bir şekilde toplumu statülerine göre ayıran “erkân-ı erbaa” da esasen bu amaca yönelik ortaya konmuştur. Devlet, toplumda yer alan unsurları (erkân-ı erbaa) daire-i adliyeye uygun bir biçimde adaletle yönetilirse, karşılığında toplumdan itaat ve beraberinde hazinelerinin dolmasını sağlayabilirdi. Şikayet hakkı, bu anlayışın İslam kamu hukukunun ortaya koyduğu uygulamalardan birisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu hakkın, toplumda yaşayan herkese herhangi bir sınırlandırma ve aracıya tabi tutmadan kullanımına imkan sağlanmıştır. Devlet böylelikle şikayet mekanizmasını toplumla iletişim kurabileceği bir alan olarak düzenlemiştir. Bu iletişim kanalını sürekli açık tutarak da toplumun her türlü sıkıntısından haberdar olmayı amaçlamıştır. Çünkü devlet adına tasarrufta bulunanların zulme yönelik hareketleri devlet için önemli tahribatlara neden olabilirdi. Bu tahribatla karşı karşıya kalmak istemeyen devlet, yönetimin bütün basamaklarının şikayet yoluyla denetlenmesini temin etmiştir. İncelenen defterlerden de görüldüğü üzere Devlet, taşrada adli yargıdan, ekonomik faaliyetlerden, idari uygulamalardan ve diğer toplumsal sorunlardan haberdar olmuş ve onları denetleme imkanına ulaşmıştır. Bu haliyle şikayet mekanizmasının adaletin sağlanması ve toplumsal düzenin işlemesine önemli katkıları olmuştur.

Şikayet defterleri üzerine yapılan bu çalışmayla Osmanlı İmparatorluğu'nun adaletin tesisi bağlamında karar alma mekanizmasının nasıl çalıştığı da sorgulanmıştır. Şikayet defterleri, Divan'ın karar alma sürecinin tamamı olmasa bile en azından kararın sonucuna ilişkin verilere ulaşma imkanı sunmaktadır. Defterlerden görüldüğü üzere İmparatorluktaki merkezi karar alma kurumu, toplumdan gelen çok çeşitli konularla muhatap olmuştur. Bu muhatap olma sürecinde herhangi bir konu veya şahıs

sınırlandırmasının olmaması etkili olmuştur. Buna rağmen çalışmada şikayet konularını beş ana başlık altında toplamaya çalıştık. Divan, bu belli başlı başlıklar altında toplanabilecek şikayetler için çeşitli çözüm şekilleri üretmiştir. Ürettiği bu çözümlerin şekillenmesinde şikayet konuları, şikayetlerin içeriği, şikayete konu olan muhataplar kombine bir şekilde etkili olmuştur. Divan, her bir şikayete, konusuna göre standart çözüm üretmek yerine daha esnek hareket etmeyi tercih etmiştir. Diğer bir deyişle Divan, aynı soruna farklı zamanlarda farklı çözümler önerebilmiştir. Bu da her bir sorunun kendi içerisinde değerlendirilerek çözülmeye çalışıldığına işaret etmektedir. Karar alma mekanizması, sorunları çözerken sadece şikayetçinin iddiasına göre hareket etmemiş, şikayetçinin elinde hüccet, temessük, ilam, fetva gibi çözüme katkı sağlayabilecek dayanak noktalarına da özellikle atıfta bulunmuştur. Ayrıca Divan bürolarında tutulan defterlere göre işlem yapmayı gerektirecek durumlarda da bu defterler incelenmiştir. Zaten merkez ve taşra bürokrasisince resmi kayıtların titizlikle muhafaza edilmesi de karşılaşılabilecek ihtilaflara çözüm üretme amacıyla yapılmıştı. Bu tür dayanak noktalarının olmadığı durumlarda ise sorunun mahallinde teftiş ve tahkik edilerek şer‘a, kanuna ve kadîme uygun bir şekilde çözülmesi salık verilmiştir. Çözüm üretme esnasında devletin karar alma mekanizmasının nasıl çalıştığına bakıldığında her halükarda Divan’ın toplumdan gelen şikayetlerin çözümünde “keyfi bir otorite” kullanma temayülünde olmadığı görülmektedir. Aksine karar alma mekanizması, “rasyonel” bir tutumla, herkes için bağlayıcılığı olan hukuka (şer, kanun ve kadîm) uygun çözümler üretmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de merkezi bürokrasinin ürettiği verileri (icmal, mufassal, evkaf defterleri vb.) kullanmanın yanında taşrada hukukun işlemlerinden kaynaklanan verilere de (hüccet, ilam, temessük vb.) başvurmadan kaçınmamıştır.

Çalışmanın diğer düzlemini ise 1683- 1699 sürecinde şikayet defterlerinde yer alan konular oluşturmaktadır. Bu konular, adli yargı konuları, vergi, vakıf, savaş ve bunların haricindeki diğer konulardır. Çalışma için belirlenen tarih aralığındaki savaşta, Osmanlı İmparatorluğu, daha önceki yaşadığı savaş tecrübelerinden farklı bir tabloyla karşılaşmıştı. Dört cephede süren savaşlarda genel itibariyle büyük kayıplar veriliyordu. Ancak cephede savaş hali varken dahi toplum (askerî ve reaya) hayatını sürdürmeye devam etmiştir.

Devlet, savaş giderlerini karşılayabilmek için gelirlerini artırmaya yönelik çeşitli mali tedbirlere başvurmuştu. Bu tedbirlerin bir kısmı vergiyle ilgiliydi. Bu sebeple vergiyle ilgili şikayetler defterlerde önemli oranda yer almıştır. Ancak şikayetçilerin büyük bir kısmının devletin talep ettiği vergiyle ilgili genel bir itirazı vaki değildir. Hükümlerde reayanın bu vergilerle ilgili şikayetinin olmadığına dair ifadeleri görmek mümkündür. Yani reaya, devletin “ferman”la talep edilen vergiyi vermekle ilgili bir şikayetinin olmadığını, en azında bunları vermeye “razı” olduklarını sürekli vurgulamıştır. Ancak şikayet dilekçelerinde yer alan bu ibarelerin gerçeği ne kadar yansıttığını bilmek mümkün değildir. Reaya devlet tarafından talep edilen avarız türü vergileri vermekten herhalde çok da hoşnut değildi. Nitekim reayanın da vermekle yükümlü olduğu vergiyi ödemediğine dair ehl-i örfün şikayetleriyle de karşılaşmıştır. Peki reaya vergiyle ilgili olarak neyi şikayet etmiştir? Bu sorunun cevabı defterlerde ifadesini bulmaktadır. Reaya ehl-i örfün, devletin fermanla belirlediği vergi miktarından “ziyade” vergi talep etmesinden kurtulabilmek amacıyla şikayetlerde bulunmuştur. Ancak vergiyle ilgili bu tür “zulüm” hadiseleri ne bu savaş zamanında ve ne de öncesinde ve sonrasında engellenebilmiştir. Ehl-i örf elindeki yetkileri kötüye kullanarak reayadan daha fazla vergi toplamaktan geri durmamış, karşı koymaya gücü olmadığı açık olan reaya ise şikayetini Divan’a iletmiştir. En azından Divan’a ulaşmaya gücü yeten reaya bunu gerçekleştirebilmiştir. Vergiyle ilgili bütün sorunların her zaman reaya tarafından Divan’a şikayetle iletildiğini kabul etmek mümkün değildir.

Savaşın tesiri cephe boylarında bulunan bölgelerle sınırlı kalmamış geri plandaki bölgelerde de hissedilmiştir. Özellikle nefir-i âmm celbiyle kazalarda silah kullanabilen kuvvetler savaş bölgesine sürülmüş, bunların maddi külfetleri ve güvenliği sağlamaya yönelik problemleri geride kalan ahali üzerine yüklenmiştir. Devlet, ahaliye çeşitli mali yükümlülüklerin yanında askeri yükümlülükler de yükleyerek kazaların ve kalelerin muhafazasında rol almasını ahaliiden istemiştir. Asker celpplerinin fazlalığı, taşrada yerel garnizonların boşalmasına, buna bağlı olarak da genel güvenliğin zafiyete uğramasına ve eşkıyalığın artmasına sebep olmuştur. Taşrada güvenlikle ilgili bir diğer husus da kadı mahkemelerinin gücünün zaafa uğramasıdır. Özellikle mahkemelerin işleyişini sağlayan mekanizmaların çalışmasına ilişkin problemleri şikayetlerden görmek

mümkündür. Şikayetçiler, adli yargıyı ilgilendiren sorunları ya mahkemede gördüremediklerinden ya da gördürdülerse çıkan sonucu uygulatamamaktan yakınıyorlardı. Bu gerekçelerle şahıslar, adli sorunlarını Divan-ı Hümayun'a iletiyordu.

Bu çalışmayla Osmanlı'da şikayet mekanizmasının işleyişi ve adaletin sürdürülmesi ile ilgili tüm sorulara cevap verildiğini iddia etmek mümkün değildir. Mekanizmanın işleyişinin kapsamlı bir şekilde açığa çıkması için Divan-ı Hümayun haricindeki diğer mercilerin şikayet kabullerine ve ürettikleri belge serilerine ilişkin derin monografik çalışmalar yapılmalıdır. Bu şekilde yapılabilecek kapsamlı çalışmalar, bu mercilerin şikayet mekanizması içerisindeki fonksiyonunun ve incelediği konuların daha net açığa çıkmasını sağlayabilir. Ayrıca Divan-ı Hümayun'un karar alma süreci hâlen tam olarak aydınlanabilmiş değildir. Bunda zabıt tutma geleneğinin olmamasının büyük etkisi bulunmaktadır. Bu konunun başka kaynaklarla yapılacak çalışmalarla aydınlığa kavuşturulması, hem şikayet mekanizmasının işleyişi açısından hem de devletin diğer konulardaki işleyişi açısından önemli bir eksikliği giderebilir.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Kaynakları:

- A. DVN. *Atik Şikayet Defteri X*
 A. DVN. *Atik Şikayet Defteri XIII*
 A. DVN. *Atik Şikayet Defteri XVI*
 A. DVN. *Atik Şikayet Defteri XXI*
 A. DVN. *Atik Şikayet Defteri XXIX*

B- Araştırma ve İncelemeler:

- Abacı, N. (2001). *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Abou-el-Haj, R. A. (2000). *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (O. Özel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi. (1999).
- Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler* (c. 9, s. 899-908). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Acun, F. (2007). Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century [Adalet Talebi ve Sultanın Cevabı: Erken 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Karar Alma]. *Académie des Science de Bulgarie Institut D'études Balkaniques Études Balkaniques*, 2, 125-148.
- Afyoncu, E. (1999). Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi. *Türkiye Günlüğü*, 58, 182-190.
- Afyoncu, E., Önal, A. ve Demir, U. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Akbayar, N. (2003). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akdağ, M. (1995). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akgündüz, A. (1984). İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Tesirleri. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 339-375.
- Akgündüz, A. (1988). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. I, İstanbul: Faisal Finans Kurumu.
- Akgündüz, A. (1993). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. III, İstanbul: Faisal Finans Kurumu.
- Akgündüz, A. (2002). Osmanlı Kanunnameleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihî Seyri). *Türkler* (c. 10, s. 21-42). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Akgündüz, M. (2002). *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*. İstanbul: Beyan.
- Akman, M. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Akman, M. (2005). Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal. *TALİD* 3(5), 489-512.
- Aktan, C. C. (1986). Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi. *TDA* 44, 165-173.
- Akyüz, V. (1995). *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezalim*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Altundağ, Ş. (1967). Osmanlarda Kadıların Selahiyet ve Vazifeleri Hakkında. *VI. Türk Tarih Kongresi* (s. 344-354). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Anhegger R. ve İnalçık H. (2000). *Kanunname-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Anıt, K. (1996). *Trabzon Ahkâm Defterine Göre Rize'nin İktisâdî ve Sosyal Yapısı (1740-1911)*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Anonim. (2000). *Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*. A Özcan (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ansay, S. Ş. (1958). *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Atabeyki, N. K. (1938). XVI ncı Asır Başında Yazılmış Bir Mecmuada 1515 -1636'ya Kadar Budin Beylerbeyileri ve 1592'de Budin Beylerbeyi Olan Derviş Paşadan Şikayet. *Ülkü* 11(66), 545-548.
- Atar, F. (1982?). *İslam Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Atar, F. (2003). Mahkeme. *DİA* (c. 27, s. 338-341). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ay, R. (2008). *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Aybakan, B. (1998). *İslam Hukukunda Borçların İfası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Aybet-Üçel, G. (1994). 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Müessesesinin Önemi. *X. Türk Tarihi Kongresi 22-26 Eylül 1986* (c. 5, s. 2147-2154). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, M. A. (1992). Borç. *DİA* (c. 11, s. 285-291). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydın, M. A. (1993). Ceza (4. Osmanlı Ceza Hukuku). *DİA* (c. 7, s. 478-482). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydın, M. A. (1994). Deyn. *DİA* (c. 9, s. 266-268). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydın, M. A. (1996a). Eski Hukukumuzda Bir Haksız Fiil Türü Olarak İtlaf. *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (s. 81-141). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (1996b). Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti. *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, (s. 229-236). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (1996c). İslam Hukukunda Gasp. *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. (s. 237-295). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (1999). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Aydın, M. A. (2003). Mahkeme (Osmanlı Döneminde Mahkeme). *DİA* (c. 27, s. 341-344). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aykaç, M. (1997). *Abbasi Devleti'nin İlk Dönem İdari Teşkilatında Divânlar (132-232/750-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aykan, Y. (2003). *Making Justice: State, Tax-Farmers and Peasants in the 18. Century Ahkam Registers of İstanbul*. Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Bakır, M. K. (2009). *Ebü'l-Hasen el-Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın el-Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserlerinin Mukayesesi (İmamet ve Yargı Konuları Örneği)*. Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Bardakoğlu, A. (1993). Ceza (Fıkıh). *DİA* (c. 7, s. 470-478). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Barkan, Ö. L. (1940). İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I: Şer'î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar. *İÜHFD*, 6(1), 156-181.
- Barkan, Ö. L. (1943). *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

- Barkan, Ö. L. (1944a). Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* 1, 11-25.
- Barkan, Ö. L. (1944b). Avarız. *İA* (c. 2, s. 13-19). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Barkan, Ö. L. (1955). Kanunname. *İA* (c.6,s. 185-195). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Barkan, Ö. L. (1966). Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659). *Belgeler* 3(5-6), 1-479.
- Barkan, Ö. L. (1974). Tımar. *İA* (c. 3, s. 286-333). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*. İstanbul: Gözlem Matbaacılık.
- Barkan, Ö. L. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri. *İÜİFM*, 41(1-4), 39-46.
- Barkan, Ö. L. ve Ayverdi, E. H. (1970) *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 Tarihli*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü.
- Bayındır, A. (1986). *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı.
- Bayındır, A. (2002). Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması. *Türkler* (c. 10, s. 69-82). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bayraklı, B. (1983). *Farabi'de Devlet Felsefesi*. İstanbul: Doğuş.
- Beldiceanu, N. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: Teori Yayınları. (1980).
- Berki, A. H. (1951). *Miras ve Tatbikat*. Ankara: Yeni Matbaa.
- Berki, Ş. (1965). Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler. *VD*, 6, 85-91.
- Berki, Ş. (1971). Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri. *VD*, 9, 1-12.
- Beydaba-Abdullah b. El-Mukaffa. (1980). *Kelile ve Dimne (Tercüme ve Metin) II* (H. Karaman ve B. Topaloğlu, Çev.). İstanbul: Anda.
- Bilkan, A. F. (1999). 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde 'Devlet-Çete İlişki'sine Bir Örnek. *Tarih ve Toplum*, 32(189), 9-12.
- Bilkan, A. F. (2002). *Hayrî-nâme'ye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*. Ankara: Akçağ Yayınlar.

- Bozkurt, G. (1989). *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Canbakal, H. (2009). *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset* (Z. Yelçe, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (2006).
- Cevdet Paşa. (1991). *Tezakir 40-Tetimme*. (C. Baysun, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cihan, A. ve Doğan, İ. (2002). Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum. *Türkler* (c. 10, s. 292-314). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Cin, H. (1979). *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (1995). *Türk Hukuk Tarihi 1. Cilt Giriş ve Kamu Hukuku*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (1995). *Türk Hukuk Tarihi 2. Cilt Özel Hukuk*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Cin, H. ve Akyılmaz, G. (2003). *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Sayram Yayınları.
- Çağatay, N. (1947). Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alman Vergi ve Resimler. *DTCFD*, 5(5), 483-511.
- Çağatay, N. (1971). Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık. *VD*, 9, 39-56.
- Çakır, B. (2003). *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi.
- Çiçek, K. (2002). II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703). *Türkler* (c. 9, s. 746-764). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Danişmen, İ. H. (1961). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. III, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Davutoğlu, A. (1994). Devlet. *DİA* (c. 9, s. 234-240). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1995). *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*. A. Özcan (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (2000). *Devlet Adamlarına Öğütler*. (H. R. Uğural, Sad.). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Defter-i Hakani Emini Aynî Ali Efendi. (1964). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimâtı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri 1018(1602)* (Hadiye Tuncer, Çev.). Ankara.
- Demirci, S. (2002). Seeking Justice: Muslim and non-Muslim in the Kadı's Court. A Case Study of Kayseri, 1610s-1690 (according to şer'iyye sicilleri of Kayseri). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 95-112. Erişim: 31 Mayıs 2010, http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/06_Demirci.pdf
- Demirel, Ö. (2000). *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ed-Duri, A. (1994). Divan (A. Hulefâ-yi Râşidîn, Emeviler, Abbasiler, Fatimiler'de Divan). *DİA* (c. 9, s. 378-381). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Düzbakar, Ö. (2008). İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda Hırsızlık Suçu: 16-18. Yüzyıllarda Bursa Şer'iyye Sicillerine Yansıyan Örnekler. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 79-105. Erişim: 30 Mayıs 2010, <http://www.tsadergisi.org/arsiv/agustos2008/05.pdf>
- Ekinci, E. B. (2001a). Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir). *Belleten*, 65(244), 959-1005.
- Ekinci, E. B. (2005). Osmanlı Devletinde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü. *TALİD*, 3(5), 417-439.
- Ekinci, E. B. (2006). Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikah. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2, 41-60.
- Emecen, F. (1991). Sefere Götürülen Defterlerin Defteri. *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (s. 241-268). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Emecen, F. (1994). Devre Çıkma. *DİA* (c. 9, s. 250-251). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Emecen, F. (1994). Osmanlı Taşra Bürokrasisinin Kaynakları: Şehzade Divanı Defterleri. *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, 6-7 Haziran 1996, Bildiriler* (s, 91-100). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Emecen, F. (2005). Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet. *TALİD*, 3(5), 107-139.

- Erbek, İ. (2000). *Nef'î ve Nâilî Dîvânlarında Şikâyet Unsurları*. Yüksek lisans tezi, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Ercan, Y. (1983). Türkiye'de XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki İctimai ve İktisadi Durumu. *Belleten*, 47(188), 1119-1149.
- Ercan, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar. *Belleten*, 55(213), 370-391.
- Ercan, Y. (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve A'yan' Üzerine Bazı Bilgiler. *OA*, 3, 105-118.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ergene, A. B. (2003). *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*. Leiden: Brill.
- Ergün, M. (1991). *İslam Hukukunda Kefalet*. Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Erim, N. (1984). Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme. *OA*, 4, 79-88.
- Erman, N. (1992). *1791-93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterleri'ne Göre İzmir*. Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Eroğlu, H. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Şehzadelik Kurumuna Dair Bazı Görüşler. *Türkler* (c.9, s. 855-859). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ertuğrul, R. (2002). *Ahkâm Defterlerine Göre XVIII. Yüzyıl İstanbul Vakıfları ve Coğrafi Dağılımları*. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Erünsal, İ. (1980). Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri. *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 4(3), 3-15.
- Eryılmaz, B. (1990). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Farabi, (2001). *El, Medinetü'l-Fazıla* (N. Danışman, Çev.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Faroghi, S. (1997). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (1995).

- Faroghi, S. (2006). *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı* (E. S. Özcan, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları. (2006).
- Faroghi, S. (2008a), Köle Pazarından Arafat'a: 15. Yüzyıl Sonunda Bursalı Kadınların Yaşamöyküleri. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (G. Ç. Güven ve Ö. Türesay, Çev.), (s. 219-236). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroghi, S. (2008b). Hac Yolunda Soygunculuk ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Sadakat (1500-1680). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (G. Ç. Güven ve Ö. Türesay, Çev.), (s. 267-283). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroghi, S. (2008c). Osmanlı Vergi Mükelleflerinin Siyasal Etkinlikleri ve Saltanatın Meşrulaştırılması (1570-1650). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (G. Ç. Güven ve Ö. Türesay, Çev.), (s. 285-313). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Findley, C. V. (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (1989).
- Fleischer, C. H. (1996). *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı* (A. Ortaç, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (1986).
- Genç, M. (2007a). Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik İlkeleri ve Temel Değerleri. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (s. 68-86). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2007b). Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (s. 99-152). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Goffman, D. (2008). *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700* (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi. (2002).
- Mc Gowan, B. (1981). Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830. *VIII. Türk Tarih Kongresi II* (s. 1327-1331). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gökbilgin, T. (1952). XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü. *IV. Türk Tarih Kongresi* (s. 433-444). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Güçer, L. (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: Sermet Matbaası.
- Güler, İ. (1995). XVIII Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkîyalık Hareketleri. *OA*, 15, 187-219.

- Günay, R. (2009). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet kayıtlarına göre)*. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Gündoğdu, İ. (2009). Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Ruznamçe Defterleri ve Önemi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(2), 697-722. Erişim: 04 Nisan 2010, <http://www.insanbilimleri.com/ojs/index.php /uib/article/viewFile/940/434>
- Hamidullah, M. (1998). Hilfü'l-Fudûl. *DİA* (c. 28, s. 31-32). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Von Hammer, J. (2010). *Büyük Osmanlı Tarihi VI* (M. Atabey ve diğerleri, Çev.). İstanbul: Milliyet.
- Harekat, İ. (1992). Berid. *DİA* (c. 5, s. 500). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: Ongun Kardeşler Matbaacılık.
- Heyd, U. (1960). *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*. Oxford: Clarendon Press.
- Heyd, U. (1973). *Studies in Old Otoman Criminal Law*. Oxford: Clarendon Pres.
- Heyd, U. (1983). Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şariat (Selahaddin Eroğlu, Çev.). *AÜİFD*, 26, 633-652.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman*. (Sevim İlgürel, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hızlı, M. (1994). Osmanlı Vakıf Sisteminde 'Rakabe'. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(6), 53-70.
- Imber, C. (2004). *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk* (M. Bedir, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (1997).
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime I* (H. Kendir, Çev.). Ankara: Yeni Şafak.
- İbn Teymiye. (1999). *Es-Siyasetü's-Şeriyye* (V. Akyüz, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İlgürel, M. (1979). Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı. *İÜEFTD*, 32, 301-318.
- İlgürel, M. (1993). Celali İsyanları. *DİA* (c. 7, s. 252-257). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İmam-ı Birgivî. (1996). *Tarikat-ı Muhammediye* (C. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Demir Kitabevi.

- İnalcık, H. (1943). Saray Bosna Şeriye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna. *Tarih Vesikaları*, 2(11), 1-13.
- İnalcık, H. (1952). İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi. *AÜİFD*, 1(1), 29-46.
- İnalcık, H. (1957). Mahkeme (Osmanlılarda). *İA* (c. 7, s. 149-151). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- İnalcık, H. (Yaz 1990). Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi (M. Özden ve F. Unan, Çev.). *Türkiye Günlüğü* 11, 30-41.
- İnalcık, H. (1991). Mahkama (2. The Ottoman Empire i. The earlier centuries). *EF²* (c. 6, s. 3-5). Leiden: Brill.
- İnalcık, H. (1992). Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity ['Sultanizm' Üzerine Mütalaalar: Max Weber'in Osmanlı Yönetimi Tipifikasyonu]. *Princeton Papers in Near Eastern Studies*. 49-72.
- İnalcık, H. (1993). Decision Making in the Ottoman State [Osmanlı Devleti'nde Karar Alma]. C. E. Farah (Ed.). *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (s. 9-18). Missouri: The Thomas Jefferson University Press.
- İnalcık, H. (1995). *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*. London: Phoenix.
- İnalcık, H. (1996a). Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (s. 31-65). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (1996b). 15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (s. 187-201). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (1998). Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar. Ç. Keyder, F. Tabak (Ed.). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Z. Altok, Çev.), (s. 17-35). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2005a). *Şair ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2005b). Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (s. 11-23). İstanbul: Eren Yayıncılık.

- İnalcık, H. (2005c). Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (s. 27-36). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2005d). Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (s. 39-46). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2005e) Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (s. 49-71). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2005f). Adâletnâmeler. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (s. 75-190). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2005g). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (Önsöz). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2007). Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık. B. Arı ve S. Aslantaş (Ed.). *Adalet Kitabı* (s. 117-137). Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Ş. (1948). İbn Hacer'de Osmanlılara Dair Haberler. *DTCFD*, 6(3), 189-195.
- İnan, K. (1999). Trabzon Şer'îye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri. *İslamiyât*, 2(4), 91-109.
- İpşirli, M. (1982a). Hasan Kâfî el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-âlem *TED*, 10-11, 239-278.
- İpşirli, M. (1982b). XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler. *TED*, 12, 203-248.
- İpşirli, M. (1984). Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi. *İslam Tedkikleri Dergisi*, 8(1-4), 205-218.
- İpşirli, M. (1991). Arzuhal. *DİA* (c.3, s. 447, 448). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, M. (1993). Cuma Selamlığı. *DİA* (c. 8, s. 90-92). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, M. (1994). Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmanî ve Râbta-i Asitâne. *TED*, 14, 9-35.
- İpşirli, M. (1997a). Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzerası. *TED*, 15, 15-27.
- İpşirli, M. (1997b). Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar). *Belleten*, 61(230-232), 597-699.

- İpşirli, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı. E. İhsanoğlu (Ed) *Osmanlı Devleti Tarihi I* (s. 139-279). İstanbul: Feza Gazetecilik.
- İpşirli, M. (2003). Mahzar. *DİA* (c. 27, s. 398-401). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Jorga, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. IV* (N. Epçeli, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi. (1911).
- Karadeniz, F. (2003). *Complaints against the Kadis and Abuses of their Authority*. Yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, İstanbul.
- Karaman, H. (2008). *Anahatlarıyla İslam Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karpat, K. (1968). The Land Regime Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire. *Beginnings of Modernization in The Middle East* (s. 69-90).
- Karpat, K. (2001). *Ortadoğu Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (R. Boztemur, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kaşıkçı, O. (1997). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Katip Çelebi. (1982). *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Düstûr'l-amel li-ıslahi'l-halel)*. (A. Can, Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Katip Çelebi. (1993). *Mizanü'l-Hak Fi İhtiyari'l-Ahak*. (O. Ş. Gökyay, Haz.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Katić, T. (2002). Viyana Savaşı'ndan Sonra Sırbistan (1683-1699) (E. Hatipli, Çev.). *Türkler* (c. 9, s. 765-772). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kaya, R. (2001). Kur'an-ı Kerim'de Fey Gelirleri ve Dağılımı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10(2), 67-86.
- Kayra, C. (2008). *Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Kazıcı, Z. (2003). *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Kenanoğlu, M. M. (2005). İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler. *TALİD*, 3(5), 553-574.
- Keykavus-Mercimek Ahmed. (t.y.). *Kabusname*. (A. Özkırımlı, Haz.). İstanbul: Tercüman.
- Khoury, D. R. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834* (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (1997).
- Kılıç, R. (2005). *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kınalızâde Ali Efendi, (t.y.). *Ahlâk-ı Alâ'i*. (H. Algül, Haz.). İstanbul: Tercüman.

- Koç, Y. (1999). Erken Dönem Osmanlı Hukuku: Yaklaşımlar, Temel Sorunlar. *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, 15-126.
- Koç, Y. ve Tuğluca, M. (2006). Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2, 7-24.
- Koçi Bey. (1997). *Koçibey Risalesi*. (Z. Danışman, Haz.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Koçu, R. E. (2003). *Tarihimizde Garip Vakalar*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Koprman, K. Y. (1994). Divan (Memlûkler'de Divan). *DİA* (c. 9, s. 383). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kortel, S. H. *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Koyama, K. (1994). Osmanlıların İlk Devrinde Divan-ı Hümayun. *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bidiriler 3. Cilt*, (s. 865-871). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, B. (1951). Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar. *İÜHFD*, 17(1-2), 685-716.
- Köprülü, F. (1938). Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti. *VD*, 1, 1-6.
- Köprülü, F. (1942) Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü. *VD*, 2, 1-34.
- Köse, S. (1999). Osmanlı'da Şer'î Cezalar. *İslamiyat*, 2(4), 23-32.
- von Kraelitz, F. (1332). İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar İtmış Oldukları Bazı Beratlar. *TOEM*, 5(25-30), 242-250.
- Kuran, E. (1983). II. Viyana Kuşatması ve Sonuçları. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 31(1-2), 277-281.
- Kurt, İ. (1996). İstanbul Para Vakıfları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 101, 65-96.
- Kütükoğlu, M. S. (1986). Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi. *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminerler Metinler Tartışmalar* (s. 55-85). İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Lütfi Paşa. (1982). *Asafnâme*. (A. Uğur, Haz.). Ankara.

- Majer, H. G. (1981). 17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerindeki Lojistik Sorunları. *OA, 11*, 185-202.
- Majer, H. G. (1675). *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayet Defteri) vom Jahre 1675*. Wien: Werlag Akademie der Wissenschaften.
- Mardin, Ebul'ulâ. (1993). Kadı. *İA (c.6, s. 42-46)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Mardin, Ş. (2003a). Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (s. 79-118).
- Mardin, Ş. (2003b). Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (s. 203-239).
- Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî. (1994). *el-Ahkâmü's-Sultâniye* (Ali Şafak, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- Molnár, M. (2002). Venedik Kaynaklarında Karlofça Antlaşması: Diplomasi ve Tören (G. Sert, Çev.). *Türkler (c.9, s. 783-791)* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Mumcu, A. (1994). Dîvân-ı Hümayun. *DİA(c. 9, s. 430-342)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mumcu, A. (2005). *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet –Özellikle Yargıda Rüşvet-*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Mumcu, A. (2007a). *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Mumcu, A. (2007b). *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Murphey, R. (2007). *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700* (M. T. Akad, Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi. (1999).
- Nagata, Y. (1997). *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nişancı, E. (2001a). *Geleneksel Patrimonyalizmden Modern Neo Patrimonyalizme: Bir Modernleşme Denemesi*. İstanbul: Haliç Üniversitesi.
- Nişancı, E. (2001b). *Geleneksel Patrimonyalizmin Sosyal Siyasal Yönden Analizi*. İstanbul: Haliç Üniversitesi.
- Nizamülmülk, (2003). *Siyasetname* (N. Bayburtlugil, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2003). Tasavvuf, Sufiler ve Tarikatlar, Tekkeler. H. İncik (Haz.). *Osmanlı Uygarlığı, I*, (s. 268-287). İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Oğuzoğlu, Y. (1995). Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yüğü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700). *OA*, 15, 157-186.
- Orhonlu, C. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (1975). Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi. *SBFD*, 30(1-4), 117-128.
- Ortaylı, İ. (1976). Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine. *Amme İdaresi Dergisi*, 9(1), 95-107.
- Ortaylı, İ. (1981). İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine. *OA*, 2, 195-202.
- Ortaylı, İ. (2001). Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı). *DİA* (c. 14, s. 69-73). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları. I*, İstanbul: Milli eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Öz, M. (1991). Osmanlı Gelenekçi Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti. *Türk Yurdu*, 7. Devre, 11(390), 49-52.
- Öz, M. (1997). *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Öz, M. (2002). II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl. *Türkler* (c. 9, s. 711-729). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Öz, M. (2007). Reaya. *DİA* (c. 34, s. 490-493). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özbudun, E. (1975). *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Özcan A. (2001). Karlofça Antlaşması. *DİA* (c. 24, s. 504-507). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, T. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özcan, T. (2005). Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları. *TALİD*, 3(5), 513-552.
- Özdeğer, H. (1988). *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü.

- Özel, O. (1999). 17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: 'Mufassal' Avarız Defterleri. *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 III. Cilt* (s. 735-743). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özergin, M. K. (1974). Eski bir Rûznâme'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri. *TED*, 4-5, 263-290.
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öztürk, S. (1997). Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kassamlık. *TED*, 15, 393-431.
- Öztürk, S. (2000). Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkam Defterleri III. *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (6-7 Nisan 2000)* (s. 401-414). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Öztürk, S. (2001). Kassam. *DİA* (c. 24, s. 579-582). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I, II, III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1993). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Platon. (2004). *Devlet* (S. Eyuboğlu ve M. A. Cimcoz, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1981). 1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Giderleri. *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler II Cilt* (s. 1389-1406). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sahillioğlu, H. (1985). 1524-1525 Osmanlı Bütçesi. *İÜİFD*, 41(1-4), 415- 452.
- Sahillioğlu, H. (1991). Avarız, *DİA* (c. 4, s. 108-109). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sak, İ. (2008). *Şer'îye Sicillerine Göre Vasiyet Yoluyla Yapılan Hayır ve Vakıflar 1700-1750*. Konya: Selçuklu Belediyesi.
- Sarıcık, M. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-eşraflık Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Schacht, J. (1957). Mahkeme. *İA* (c. 7, s. 146-149). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Schacht, J. (1977). *İslam Hukukuna Giriş* (M. Dağ ve A. Şener, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Ebu Mansur es-Seâlibi. (1997). *Hükümdarlık Sanatı (Âdabü'l-Mülûk)* (S. Aykut, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

- Selaniki Mustafa Efendi. (1999). *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*. I, (M. İpşirli, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Selçuk, F. (1965). Vakıflar Başlangıçtan 18. Yüzyılına Kadar. *VD*, 6, 21-29.
- Mahmud Esad bin Emin Seydişehirî, (1994). *Delilleriyle İslam Miras Hukuku* (İ. H. Uca, Çev.). İstanbul: Esra Yayınları. (1326).
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Singer, A. (1996). *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler* (S. Bulutsuz, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (1994).
- Sofuoğlu, E. (2001). II. Viyana Kuşatmasının Sonucuna Göre Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Değerlendirilmesi ve Duraklama Devrinin Gerçek Nedenleri. *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu 08-11 Haziran 2000* (s. 217-227). Merzifon: Merzifon Vakfı Yayınları.
- Soyer, E. (2007). *XVII. Yüzyıl Osmanlı Divan Bürokrasisi'ndeki Değişimlerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Suceska, A. (1985). Malikane (Osmanlı İmparatorluğu'nda Miri Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı) (M. Özyüksel, Çev.). *İÜİFM*, 41(1-4), 273-282.
- Suzuki, T. (1987). Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi, Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 14(4), 373-396.
- Ebu'n-Necib Sühreverdi. (1974). *Nehcu's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk* (Nahifi Mehmed Efendi, Çev.). İstanbul: Tercüman.
- Şahin, İ. ve Emecen, F. (1994). *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm II. Bayezid Döneminde 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*. İstanbul: TDA
- Şeker, C. *İstanbul Ahkâm ve Şikayet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Şen, A. (1995). *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem*. Ankara. Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şentop, M. (2005). *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*. İstanbul: Klasik.

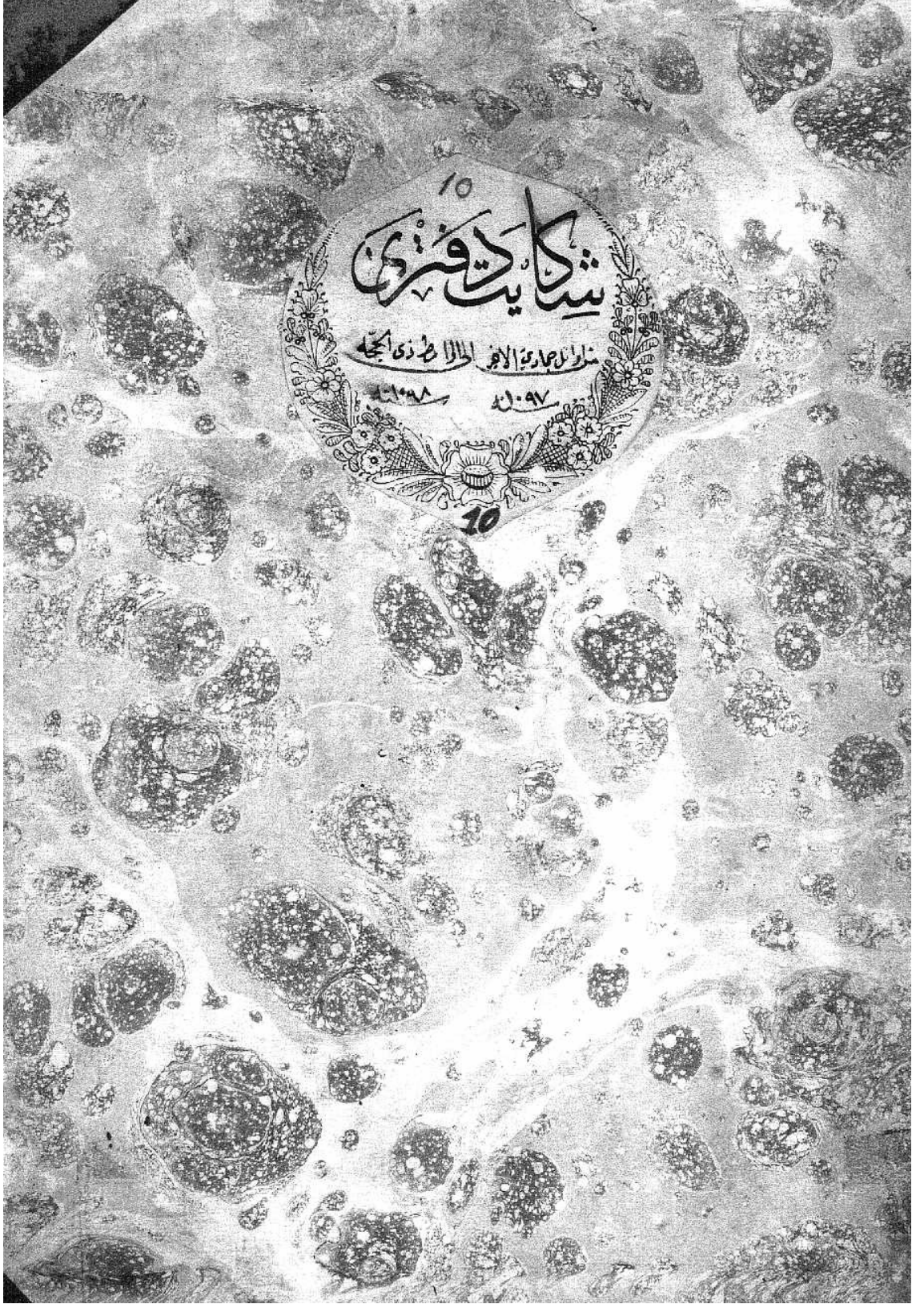
- Şeşen, R. (1994). Divan (B. Eyyübiler’de Divan). *DİA* (c. 9, 381-282). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şimşek, M. (1985). Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar. *AÜİFD*, 27, 207-220.
- Şimşir, N. (1994). Ahkâm Defterleri’nin Tarihi Kıymeti ve 107 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, 357-390.
- Şimşir, N. (1995). 103 No’lu Anadolu Ahkâm Defterleri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10, 329-341.
- Tabakoğlu, A. (1985). XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri. *İÜİFD*, 41(1-4), 389-414.
- Tabakoğlu, A, Kal’a, A. ve diğerleri. (1998). *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi I (1742-1764)*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi.
- Taneri, A. Divan (D. Büyük Selçuklular’da Divan, F. İlhanlılarda Divan). *DİA* (c. 9, s. 383-385). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Taneri, A. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık (1299-1453)*. İzmir: Akademi.
- Taş, H. (2006). *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taş, H. (2007a). Osmanlı Diplomatiği ile İlgili Bir Kitap Vesilesiyle. *Belleten*, 71(262), 997-1027.
- Taş, H. (2007b). Osmanlıda ‘Şikayet Hakkı’nın Kullanımı Üzerine Düşünceler. *Memleket Siyaset Yönetim*, 3, 186-204.
- Tavakkoli, H. (1974). *İdrîs-i Bitlîsî’nin Kanun-ı Şâhenşâhîsi’nin Tenkidli Neşri ve Türkçe’ye Tercümesi*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- TDA. (1988). *Şer’iye Sicilleri Mahiyeti Toplu Katologu ve Seçme Hükümler I*. İstanbul: TDA.
- Temelkuran, T. (1975). Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî. *TED*, 6, 129-177.
- Tevki‘ Abdurrahman Paşa. (1331). Tevki Abdurrahman Paşa Kanunnamesi. *Millî Tetebbular Mecmuası*, 1(3), 497-555.
- Topal, M. (2001). *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa –Nusretname– Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Tursun Bey. (1977). *Tarih-i Ebu’l-Feth*. (A. M. Tulum, Haz.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

- Udeh, A. (1988). *İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk* (A. Nuri, Çev.). İstanbul: Özdemir Matbaası.
- Uğur, A. (1988). *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*. Kültür ve Sanat Yayınları.
- Unan, F. (2004). *İdeal Cemiyet İdeal Devlet İdeal Hükümdar -Kınalı-zâde Ali'nin Medîne-i Fâzıla'sı-*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Ursinus, M. (2005). *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*. London: Routledge Curzon.
- Uygur, S. (2003). *Anadolu Vilayeti 7 Numaralı Ahkâm Defterine Göre 1745 Yılında Anadolu Eyaletinin Sosyal Ve Ekonomik Durumu*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1945). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1967). Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Azam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikayeti Hâvi Kanuni Sultan Süleyman ile Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektuplar. *Belleten*, 31(122), 191-200.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988a). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988b). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995a). *Osmanlı Tarihi. III. 1. kısım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995b). *Osmanlı Tarihi. IV. 1. kısım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Üçok, C. (1944). Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar I. *AÜHFD*, 1(1-4), 525-551. Erişim: 30 Mayıs 2010, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1944-01-04/AUHF-1944-01-04-Ucok.pdf>
- Üçok, C. (1947). Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler. *AÜHFD*, 3(1), 125-146; (1946). 3(2), 365-384; (1947). 4(1), 48-74.
- Üçok, C. (1951). Türk Hukuk Tarihi Bakımından Devlet Arşivinden İstifade İmkanları. *AÜHFD*, 8(1-2), 696-702. Erişim: 30 Mayıs 2010, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1951-08-01-02/AUHF-1951-08-01-02-Ucok.pdf>

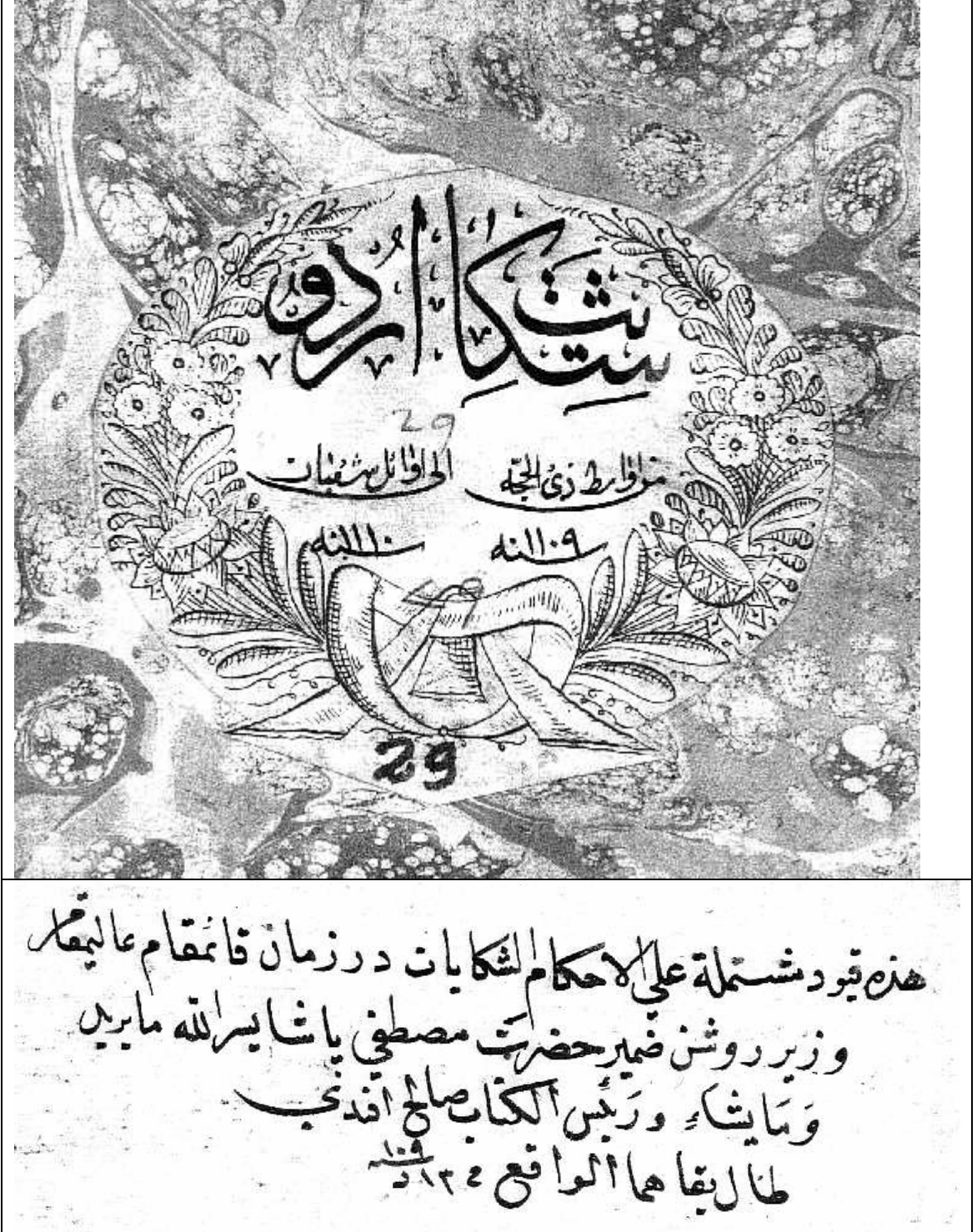
- Yavuz, K. (1991). *Şeyhoğlu Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema (İnceleme-Metin-İndeks)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Yediyıldız, B. (1974). Vakıf. *İA* (c. 12, s. 153-172). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Yediyıldız, B. (Ağustos 1983). Osmanlıların Kuruluş ve Yükselişinde Rol Oynayan Müesseseler. *Milli Kültür*, 41, 41-47.
- Yediyıldız, B. 1984. XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu. *VD*, 18, 5-41.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye 'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yeniçeri, C. (2004). Mezalim. *DİA* (c. 29, s. 515-518). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yıldırım H. O., Yılmaz, N. ve Genç, Y. İ. (2002). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Yusuf Has Hacıp. (1996). *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması* (F. Silahdaroğlu, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yücel, Y. (1977). XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler. *Belleten*, 41(163), 495-506.
- Yücel, Y. (1987). XVI. XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı, ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler. *Belleten*, 51(200), 897-925.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar/ Kitab-ı Müstetâb/ Kitabı Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn/ Hurzü'l-Mülûk*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Yüksel, H. (1992). 17 Yüzyıl Osmanlı Vakıfları. *Türk Kültürü*, 30(353), 524-533.
- Yüksel, H. (1998). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*. Sivas.

EKLER

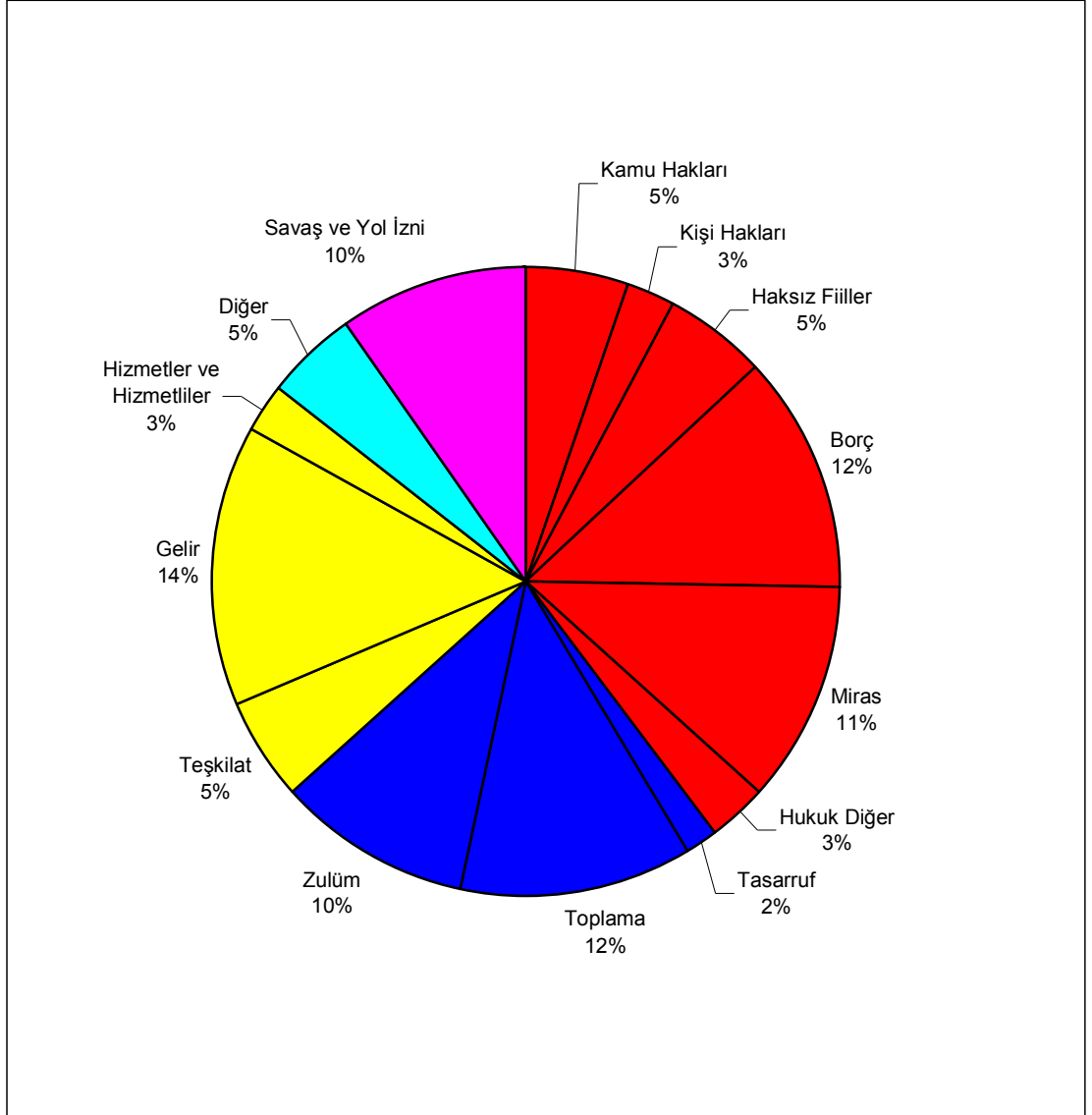
Ek 1. 10 Numaralı Defterin Kapak Sayfası

Ek 2. 29 Numaralı Şikayet Defterinin Dış ve İç Kapağı

Ek 3. Alt Başlıkların Dağılımı

[illegible][illegible][illegible][illegible]